Et hjem i byen?

Pensionatet som urbant mikrokosmos ca. 1880-1960'erne

Ph.d.-afhandling af Mette Tapdrup Mortensen

Vejledning af lektor, ph.d. Søren Bitsch Christensen. Dansk Center for Byhistorie, Den Gamle By & Institut for Historie og Områdestudier, Det Humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet, januar 2010.

Indhold

LISTE OVER FORKORTELSER, TABELLER OG FIGURER 7

PROLOG 10

1. INDLEDNING 12

Kort om afhandlingens kapitler 18

2. FORSKNINGSDISKUSSION 20

Byhistorie og modernitet 20
Køn og modernitet 24

Logerende, pensionærer og pensionater i forskningen 25
Forskningsartikler 29

Forskning om familie og enligtstillede 32
Farvel til myterne 33
Enligtstillede, pebermøer og "drifters" 35

Velfærdsstat og boligpolitik 40

3. METODE OG EMPIRI 50

Folk fortæller – erindring og historieskrivning 50
Erindringer på museer og i arkiver 52
Pensionærer søges – min erindringsindsamling 54
Erindring og identitet 56
Repræsentativitet og typiskhed 59

Folke- og erhvervstællinger 60
Tællinger i et socialkonstruktivistisk perspektiv 63

Andre kilder 64
Prisudvalg 65
Pensionatsblade 67

4. BYEN, ARBEJDET OG DET MODERNE LIV 70

Demografi, migration og mobilitet 71
Urbanisering i tal og tabeller 71
Migrationstyper 75
Push/pull faktorer 77

Byliv – fremskridt eller undergang? 81
Børge Holm og Elly Petersen 84
Elly Petersen som kilde 86
Byrum og oplevelser 88
Sociale relationer 91

Drømme, muligheder og hårdt arbejde 96
Fra tyende til husassistent 97
Faglært, ufaglært, mand, kvinde 99
Sangen om Larsen 102
Uddannelse for de privilegerede 107
Afslutning 109

5. PENSIONATER I DANMARK 112

"They don't live; they BOARD" 112
Immigrantspørgsmålet 115

Øget mobilitet og behovet for overnatning 116
Gæstgiverier og hoteller 119
Logerende 121
Bokkenheusers pensionatshistorie 122
Det moderne pensionat 125

Pensionaternes og pensionærernes antal 126
Pensionaternes antal 127
Pensionærernes antal 133

Frederiksborggade – et nærstudie 138
Frederiksborggades historie og befolkning 139
Pensionater og pensionærer i Frederiksborggade 141

Regulering og klassificering af pensionater 148

Beværtning og gæstgiveri 149
Pensionater og boliglovgivning....152
Klassificering og anden kontrol af pensionater 155
Afslutning....158

6. KØN, IDENTITET OG ANERKENDELSE.... 163

Pensionatsværtinde og hotelvært.... 163
”Pensionat og Ikke-Pensionat” – kampen om identitet 167
”Pensionatsstandens Amazonekorps”– forsøg på at gå i samlet flok 170

Nødløsning eller entreprenant strategi?.... 174
Livssituation og pensionatsdrift 174
Husmor eller forretningskvinde? 178

Ekskurs om Gudrun, Lis og Jørgen 180
Gudrun Sanggård, Holstebro 1930’erne....181
Lis Jensen, København 1940’erne 182
Jørgen Stoltze, København 1950’erne....183
Afslutning....185

7. PENSIONATER FOR ENHVER SMAG.... 189

Markedsføring 190
Avisannoncer 191

Pensionat eller hjem?.... 196
Filantropisk og kristent funderede hjem og pensionater 197
Hvilehjem for ældre....203
Pensionater i seminariebyer....205
Tørvepensionaterne syd for Limfjorden 206
”Et hypermoderne Pensionat paa Silkeborgvej” – funktionsbyggede pensionater....209
Sommerpensionater 210

Urbanisme og distinktion 212
Urbane tegn....215

8. HVILE, HYGGE OG MATERIEL FORPLEJNING 220

Det urbane måltid **222**
Hvorfor ikke selv lave mad? 223
Omkring middagsbordet i pensionatet 227
Måltidets sociologi 230
Mad til det arbejdende folk 232

Service og omsorg **240**
De fysiske rammer 240
Prisen for kost, logi og service 243

Samliv og privatliv **251**
Rammer for hygge og fællesskab 252
Konflikter og romancer 255
Pensionatets skyggesider 260
Afslutning 263

9. FRA LEJET VÆRELSE TIL EGEN LEJLIGHED 266

Civilstatus, normativitet og boligmuligheder **268**
Livet på et lejet værelse 272
Klubværelser og ønsket om egen lejlighed 274

Regulering af boligmarkedet som redskab til social styring **279**
Boligspørgsmålet og ungdommen 280
Bolig- og værelsesanvisning 282
Frk. Børgesens pragmatiske køkkenønske 288
Videnskabelig viden om enligtstilledes boligsituation 290
"– og hvad med den enliges bolig?" 292

Kollektivhuse og fællesanlæg **295**
Ficks ide om rationel husførelse 296
Fællesbolig til den selverhvervende kvinde – Clara Raphaels Hus 297
Funktionalisme og fællesskab – Klintegården og Carlsro 300
Afslutning 303

10. KONKLUSION 306

LITTERATURLISTE 316
Arkivmateriale 316

Litteratur og trykte kilder 318
Web-adresser 332

DANSK RESUME 334

ENGLISH SUMMARY 337

BILAG 1. PENSIONÆRER SØGES – ERINDRINGSINDSAMLING..... 340
Indsamlingen – kronologisk 340
Det benyttede spørgeskema 342

BILAG 2. ERHVERVSKODNING – HISCO 347

Liste over forkortelser, tabeller og figurer

Forkortelser

BAE: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg
DDA: Dansk Data Arkiv
DAF: Dansk Folkemindesamling
EA: Erhvervsarkivet
KVIB: Kvindernes Boligselskab
KS: Københavns Stadsarkiv
LAN: Landsarkivet for Nørrejylland
LAS: Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm
MTM: Mette Tapdrup Mortensens pensionatssamling
NEU: Nationalmuseet Etnologiske Undersøgelser
NIHA: Nationalmuseet Industri-, Håndværker-, og Arbejdererindringer
RA: Rigsarkivet

Tabel 2.1, s. 35. Den procentuelle mængde af befolkningen, der er ugifte i specifikke aldersgrupper i udvalgte år.
Tabel 5.1, s. 127. Oversigt over antallet af pensionater og pensionærer, ved de tre folketællinger i 1930, 1940 og 1960.
Tabel 5.2, s. 127. Sammenligning af antallet af pensionater i erhvervstællingerne i 1925 og 1935.
Tabel 5.3, s. 128. Antal pensionater i forskellige byer i Danmark i hhv. 1935 og 1948 samt den procentvise reduktion i perioden, opgjort i erhvervstællingerne.
Tabel 5.4, s. 140. Forskellige resultater fra folketællingen i Frederiksborggade i 1906, 1925 og 1950.
Tabel 5.5, s. 145. Oversigt over pensionærerne i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1906.
Tabel 5.6, s. 146. Oversigt over pensionærerne i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1925.
Tabel 5.7, s. 146. Oversigt over pensionærer og logerende i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1950.

Figur 4.1, s. 72. Procentdel af den danske befolkning, der bor i hhv. byer og i landområder 1890-1960.
Figur 4.2, s. 74. Gennemsnitlig husstandsstørrelse fra 1840-1960.

Figur 4.3, s. 75. Fire standard migrationsmønstre.
Figur 4.4, s. 81. Forside fra bogen *Women Adrift.*
Figur 4.5, s. 82. Hovedbanegården, indgangsparti fra Bernstorffsgade, Holger Damgaard (1870-1945).
Figur 5.1, s. 130. Pensionater opført i Kraks Vejviser for København i femårsintervaller i perioden 1905-1965
Figur 5.2, s. 133. Logerende og pensionærer i procent af den samlede befolkning 1901-1960.
Figur 5.3, s. 135. Procentdel af befolkningen, der bor alene i perioden 1901-1960.
Figur 5.4, s. 142. Opgørelse over hvor længe tilflyttere til København, der bor i et pensionat på Frederiksborggade ved folketællingen 1906, har opholdt sig i hovedstaden.
Figur 5.5, s. 143. Aldersfordelingen blandt pensionærer i Frederiksborggade ved folketællingerne 1906, 1925 og 1950.
Figur 5.6, s. 144. Fordelingen af hovederhvervsgrupper i pensionater i Frederiksborggade ved folketællingerne i 1906, 1925 og 1950.
Figur 6.1, s. 177. Skema, der viser hvilke identitetsmarkører som hører til hhv. at drive pensionat som husmoder eller som selvstændig erhvervsdrivende.
Figur 7.1, s. 191. Annonce fra Dansk Pensionat-Bureau.
Figur 8.1, s. 226. To eksempler på kostplaner i hhv. 1905 og 1965.
Figur 8.2, s. 231. Smørrebrødsvogn på Rådhuspladsen, København. 1930'erne eller 1940'erne.
Figur 8.3, s. 233. Kaffevogn på Rådhuspladsen, København, 1940'erne.
Figur 8.4, s. 238. Grundplan for Gl. Kongevej 85, 2. og 3. tv, med angivelse af pris for hvert værelse. Tegnet af pensionær i marts 1947.
Figur 9.1, s. 269. Valgplakat fra Socialdemokratiet.
Figur 9.2, s. 287. Interimistisk køkken opstillet i 1950'erne.
Figur 9.3, s. 297. *Vore Herrer*, november 1918

Forside: Illustration af Jørn Villumsen, bragt i Politiken d. 18. maj 2008.

Prolog

I 1944 flyttede Kristian Steffensen (f. 1922) fra Mors til Silkeborg for at arbejde i Silkeborg Bank. Han lejede et værelse i Hostrupsgade og blev pensionær hos frk. Justesen på Skoletorvet. Om sin pensionatstid beretter han:[1]

"Der var på det tidspunkt mindst otte pensionater i Silkeborg. Det mest velanskrevne var nok Bøgilds Pensionat i Søndergade, så var der KFUK og KFUM, i Hostrupsgade var der to pensionater, frk. Justesen og Ødgaard, på Drewsensvej havde frk. Christensen sit pensionat, to frøkner Rasmussen holdt pensionat i Skolegade, og så var der også pensionat i Østergade oven over isenkramforretningen. At det lige blev hos frk. Justesen, jeg kom til, var en tilfældighed. Frøken Justesens pensionat bestod af en spisestue, en lille dagligstue og et køkken. Spisestuen vil jeg karakterisere som spartansk. Justesen var selv mest i køkkenet, mens en ung pige på ca. 20 år serverede for pensionærerne. I spisestuen var et langt bord, hvor vi alle sad og spiste. Man siger, at pensionærer har lange arme, da vi altid skulle række så langt. I dagligstuen var der sofa, lænestole og borde, hvor vi kunne sidde og læse avis eller spille kort. Der var mange, som ikke kunne blive hurtigt nok færdige med at spise for at komme ind at spille kort.

Jeg fik morgenmad, middagsmad og aftensmad hos Justesen. Tre måltider alle ugens dage kostede 90 kr. om måneden. Vi var vel 20-25 unge mennesker på pensionatet. Der var mange skovfogedelever, en del seminarieelever og nogle trafikelever fra DSB. Der var også unge piger, men de var dog i klart mindretal. Jeg mødte i øvrigt min kommende hustru på pensionatet.

Vi kom ikke alle til samme tid. Vi kunne komme tidligt om morgenen til morgenmad, men jeg var selv en af de sidste, da jeg først skulle møde i banken kl. 9. Pensionatet lå på min vej til Silkeborg Bank i Vestergade. Det kunne ikke være nemmere (…) Til middag var der altid to retter mad (…) Til aften var der rugbrød og pålæg, så vi selv kunne smøre os nogle madder (…)

For en ung mand, som ikke kendte nogen i byen, var det godt at lære jævnaldrende at kende på et sådant pensionat, og vi foretog os en del sammen. Vi gik om sommeren jævnligt i Lunden, hvor vi over et par stykker mad og en øl kunne nyde levende musik, dans og stemningen en hel aften (…) Vi kunne også gå på en af byens tre konditorier, Langhoff, Kirstine Rasmussen og Skafte.

---

1 Keld Dalsgaard Larsen: *Pensionatsliv i Silkeborg*, upubliceret opsamling af pensionatserindringer indsamlet af Silkeborg Museum, 2009.

2 Det nøjagtige tal var 528.370 kvinder og 464.109 mænd. I alt 993.951 personer. Kilde: Dan-

Margrethe Justesen stoppede i 1948 eller 1949, og mange af hendes pensionærer flyttede hen til frk. Johanne Ødgaard, også i Hostrupsgade. Johanne Ødgaard var søster til min husvært, og forholdene var stort set de samme her som hos frk. Justesen. De var begge flinke og rare damer. Min hustru og jeg blev gift 3. juni 1950, og vi holdt så op med at spise på pensionat".

1. Indledning

Den 1. januar 2009 boede knap en million danskere alene[2], og ca. 40 pct. af alle husstande i Danmark var beboet af én person; i hovedstadsområdet lidt over 50 pct. af husstandene. Ved folketællingen i 1901 bestod kun ni pct. af landets husstande af én person, og af dem var halvdelen gårde i landsognene beboet af enker og enkemænd, mens det var en meget lille del af befolkningen i de større byer, der boede alene.

Familieformerne i nutidens Danmark er mere entydige end tidligere. Langt de fleste mennesker i dag lever i parforhold, som kernefamilie (altså et par, gift eller samlevende, og deres fælles eller sammenbragte børn), som enlig med barn/børn eller de lever alene.[3] Kernefamilien er stadig den mest udbredte familieform skarpt efterfulgt af singlen, mens kun seks pct. af de danske husstande i 2009 var sammensat af voksne som hverken var gift eller samlevende. 100 år tidligere var kernefamilien også udbredt, men den var ofte udvidet med tyende og andre ansatte, svende og lærlinge, slægtninge, plejebørn, logerende og pensionærer, og som følge deraf var husstandene ofte mere blandede, end tilfældet er i dag. Kombinationen af en kort skolegang, en tidlig entre på arbejdsmarkedet, en stor søgning mod byerne, en høj giftealder og manglende mulighed for at bo alene, betød at mange danskere i en periode af deres liv oplevede at leve som enligtstillede individer, der boede hos eller sammen med andre, som ikke var deres familie. Det er en historisk kendsgerning og en kollektiv urban erfaring, der ikke har sat sig mange spor i den eksisterende historieskrivning, hvilket denne afhandling vil ændre.

Afhandlingens tema er enligtstillede og deres boligmuligheder i større danske byer i perioden fra ca. 1880 til 1960'erne, og formålet er at undersøge sammenhængen mellem urbanisering, modernitet og boformer for mennesker i en bestemt livssituation. Konteksten for den fortælling er en periode i danmarkshistorien, hvor befolkningstallet blev forøget med ca. 2,5 millioner mennesker, af

---

[2] Det nøjagtige tal var 528.370 kvinder og 464.109 mænd. I alt 993.951 personer. Kilde: Danmarks Statistik. www.dst.dk.

[3] Man ser i disse år mange steder i den offentlige debat argumenter om, at kernefamilien bliver omdefineret, redefineret og måske slet ikke længere eksisterer nu, hvor der findes så mange samlivsformer etc. At der angiveligt findes 37 forskellige kombinationer af dine, mine og vores børn har efter min mening ikke noget med en redefinering af kernefamilien at gøre. Det hænger nærmere sammen med, at normative opfattelser af, hvad der er muligt og tilladt forandrer sig, hvilket giver større muligheder for at skabe mere end en familie gennem livet.

hvilke flere og flere blev født i byer eller flyttede dertil for at skabe et bedre liv.[4] Nogle af dem boede hos en arbejdsgiver, men et stigende antal boede uden for den patriarkalske husbondmyndighed, som ellers havde været et grundelement i de fleste danskeres tilværelse, i hvert fald til midten af 1800-tallet.[5] At undersøge enligtstilledes boformer er derfor også at analysere nogle af elementerne i en urban frigørelsesproces, hvor det enkelte menneske i højere grad end tidligere i historien skal tage stilling til, hvordan det ville leve og havde mulighed for at påvirke det. Urbanisering fører nye valgmuligheder med sig, og en af dem er at tage hånd om egen boligsituation, hvilket ikke er ensbetydende med, at der har været frit valg. Boligsituationen var igennem hele afhandlingens periode mangelfuld for store dele af den danske befolkning, og enligtstillede stod bagerst i boligkøen. De boede ofte på lejede værelser uden adgang til køkken og skulle derfor spise et andet sted, hvilket kunne være på et pensionat.

I dag findes pensionater ikke længere, ordet lyder antikveret, og det er hovedsageligt bedsteforældre, der husker dem. I afhandlingens periode fandtes der pensionater i alle danske byer, og her spiste og evt. boede helt almindelige mennesker, der studerede eller arbejdede, ældre der ikke længere havde egen husstand og de skæve eksistenser som velfærdsstaten endnu ikke tog sig af. Pensionatet var et urbant fænomen, der eksisterede i en afgrænset periode af historien, hvor det opfyldte nogle behov for bestemt grupper af mennesker. Det er nærmest ubeskrevet i dansk historie, og jeg mener, at et fokus på et konkret fænomen som pensionatet, på dem der drev pensionater, og på de mennesker, som boede og spiste der, kan fortælle en væsentlig historie om urbanisering og modernitet. Jeg vil undersøge pensionatet fra to vinkler. Det ene hvor pensionatet er et eksempel på en central og mulig urban boform for enligtstillede, og den anden er en kulturhistorisk undersøgelse af pensionatet som fænomen. Hvor udbredt var det? Hvad fik mennesker til at åbne et pensionat? Hvad var dets kerneydelser? Hvad var det for en type samliv, der foregik på pensionatet? Kunne det være et hjem i byen? Disse indledende betragtninger kan opsummeres i følgende problemformulering:

---

[4] Ved folketællingen i 1880 var indbyggertallet i Danmark 1.969.000. I 1960 var det 4.585.000: danmarkshistorien.dk/undervisning-mm/oversigter-og-tabeller/danmarksbe-folkningsudvikling/

[5] Anette Faye Jacobsen: "En retspluralistisk tolkning af jura og retskultur i Danmark fra slutningen af det 17. til begyndelsen af det 20. århundrede", *Historisk Tidsskrift,* 107,1, 2007, s. 74 ff. Jacobsen skriver, at husbondretten i praksis fungerede på landet til Medhjælperloven afløste Tyendeloven i 1921 og fjernede de sidste rester af herskabselementer. I byerne var de retslige forhold dog tidligere og i højere grad domineret af statslig intervention end det var tilfældet på landet, men også her gjaldt Tyendeloven. (note 13, s. 74).

Hvordan har enligtstillede boet i større danske byer i perioden ca. 1880-1960'erne, og hvordan hænger boformen for denne gruppe mennesker sammen med samtidige moderniseringsprocesser som urbanisering og frigørelse fra traditionelle husstandsmønstre? Fokus ligger på en kulturhistorisk undersøgelse af pensionatet, der ses som et mikrokosmos, hvor forskellige urbane perspektiver kan undersøges. De vigtigste er: bolig, fællesskab og følelsen af hjem, urbane job- og karrieremuligheder for mænd og kvinder og adgang til måltider i byen.

Afhandlingen er byhistorisk i den forstand, at den handler om moderne byliv og urbane vilkår. Jeg skriver om større danske byer og tager læseren med til Esbjerg, Ikast, Nakskov, Odense, Silkeborg, Ålborg og Århus og andre provinsbyer, men det er København, der er i centrum for undersøgelsen. Landets hovedstad var den absolut største by både i omfang, indbyggertal, antal der indvandrede og antal enligtstillede, og København udgør dermed den urbane kontekst, hvori det bedst lader sig gøre at undersøge og analysere pensionatet og andre boformer. Jeg foretager ikke komparativ byhistorie, men undersøger og analyserer fænomenet flere forskellige steder i landet for at få en variation i afhandlingen, og for at vise, at der var mange fællestræk mellem hovedstad og provins.

Når jeg i afhandlingens overskrift kalder pensionatet et urbant mikrokosmos, er det en varedeklaration, der bl.a. fortæller, at analysen af pensionatet som fænomen er et nærstudie af det specifikke, og jeg går helt tæt på samlivet i pensionatet. Samtidigt skal ordet mikrokosmos også forstås sådan, at pensionatet på nogle områder afspejler bylivet i miniformat. I pensionatet skulle man f.eks. bo og spise sammen med mennesker, hvis tilstedeværelse man ikke selv havde valgt, og mennesker som man i udgangspunktet ikke kendte. Det vil sige, at individet skulle forholde sig til forskellighed og tæt samliv indenfor en husstand med meget forskellige medlemmer.

Afhandlingen er (by)kulturhistorisk og beskæftiger sig med menneskers anskuelser og oplevelser og undersøger nogle specifikke urbane, sociale sammenhænge.[6] Kulturhistorie er en diffus genre, men der er nogle bestemte kendetegn

---

[6] Mit syn på kulturhistorie er inspireret af Palle Ove Christiansen. Se bl.a. "Kulturhistoriens genkomst", *Historisk Tidsskrift,* 107,1, 2007, s. 207-236 for en sammenfatning af, hvor dansk kulturhistorie har hentet sin inspiration, og hvor den står i dag.

ved kulturhistoriske undersøgelser, som denne afhandling også har; den handler om menneskelig kultur, der er et nedefra perspektiv, undersøgelserne beskæftiger sig med dagligdag og fremstillingen er delvis narrativ. For mig repræsenterer den kulturhistoriske tilgang et historiesyn, hvor den 'lille' historie ikke blot skal supplere den 'store' historie, men også skal udfordre, korrigere og måske endda destabilisere de store fortællinger, der findes så mange af i historieskrivningen. Kulturhistorie er ikke historie om alt muligt skævt og mikroskopisk som den af og til skydes i skoene, men er en bevidst fokusering på det almindelige og insisteren på, at der netop i den side af livet findes mange interessante forskelle, der kan give en mere nuanceret forståelse af levet liv. En kulturhistorisk undersøgelse fungerer, efter min mening, bedst når den arbejder på flere niveauer og ikke udelukkende har et nedefra perspektiv, men også interesserer sig for mere overordnede forandringsperspektiver – for konteksten. Afhandlingens kulturhistoriske tilgang indebærer derfor, at jeg bevæger mig mellem et makroniveau, der fokuserer på overordnede samfundssammenhænge som boligpolitik og lovgivning, kvantitative undersøgelser af demografi og generelle sociale forhold, og et empirisk mikroniveau, der er kvalitativt funderet og fokuserer på menneskers subjektive opfattelser og oplevelser af deres liv og dagligdag.

Afhandlingens problemformulering antyder også et kønsperspektiv, og i denne sammenhæng bl.a. fokus på samfundets normative forestillinger om mænds og kvinders muligheder, på de to køns objektive betingelser, samt på deres konkrete oplevelser af og muligheder i byen. Der var forskel på at være mand og kvinde i byen og forskel på synet på enligtstillede mænd og kvinder, på deres jobmuligheder, deres økonomiske råderum og deres mulighed for udfoldelse i det offentlige rum. Jeg mener, at al byhistorie bør inddrage analyser af, eller blot tanker om, betydningen af køn i forhold til urbanisering og modernitet. Det betyder ikke, at der behøver at være en udfoldet kønsteori, hvilket jeg ikke selv har i afhandlingen, men nærmere en udtalt bevidsthed om køn som markør på linje med klasse, etnicitet, religion etc. Hos kvindehistorikere har det været obligatorisk i mange år, men i byhistorie er det stadig forbavsende fraværende.

Til sidst i indledningen vil jeg kort uddybe tre ting, der blev nævnt i problemformuleringen: Periodeafgrænsning, begrebet enligtstillede og afgrænsning af boformer.

Periode

Afhandlingen er historisk og har en afgrænset periode, der begynder ca. 1880 og slutter i 1960'erne. Når jeg har valgt 1880 som starttidspunktet, er det fordi, jeg

mener, at det er her København for alvor begynder at udvikle sig fra en middelalderby bag volde til en moderne storby. Det er her indvandringen af ikke mindst ugifte unge tager fart, og her at der bliver brug for nye boligformer, og hvor pensionaterne begynder at skyde frem. I den anden ende skriver jeg 1960'erne, som var årtiet, hvor pensionatet blev et marginalt fænomen, fordi der i løbet af det årti kom en række nye muligheder for selv at få en bolig og selv at lave mad. Den generelle velfærdsstigning i 1960'erne skabte nogle store forandringer i danskernes levemåde og nye forudsætninger for bl.a. enligtstillede. Undersøgelsen og forklaringen af disse hører imidlertid ikke hjemme i denne afhandling, men er et andet studie. Jeg skriver bredt 1960'erne, og sætter ikke et endeligt år som afslutning, i stedet beskæftiger jeg mig flere steder i afhandlingen med de normative, sociale og økonomiske forandringer i 1960'erne, der havde indflydelse på enligtstilledes boligsituation.

Pensionatets historie har også været med til at definere afhandlingens periode. Før 1880 var der få pensionater, over en årrække åbnede mange i hele landet og i slutningen af 1960'erne var der få tilbage, der i løbet af 1970'erne forsvandt helt.

Begrebet enligtstillet

Jeg har valgt at benytte begrebet enligtstillet i afhandlingen. I de fleste kategoriseringer af civilstand er valgmulighederne ugift, gift/separeret, enkestand, og fraskilt.[7] Enligtstillet var og er en samlet betegnelse for alle, der ikke er gift, og det er enligtstillede over 18 år, der har min interesse – særligt de ugifte. Ligeledes er det kun enligtstillede uden hjemmeboende børn, der har interesse. Enligtstillede med hjemmeboende børn er en gruppe, hvortil der knytter sig nogle problemstillinger, der ligger uden for afhandlingens område.

Jeg har i arbejdet med afhandlingen overvejet at benytte ordet single, fordi det bedre konnoterer den gruppe, jeg sætter fokus på, og fordi det har en noget friskere klang end enligtstillet, der godt kan lyde lidt trist. Problemet med begrebet single er, at det i betydningen enligtstillet først har fundet vej til det dan-

---

[7] Civilstandskategoriseringerne har været de samme i hele den periode, afhandlingen dækker. Det var først med loven om registreret partnerskab, der trådte i kraft d. 1. oktober 1989, Danmarks Statistik tilføjede nye civilstandsmuligheder, nemlig registret partnerskab, ophævet partnerskab (svarer til skilsmisse) og længstlevende af to partnere (svarer til enkestand). Hvad angår familieformer hed de i 2009: Enlige mænd, enlige kvinder, ægtepar, registreret partnerskab, samlevende par (har mindst et fællesbarn boende i hjemmet), samboende par (uden fællesbørn men evt. med særbørn) og ikke hjemmeboende børn under 18 år.

ske sprog de seneste to årtier, hvorfor det ville være anakronistisk at benytte og af den grund er begrebet valgt fra.

Enligtstillet er en kategorisering, der rummer mange forskellige individer, og der ligger hverken noget deterministisk eller statisk i min forståelse eller brug af begrebet. En ugift 25-årig, der boede på et pensionat var enligtstillet, men kunne samtidig godt være forlovet og blive gift to år senere, og nogle var enligtstillede hele livet. De fleste der var enligtstillede, var det i ungdommen og alderdommen, og jeg undersøger dem som en gruppe, fordi deres boligsituation var anderledes end kernefamiliernes. Jeg er klar over, at jeg til afhandlingens undersøgelser har konstrueret en gruppe, der hedder enligtstillede, og at de i virkelighedens verden ikke så sig som en gruppe, men måske så køn, alder, klasse, eller økonomi som vigtigere identitetsmarkører end civilstatus. Jeg benytter det altså som en analytisk kategori, men undersøger også i hvilket omfang, der diskursivt kunne være tale om en egentlig gruppe.

Boformer

Undersøgelsen er centreret om pensionater og beskæftiger sig kun med boligforhold, der indebærer betaling for kosten, logiet eller for begge dele, og for mindst en uge af gangen, hvilket var det minimum af tid, man skulle bo på et pensionat. Et par eksempler på boligkonstellationer, der falder uden for afhandlingens område er derfor, alle der boede hos en mester og fik kost og logi, tjenestepiger, husbestyrinder etc. og overnattende hotelgæster. Der er også forskellige boformer, der falder indenfor min kategorisering, men alligevel ikke får meget opmærksomhed i afhandlingen. En er kollegier, og den manglende opmærksomhed skyldes, at det store kollegiebyggeri først begyndte efter afhandlingens periode, hvorfor den ungdomsboform fylder meget lidt. Stiftelser er også uden for afhandlingens område. I hvert fald den del, der var oprettet som specialhjem for ældre og enker, mens andre stiftelser har interesse for problemstillingen. Det gælder bl.a. Clara Raphaels Hus/Kvindernes Boligselskab, der netop blev oprettet som en stiftelse, der skulle hjælpe selverhvervende, enligtstillede, kvinder med en bolig.

En gråzone er de mange voksne børn, der boede hos deres forældre, indtil de, børnene, blev gift. Det var almindeligt, at disse unge betalte for at bo hjemme, på samme måde som for et værelse hos fremmede. Den praksis var udbredt, særligt for kvinder, i hele afhandlingens preiode. Jeg nævner det nogle steder, men har af tids- og pladshensyn valgt en egentlig undersøgelse af den del af logi for unge mennesker fra.

Jeg håber, at indledningen har givet læseren lyst til at læse afhandlingen. Over de næste kapitler vil jeg gå yderligere i kødet på nogle af de begreber, jeg har introduceret her – ikke mindst omkring det moderne og urbanisering.

Kort om afhandlingens kapitler

Efter indledningen følger kapitel 2, der er en forskningsdiskussion, hvor jeg redegør for og diskuterer den teori og de inspirationskilder, jeg har benyttet i arbejdet med afhandlingen. I kapitel 3 tager jeg fat på en metodisk diskussion og en præsentation af det materiale, der udgør afhandlingens empiri. Jeg vil bruge mest energi på erindringer, der er afhandlingens hovedmateriale, og vil bl.a. diskutere hvordan de som kilder forholder sig til repræsentativitet. Kapitel 4 tager temaerne modernitet og urbanisering op og ser nærmere på nogle af de faktorer, der gjorde, at byerne voksede i slutningen af 1800-tallet, og muliggjorde at flere unge ugifte end tidligere i historien levede i dem. Jeg undersøger nogle af demografiens hovedproblemstillinger, ser på selve ankomsten, på sociologiske forestillinger om sammenhold og sociale relationer i en urban kontekst og på det urbane arbejdsmarked for både mænd og kvinder. I kapitel 5 zoomer jeg længere ind og undersøger pensionatets historie og udbredelse i Danmark. Kapitlet er overvejende kvantitativt og indeholder bl.a. en miniundersøgelse af Frederiksborggade i København ved forskellige folketællinger. Sidst i kapitlet undersøges næringslov og boliglovgivning, der var det lovgrundlag, som reglerede pensionaterne, hvilket i sig selv fortæller meget om, hvad pensionatet var for en hybrid. Kapitel 6 handler om pensionatsværtinder og deres pensionærer og undersøger årsager til at åbne et pensionat, og hvorvidt det var muligt at skabe en forretning og en faglig identitet ud af noget, der mindede meget om at være husmor. Sidst i kapitlet inddrager jeg nogle pensionærhistorier for at give læseren et indblik i, hvem der valgte at bo på denne måde. Kapitel 7 undersøger variationen i pensionater, både med hensyn til hvilke typer af mennesker de henvendte sig til, og hvor i landet de lå. Kapitel 8 handler først om pensionatets måske vigtigste ydelse nemlig maden. Pensionatets bidrag til servering af urbane måltider til byens arbejdende mennesker sættes ind i en større kontekst, hvor netop producenter af urbane måltider i perioden undersøges. Videre undersøger kapitlet samliv i pensionatet, og forsøger at svare på, hvorvidt pensionatet kunne være et hjem i byen. I kapitel 9 udvides perspektivet igen, og jeg undersøger bredere, hvilke boligmuligheder enligtstillede har haft i byen, hvordan og hvornår de ændrede sig, og hvordan boligtildeling i stigende grad bliver et reguleret område, hvor stat og kommune måtte prioritere. Endelig er kapitel 10 konklusionen.

Jeg fremhæver af og til citater i kursiv, hvilket ikke har nogen systematisk betydning, men benyttes for at gøre læseoplevelsen mere varieret.

2. Forskningsdiskussion

Da jeg læste historie på RUC, var parolen, at faggrænser var til for at blive overskredet. Det afspejler min afhandling, der udover fra historiefaget henter viden og inspiration inden for sociologi, antropologi, arkitekturteori, etnologi og litteraturteori, ligesom jeg er lige dele byhistoriker, kulturhistoriker, kønshistoriker og socialhistoriker. Jeg brugte meget af min studietid på at læse teori, og det var først, da jeg skrev speciale, at jeg satte mine ben i et arkiv. Siden har jeg været mere empiriker end teoretiker, hvilket er tydeligt i afhandlingen. Dette kapitel hedder ikke noget med teori, for der er ikke et egentligt teoretisk skelet i afhandlingen. Derimod vil jeg præsentere og diskutere den danske og internationale forskning, både enkeltpersoners og egentlige skolers, der har inspireret mig teoretisk og metodisk, og som udgør mit vidensgrundlag. Forskningsdiskussionen er selvfølgelig ikke altomfattende, og der vil løbende i afhandlingen dukke pointer og referencer op, som ikke på forhånd er blevet præsenteret. Ligesom nogle af værkerne, der bliver præsenteret her ikke bruges direkte i afhandlingen, men skal med, fordi de betyder noget i det samlede argument og er en del af det fundament, afhandlingen hviler på.

Kapitlets første afsnit omhandler byhistorie og sammenhængen mellem urbanisering og modernitet. Dernæst vil jeg præsentere forskning omkring pensionater, pensionærer og logerende, efterfulgt af et afsnit, som undersøger forskningen om familier og enligtstillede/singler, og hvordan de to fremstilles som modsætninger. Sidst følger et mere faktuelt afsnit, som redegør for nogle overordnede linjer i Danmarks bolig- og velfærdshistorie, og udgør en forståelsesramme for afhandlingens problemstillinger omkring sammenhængen mellem civilstand og adgang til bolig.

Byhistorie og modernitet

I 1961 skrev Lewis Mumford i forordet til sin klassiker *The City in History:* "This book opens with a city that was, symbolically, a world: it closes with a world that has become, in many practical aspects, a city."[8] I et opslag om den moderne by i *Encyclopedia of European Social History* skriver sociologen Joseph W. Konvitz i 2001 "The modern world is an urban one."[9]

---

8 Lewis Mumford: *The City in History: its Origins, its Transformations, and its Prospects*, 1961, s. 1.

9 Josef Konvitz: *The City: The Modern Period*, 2001, s. 263.

Begge citater hævder, at urbanisering har gjort det urbane liv til en samfundsnorm i den moderne verden. Den udvikling er sket i afhandlingens periode og har været både fysisk og mental, og dermed ændret byrummet, de mennesker der befolker det og samspillet mellem byens fysiske udtryk og individers opfattelse af og brug af den. Byens og bylivets forandring kan siges at udgøre scenen for den historie, jeg gerne vil fortælle i afhandlingen. Jeg vil også mere end det, for min afhandling handler bl.a. om de overordnede samfundsforandringer med byen som motor, som omtales i ovenstående citater. Byen var ikke blot en scene, men grundlaget for det moderne samfund, hvilket også er mit byhistoriske udgangspunkt, og et som jeg vil udfolde nærmere i dette afsnit gennem begrebet urban modernitet.[10] Dermed har jeg snævret begrebet modernitet ind til, i denne afhandling, at omfatte de forandringer af samfund og individ, der fandt sted parallelt med urbaniseringen og dermed tidsmæssigt i perioden fra de sidste årtier af 1800-tallet og frem.

Jeg ser modernitet som bevidstgørelse om egne muligheder og om egne begrænsninger, både materielt og normativt. Det indeholder et paradoks, fordi de nye urbane muligheder var frigørende, men samtidigt betød ansvar for egne handlinger også ansvar for ikke at bukke under. Som jeg skrev i indledningen, så ser jeg en sammenhæng mellem modernitet og ønsket om at bo alene, som i stigende bliver udtrykt fra anden halvdel af 1900-tallet og frem. Og det er min hypotese, at netop boformer som pensionatet er en brik i urban modernitet fordi de har været svaret på et behov, der netop opstår i denne proces.

Urban modernitet har været genstand for teoretisk debat i omkring 100 år og har bl.a. sit udgangspunkt hos den tyske sociolog Georg Simmel, hvis sociologiske tanker har været til stor inspiration for mig.[11] I essayet "Storbyen og det åndelige liv" skrev han i 1911 om, hvordan byen både var en fysisk realitet, men

---

[10] Begrebet udfoldes bl.a. teoretisk i Simon Gunn: *History and cultural theory,* 2006. Moderniteten har mange ansigter, som jeg af pladshensyn ikke kan udfolde i afhandlingen. Der er mange forskellige bud på begrebet og dets sammenhæng med beslægtede begreber som det moderne, modernisering og modernisme. Desværre er det ikke historikere, der flittigst har bidraget til diskussionen (Gunn 2006, s. 115), og derfor må man i særdeleshed søge til sociologer og litterater for at få svar. Af sidstnævnte er Marshal Bermans værk *All that is Solid Melts into Air* fra 1982 stadig en anbefalelsesværdig klassiker. Bogen begynder: "There is a mode of vital experience – experience of space and time, of the self and others, of life's possibilities and perils – that is shared by men and women all over the world today. I will call this body of experience "modernity"". Marshall analyserer moderniteten som følelsen af en malstrøm og oplevelsen af, at man er de første mennesker i verden, der går igennem så store forandringer, hvilket er en tolkning af modernitet og modernitetserfaringer, der ligger tæt op af den, jeg benytter i afhandlingen.

[11] Georg Simmel: *Hvordan er samfundet muligt?: Udvalgte sociologiske skrifter*, 1998.

også udgjorde et erfaringsrum, der havde en dannende karakter.[12] Han var kritisk over for muligheden for tætte sociale relationer i byen, og det var særligt familien, han og andre sociologer var bekymrede for. En var sociologen Ferdinand Tönnies, der i slutningen af 1800-tallet fremstillede sin forestilling om "den store landbofamilie i det gamle samfund som indbegrebet af det varme *Gemeinschaft*, mens det moderne samfund var et koldt *Gesellschaft*."[13] Han og andre arbejdede med en række dikotomier som natur/kultur, fællesskab/opløsning, storfamilie/opsplittet familie, empati/blaserthed; dikotomier der stadig, i nogen omfang, eksisterer i dag. To af Simmels elever, Louis Wirth og Robert Park, var i perioden 1920-1940 en del af 'Chicagoskolen', der arbejde videre med analyser af byen som både en fysisk realitet og en mental tilstand. Wirth skrev i 1938 essayet "Urbanism as a Way of Life", der endnu inspirerer byforskere til at analysere de særlige bymæssige levemåder og livsformer, og jeg vender tilbage til essayets indhold, og diskussionerne om urbanitet og modernitet, i kapitel 4.[14] Flere af de danske historikere og etnologer, der arbejder med byen har, som jeg selv, en grundopfattelse, der er inspireret af Chicagoskolen og analyserer, hvordan det sociale liv og det fysiske rum indgår i en vekselvirkning og påvirker hinanden.[15] Centrale er begreberne bysystem (udviklingen af byen

---

12 Vi ved, at Georg Simmel diskuterede sine ideer og teorier med Max Weber, der tilskrives den første egentlige brug af ordet modernitet. Weber identificerede moderniteten med først reformationen, der gjorde op med et uniformt verdensbillede og dernæst med oplysningstidens rationalisme. Han fulgte Kants ide om opdeling af viden i separate sfærer og mente, at ligeså meget som disse sfærer indeholdt løftet om fremskridt, var de (som Marx pointerede) svangre med deres egne modsætninger. Det åndelige liv ville blive besudlet af kapitalismens ånd og i stedet for et samfund baseret på frihed og lighed, så Weber den fri vilje blive druknet i et bureaukratisk og kapitalistisk jernbur af rationalitet. Når jeg kun medtager Weber i en fodnote, er det fordi, jeg i afhandlingen beskæftiger mig mindre med modernitet som ide og mere som forandring – ikke mindst for individet. Der er meget godt at hente hos Weber, mens hans teori om det moderne er for strukturel og fastlåser individet i en position, hvorfra det ikke kan handle, hvilket er imod hele min grundtanke som empiriker – at individet netop har både indflydelse på eget liv, men også har en andel i den store historie.

13 Karin Lützen: "Familien i historien", 2007, s. 26.

14 Louis Wirth: "Urbanism as a Way of Life", *The American Journal of Sociology,* 44, 1, 1938, s. 1-24.

15 For en gennemgang af nyere tendenser inden for skandinavisk byhistorie se Peter Henningsen: "Plads til dem alle: forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie", *Historie,* 2007, 2, s. 55-88. Artiklen blev voldsomt kritiseret for at overse væsentlige bidrag til dansk byhistorie, en kritik der grundlæggende handlede om manglende respekt for fagets pionerer i Danmark. Læsningen af artiklen bør efterfølges af læsning af de to modsvar: Ole Degn og Henrik Fode: "Ikke plads til dem alle", *Historie,* 2008, 1, s. 115-121 og Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen: "Byhistorie – en markedsplads for forskere", *Historie,* 2008, 1, s. 122-129. Den store dansker i beskrivelsen af udviklingen i erhverv, størrelse,

kontra landet og byernes samspil og indbyrdes konkurrence) og urbanisme (bylivet som socialt fænomen), der udfoldes i det hidtil bedste danske teoretiske bidrag "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000 – historie og historiografi" skrevet i 2007 af Søren Bitsch Christensen og Mette Ladegaard Thøgersen til antologien *Den Moderne by*. Her redegøres bl.a. for, hvordan den danske industrielle udvikling var mere en "gradual adaption" – modsat f.eks. Englands og Tysklands mere gennemgribende "thorough transformation."[16] I forskellige tempi har udviklingen i de nordeuropæiske lande lignet hinanden med en demografisk urbanisering bestående af en kraftig befolkningstilvækst og en strukturel urbanisering, der hastigt forandrede byens funktioner og den 'skyline'. Delelementerne i disse overordnede udviklinger var bl.a. befolkningstilvækst, omlægninger af landbruget, industrialisering, ændring af transportsystemet, fremvækst af pengeøkonomi og velfærdsstatens begyndende opbygning. Begreberne bysystem og urbanisme kan benyttes til at kategorisere de forskellige analyser af væsentlige samfundsmæssige ændringer, der har haft størst indflydelse på byernes udvikling. Bysystem er de 'hårde' forklaringer, der analyserer økonomi og planlægning, mens urbanisme handler om de mere 'bløde' forklaringer, der forholder sig til kulturelle og sociologiske forandringer, og det er de sidste, jeg i overvejende grad er inspireret af. Jeg har benyttet en del værker, der ikke ville blive opstillet under byhistorie, men nærmere er social- eller kulturhistorie i byen, hvorfor de bliver præsenteret i andre af forskningsdiskussionens afsnit. Her skal dog næves Karin Lützens bog *Byen tæmmes* fra 1998, der er en hybrid mellem by-, kultur-, og socialhistorie og har bidraget med meget viden af betydning for afhandlingen – bl.a. om Københavns historie i anden halvdel af 1800-tallet. Lützen beskriver bl.a. klasseforskelle i byen gennem en analyse af, hvilke forestillinger der var om det gode liv i byen, og filantropiens betydning for varetagelse af sociale opgaver i samfundet før velfærdsstatens begyndelse.

---

geografisk beliggenhed, funktion og rolle i bysystemet er geografen Christian Wichmann Matthiessen, hvis disputats fra 1985 *Danske byers vækst* stadig er uomgængelig for den med interesse for området. Hvad angår byplanlægning og arkitektur, vender jeg tilbage til de områder i afsnittet om boligpolitik. Derudover findes der en mængde vigtig dansk byhistorie, som ikke har direkte interesse for afhandlingen, men som stadig er det felt, jeg bevæger mig inden for. Her kan jeg henvise interesserede til Christensen og Thøgersens litteraturliste, der er meget omfattende og inspirerende. Endvidere findes der på byhistorie.dk/bibliografi en emneindekseret byhistorisk bibliografi, som løbende opdateres med nye udgivelser.

[16] Citatet stammer fra Hohenberg og Lee: *The Making of Urban Europe,* 1995, men er her citeret fra Christensen og Thøgersen 2007, s. 47.

Udover ovennævnte, har jeg valgt ikke at præsentere værker, der omhandler enkelte byers historie, såkaldte bymonografier, men der findes en eller flere for de fleste større danske byer, og værkerne er uundværlige til opslag, når man skal orientere sig om by- og kvartersudvikling, byggeri, styreformer, erhvervsstruktur, særlige forhold, opland etc. Fælles for disse bøger er, at de ofte har fokus på økonomi, planlægning og erhvervsudvikling, hvorimod kulturhistorien, forstået som viden om almindelige mennesker og måden de vænnede sig til bylivet og skabte en bykultur på, er mindre fremtrædende, hvis ikke helt fraværende.

Køn og modernitet

Som skrevet indledningsvist har jeg altid et kønsperspektiv i min forskning og er af den generelle mening, at historisk forskning uden blik for køn har mange blinde vinkler. Særligt inden for den mere traditionelle byhistorie er køn ofte fraværende i forskningen, hvilket jeg finder problematisk, fordi mænd og kvinder har haft meget forskellige oplevelser af, muligheder i og indflydelse på udformningen af byens rum. Ligeledes er det klart, at der historisk har knyttet sig meget forskellige normative forestillinger til mænd og kvinder, ikke mindst enligtstillede.

Fra de seneste fire årtier findes der en stor mængde væsentlig kvinde- og kønshistorie og teori, og mange af de emner, jeg tager op i afhandlingen og præsenterer her i forskningsoversigten, skylder kvindehistorikere tak for, at emnerne overhovedet er blevet gjort til genstand for historiske analyser. Jeg har ikke brugt egentlig kønsteori, men mange værker, der inddrager et kønsperspektiv. Som det gælder resten af afhandlingen, er altså også kønsperspektivet mere empirisk, end det er teoretisk, og jeg vil vise, hvordan kønsforskelle hænger sammen med normative forestillinger, og hvordan kønsforskelle er blevet praktiseret helt konkret i forbindelse med boligmuligheder.

En vigtig debat i kønsforskning er diskussionen om den offentlige mandlige versus den private, domesticerede og kvindelige sfære. Diskussionen handler grundlæggende om mænds og kvinders adgang til og brug af bestemte rum, og opdelingen i sfærer stammer især fra analyser af middelklassens liv i byen i 1800-tallet. Familieidealet blev en kernefamilie med en far, der tjente penge, og en mor, der gik hjemme og passede et nydeligt hjem (med substantiel hjælp fra tjenestefolk). Igennem de seneste årtier har meget videnskabeligt arbejde kritiseret denne dikotomi mellem offentligt og privat og påpeget, at den ikke er holdbar – særligt ikke fordi den er blevet udbredt som en sandhed, der gælder alle klasser. Forskere har pointeret, at forskellige klasser ikke havde samme op-

fattelse af privat, og at de forskellige sfærer var sammenflydende. F.eks. var hjemmet for arbejderklassen ofte et sted for hjemmeproduktion og lønarbejde.

At opdelingen er uhensigtsmæssig i nogle analytiske sammenhænge betyder ikke, at forestillingen om de to sfærer ikke eksisterede og blev brugt. Ideen om kernefamilien som en helle mod resten af verden, har eksisteret og er blevet dyrket, ligesom der var offentlige sfærer, som den økonomiske og politiske sfære, hvor kvinder sent fik adgang. Til gengæld deltog de i det offentlige liv, der omhandlede den sociale sfære, og kvinder havde en mening om og stor indflydelse på områder som familie, børn, helbred og velfærd, hvorfor deres offentlige stemme ikke må undervurderes.[17] Perspektivet er særligt interessant for mig, fordi jeg skriver om mennesker, der ikke var en del af nogen kernefamilie, men alligevel ofte boede et sted, hvor de eller andre forsøgte at skabe et hjem. Leonore Davidoff benytter i sin forskning steder som pensionater og logiforhold til at problematisere konstruktionen af det private[18], og jeg vil i afhandlingen analysere, hvordan pensionatet netop er et eksempel på en gråzone mellem hjem og forretning.

Logerende, pensionærer og pensionater i forskningen

Studiet af pensionærer, pensionater og logerende udgør et meget lille forskningsfelt, og i dette afsnit vil jeg diskutere de få bøger, og lidt flere artikler, der beskæftiger sig med emnet. Ligesom meget andet social- og kulturhistorie blev emnet genstand for interesse i 1970'erne, men den væsentligste forskning er fra det seneste årti. Det meste er på engelsk, noget er på tysk og svensk[19], og på dansk har emnet ikke tidligere været videnskabeligt beskrevet, ligesom mere populære artikler om emnet er ganske få og vil blive præsenteret, hvor jeg benytter dem i afhandlingen.

Helt central for afhandlingens analytiske tilgang og opdeling i temaer står den amerikanske historiker Wendy Gambers bog *The Boarding House in Nineteenth-Century America,* der udkom i 2007.[20] Vi er begge interesserede i kultu-

---

17 Leonore Davidoff: "*Regarding Some 'Old Husbands' Tales':* Public and Private in Feminist History", 1995a, s. 257.

18 Davidoff 1995a, s. 259.

19 Jeg læser desværre ikke andre fremmedsprog end tysk og engelsk, hvilket selvfølgelig reducerer mængden af tilgængelig forskning.

20 Nogle af resultaterne i bogen var tidligere udkommet som artikler, se Wendy Gamber: "Tarnished Labor: The Home, the Market, and the Boardinghouse in Antebellum America", *Journal of the Early Republic*, 22.2, 2002, s. 177-204. Wendy Gamber: "Away from Home: Mid-

relle og sociale aspekter af det urbane liv og fokuserer på fænomenet logi som omdrejningspunkt for analysen af det. Det er der en del, der har gjort før os, men ofte med fokus på økonomi og statistisk socialhistorie og mest i artikler. Gamber har givet inspiration til empiri, og samtidigt bidrager bogen med et bibliografisk essay, der diskuterer det mangfoldige felt af forskningsområder nødvendige for at skrive om et emne, der bevæger sig i feltet by-, social-, familie-, kultur- og mikrohistorie.[21] Gamber skriver på baggrund af en amerikansk tradition for kulturhistorie, der handler om livet i storbyen med massiv indvandring og høj urban vækstrate som hæsblæsende kontekst. En kulturhistorie, der bl.a. bygger videre på Chicagoskolens sociologiske studier af det urbane liv fra 1920'erne og 1930'erne.[22] Det er en tradition, som også findes i England og Canada, men som stort set ikke findes i Danmark. Det hænger både sammen med manglende forskningsmiljø, men også med, at immigration og urbanisering i Danmark har skullet måles på en mindre skala, end tilfældet er med de store verdensbyer.[23]

---

dle-Class Boarders in the Nineteenth-Century City", *Journal of Urban History*, 31.3, 2005, s. 289-305. Gambers bog er baseret på et meget stort kildemateriale, der møjsommeligt er indsamlet over en periode på flere år af hende selv og fire assistenter.

21 De forskellige områder, hvor Gamber har fundet viden og inspiration er: Det 19. århundredes hjem – både som materiel artefakt og som kulturel ide. Hjemmet som arbejdsplads. Emnet 'boarding' mere generelt og set i sammenhæng med diskussioner om klasse, etnicitet, race, køn, seksualitet, business, arbejde, bolig, politik og urbant liv. Litteratur der specifikt omhandler 'boardinghouses'. Det 19. århundredes hoteller og hotel liv. 'Small businesses' – i særlig grad med fokus på kvinder. Hjemmearbejde- kvindens arbejde i hjemmet. Forholdet mellem kriminalitet, uorden og livet i byen. Forholdet mellem lovgivning, ægteskab og familien. Hjemmets økonomi og de dynamikker, der ligger i det. Institutionshistorie – både generelt, for kvinder og for børn. Gamber 2007, s. 199 ff.

22 En klassiker er f.eks. Paul G. Cressey: *The taxi-dance hall: a sociological study in commercialized recreation and city life*, 1932, om Chicagos natteliv.

23 Logi var et langt mere udbredt fænomen i USA end i Europa både i 1800- og 1900-tallet. Gamber skriver om en tysk observation fra 1837, der lagde vægt på 'boarding' som en meget amerikansk særegenhed. Observationen var kun en ud af mange, der dermed understregede de kulturelle forskelle i boformer i Europa og Amerika. (Gamber 2007, s. 117). Den immigration, som dannede basis for fænomenets udbredelse i USA og Canada, fandtes ikke i samme målestok i Danmark. Der kom selvfølgelig en betragtelig mængde svenske immigranter fra 1860'erne og frem til det første årti af 1900-tallet. De blev integreret på samme måde som folk fra forskellige landsdele i Danmark, og der har aldrig været svenske ghettoer i et omfang, der ligner fænomenets i amerikanske og canadiske byer. Man kan imidlertid se tendenser til, at svenskere boede i samme opgang, delte arbejdsplads eller husstand med andre svenskere – ligeså vel som mennesker, der kom fra samme provinsby eller egn ofte ses i samme husstand i folketællingerne. Se Richard Willerslev: *Den glemte indvandring: den svenske indvandring til Danmark 1850-1914,* 1983.

Gamber fremhæver tre dikotomier, der udgør væsentlige problemstillinger i studiet af pensionater, og som også er nogle, jeg vil vende tilbage til i min egen undersøgelse.[24] Den første, hjem-marked, handler om paradokset i, at pensionater på den ene side gjorde meget ud af at være hjem, men samtidigt skulle tjene penge. Den anden dikotomi, kærlighed-penge, lægger sig tæt op af den første og understreger paradokset i, at pensionater tjente penge på noget, husmødre gjorde af kærlighed. Den sidste dikotomi er opdelingen i en privat og en offentlig sfære, og som jeg tidligere skrev med henvisning til Leonore Davidoff, er det en udfordret dikotomi, som man kan kritisere Gamber for at benytte for ukritisk, hvilket jeg også vender tilbage til.

Ligesom flertallet af danskere gjorde det indtil anden halvdel af 1900-tallet, lejede amerikanere deres bolig. Det foretrukne var et hus, alternativet en lejlighed, men begge dele ofte uden for rækkevidde selv for familier med en middelstandsindkomst, hvorfor forskellige former for logi blev løsningen. Gamber skriver udelukkende om 'boarding houses', der i store træk ligner de danske pensionater, jeg skriver om – nemlig steder, hvor man kunne få kost og logi for en længere periode. Der findes også to værker om andre former for logi, der har været brugbare i mit studie. Det ene *Together Apart: Boarding House, Hostel and Flat Life in Pre-war Melbourne* fra 2002 er en omskrevet ph.d.-afhandling af historikeren Seamus O'Hanlon. Som titlen antyder, interesserer Hanlon sig udelukkende for Melbourne og ikke kun for pensionater, men også for hostels drevet af organisationer med kirkelige rødder og generelt for mennesker, der boede i lejligheder. Hans tilgang er bredt at undersøge urbane boformer for alle klasser, fordi han mener, at nutiden historieløst fokuserer på enfamiliehuset i forstaden som den naturlige boform. Selvom hans undersøgelse har et andet sigte og udgangspunkt end min, har nogle af hans undersøgelser og pointer omkring pensionatsdrift været interessante, fordi de i høj grad ligner mine egne. Derfor støtter Hanlons forskning mig også i hypotesen om sammenhængen mellem modernitet og nye boformer.

Ligesom Hanlon interesserer den amerikanske arkitekturhistoriker Paul Groth sig for nogle af de urbane boformer, der i dag er glemt, og skriver om dem i sin monumentale bog fra 1994 om amerikaneres liv på hotel i 18- og 1900-tallet: *Living Downtown. The History of Residential Hotels in the United States*. Fænomenet med at bygge hoteller til alle typer af mennesker fra lav til

[24] Gamber 2007, s. 2.

høj, med langtidsudlejning for øje, har været meget begrænset i Danmark, men Groths bog har været øjenåbnende i forhold til at komme nærmere en forståelse af, hvordan stor søgning til byen skabte et marked for nye boligformer og en efterspørgsel på midlertidige løsninger, og hvordan dette boligbehov blev imødekommet på forskellige måder. Eller som Groth selv formulerer det: "The methods used in this work depend on the conviction that studying the interweaving of buildings and social groups can provide important historical insight."[25]

At amerikanerne i så stor udstrækning valgte at bo på pensionat eller på hotel, var i mange politikeres og samfundsdebattørers øjne uforståeligt og uacceptabelt. Det blev set som en trussel mod familielivet, at husmoderen ikke selv lavede mad og passede hus, og tolket som amoralsk på sådan vis at 'true' samfundets kerneværdier.[26] Alle de tre ovennævnte bøger forholder sig til forholdet mellem det offentlige liv og den private sfære, som jeg var inde på tidligere i kapitlet. Særligt Gamber skriver om det 19. århundrede, hvor de romantiske ideer om den ægteskabelige kærlighed, den private kernefamilie og de separate sfærer blev udbredt. I denne konstruktion og iscenesættelse af middelstandshjemmet blev pensionatet i den offentlige debat brugt som en modsætning, og Gambers analytiske greb er bl.a. at undersøge de forskellige betydninger og brug af begrebet 'home'. Jeg benytter selv begrebet hjem i afhandlingens overskrift, men har ikke dedikeret nogen speciel plads til forskningen af det i forskningsdiskussionen. Det er ikke fordi, der ikke er noget at kaste sig over. Mange af de værker, jeg nævner i forskningsdiskussionen, forholder sig i større eller mindre grad til begrebet hjem, men de gør det alle i et anvendt perspektiv. Det vil sige, at de ikke forholder sig til nogen decideret overordnet teori om begrebet, men mere tager udgangspunkt i egen empiri. Det er også på den måde, at jeg beskæftiger mig med begrebet; ved at undersøge og analysere, hvordan det fremstilles i den empiri, jeg har benyttet i afhandlingen. Hvordan sprogliggøres begrebet, og hvad holdes det op imod – hvad er et hjem, og hvad er ikke et hjem? Jeg inddrager også nogle teoretiske overvejelser, men har vurderet, at de er af en sådan karakter, at det giver bedst mening at trække dem frem, der i afhandlingen hvor de benyttes, hvilket særligt er i kapitel 8.

---

[25] Groths bog er historisk men har en politisk nutidig pointe i sin påvisning af, hvordan de billigste kategorier af hoteller typisk har huset marginaliserede grupper, hvorfor disse hotelboliger retorisk i 200 år har været fremhævet som dårlige for byen. Groth argumenterer for, at det forholder sig modsat, at politikere og byudviklere ved at lukke hoteller så massivt, som det er sket de sidste 30 år, har været med til at skabe det hjemløseproblem som USA har i dag.

[26] Gamber 2007, s.118ff.

Forskningsartikler

Udover de nævnte bøger om emnet findes der et dusin forskningsartikler, som har bidraget med problemstillinger.[27] I de præsenterede artikler bruges begreberne 'boarders' og 'lodgers' temmelig forskelligt. Richard Harris bruger f.eks. kun ordene 'lodging' og 'lodgers', men definerer dem til gengæld bredt, hvilket vil sige, at han ikke skelner mellem, om man lejede et værelse, eller om der var andre ydelser inkluderet.[28] Modell og Hareven benytter de to begreber synonymt ud fra den betragtning, at det var sådan, de blev brugt i 1900-tallet.[29] Også i det kildemateriale jeg har benyttet, findes eksempler på, hvordan begreberne er blevet brugt synonymt, bl.a. fordi en logerende hurtige kunne blive en pensionær og omvendt. Jeg benytter overordnet begrebet logi som betegnelse for det samlede fænomen, mens pensionær og pensionat benyttes om det særlige arrangement med både kost og logi, som jeg vil skrive meget mere om i kommende kapitler.

Gamber gør i sin bog meget ud af samfundets problematiske opfattelse af pensionatet som et sted, der kommercialiserede og truede amerikanske hjem. Den canadiske historiker Robert F. Harney skrev i en artikel fra 1978, at kommercialiseringen i manges øjne ikke var et problem, og at det at skabe en forretning ud

---

[27] De fleste af artiklerne beskæftiger sig med Canada og USA (hovedsageligt Østkysten), en enkelt med England (hovedsageligt baseret på kildemateriale fra London) og en enkelt med Melbourne. Jeg nævner artiklerne samlet her i kronologisk rækkefølge, den ældste først. Jeg har brugt dem alle i arbejdet med afhandlingen, men det er ikke alle, jeg diskuterer yderligere her i forskningsoversigten. John Modell og Tamara K. Hareven: "Urbanization and the Malleable Household: An Examination of Boarding and Lodging in American Families", *Journal of Marriage and the Family,* 35.3, 1973. Robert F. Harney: "Boarding and Belonging: Thoughts on Sojourner Institutions", *Urban History Review/Revue d'histoire urbaine,* 7.2, 1978, s. 8-37. Leonore Davidoff: 'The Separation of Home and Work? Landladies and Lodgers in Nieneteenth- and Twentieth-Century England", 1995b, s. 151-179, Joan M. Jensen: "Cloth, Butter and Boarders: Women's Household Production for the Market", *Review of Radical Political Economics,* 12.2, 1980, s. 14-24. Mark Peel: "On the Margins: Lodgers and Boarders in Boston, 1860-1900", *The Journal of American History,* 72.4, 1986, s. 813-34. Richard Harris: "The End Justified the Means: Boarding and Rooming in a City of Homes, 1890-1951", *Journal of Social History,* 26.2, 1992, s. 331-58. Richard Harris: "The Flexible House: The Housing Backlog and the Persistence of Lodging, 1891-1951", *Social Science History,* 18.1, 1994, s. 31-53. Peter Baskerville: "Familiar Strangers", *Social Science History,* 25.3, 2001, s. 321-346. Seamus O'Hanlon: ""All found" they used to call it': Genteel Boarding Houses in Early Twentieth-century Melbourne", *Urban History,* 29.2, 2002, s. 239-253. Susan L. Richards: "Making Home Pay: Italian and Scottish Boardinghouse Keepers in Barre, 1880-1918", *Vermont History*, 74, 2006 s. 48-66.

[28] Harris 1994, note 1. s. 48.

[29] Modell og Hareven 1973, note 1, s. 467.

af en husholdning var ganske normalt og ligefrem velset blandt nogle etniske grupper. Slaviske og ungarske studier har vist, at disse grupper havde stor respekt for kvinder/ægtepar, der havde succes med at skabe "both a household and a well-organized business enterprise."[30] Netop begrebet kommercialisering og graden af den vil jeg benytte i afhandlingen og vise, hvordan f.eks. hotellet kan benyttes som sammenligning til at forstå pensionatets placering mellem hjem og marked.

De førnævnte dikotomier går igen i mange af de nævnte artikler, der alle i større eller mindre grad skriver sig op imod samtidens generelle holdning om, at fænomenet med at have logerende var et fysisk og moralsk problem. I stedet argumenterer de for, at logerende var en uvurderlig urban resurse i mange forskellige sammenhænge. Den pointe findes bl.a. i en klassisk artikel om emnet, skrevet af de to amerikanske socialhistorikere John Modell and Tamara K. Hareven, der stadig bliver citeret af alle, som skriver om logi. Modsat f.eks. Gamber og Groth, der beskæftiger sig med den kommercialiserede ende af fænomenet, analyserer Modell og Hareven logi i private amerikanske husstande.[31] Artiklen er en undersøgelse af skiftet fra, at logi var et almindeligt element i amerikanske familiers liv igennem det meste af det 19. århundrede til, at det mod slutningen af århundredet i stigende grad af middelstanden blev set som et socialt og moralsk problem. Forfatternes pointe er, at amerikanske familier havde et langt mere instrumentelt forhold til begrebet 'familie' – deraf også brugen af ordet 'malleable' i artiklens titel. Ordet betyder på dansk føjelig, bøjelig eller letpåvirkelig og indikerer, at husstande var fleksible størrelser, som kunne udvides eller reduceres på baggrund af påvirkninger, der både kom indefra og udefra. Der var altså forskellige tidspunkter i en livscyklus, hvor familier havde logerende, f.eks. når børn var små eller var flyttet hjemmefra, og forskellige tidspunkter i en livscyklus, hvor man var logerende, f.eks. når man var ung eller gammel. Modell og Hareven anså ikke fænomenet for at være ødelæggende for familien, tværtimod: "Lodging in the family was a vehicle by which urban

---

30 Harney 1978, s. 20-21.

31 Modell og Hareven skriver "American Families" i overskriften og er blevet kritiseret for at fortolke fænomenet så bredt, når deres kildemateriale reelt er nogle få folketællinger i Østamerikanske byer i anden halvdel af 1800-tallet. (Baskerville 2001, s. 322). Det er en væsentlig kritik, fordi andre studier viser, at der netop var store regionale forskelle på udbredelse af at have logerende i private familier. Historikeren Joanne Meyerowitz, som jeg præsenterer i næste afsnit, henviser f.eks. til en undersøgelse foretaget af det amerikanske statistiske bureau i 1900, der viser at 31,2 pct. af de voksne arbejdende kvinder i byen Minneapolis var logerende, mens tallet f.eks. var 21,1 pct. i Chicago, Illinois og 11,7 pct. i Cincinnati, Ohio. (Meyerowitz 1988. s. 4).

Americans gained control of their environment, not one by which they lost it."[32] Modell og Hareven har også den vigtige pointe, at 1800-tallets diskussioner om overbefolkning ikke handlede om den fysiske plads men om den sociale dimension. Problemet lå altså ikke i, at børnerige familier boede i for små lejligheder, men opstod, når de også boede sammen med fremmede voksne.[33]

Senere forskning har kritiseret pionerartiklen på flere væsentlige områder. En vigtig kritik kom i Leonore Davidoffs førnævnte artikel om 'Landladies and Lodgers' og gik på, at Modell og Harevens fokus på private familier og eksklusion af "boarding and lodging houses" reproducerer den uhensigtsmæssige og urigtige opdeling mellem offentligt og privat.[34] Davidoff argumenterer, som før nævnt, for, at de to ikke er ene om at benytte den opdeling, men at den nærmere i meget historieskrivning antages for at være en historisk sandhed.

I sin artikel benytter Davidoff begrebet surrogatfamilieydelser om f.eks. børnepasning, madlavning, vask, syning og reparation af tøj, rengøring etc., for andre end egen familie, og viser at det foregik i alle klasser. Husligt arbejde af enhver tænkelig art indgik i et komplekst økonomisk system, og kvinders ydelser fandtes i et bredt spektrum gående fra moderlige til seksuelle. Hun mener derfor, at studiet af logi kan være en nøgle til at analysere, hvordan klasse- og kønsopdeling bliver til.[35] Jeg har taget begrebet surrogatfamilieydelser til mig og mener, at det er godt til at analysere, hvad det var for nogle forventninger pensionærer havde til deres logi, og mere generelt, hvad det var for nogle forventninger til og forestillinger om, samfundet havde til husmoderen.

Mange af artiklerne beskæftiger sig med det økonomiske aspekt af logi, og som Davidoff mener de fleste artikelforfattere, at indtægter fra logerende og pensionærer skal forstås som mere end blot et tilskud til en mandlig hovedforsøger. I en artikel fra 1980 argumenterer den amerikanske historiker Joan M. Jensen for, at det at have logerende og pensionærer var et vigtigt bidrag til udviklingen af den urbane økonomi. Et bidrag hun sammenligner med kvinders hjemmeproduktion af klæde og smør på landet. Alle tre var områder, hvor selvstændige kvinder har bidraget betragtelig til husstandens økonomi ved at sælge produkter eller ydelser.[36]

---

32 Modell og Hareven 1973, s. 477.

33 Modell og Hareven 1973, s. 468. At overbefolkning i høj grad var et moralsk problem, var også et af de resultater, jeg kom frem til i mit eget speciale om kvinder i en københavnsk gyde omkring 1870. (Mortensen 2003).

34 Davidoff 1995b, s. 153.

35 Davidoff 1995b, s. 152.

36 Jensen 1980, s. 21.

Den amerikanske historiker Susan L. Richards argumenterer på samme måde for, at de studier af logi, der fokuserer på logerende som sekundær indtægt, banaliserer den betydning, arbejdet havde for arbejderfamiliers økonomi.[37] Sekundær indtægt kunne være den indtægt, der blev sparet op og sikrede, at det på sigt blev muligt at opfylde nogle livsdrømme. Disse studier maner altså til at se selv små økonomier både som noget kortvarigt fra hånden til munden, men også som noget længerevarende baseret på planlægning og strategier.

Selvom økonomi er en central del af de fleste analyser af emnet, er forfatterne til artiklerne samtidig klar over, at sammenhængen mellem logerende, boligmarkedet og samfundsøkonomien er dårligt belyst. De er bevidste om utilstrækkeligheden af eget kildemateriale og understreger, at folketællinger og vejvisere, som er nogle af favoritterne blandt kilder, kun giver begrænsede muligheder for analyse af forholdet mellem lejere og udlejere.[38] Særligt Davidoff går derfor andre veje i forsøget på at finde alternativt kildemateriale og benytter bl.a. litteratur, hvilket jeg også gør – ligesom jeg i vid udstrækning har brugt erindringsmateriale, som jeg vil behandle nærmere i kapitel 3 om min metode.

Forskning om familie og enligtstillede

I indledningen skrev jeg om min definition af enligtstillet, og hvorfor jeg har fravalgt at benytte begrebet single. Jeg skrev også, at afhandlingen ikke handler om en bestemt gruppe mennesker, men om en livssituation, de fleste mennesker har stiftet bekendtskab med i kortere eller længere perioder af deres liv. Studiet af mennesker, der kommer fra én familie, lever alene i en årrække, måske i boformer, der var et substitut for en familie, derefter (for flertallets vedkommende) lever i egen familie, for måske senere i livet igen at leve alene, kræver et fokus på både forskningen om familie og forskningen om enligtstillede, hvilket jeg vil have i dette afsnit.

I bogen *The Shadow of Marriage. Singleness in England 1914-1960* fra 2007 skriver den engelske historiker Katherine Holden: "The institution of marriage, and the political, economic, social and cultural structures which support it, have created relations of power, authority and subordination in which every member of society has been implicated, but these have often been taken as given rather than subjected to any sustained historical analyses."[39] Holdens pointe er videre,

---

37 Richards 2006 s. 50.

38 Harris 1994, s. 32, Davidoff 1995b, s. 168-69.

39 Holden 2007, s. 1.

at tilstanden som single/enligtstillet ikke bliver defineret ud fra egne logikker, men ud fra, hvad den ikke er – nemlig gift. Det mener jeg er rigtigt, og derfor er det væsentligt at både familieforskning og forskning om enligtstillede kommer i spil i afhandlingen.

Farvel til myterne

I 1999 udkom bogen *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy 1830-1960* skrevet af de fire engelske historikere Leonore Davidoff, Megan Doolittle, Janet Fink og ovennævnte Katherine Holden. Bogen udgør sammen med Karin Lützens artikel "Familien i historien" i antologien *En rigtig familie. Mellem nye og gamle idealer* fra 2007[40] en vældig god introduktion til familiehistoriens historiografi og dens væsentligste problemstillinger. Budskabet i begge bøger er at advare mod en naturalistisk tilgang, der ser familien som en naturlig og essentiel enhed og derfor fører til unødvendige generalisationer. Bag den påmindelse ligger en historiografi om fem årtiers familiehistorie, som jeg ganske kort vil gennemgå her.

Antagelsen om den før-industrielle familie som en stor udvidet enhed, en stamfamilie, med flere generationer, specielt bedsteforældre, der med industrialiseringen undergik dramatiske ændringer med afgørende konsekvenser, har været "the most pervasive underlying assumptions about families in the past (…)"[41] Først i 1960'erne begyndte forskere at pille ved forestillingen om tabet af familieværdier. Det var til gengæld noget så eftertrykkeligt, at modernitetsteorierne blev vendt på hovedet, og kontinuitet blev sat i stedet for forandring.[42]

I 1964 grundlagde Tony Wrigley og Peter Laslett *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, der fremlagde ny viden om familie- og husstandsstrukturer, giftealder og dens sammenhæng med økonomi. Inspireret af Laslett og Wrigley arbejdede flere forskere i 1960'erne med at nedbryde myterne om den udvidede tregenerationsfamilie og forestillingen om, at den blev ødelagt af industrialiseringen.[43] Myterne blev, med to hovedpointer, stedt endeligt til hvile på en stor demografisk konference i 1969. Den ene pointe var, at engelske familier siden 1600-tallet havde levet i en familiestruktur, der

---

40 Lützen 2007.

41 Davidoff et. al 1999, s. 17.

42 Davidoff et. al 1999, s. 32.

43 For en grundig historiografisk gennemgang se Tamara K. Hareven: "The History of the Family and the Complexity of Social Change", 2000, s. 3-30.

lignede en kernefamilie.[44] Den anden at i stedet for forestillingerne om, at den udvidede familie eksisterede og blev ødelagt under industrialiseringen, udbredtes i stedet det synspunkt, at industrialiseringen faktisk fremmede udvidede og komplekse husstande. Den store indvandring til byerne krævede plads, der ikke var til stede, hvorfor det var nødvendigt at dele bolig, og dermed at have logerende og pensionærer boende.

Peter Laslett, og nogle af hans efterfølgere, er siden blevet kritiseret for, at de i stedet for tregenerationsfamilien satte kernefamilien ind som en historisk konstant og dermed i virkeligheden skabte en ny myte om en historisk konstant i en virkelighed, der uden for folketællingslisterne var langt mere nuanceret og mangfoldig i sine samlivsformer.[45] En anden kritik af the Cambridge Group har været, at den i for høj grad har sammenblandet husstand og familie. Gruppen interesserede sig for kernefamilien og mindre for de andre, der boede i en husstand og var løst tilknyttet: "Thus households have been seen as families plus less important, unfamilial relationships. Even when the distinction between household and family has been acknowledged, researchers have tended to look at either one or the other, losing the richness of the networks of relationships between them."[46]

Siden Peter Laslett gav sit bud på nye klassificeringsmåder i 1960'erne, har familiehistorikere og demografer altså diskuteret, hvordan enhederne husstand og familie kan og skal fortolkes. Den vigtigste kildegruppe til diskussionen af husstandsstruktur har været folketællinger, hvis tælleregler blev formuleret ud fra en utilitaristisk og økonomisk formel centreret om et husstandsoverhoved. Det skaber selvfølgelig problemer, fordi definitionerne var givet på forhånd, og alle i husstanden skulle presses ned i formlerne, hvorfor en husstands sammensætning og forholdet mellem dens medlemmer blev simplificeret. Det gjaldt

---

44 Selvfølgelig var familiegrupperne større i den førmoderne periode, men det skyldtes ikke familieformen, men nærmere "demografi og tilstedeværelsen af tyende". Lützen 2007, s. 29.

45 Se f.eks. Davidoff et. al 1999, s. 32 ff., Hareven 2000, s. 9, Lützen 2007, s. 37 og Danielle Gauvreau og Sherry Olson: "An unusual residential pattern? Solitary households in Montreal, 1881-1901", 2008, s. 3-4. På European Social Science Historian Conference i Lissabon, februar 2008, fulgte jeg en session med titlen "Solitary Households". Der var fem papers, og den efterfølgende diskussion handlede netop om, hvordan den slags husstande kunne defineres. Peter Lasletts klassifikationer blev heftigt diskuteret og kritiseret for deres rigiditet og manglende blik for nuancer. En tilhører i salen, der havde arbejdet med Laslett indtil hans død i 2001, mindede om, at Lasletts model aldrig var tænkt som et analyseredskab, men som et redskab til at lave sammenligninger. Det er vigtigt at huske, at der er langt mellem demografisk analyse og empiriske studier med en kulturhistorisk tilgang.

46 Davidoff et. al 1999, s. 32.

f.eks. logerende – spiste de hos familien eller beboede de blot et værelse og skulle måske nærmere regnes som egen familie?[47] Det var spørgsmål, man først begyndte at tage stilling til i folketællingssammenhæng i slutningen af 1950'erne.

Spørgsmålet om definitionerne af familie og husstand er meget relevante for mig, idet jeg også i stort omfang har benyttet forskellige tællingsmateriale i mine undersøgelser, og jeg vender derfor tilbage til problemstillingen i kapitlet om min metode.

Siden *The Cambridge Group* er der sket meget med familiehistorien, der udover historisk demografi har sine rødder i psykologi, antropologi, sociologi og økonomi. Familiehistorie er gået fra at være et begrænset studie af familien som en statisk enhed, til at være dynamiske studier af familien som en proces i hele dens medlemmers levetid.[48] Samtidig er studiet af familiens relationer med omverdenen og forholdet til religion, arbejde, uddannelse, velfærd samt reaktionen på større processer som urbanisering, industrialisering og migration nu i fokus, hvor familiehistorien tidligere analyserede familien som en separat domesticeret gruppe.

Tamara Hareven benyttede begrebet om den fleksible familie og foreslog fiskestimen som analogi til familien og analysen af den; altid i bevægelse med medlemmer, der kommer til eller forlader hovedgruppen og dermed konstant er med til at ændre både form og retning.[49] Det var ikke kun familiemedlemmer, der kom til eller forsvandt, men også logerende og pensionærer, der netop kom til i perioder, hvor der var plads og brug for deres penge, hvorfor logerende og pensionærer sammen med tyende har udgjort familiens buffere.

Enligtstillede, pebermøer og "drifters"

Et af de særlige karakteristika ved urbanisering er tilstedeværelsen af et stort antal enligtstillede. Det faktum er hovedgrundlaget for min afhandling, hvorfor jeg vil indlede dette afsnit med nogle demografiske betragtninger.

I den klassiske artikel fra 1965 "European Marriage Patterns in Perspective" redegør den engelske statistiker John Hajnal for det unikke europæiske ægteskabsmønster, der indtil ca. 1940 havde eksisteret i minimum to århundreder. Et mønster hvor ægteskab blev indgået i en sen alder, og hvor relativt mange aldrig blev gift.[50] I artiklen angiver John Hajnal også tal for Danmark, som sam-

---

47 Davidoff et. al 1999, s. 36.

48 Hareven 2000, s. 6.

49 Davidoff et. al 1999, s. 35.

50 John Hajnal: "European Marriage Patterns in Perspective", 1965, s. 101-143.

menlignes med andre europæiske lande. For eksempel angiver han, at halvdelen af de danske mænd mellem 25 og 29 år omkring år 1900 var ugifte, mens tallet var 42 pct. for kvinder i samme alder. I aldersgruppen 45 til 49 år var hver tiende mand og hver ottende kvinde ugift, hvilket hos statistikerne var det samme som, at de aldrig ville blive gift, og tallet udgjorde derfor en vigtig indikator i at forklare ægteskabsmønstret for forskellige samfund. Fra tiden omkring Anden Verdenskrig skete der tydelige forandringer, og i særlig grad kvinderne begyndte at gifte sig tidligere og hyppigere. I 1945 var 44 pct. af mændene mellem 25 og 29 år ugift, mens det kun var 26 pct. af kvinderne i samme alder. For de 45-49-årige var billedet det samme som omkring år 1900.[51]

Tallene er for hele landet, og da denne afhandling handler om byer, vil jeg koncentrere mig om tallene for hovedstaden, der lå noget højere end resten af landet, hvilket selvfølgelig hang sammen med, at det var dertil et stort antal ugifte rejste for at søge arbejde og nye udfordringer.

I tabel 2.1. har jeg samlet nogle nøgletal. der viser, at en stor mængde af særligt kvinder i byen blev gift sent, og at der i størstedelen af perioden var mellem 1/4 og 1/5 af kvinderne, der aldrig blev gift. Tallene i parentes er for enligtstillede, og viser, at de i hele perioden udgjorde mindst en tredjedel af det samlede antal i de forskellige aldersgrupper. For mændenes vedkommende ser tallene anderledes ud, for der var flere kvinder end mænd i byerne, hvilket skyldtes, at mekaniseringen af landbruget i højere grad betød en nedgang i kvinders arbejdskraft end i mænds, endvidere at mænd hyppigere giftede sig igen ved skilsmisse eller dødsfald.

Tabel 2.1. Den procentuelle mængde af befolkningen, der er ugifte i specifikke aldersgrupper i udvalgte år. Tallene i parentes angiver antallet af enligtstillede (altså ugifte, enker, enkemænd, fraskilte, og separerede). (Kilde: *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold,* 1966. Tabel 2, s. 28-41. Tallene stammer fra folketællingerne i de angivne år.)

	Kvinder			Mænd		
År/alder	20-24	25-29	45-49	20-24	25-29	45-49
1901	77 (78)	50 (52)	22 (40)	88 (88)	50 (51)	12 (18)
1921	75 (76)	46 (49)	23 (39)	86 (87)	48 (50)	12 (18)
1940	61 (65)	33 (39)	20 (37)	79 (82)	37 (41)	9 (18)
1960	55 (58)	22 (31)	12 (32)	78 (79)	37 (42)	8 (20)

[51] John Hajnal: "The Marriage Boom", *Population Index,* 19.2, 1953, s. 83.

Traditionelt giftede danskerne (og andre nordeuropæere) sig først, når de økonomiske og materielle rammer var til stede, hvilket betød, at de var en længere årrække på arbejdsmarkedet før ægteskab. At de økonomiske og materielle rammer skulle være til stede skyldtes, at man stiftede egen husstand, når man blev gift og meget sjældent boede hos den ene parts forældre. Kunne man ikke få råd til egen bolig, måtte man vente med at blive gift.

Hvor tidligere generationer havde haft det traditionelle ægteskabsmønster, gik tendensen fra ca. midten af 1900-tallet mod, at næsten alle i det danske samfund blev gift og fik børn, kulminerende i midten af 1960'erne, hvor der var de fleste og yngste brude, brudgomme samt mødre og fædre i danmarkshistorien. Derefter begyndte det at gå den anden vej igen, blandt andet fordi der kom nye former for samliv, og det blev mere almindeligt at leve papirløst sammen.

Det findes ingen entydig forklaring på den pludselige ændring i ægteskabsmønstret, men to væsentlige faktorer har været en mentalitetsændring som følge af Anden Verdenskrig, og at den øgede velstand fra slutningen af 1950'erne og frem gjorde ægteskab muligt tidligere og for flere. Derudover er det min hypotese, at en boligpolitik med hovedfokus på familier med børn efter Anden Verdenskrig også har haft betydning for ægteskabsmønstret.[52] Med boliganvisningsloven som jeg senere kommer ind på, blev ægteskab i højere grad end før i historien en officiel billet til en bolig.

At det var i byerne, der var mange enligtstillede, og at kvinderne var overrepræsenterede afspejles også i forskningslitteraturen om singler/enligtstillede, der hovedsageligt beskæftiger sig med den store mængde aldrig-gifte kvinder i perioden ca. 1870-1930. På dansk og norsk også kaldet pebermøer og på engelsk spinsters. Mit fokus er bredere, men jeg har selvfølgelig fundet inspiration i forskningen om pebermøer (og ungkarle) og særligt to værker skal nævnes.

Den norske etnolog Tone Hellesund indleverede i 2002 afhandlingen *Den norske peppermø. Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet*[53], der analyserer den gruppe af norske kvinder i perioden ca. 1880-1930, der aldrig blev gift, men i stedet dannede kvindefællesskaber ofte med filantropisk arbejde som omdrejningspunkt. Hellesunds teoretiske udgangspunkt har rødder i diskursanalyse, poststrukturalistisk feminisme, queerteori og

---

52 For det nyeste og mest omfattende værk om demografi og familiehistorie i Danmark kan anbefales Mogens Nygaard Christoffersen: *Familiens udvikling i det 20. århundrede: demografiske strukturer og processer,* 2004.

53 Afhandlingen kom i 2003 i en omskrevet version og hed Tone Hellesund: *Kapitler fra singellivets historie*.

konstruktivisme, og hun benytter problemstillinger fra analysen af forholdet mellem heteronormativitet og 'de andre' til at analysere forholdet mellem ægteviede og enligtstillede, hvilket har inspireret mine egne analyser af enligtstillede og deres liv i byen. Hellesund berører også andre emner omkring enlige, begrebet hjem, hygge og familie som har været brugbare til sammenligning med mine egne resultater.

I 2007 udkom en anden 'singlebog', jeg har haft stor glæde af – den engelske historiker Katherine Holdens *The Shadow of Marriage. Singleness in England 1914-1960*. Holdens bog er den eneste af de 'singlebøger', jeg har benyttet, der behandler enligtstillede efter 1930. Når andre bøger om emnet slutter omkring 1930, er det med argumenter om, at det særlige 'spinstersociety' var ved at dø ud på det tidspunkt. Der var kommet en ny generation af kvinder, med nogle andre idealer, ligesom disse generationer af kvinder netop, som John Hajnal viste, var exceptionelle i deres ægteskabsmønster. Som Holden viser, fandtes der dog stadig mange ugifte af begge køn, i hvert fald i England, og hun forsøger at skrive deres historie. Som det var tilfældet med *The Family Story*, hvor hun var medforfatter, har også *The Shadow of Marriage* antiessentialisme som udgangspunkt. Essentialisme er en udbredt opfattelse af at noget, som f.eks. kernefamilien og ægteskabet, er naturgivent, i stedet for en kulturel konstruktion, der er foranderlig i tid og rum. Holdens formål med bogen er at undersøge de sociale og samfundsmæssige implikationer af opdelingen i gift og single, og hendes metode er bl.a. samtaler med ældre singlemænd og -kvinder. Hovedtemaet i bogen er det paradoksale i, at singler, f.eks. ugifte onkler og tanter, ofte var den aflastende arbejdskraft og hjælp, der skulle frigøre forældres kræfter til at have et liv uden for familiens rammer, men mere end tematisk har bogen været inspirerende i sin begrebsafklaring og metode.[54]

---

[54] Udover de to, jeg nævner i teksten skal også anbefales en af de nyere bøger om emnet: den tyske Bärbel Kuhn: *Familienstand ledig: ehelose Frauen und Männer im Bürgertum (1850 – 1914),* 2000. Bogen, der både omhandler mænd og kvinder, indeholder et kapitel med titlen "Das private Leben", hvor også boligsituation, husarbejde og måltider for enligtstillede undersøges, s. 293-338. To andre bøger, der skal nævnes i den sammenhæng er Howard P. Chudacoff: *The Age of the Bachelor. Creating an American Subculture*, 1999, og Martha Vicinus: *Independent Women: Work and Community for Single Women: 1850-1920,* 1985. Begge forfattere har det grundlæggende syn på ugifte, at de eksisterende i periferien af gifte. En anden pointe hos dem begge er, at ugifte dannede subkulturer (Chudacoff diskuterer, om det for bachelorerne var en subkultur eller en modkultur), hos Vicinus hedder det, som hos de fleste andre 'spinsterforskere', fællesskaber. Der er store forskelle på de fællesskaber, de skabte. For bachelorer var deres status og muligheder i de offentlige rum de samme som andre mænds. For kvinder var det langt sværere at være ugift og finde en position i samfundet. Det er derfor Vicinus pointe, at mange af disse kvinder gik ind i filantropisk arbejde, hvor de kunne arbejde

En lidt anden genre er den amerikanske historiker Joanne J. Meyerowitz' bog *Women Adrift. Independant Wage Earners in Chicago, 1880-1930* fra 1988. Meyerowitz fokuserer på perioden, hvor unge kvinder i stort antal begyndte at rejse uledsaget til byen for at tjene penge. Hun beskæftiger sig ikke med civil status som markør, men interesserer sig for alle, der i en kortere eller længere periode af deres liv levede 'adrift'. Jeg har ikke fundet noget godt dansk ord, og benytter derfor i afhandlingen begrebet 'drifters' om disse "pioneers of social space". Meyerowitz beskæftiger sig bl.a. med kvindernes arbejdsliv og deres boligsituation, og har nogle interessante betragtninger om årsager til at rejse til byen, som jeg analyserer nærmere i kapitel 4.

En lignende bog om dansk kulturhistorie med fokus på unge kvinder og generationsskift, er den fremragende *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womenhood in the 1920s* fra 2000, skrevet af den danske, i USA bosiddende, historiker Birgitte Søland.[55] I bogen undersøger hun, hvordan generationen af unge kvinder i 1920'erne definerede deres eget liv som moderne, selvstændigt og i kontrast til deres mødres og bedstemødres generation, samtidigt med at de fandt sig til rette i identiteten som husmor. Bogen handler ikke om enligtstillede, men ligesom Meyerowitz' bog om fasen mellem barndom og opbrud fra hjemmet til voksen og etableret og om de identitetsprocesser, der foregår i disse år, som dels er knyttet til individer men også til en bestemt generation i historien. Bogen er ikke egentlig byhistorisk, men handler bl.a. om at navigere i byen i bestemte livssituationer. Bogen baserer sig på interviews og et rigt kildemateriale fra aviser og populærmagasiner og er både indholdsmæssigt og metodisk et friskt pust til den, der vil skrive dansk kulturhistorie. Ligesom den er efterstræbelsesværdig i sin komparative vinkel, hvor fokus er på, at man i Danmark, på trods af den neutrale position under Første Verdenskrig, efterfølgende så den samme udvikling som andre lande. Dermed viser Søland, at krigen ikke kan være den eneste forklaring på det nye samfund, der opstod i 1920'erne i Europa og USA.

---

under dække af at skabe et hjem for f.eks. hjemløse børn, handicappede børn etc. Der er altså store økonomiske, kulturelle, sociale og rumlige forskelle på situationen for ugifte mænd og kvinder i denne periode. hvilket er en vigtig pointe, også for mit eget arbejde.

55 På britisk engelsk har man ordet 'flappers', der defineres som "(…) predominantly young single women out of direct control" (Holden 2007, s. 12). Det var 'flappers', der definerede London i 1920'erne med klippet hår, korte skørter, cigaretter, jazzmusik fra USA og et friere forhold til sex før ægteskabet som nogle af hovedmarkørerne. Det er den danske version af denne bølge Søland skriver om.

Sidst skal også historikeren Hilda Rømer Christensens bog *Mellem backfi-sche og pæne piger* fra 1995 nævnes, fordi den har givet mig nogle gode ideer til analyser. Bogens undertitel er "Køn og kultur i KFUK 1883-1940", og fortæller, at vi befinder os i feltet mellem køn og kultur, og man kunne tilføje modernitet og urbanitet. For det er særligt Rømer Christensens analyser af, hvordan en populær kristen organisation som KFUK tacklede urbanisering og den i stigende grad autonome ungdom, jeg har fundet inspirerende.[56]

Velfærdsstat og boligpolitik

Dette sidste afsnit beskæftiger sig med byens fysiske virkelighed og det boligbyggeri, der skulle rumme de mange danskere i byerne. Jeg mener, at udviklingen i den overordnede boligsituation, og de strukturelle rammer det satte for perioden, er vigtig for at kunne forstå placeringen af enligtstilledes boligsituation i det større billede.

Afsnittet er en lidt anden genre end de foregående, og mere en redegørelse for boligbyggeriets og boligpolitikkens historie i perioden 1890-1970, end en egentlig forskningsdiskussion. Det skyldes, at stadsarkivar på Frederiksberg Henning Bro i 2006 publicerede en fyldig forskningsoversigt om emnet: "Boligpolitikkens historie – et upåagtet forskningsområde."[57] Artiklen leverer bl.a. hovedkonklusionerne fra Bros ph.d.-afhandling fra København Universitet, der udkom i 2005.[58]

Boligpolitikkens historie har ikke altid været et upåagtet forskningsområde. I perioden 1974-78 sørgede det store forskningsprojekt "Industrialismens bygninger og boliger" for, at der i dansk historieskrivning kom fokus på sociale og økonomiske problemstillinger omkring boligen og industrialismen.[59] Det var i

---

[56] For den, der videre ønsker at studere singlehistorie og singleforskning, findes der en god og opdateret bibliografi på University of California, Berkeleys hjemmeside: http://issc.berkeley.edu/singlesstudies/bibliography.html. Endvidere kan anbefales et særnummer af tidsskriftet *Women's History Review* med titlen "Winners or Losers? Single Women in History 1000-2000", med artikler af fremtrædende kvindehistorikere. Nr. 17.3, 2008.

[57] Henning Bro: "Boligpolitikkens historie – et upåagtet forskningsområde", *Historisk Tidsskrift,* 106.18, 2006, s. 586-614.

[58] Henning Bro: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat: Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund, 1850-1930*, 2005. Dele af afhandlingen udkom som bogen Henning Bro: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*, 2008. For en gennemgang af Bros udgivelser se Mette Tapdrup Mortensens anmeldelse i *Historie*, 2, 2010.

[59] Projektet havde til huse på Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie og var støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd. (Bro 2006, s. 588).

særlig grad anden halvdel af 1800-tallet og den liberalistiske periode, der blev undersøgt. Det 20. århundrede er mere sporadisk behandlet, og efter Bros mening tabte forskningen i boligpolitikken pusten efter 1970'erne, og der findes kun ganske få bidrag skrevet fra 1990'erne og frem.[60] Det er ikke kun historikere, der har beskæftiget sig med boligpolitik – også arkitekter for hvem det 20. århundredes boligbyggeri blev det vigtigste arbejdsområde, har selvfølgelig bidraget med viden. Bro kritiserer arkitektoniske fremstillinger for kun i begrænset omfang at beskæftige sig med politiske og økonomiske problemstillinger: "(…) i sin mest ekstreme form ses byggeriet alene som udtryk for de herskende arkitekturstrømninger."[61]

Bros overordnede pointe er, at boligpolitikken udgør en af de bærende søjler i velfærdsstatens sociale fordelings- og sikringssystem og har været et omdrejningspunkt for økonomiske og sociale magtkampe. Boligpolitik har i høj grad været en værdikamp. Fra et frit og ureguleret boligmarked i 1800-tallet – på brokvartererne i København symboliseret ved spekulationsbyggeriet med korridorlejligheder og generelt meget dårlige boligforhold – blev boligspørgsmålet langsomt politiseret; først af læger og hygiejnikere samt borgerskabets sociale reformatorer, siden af haveboligbevægelsen og endelig af Socialdemokratiet. Netop fordi boligpolitikken er en hjørnesten i velfærdsstatens politik, mener Bro det er ærgerligt, at der er så lidt forskning på området – særligt i større byer som Århus, Odense og Ålborg er forskningen mangelfuld.[62]

I det følgende vil jeg dels ud fra Bro og dels ud fra andre værker give en kort redegørelse for boligsituationen i danske byer fra 1890-1970, en periode der yderligere kan deles op i fire; 1890-1914, 1914-1945, 1945-1958 og 1958-1973.[63]

---

60 Et af de væsentlige bidrag er Søren Kolstrup: *Velfærdsstatens rødder: fra kommunesocialisme til folkepension,* (1996) 1998, der undersøger tidlige velfærdstiltag i kommuner med socialdemokratisk styre fra 1900-1930 – herunder boligområdet. Et andet godt bidrag udsprang af Ole Hyldtofts deltagelse i et europæisk forskningsprojekt fra 1989-1991, hvilket udmundede i det komparative værk: Colin G. Pooley (ed.): *Housing Strategies in Europe, 1880-1930,* 1992. Hyldtofts bidrag "Denmark" er at finde fra s. 40-73. Hertil skal tilføjes, at der findes et udemærket værk om boligbevægelsens historie fra 1850-1993, Oluf Lind og Jonas Møllers *Folke-Bolig og BoligFolk* fra 1994, der kommer rundt i hele landet, og giver et godt overblik over byggeri, politik, prioriteringer og boligforhold i Danmark.

61 Bro 2006, s. 590.

62 Bro 2006, s. 612.

63 Det er lidt forskelligt, hvordan forfattere, der har skrevet om boligbyggeriet deler perioden op. Det afhænger bl.a. af akademisk baggrund. En arkitekt vil f.eks. fokusere mere på fremherskende arkitekturstrømninger som markør, mens en etnolog vil se på forandringer i sammenhængen mellem livsformer og bolig. Min opdeling er inspireret af flg. artikler og hovedværker: Peter Dragsbo: "Altaner og alrum – danske boligtyper i efterkrigstiden", 1989, argu-

Når jeg skriver danske byer er det vigtigt at understrege, at en stigende mængde af byggeriet foregår i byernes forstadskvarterer. Jeg vil her ikke behandle forstadens historie separat men henvise til Peter Dragsbo, der i 2008 udgav det første større danske værk om forstadens historie.[64]

Før 1890

Perioden fra ca. 1860 til 1890 er blevet betegnet "(…) måske den tristeste periode, som dansk boligbyggeri har kendt."[65] At det gik sådan var en kombination af en generel liberal samfundsstemning, mangel på byggelovgivning, boligmangel, og en manglende organisering af de byboere, som kom til at bo i boligerne. Med det menes, at den organiserede arbejderklasse og Socialdemokratiet først fra begyndelsen af det 20. århundrede fik afgørende indflydelse på boligbyggeriet i en række kommuner.[66] Ordet spekulation i spekulationsbyggeri dækker over en liberal bygge- og boligpolitik styret af en tro på, at markedskræfterne selv ville regulere udbud og efterspørgsel. Det offentlige stolede på, at det private byggeri ville "skaffe en tilstrækkelig boligforsyning til en rimelig husleje."[67] Spekulanten var typisk en mindre håndværksmester, der ejede en grund og derpå byggede en eller flere udlejningsejendomme – og før 1890 havde han ingen konkurrenter.[68]

1890-1914

Med en gryende statslig og kommunal regulering og et byggeri, der blomstrede, så de første år af det 20. århundrede lovende ud for boligmarkedet – i 1906 var der endda en lejeledighed på 8-9 pct. i København.[69] Så kom byggekrakket i 1908 – en international finanskrise, der medførte stærkt reducerede lånemuligheder til byggeriet og fik investorer til at satse på industri, handel og transport i

---

menterer for, at der har været fire perioder mellem 1890 og 1990 (1890-1914, 1915-1945, 1946-1960 og 1960-1990). Arne Gaardmand: *Dansk byplanlægning 1938-1992,* 1993, argumenterer for de tre perioder 1945-1960, 1960-1975 og 1975-1992. Henning Bro deler i førnævnte værker perioden 1850-1958 ind i 1850-1914, 1914-1930 og 1930-1958, mens Erik Nygaard: *Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra 1945-1982*, 1984, deler perioden i tre fra 1945-1958, 1958-1973 og 1973-1982.

64 Peter Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, 2008.

65 H. O. Bøggild-Andersen og Edward C J. Wolf: *Fra fortidshytte til nutidshjem: boligen og boligens indretning gennem tiderne*, 1950, s. 207.

66 I Kolstrup 1998, s. 495 ff. findes en omfattende gennemgang af Nakskovs, Esbjergs, Århus', Københavns og Horsens' boligpolitik.

67 Bro 2005 bind 2, s. 503.

68 Bro 2005 bind 1, s. 75.

69 Bro 2008, s. 154.

stedet for boliger. Tilvæksten af boliger fulgte ikke med befolkningstilvæksten, og i årene inden Første Verdenskrig begyndte bolignøden for alvor at melde sig. Situation blev kun værre i krigsårene og bed sig fast efter krigen; ved april flyttedag i 1923 var der kun ni ledige 1-4 værelses lejligheder i en hovedstad med 700.000 indbyggere. Alt, der kunne udlejes, blev selvfølgelig udlejet, og de midlertidige husvildebarakker kom til at fungere som boliger op til midten af 1930'erne.[70]

Gennem hele perioden har to modsatrettede synspunkter stået over for hinanden. Et socialdemokratisk ønske om kommunalisering og indgreb, der skulle afhjælpe nøden, og et borgerligt socialkonservativt syn om hjælp til selvhjælp og en tro på, at det liberalistiske marked kunne regulere boligmarkedet. Der var politiske tiltag og forsøg på regulering og indgreb allerede fra 1880'erne, men den store modstand fra borgerlig side gjorde skridtene små i perioden frem til 1914, hvor det blev mere end tydeligt, at markedet ikke kunne skaffe boliger til de mange mindrebemidlede, der levede i landets store byer.

1914-1945

I Århus blev der i maj 1920 gjort status over boligsituationen. Den viste et underskud på ca. 1600 lejligheder i forhold til, hvad den årlige tilgang havde været i årene 1895-1914. Kommunen havde fra 1917-1920 skaffet bolig til ca. 850 familier eller 4-5000 mennesker, heraf halvdelen i træhuse, midlertidige barakker, kaserner og lignende.[71] Det socialdemokratiske bystyre insisterede på, at det var en kommunal opgave at hjælpe de husvilde. Det private byggeri var næsten gået i stå, og det var i stedet det offentlige byggeri og foreningsbyggeriet, der "gik i spidsen som bygherre, både hvad angår kvalitet og en husleje til overkommelig pris."[72]

I en socialdemokratisk optik var krisen altså et symptom på den liberalistiske markedsøkonomis planløshed, og de konservative fik alt for sent øjnene op for krisens omfang. I København var det først, da Socialdemokratiet fik flertal i Borgerrepræsentationen i 1917, at der for alvor begyndte at komme fart på den kommunale involvering i boligmarkedet. Den offentlige socialdemokratiske indsats på boligområdet i København og Århus er beskrevet af historikeren Søren Kolstrup, der med begrebet kommunesocialisme viser, hvordan partiet skabte tidlige velfærdsresultater i kommuner, hvor det havde flertallet i løbet af

---

70 Bro 2008, s. 244.

71 Ib Gejl: "Uden hus og hjem", 1977, s. 76.

72 Kolstrup 1998, s. 161.

de første tre årtier af det 20. århundrede. Også på statsplan blev der efterhånden handlet. 1920'erne var årtiet med lands- og kommunalpolitiske indgreb som huslejeregulering, kommunalt boligbyggeri, låne- og tilskudsordninger samt ny byplanslovgivning.

Nogle iagttagere af udviklingsforløbet har fremhævet perioden 1914-1930 som en midlertidig reaktion på ekstraordinære forhold. Det mener Bro er for kraftig en reduktion. Han ser derimod perioden som en del af en kontinuerlig udvikling, hvor eftertiden byggede videre på erfaringerne opnået i denne periode, og mener, ligesom Kolstrup, at det er her grundlaget for velfærdsstatens boligpolitik skal findes. I København stod kommunen for ca. 21 pct. af byens nye lejligheder i perioden 1917-1930. Det er noget af en præstation, når det bare to årtier tidligere var forsvindende lidt. Hvis man ser på et- og toværelses lejligheder var andelen langt større – i nogle år helt oppe på 90 pct. Bygge- og boligforeningerne stod for 41 pct. af boligproduktionen i samme periode. Støtten til det private var både støtte til private udlejningsejendomme og i et vist omfang til parcelbyggeri.[73] Efter at have været væk i nogle år under Venstreregeringen 1926-29 blev den statslige byggestøtte genindført i 1932, hvor krisen kradsede, og en socialdemokratisk regering igen var ved magten. Op gennem 1930'erne fortsatte udbygningen af den universalistiske velfærdsstat – også på boligområdet med byggestøtte, huslejetilskud og lovgivning omkring planlægning og byggeri. I 1938 kom byplanloven, der gjorde kommuner med over 1000 indbyggere byplanpligtige, hvilket for nogle var nyt, mens det for andre var noget, de havde praktiseret længe. For alle kommuner indvarslede det en periode, hvor byplanlægning blev en landsdækkende forvaltningsaktivitet.

Der blev i slutningen af 1930'erne bygget ca. 20.000 boliger årligt, hvilket var nok til at dække størstedelen af familiernes boligbehov. Hvor tiden efter Første Verdenskrig havde været præget af det offentlige byggeri, var 1930'erne i højere grad præget af privat byggeri, hvilket bl.a. hang sammen med krisen i landbruget og behovet for at finde nye investeringsmuligheder.[74]

Arkitekterne blandede sig for alvor i boligdebatten i 1920'erne og 1930'erne. Med inspiration fra Frankrig, Rusland og Tyskland var deres funktionalistiske ide, at rationalisering, planlægning og effektivisering af arbejdslivet også skulle

---

[73] Parcelbyggeriet blev i hovedstaden ikke støttet så meget som i provinsen, hvor det private initiativ var større. Hovedstadens grundpriser og byggeomkostninger udelukkede en stor del af arbejderbefolkningen fra parcelhuset, og derfor ville det socialdemokratiske flertal hellere målrette støtten mod andre boligformer.

[74] Nygaard 1984, s. 17.

genspejles i boligen. Det skulle være slut med karreer, hvor arbejdernes toværelses lejligheder mimede herskabslejligheder og havde en fin stue vendt mod gaden og et multifunktionelt rum til ophold og søvn vendt mod gården. Idealet var i stedet stokkebebyggelsen, der kunne orientere sig efter lys og havde lejligheder med et reelt soveværelse og en vestvendt stue.[75] I praksis byggede boligforeningerne stadig karreer med haveanlæg i midten, men lejlighederne blev større, bl.a. fordi der i 1938 blev indført forskellige tilskud og lånemuligheder i forbindelse med at bygge større lejligheder til børnerige familier.[76]

Indsatsen for at få boligbyggeriet til at følge med befolkningstilvæksten og familiernes forøgede behov for plads var intens i 1930'erne. Særligt i provinsbyerne var der i 1930'ernes sidste år gang i byggeriet, inden udbruddet af Anden Verdenskrig igen destabiliserede boligsituationen i Danmark. I 1939 blev der f.eks. bygget dobbelt så mange boliger som i 1929.[77] Selvom materialemangel næsten satte byggeriet i stå i løbet af 1940, var det først i besættelsens sidste år, at bolignøden satte ind. I 1945 blev boligunderskuddet opgjort til 50-60.000 lejligheder, og 4-5.000 familier var under kommunal husvildeforsorg. Under og efter Første Verdenskrig havde krisen hovedsageligt ramt de største byer, mens det private byggeri i de mindre byer fortsatte, men i 1945 var krisen landsomfattende.[78]

1945-1958

"Et lille Hus i en lille Have! Der er ingen Tvivl om, at det er Boligidealet i Danmark ved 1940", skrev arkitekten Viggo Sten Møller i 1942.[79] Et ideal der for mennesker i etagebyggeri blev forsøgt tilnærmet med altaner eller en kolonihave. På den måde kunne "Etagemanden" få tilfredsstillet sin trang til jord. Selvom de fleste danskere i byen stadig måtte leve deres liv i etager, var der flere og flere, der kom til at leve i en villa, og enfamiliehusets andel af den samlede boligmasse steg fra 10 til 33 pct. mellem 1945 og 1958.[80]

Byggeriet gik ikke fuldstændigt i stå under besættelsen, men lå på et meget lavt niveau. Som i årtierne tidligere var meget blevet bygget med statslån, hvilket fortsatte i forøget omfang i perioden efter 1945. Optimismen de første år var

---

75 Nygaard 1984, s. 25-27.
76 Bro 2005, s. 486 ff.
77 Bro 2005, s. 485.
78 Bro 2005, s. 492.
79 Svend Dahl: *Danmarks Kultur ved Aar 1940. Bind 2*, 1942, s. 197.
80 Bro 2005, s. 498.

stor, og boligantallet steg lovende, men så ramte endnu et byggestop i 1947 på grund af materialemangel, og i resten af perioden var antallet af nye boliger på 1930'ernes niveau med ca. 20.000 boliger om året. 1947 var også kendetegnet ved to andre boligpolitiske begivenheder. Den ene var oprettelsen af Boligministeriet, den anden var oprettelsen af Statens Byggeforskningsinstitut (SBI), der skulle give boligbyggeriet et rationelt videnskabeligt fokus – noget der gennem årtier havde været mange funktionalistiske arkitekters drøm.[81]

Oprettelsen af Boligministeriet indvarslede en periode med stram offentlig styring af boligområdet. Udfordringen var ikke kun en stor boligmangel, men også en håndværkerstand med umoderne metoder, der ikke var egnet til byggeri i de skalaer, som var nødvendige.[82] Desuden var der mangel på murere, fordi murerarbejdet var hårdt, og selvom det traditionelt havde været det bedst lønnede håndværk, valgte de unge det i stigende grad fra.[83]

I 1950'erne blødte Socialdemokratiet op på den planøkonomiske styring og forsøgte i stedet at skabe vækst med en vis frigivelse af boligmarkedet og dermed tiltagende liberalisering.[84] 1950'erne var årtiet, hvor entreprenørfirmaerne og deres industrielt fremstillede elementer tog konkurrencen op med det traditionelle bygningshåndværk. Understøttet af statslån og med Boligministeriets krav om modulprojektering (1958) kunne boligselskaber bygge mange moderne lejligheder hurtigere end før i historien.[85] Den dom, som ofte bliver fældet over 1890'ernes københavnske spekulationsbyggeri, blev også fældet over montagebyggeriet: "noget af det ringeste og mest trøstesløse vi har herhjemme."[86] Samme udvikling foregik parallelt i husbyggeriet. Arkitekternes indflydelse blev min-

---

81 Nygaard 1984, s. 87 ff. SBI's virke blev de første 20 år mere teknisk, end mange havde forestillet sig. De første udgivelser handlede f.eks. om, hvordan man kunne bygge om vinteren og om aftenen således, at man udnyttede den eksisterende arbejdskraft optimalt. Udgivelse nr. 10 hed f.eks. "Kunstig belysning på byggepladser." I et land som England findes der både i perioden før og efter Anden Verdenskrig stort anlagte surveys om bolig og boligforhold, med sociologisk indhold, foretaget af forskellige statslige institutioner. Det ville være en ønskesituation, hvis noget lignende var tilfældet i Danmark, men det er det desværre ikke i afhandlingens periode. Det skyldes bl.a., at SBI ikke havde ansatte, der kunne varetage den sociologiske side af forskningen, og i øvrigt regnede med, at det var Socialforskningsinstituttets (SFI) opgave. SFI blev oprettet i 1958 men beskæftigede sig ikke med boligområdet. I det første årti blev der hovedsageligt udgivet rapporter om ældres levevilkår, handicappedes vilkår og en enkelt om yngre mænds alkoholvaner.

82 Bro 1995, s. 494.

83 Nygaard 1984, s. 93.

84 Bro 1995, s. 499.

85 Dragsbo 1989, s.93.

86 Erik Nygaard i 1984. Her citeret fra Dragsbo 1989, s. 93.

dre, mens entreprenørernes typehuse skød op overalt i forstæderne fra slutningen af 1950'erne. Typehuset havde et standardindhold og lignede i store træk naboens, men samtidig var prisen fornuftig og ventetiden kort.[87]

1958-1973

I 1958 kom en stor boliglov, hvis hovedformål var at udjævne skævheder på boligmarkedet, hvoraf de største var forskellen på husleje i nyt og gammelt byggeri og det problematiske i, at nybyggeri var dyrt og derfor meget afhængigt af offentlig støtte. Selvom det var en hellig ko for Socialdemokratiet, blev byggestøtten efter borgerligt pres opgivet, og en velfærdspolitik baseret på blandingsøkonomi knæsat.[88] Dermed gik boligbyggeriet ind i en ny æra, og der blev bygget i et omfang, der hverken før eller siden er set i Danmarkshistorien. "Den store fest" er overskriften for Erik Nygaards kapitel om perioden. En højkonjunktur satte ind og satte sig igennem på alle samfundsområder. Hvor der blev bygget 20.000 boliger årligt i 1958, blev der ti år senere bygget 50.000 årligt. En boligmasse på to millioner kvadratmeter i 1958 var 15 år senere, hvor parcelhusbyggeriet var på sit højeste, firedoblet.[89] 1960'erne var også de store planers tid. Det var her, de stort anlagte betonbyer blev projekteret og/eller bygget til arbejdere, der imidlertid fik råd og mulighed for hus, hvorfor forstædernes betonbyggerier blev overladt til lavindkomstgrupper – fra 1970'erne og frem inklusive den stigende mængde af indvandrere, der kom til landet.

Peter Dragsbos hovedpointe er, at den boligmæssige sejrherre i det 20. århundrede er huset. Drømmen om et lille hus og en lille have blev skabt i 1920'erne og 1930'erne og blev en mulighed for den bredere befolkning fra begyndelsen af 1960'erne og frem, men som ovenstående også har vist, har der igennem hele perioden været masser af mennesker, der har stået uden for den planlagte mainstream og drømmeboligen. Det er bl.a. deres boligsituation, der vil blive temaet i kapitel 9.

Jeg har i forskningsdiskussionen fremlagt de fire forskningsområder, som udgør rammerne for afhandlingen. Undervejs har jeg peget på forskellige mangler i den eksisterende forskning, som jeg vil forsøge at rette op på, bl.a. ved at kombinere forskellige områder, der ikke traditionelt er blevet tænkt sammen.

---

87 Dragsbo 1989 s. 94. På typehuset giver Dragsbo et eksempel fra Esbjerg, hvor en malermester i midten af 1950'erne skabte sit eget præfabrikerede "CP-hus", der kunne bygges på 40 dage til en fast pris!

88 Bro 2005, s. 499.

89 Nygaard 1984, s. 123.

Jeg vil nu præsentere min metodiske tilgang, mine metodiske overvejelser samt det vigtigste af det kildemateriale, jeg har benyttet i afhandlingen.

3. Metode og empiri

Ved metode forstår jeg måden, hvorpå min empiri er udvalgt, benyttet og analyseret, og måden hvorpå afhandlingens fortælling er konstrueret og formidlet. Ligesom jeg anvender teori og inspiration fra forskellige fagretninger, har jeg benyttet en mangfoldighed af kildetyper og mener, at den eklektiske tilgang går godt i spænd med den kulturhistoriske ide om at lade mange stemmer komme til orde. En af mine vigtigste kildegrupper er erindringer, og det er også præsentationen og diskussionen af dem, der kommer til at fylde mest i kapitlet. Erindringer er vigtige, fordi de handler om almindelige menneskers liv, og fortæller en historie, der ikke findes i officielle dokumenter. Eller det gør den, men mødet med offentlige instanser som stat, kommune, politi, sundhedsmyndigheder o.s.v. handler om registrering, betaling, ret til ydelser, tilladelser etc. og er et vertikalt top-down perspektiv. Erindringer har i langt højere grad et nært perspektiv, men også både et vertikalt bottom-up perspektiv og et horisontalt perspektiv, der kan belyse sammenligning med andre mennesker og grupper, der levede på samme tidspunkt i historien. Jeg mener, at min indsamling af erindringer, og den måde jeg benytter dem på og diskuterer deres anvendelse som kildemateriale, er et væsentligt og nytænkende bidrag til historieforskningen.

Folk fortæller – erindring og historieskrivning

Tror De, jeg er neger?

Sådan svarede en vred østjysk købmand, da han i slutningen af 1970'erne modtog en af Nationalmuseets spørgeskemaer med opfordring til at skrive en levnedsbeskrivelse.[90] Købmandens reaktion var måske ekstrem, men den fortæller noget om erindringsindsamlingens historiografi. Ude i det danske land forbandt nogle mennesker museer og indsamlinger med etnografi, og deraf fulgte, at et almindeligt købmandsliv i Jylland ikke kunne have en bredere interesse – og i hvert fald ikke skulle slås i hartkorn med indsamlingen af viden om vilde folk fra fjerne egne. Omvendt viser dét, at skemaet overhovedet blev sendt til en købmand, at Nationalmuseet netop interesserede sig for det almindelige på dette tidspunkt. Det almindelige var blevet moderne, og indsamlerne på danske kulturinstitutioner måtte bruge deres autoritet som repræsentanter for en fælles

[90] Ole Højrup: "Smagsevnen – den gyldne nøgle til mindernes skatkammer", *Kristeligt Dagblad*, 6. april 1985.

kulturarv til at overbevise folk om, at deres historie også var vigtig, og at de, uden vederlag, skulle aflevere den til et arkiv.

Erindringer er ikke noget nyt fænomen.[91] Danmarkshistorien er beriget med kongedøtre, godsejere, forfattere, læger, etc., der har beriget eftertiden med deres erindringer, og indsamling af erindringer i form af interview har været kendt siden Saxo.[92] I midten af 1800-tallet skete der et skifte i fokus, og nationen og det særligt danske blev interessant og opmærksomheden blev rettet mod landbefolkningen. Forestillingen om, at almuens rødder kunne føres langt tilbage i historien var en generel europæisk strømning, der havde sit udgangspunkt i tyskeren Johan Gottfried von Herders (1744-1803) filosofi. Indsamlingen af materiale fra og dokumentationen af denne befolkningsgruppe blev i Danmark iværksat af Svend Grundtvig, søn af N.F.S. Grundtvig. Senere fulgte samlinger af H.F. Feilberg, Evald Tang Kristensen og Axel Olrik. De fire udgjorde også grundstammen i Dansk Folkemindesamling, der blev stiftet i 1904 som en statslig institution, der både skulle være offentligt arkiv og forskningsinstitution. Til formidlingen af folkeminderne blev Foreningen Danmarks Folkeminder stiftet i 1908 for at udbrede kendskabet til "de nu svindende levninger af gammel tro, tænkemåde, digtning, skik, sprog og dagligliv."[93] Dagliglivet var ikke i udgangspunktet et interessefelt, men Evald Tang Kristensen, der begyndte at indsamle folkeminder fra slutningen af 1860'erne, ændrede efterhånden syn på folkemindebegrebet og formålet med indsamlingen og begyndte i større omfang også at interessere sig for informanterne og deres kår.[94] Men en bred indsamling af danskeres levnedsbeskrivelser var stadig ikke på dagsordenen, og gennem det meste af det 20. århundrede fortsatte samlingens arkivarer med at indsamle og arkivere levn efter kategorierne eventyr, viser og sagn. Der blev ikke foretaget nogen redefinering af opgaven, selvom kritiske stemmer allerede omkring århundredeskiftet havde gjort opmærksom på nødvendigheden af hele livserindringer.[95] Indsamlingspraksis begyndte først at ændre sig i 1960'erne, hvor der i hele historiefaget kom mere fokus på samtidshistorien og interesse for hverdagens so-

---

91 Mange af pointerne i dette afsnit bygger på en lille bog af Eske K. Mathiesen: *Erindringer som historieskrivning,* 1981 og Palle Ove Christiansen: "En kulturinstitutions plads i samfundet. Om Dansk Folkemindesamlings forhold til arkivmaterialet, formidlingen, forskningen og sin egen samtid gennem 100 år", *Fortid og Nutid,* 2004, 4, s. 21-41.

92 Henning Poulsen: "Om samtidshistorisk intervjuning", *Scandia,* 34.1, 1968, s. 198.

93 www.folkeminder.dk

94 Henriette Kragh Jacobsen: "Evald Tang Kristensen", 2009, s. 61.

95 Christiansen 2004, s. 26.

cial- og kulturhistorie, hvilket også blev afspejlet i arkivernes og museernes indsamlingspraksis.[96]

Denne vending mod hverdagen, historie fra neden, mikrohistorie, det små i det store etc. var ikke noget særligt dansk fænomen, men en generel vending i 1960'erne, hvor 'oral history' blev udbredt som en metode til at give stemme til mennesker, der ikke tidligere i historie havde haft en. Hvilket havde udspring i USA som en metode benyttet i projekter med sorte amerikanere.[97] På den måde var 'oral history' fra begyndelsen både et redskab til at sætte fokus på nye typer af historiske emner, til at få historisk viden og et empowermentprojekt. Genren har aldrig været særligt udbredt i Danmark, hvor der findes en del skriftligt materiale af erindringskarakter, men meget lidt mundtligt.

For mig udgør erindringer, både skriftlige og mundtlige, historiens kød og blod, og jeg synes, at de har fået for lidt opmærksomhed af faghistorikere, hvorfor det har været en af de grundlæggende tanker med min afhandling, at den i høj grad skulle bygge på erindringsmateriale. Både materiale fra danske arkiver, og materiale jeg selv har indsamlet, og begge dele vil jeg præsentere over de næste sider. Når jeg bruger forholdsvis meget plads på at fortælle om arkivernes opståen og tankerne bag indsamlingerne, er det fordi, jeg mener, at det er en vigtig forståelse at have, når man benytter materiale fra arkiverne.[98]

Erindringer på museer og i arkiver

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) er et kulturhistorisk arkiv, der består af ca. 41.000 personlige beretninger indsamlet på baggrund af ca. 60 forskellige spørgelister siden 1941. I perioden 1940 til 1970 havde spørgelisterne til formål at indsamle viden om den landbrugskultur, der forsvandt og blev er-

---

[96] For Dansk Folkemindesamling var et af resultaterne af vendingen mod almindelige menneskers erindringer, erindringsserien "Folk fortæller". Det første bind i serien udkom i 1979, og i skrivende stund findes der 47 udvalgte, men uredigerende, erindringer indsendt af mennesker fra hele landet, hvorfor jeg har benyttet en halv snes. Tidsmæssigt dækker erindringerne perioden ca. 1920-1990, og hver og en af dem udgør en danmarkshistorie med fokus på hverdagslivet, og dermed på personlige erfaringer med og opfattelser af de store begivenheder, politiske strømninger og økonomiske udsving, der præger den store mainstreamfortælling om Danmark i det 20. århundrede.

[97] Robert Perks og Alistair Thomson (eds.): *The Oral History Reader*, 1998, s. 1.

[98] I en artikel om Landsmålsarkivet i Uppsala, der er Sveriges svar på Dansk Folkemindesamling, skriver etnologen Agneta Lilja, at det er vigtigt at kende til arkivernes "forskningsprofil, vetenskapssyn, syfte och arbetssätt." Agneta Lilja: "Kollektive beskrivningar och individuella berättelser", 1999, s. 116.

stattet af en industrikultur.[99] Fra 1970 blev også Nationalmuseets erindringsindsamlinger inspireret af tidens tendenser og fokuserede på to nye hovedområder. Det ene var sport, ferie og fritid[100], det andet var almindelige mennesker og deres livsforløb og blev igangsat af museumsinspektør Ole Højrups indsamling af levnedsbeskrivelser i 1976.[101] Senere fulgte flere levnedsbeskrivelser, der specifikt handlede om bestemte faggrupper; f.eks. sygeplejersker (1984) og funktionærer i butik, lager og kontor (1985). NEU-arkiverne er en guldgrube af historier om danskernes liv, men erindringerne er svære at benytte. De er ikke indekseret udover de oprindelige spørgelistetemaer, de er ikke elektronisk registrerede, og de kan kun benyttes på museet efter forudgående aftale. Derfor er metoden hit'n'miss i den tid, man nu har afsat til at gennemgå dele af samlingen, hvor man formoder at kunne finde interessante oplysninger.

Jeg har gennemlæst ca. 80 erindringer fra arkivet og benyttet 25, og det er i NEUs spørgelister, jeg har fundet inspiration til min egen erindringsindsamling, som præsenteres i næste afsnit.

Et andet af Nationalmuseets kulturarkiver som jeg har benyttet, er Nationalmuseets Industri-, håndværker- og arbejdererindringer (NIHA), der omfatter lidt mere end 2000 erindringer indsamlet af museets medarbejdere i 1950'erne. Metoden bag indsamlingen var annoncer i fagblade og udsendelse af spørgeskemaer. Mange af informanterne har forholdt sig frit til det at fortælle, og besvarelserne har for en stor dels vedkommende karakter af levnedsbeskrivelse med stor vægt på arbejdsliv, hvilket også var den indsamlende institutions grundinteresse. Tidsmæssigt dækker erindringerne perioden ca. 1890-1950. Erindringerne er lagt ind i en database, hvor person, sted, fag, virksomhed og fritekst er søgbar. Sidstnævnte søger på en indholdsfortegnelse udformet som et kort referat af hver erindring. Jeg har søgt på ord som "logere", "logerende", "pensionat", "pensionær" og på den måde fundet 26 erindringer, der kort eller lidt mere udførligt beskæftiger sig med emnerne. Det er et spinkelt men vigtigt

---

[99] Nogle af spørgelisterne gik på redskaber, arbejdsgange og håndværk for både kvinder og mænd som høstredskaber (1941), slagtning (1944), jagt, fangst og ægindsamling (1959) mens andre gik på traditioner og folke- og samliv som rejsegilde (1951), forlovelse og bryllup (1957) og seng og soveskik (1960).

[100] F.eks. ferie (1975), kolonihaver (1976), skydning (1982) og film- og biografoplevelser (1985).

[101] Spørgelistens emner har flg. overskrifter: BARNDOMSTIDEN: Beretteren, familien, barndomshjemmet, dagligliv, børnene, familiens omgangskreds, fritiden i og uden for hjemmet, familiens meninger. UNGDOMSÅRENE: Uddannelse, boligforhold, fritid, valg af ægtefælle. VOKSENLIVET: Bosætning, familiens dagligdag, arbejdslivet, personlige interesser, politik, helbredet. ALDERDOM: Pensionist, tilbageblik. Listen udkom i 3 oplag, det sidste i 1989.

materiale, fordi det dækker en periode og en gruppe mennesker, det ellers er vanskeligt at finde erindringer fra.

Jeg har endvidere benyttet materiale fra Københavns Stadsarkiv, der af to omgange i 1969 og i 1994-1997 har indsamlet ca. 2000 og 1000 erindringer fra pensionister. Da det kun er erindringerne fra 1969, arkivet har gennemlæst og indekseret digitalt, er det kun dem, jeg har benyttet i afhandlingen. Erindringerne er skrevet af mennesker født ca. mellem 1890 og 1910. Tidsmæssigt dækker indsamlingen altså perioden ca. 1910-1970. Jeg har benyttet ganske få af erindringerne, da antallet af hits på ovenstående søgeord var meget begrænset.[102]

Pensionærer søges – min erindringsindsamling

Søndag d. 18. maj 2008 bragte bagsiden af *Politiken* efterlysningen "pensionærer søges", som jeg havde skrevet.[103] Efterlysningen var startskuddet på den erindringsindsamling, som udgør en væsentlig del af afhandlingens empiri. Indsamlingens hovedformål var at samle viden om pensionater og pensionatsliv i Danmark; både til brug i mit casestudie, men også som indsamling af viden til interesserede museer og arkiver.

Jeg fik henvendelser fra hele landet, og folk ringede og skrev mest i begyndelsen, og efter en måned ebbede henvendelserne ud. De fleste, der kontaktede mig var over 60 år, den ældste 94 år og seks ud af ti var kvinder. Nogen ville blot give et tip til en film eller en bog, hvor et pensionat er centrum for fortællingen, og andre havde et kort erindringsglimt, der kunne fortælles over telefo-

---

[102] Derudover findes der rundt omkring på arkiver og museer i Danmark en række samlinger, som jeg, af tidsmæssige årsager, ikke har haft tid til at undersøge. Der findes ikke noget overblik over erindringsindsamlinger i Danmark, men det kunne være et storartet projekt at få et sådant overblik. Udover de allerede nævnte større arkiver og erindringsindsamlinger har jeg også benyttet forskellige erindringer, der er udgivet. Af dem skal nævnes historiker Kirsten Folke Harrits' og bibliotekar Ditte Scharnbergs mangeårige indsats med erindringsindsamlinger, der ofte har været centreret om bestemte faggrupper. De to kvinders samarbejde har i perioder med finansiering haft udgangspunkt i erindringsværkstedet og arkivet Åstedet i Århus, der siden 1982 har samlet på og formidlet livshistoriske fortællinger. Den for mig vigtigste erindringssamling som de har udgivet, er en genudgivelse fra 1932: *Raske Fjed. Ti arbejdende Kvinders Livserindringer,* 1982. Derudover kan flg. bøger anbefales. Kirsten Folke Harrits: *Så mange beretninger. Så mange spørgsmål: arbejderes livshistoriske fortællinger som læreproces,* 2002. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *Ind i faget: sygeplejersker fortæller,* 2001. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Fortællerens spor. Om arbejdererindringer og deres særegenhed", 1990, s. 139-150.

[103] For mere udførlig information om erindringsindsamlingen og resultatet – herunder det skema, der blev sendt ud som inspiration til at skrive en erindring, se bilag 1, der er en udvidet version af afsnittet her.

nen. Den største gruppe havde længere fortællinger og har bidraget på tre forskellige måder: enten med en skriftlig erindring, med et telefoninterview eller med et interview ansigt til ansigt. I alle tre sammenhænge har jeg brugt en spørgeliste som udgangspunkt. Listen var udformet med forskellige spørgsmål om livet som enligtstillet og det at bo på pensionat, og i indledningen blev det understreget, at listen ikke var tænkt som noget, informanterne kronologisk skulle følge, men nærmere som en inspiration til at skrive en erindring med egen disposition.

I alt henvendte 92 mennesker sig, heraf faldt ca. 20 pct. fra undervejs, men mere end 70 mennesker har bidraget til min samling; og slutresultatet var 10 interview af 45 til 100 minutters varighed, seks telefoninterview af 20-35 minutters varighed, 50 skriftlige erindringer fra 1-40 sider samt ca. 10 fragmenter i form af småoplysninger og tip. Et par af de indsamlede erindringer rækker tilbage til 1930'erne, men de fleste er fra perioden fra 1940-1960. Besvarelsernes geografiske tyngde er hovedstadsområdet, særligt den nordlige del, men også mange forskellige steder i provinsen er repræsenteret. Med de erindringer, jeg selv har indsamlet, og ovenstående, der findes rundt om i danske arkiver og i trykte udgivelser, er hele afhandlingens periode dækket ind. Fra 1880 til 1930 ganske vist tyndt, men set i et positivt lys findes der altså erindringer fra den periode.

Hvad fandt jeg så i det samlede erindringsmateriale, og hvad fandt jeg ikke? Min udvælgelse og læsning af de forskellige erindringer i eksisterende arkiver har været selektiv. Jeg har læst specifikt efter at finde steder i erindringerne, hvor informanterne fortæller om det, der relaterer sig til at flytte, finde bolig, stifte hjem etc. og særligt i den periode af deres liv, hvor informanterne var enligtstillede. Oplysninger af den karakter er desværre fraværende i mange erindringer. Det er ikke overraskende, idet netop beskrivelse af det hverdagslige, det øjensynligt uforanderlige og det repetitive er det sværeste at få informanter til at skrive om. Til gengæld er det det, de fleste mennesker husker bedst, hvis de først kommer i gang med at fortælle. Mangelen på hverdag skyldes, at indsamlingerne har haft meget fokus på arbejdsliv, hvilket var en meget vigtig del af mange menneskers identitet og et sted, hvor de havde en position, mens hjemmelivet har været mere trivielt. Desuden var der stor interesse for at skrive

om fritidslivet, hvilket på en måde var den del af hverdagen, der var ekstraordinær.[104]

Et andet område, som jeg havde håbet, museernes og arkiverne samlinger i større grad kunne belyse, er erindringer om byen og livet i den. Ikke enkelte erindringer, hvor bylivet beskrives, for de findes, men indsamlinger, der decideret havde fokuseret på at få indsigt i, hvordan det var at flytte fra land til by. Det er forståeligt nok, at man gerne ville bevare viden om det liv på landet, der forsvandt, men byerne som interessefelt er nærmest fraværende.

Jeg fandt alligevel en række oplysninger om mennesker, der havde boet som logerende og som pensionær, havde arbejdet på et pensionat, haft et eller var vokset op på et, og som berettede om, hvorfor de valgte boligformen, hvilken betydning den havde for dem, hvad der kom før og efter etc. Det var imidlertid ikke nok, hvilket var blandt årsagerne til, at jeg igangsatte min egen erindringsindsamling.

Erindring og identitet

Når jeg ikke har et afsnit om erindring og historie i forskningsdiskussionen, skyldes det, at det hører til her i metodeafsnittet, og at forskningsfeltet er meget teoretisk og diffust.[105] Min erindringsindsamling er metodisk inspireret af de etnologiske indsamlinger ved danske museer og arkiver, og har haft et klart formuleret mål; at skaffe viden om et område, hvor der ingen viden fandtes ved at spørge dem, der kunne huske noget. Brugbare diskussioner om og perspektiver på at bruge erindringer i historieforskning, har jeg fundet hos de mennesker inden for historie, folkemindevidenskab og etnologi, der har beskæftiget sig med dansk erindringsmateriale.

---

[104] I selvbiografier skrevet af mænd var temaet som regel det offentlige liv, ikke privatlivet. Den tendens genfindes i mange af de erindringer fra Nationalmuseets samlinger, som jeg har læst. Katherine Holden skriver, at mænd, der skrev selvbiografier ofte udelod oplysninger om familie og ægteskabelig status, og hvis de var gift, var det ofte kun i en dedikation, at det fremgik. (Holden 2007, s. 5.)

[105] Se f.eks. Bernard Eric Jensens forskningsoversigt "Harald Welzer som erindringsforsker. En viderefører af Halbwachs-Assmann-traditionen?", *Tidsskriftet Antropologi*, 52, 2005/2006, hvor han indledningsvist skriver: "Erindring/hukommelse er i dag et dynamisk og ekspanderende forskningsfelt og udgør samtidig et udpræget fler- og tværfagligt arbejdsområde. Det strækker sig fra decideret naturvidenskabelige hjerneforskning over psykologiske analyser af erindringer hos enkeltpersoner og videre til samfunds- og kulturvidenskabelige undersøgelser af kollektivt erindringsarbejde. Det er følgelig blevet vanskeligt at overskue *Stand der Forschung*…", s. 17.

Mennesker, der arbejder med erindringer, deler dem ofte op i forskellige kategorier, der enten relaterer sig til den kognitive proces hos informanten – altså hvordan erindringerne er lagret og løbende bearbejdet eller til indsamlingsmetoden. Der er mange forskellige bud på, hvordan man kan opdele erindring i forskellige zoner, dybder, faser etc.[106] Gennemgående er forestillingen, at mennesker har en umiddelbar hukommelse, hvor informationer og historier om fortiden ligger klar til at hente frem i forskellige situationer, men derudover at der findes et dybereliggende lager af informationer, oplysninger og erindringer, der dels er glemt og dels fortrængt, og som, hvis de skal benyttes, skal hentes frem ved hjælp af f.eks. en interviewer. Omvendt er der også blandt mennesker, der beskæftiger sig med erindringer, en tendens til at tro på, at nogle erindringer er mere 'sande' end andre – nemlig dem, hvor informanten har fortalt frit for leveren uden indblanding.

Erindringer kan opstå på mange måder, og der er forskel på min indsamling på baggrund af en spørgeliste og Dansk Folkemindesamlings udgivelse af uredigerede erindringer i serien "Folk fortæller". Indsamling og udgivelse af erindringer med det formål at gemme dem til eftertiden vil, lige meget hvordan man organiserer det, være en konstrueret situation. Jeg mener, man skal forholde sig ligeså kritisk til selvbiografering som til svar på spørgelister, for også selvbiografien er struktureret af respondenterne selv efter nogle genreforståelser. Det er bl.a. en problemstilling, som historikeren Lars K. Christensen har arbejdet med i brugen og tolkningen af Nationalmuseets NIHA-samling. Han skriver, med henvisning til den norske professor i folkloristik Anne Eriksen, at selvbiografien f.eks. er underlagt et bestemt genrekrav om at fremstå som en sand historie, hvorfor fortælleren bliver nødt til at sikre dens konsistens, og at den er kulturelt acceptabel.[107] Der findes altså ikke nogen 'fritflow' erindring, men en række forskellige bevidste og ubevidste strukturering, som det er vigtigt at være opmærksom på. Lars K. Christensen skriver, at når historikeren benytter erindringer (i hans tilfælde om arbejdsliv, men jeg mener godt, at det kan gøres mere alment), svinger hun som et pendul mellem hermeneutisk indlevelse og objektiverende distance. Og mere overordnet, at studiet af det subjektive kom-

---

[106] Se f.eks. Jens Engberg: "Arbejdererindringer som kilder til arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie", 1990, s. 158. Lene Floris: "Snot på ærmet. Om erindringsserien Folk Fortæller", 1996. Knut Kjeldstadli: "Kildekritikk", 1981, s. 66-85. Trevor Lummis: "Structure and validity in oral evidence", 1998, s. 274. Mathiesen 1981 og Poulsen 1968, s. 197 ff.

[107] Lars K. Christensen: "Mål og midler i arbejdslivshistorien", *Arbejderhistorie*, 1995, 1, s. 4-5.

plementerer de mere strukturelle analyser godt.[108] Lars K. Christensens forsøg på brobygning mellem den hermeneutiske og den strukturalistiske tradition, der ellers har stået skarpt over for hinanden, har rod i sociologen Anthony Giddens' strukturationsteori.

Den norske historiker Knut Kjeldstadli skriver i bogen *Fortiden er ikke hvad den har været*, at mennesker med en god hukommelse, hvis de er interesseret i at opvække minderne, nok godt kan huske enestående hændelser eller gentagne fænomener. Han pointerer som Lars K. Christensen, at nyere erindringsforskning i højere grad end tidligere betoner, at erindring er en proces, og at mennesket ved at sammensætte elementer fra sin fortid skaber en identitet som vedkommende selv kan leve med, og som kan præsenteres for andre.[109]

Jeg har i min indsamling af erindringer forsøgt at tilstræbe en balance mellem at styre mod bestemte områder i en levnedsbeskrivelse og samtidigt være åben over for informanter med lyst til at fortælle historier om et langt liv. Det har været meget nemt, fordi der allerede fra første henvendelse var en klar afgrænsning af emnet, og informanterne har meldt sig, fordi de vidste noget om emnet og kunne huske det.

Hvis jeg skal komme med en kritik af min indsamling, er det, at afgrænsningen af emnet har været for snæver. Retrospektivt ville jeg gerne have haft mere information om venskaber, pardannelse, forhold til forældre og familie efter at man flyttede væk, tanker om byen og livet i den, følelser omkring at skulle klare sig selv, husholdningsøkonomi etc. Jeg har i flere interviews spurgt ind til enkelte eller flere af disse ting, men tror, at man skal afsætte mere tid, end jeg har haft, hvis disse mere private og formative dele af et liv skal blive levende igen. Til eksempel har de bøger, jeg nævnte i forskningsdiskussionen, der baserer sig på erindringer og interviews, alle foretaget mere end et interview med de fleste informanter, hvilket jeg ikke har haft mulighed for inden for afhandlingens tidsrammer.

Jeg har spurgt mine informanter om nogle meget konkrete ting omkring boligforhold. Det er et temmelig ukontroversielt emne, hvor det er tydeligt, hvad informanterne kan huske, og hvad de ikke kan huske. Erindringer har indimellem et anekdotisk præg, og de dele er jeg veget uden om. Omvendt har jeg indimellem været overrasket over, hvor ærlige de skriftlige erindringer, særligt i NEU, er. De er tydeligt, at processen med at skrive erindringer har gjort mange

---

[108] Christensen 1995, s. 6-7.

[109] Knut Kjeldstadli: *Fortiden er ikke hvad den har været*, 2001, s. 203.

mennesker klar over årsager og sammenhænge, der måske tidligere har været uklare for dem. I mange tilfælde virker det ikke som efterrationaliseringer, men erindringsprocesser, der får fragmenter til at falde på plads. Mennesket vil gerne finde mening, men erindringer er ikke nødvendigvis et langt forsøg på at skabe den mening retrospektivt, sådan som en af hovedkritikkerne af kildetypen lyder. De er mere nuancerede end det.

Repræsentativitet og typiskhed

Erindringer har en fremtrædende plads i afhandlingen. Jeg benytter dem som kilder på lige fod med andre kilder og tillægger dem samme værdi, og forstår ikke, hvorfor netop denne type kilder har haft så trange kår blandt historikere. Jeg mener, at det er muligt at komme frem til en metodisk konsistent brug af erindringer, der ikke tynges af åget fra idealet om repræsentativitet.

Personlige erindringer i skriftlig eller mundtlig form er måske ikke længere så ilde set blandt historikere, som det var tilfældet for et par generationer siden,[110] men i mange sammenhænge, hvor erindringer benyttes, spøger ideen om repræsentativitet stadig. Repræsentativitet er, efter min mening, et meningsløst begreb i arbejdet med erindringer. Begrebet stammer fra eksakte videnskabers ide om at trække Sandheden ud af et statistisk materiale, og ideen om, at der skulle findes et kvalitativt gennemsnit/en kvalitativ repræsentativitet er ikke analytisk frugtbart, fordi det fokuserer på enighed, enshed og kontinuitet, hvor fokus, hvis man skal tage kildematerialet alvorligt, burde ligge på variation og forskellighed. Det mest fornuftige, jeg har set skrevet om brug af erindringer og repræsentativitet, er af Knut Kjeldstadli.[111] Hans udgangspunkt for brugen af skriftlige og mundtlige erindringer som kilder er, at det er dokumentfetichisme at holde på, at skriftlige kilder er mere værd end mundtlige. Officielle dokumenter er i høj grad blevet til ved, at nogen har spurgt nogen andre. Hvad angår repræsentativitet, forklarer han, hvorfor den induktivt statistiske metode ikke kan benyttes, og gennemgår forskellige andre muligheder, der er for at udøve kildekritik og forholde sig til spørgsmålet om repræsentativitet. Han opererer med grader af repræsentativitet, der afhænger af det forskningsspørgsmål, man stiller, og forventningen om, hvad informanten skal repræsentere. Endvidere taler han for at studere fællestræk ved erindringer og derved undersøge mulighederne for at sandsynliggøre bestemte træk.

---

[110] Se Gwyn Prins: "Oral History", 2001, s. 120 ff. og Kjeldstadli 2001, s. 198-204.

[111] Kjeldstadli 1981, s. 74-77.

Christensen lægger sig i samme spor, men advokerer for helt at opgive begrebet repræsentativitet, fordi det er betændt og ofte fører til misforståelser. I stedet foreslår han at bruge ordet typisk: "Det typiske er et kvalitativt begreb, som man ikke kan sætte tal på, men må sandsynliggøre. Samtidig afhænger det typiske af problemstillingen."[112] Vurderingen af det typiske beror på, hvad man ellers ved om den periode, som kilden indgår i, og hvor stor redundans der er i det materiale, man bruger. Jeg finder ideen om typiskhed anvendelig. Mængden af det materiale, jeg har benyttet, har redundans i et omfang, der gør mig i stand til at analysere, hvad der er typisk, og hvad der er atypisk. Så opstår et nyt spørgsmål, nemlig hvilke en af disse, historikeren skal beskæftige sig med, og om to kategorier er nok, for i en mangfoldig virkelighed bliver man nødt til at holde fast i, at der er flere slags typiskhed.

At kunne sige noget om typiskhed afhænger af mængden af erindringer, man gennemgår. Efterhånden som man læser eller hører dem, begynder der ud af mosaikken at danne sig mønstre. Jeg mener, at der skal regnes med flere variationer og mønstre end den traditionelle opfattelse af det repræsentative som et kvalitativt gennemsnit tillader. Først da tager man den mangfoldige historiske virkelighed alvorligt. Når man har et indblik i disse variationer og mønstre, kan man også bedre bedømme om den enkelte erindring er realistisk. Det handler både om sandhedsværdien, men også sprogliggørelsen af et konkret emne eller felt. Nogle af de erindringer jeg har modtaget, er f.eks. skrevet i et litterært sprog, der er sjovt at læse, men samtidigt er så genreselvbevidst, at man bliver i tvivl om sandhedsværdien og må vælge at behandle dem som fiktion.

Realistisk er et operationelt kildebegreb, og i langt det fleste tilfælde har jeg valgt at tro på, at oplysningerne i erindringsmaterialet er realistiske, men med de samme forbehold omkring bestemte oplysninger og deraf følgende krydstjek, som det også er tilfældet med andre kildetyper. Erindringer taler på egne vegne, men i en historisk analyse kan de også godt sige noget på andres.

Folke- og erhvervstællinger

Erindringer kan bidrage med mange oplysninger og vinkler, men informanter forsøger sjældent bevidst at placere deres egne oplevelser i et større perspektiv, hverken tematisk eller kronologisk. Det kan jeg som forsker, og mønstrene bidrager til de problemstillinger, jeg beskæftiger mig med. For at kunne sætte erindringer ind i en større kontekst og for at kunne se udvikling over tid, er det

---

[112] Christensen 1995, s. 5.

nødvendigt at benytte andre kildetyper. Fra individet og dets bidrag til historien går jeg derfor nu til den anden ende af skalaen, hvor individet stadig spiller en rolle, men som del af den statistiske virkelighed, der findes i folketællinger og erhvervstællinger. Begge dele har udgjort væsentlige kildetyper i hhv. studiet af enligtstilledes boligformer og af pensionater, og jeg vil her behandle de to kildetyper samlet.

Folketællinger har fundet sted siden anden halvdel af 1700-tallet og erhvervstællinger siden slutningen af 1800-tallet, og begge typer af tællinger havde grundlag i en lov og myndigheden bag udførelsen var Danmarks Statistik.[113] For begge typer af tællinger har jeg benyttet originalmateriale og trykt materiale, hvor tællingsresultater er bearbejdet og publiceret i to forskellige statistiske udgivelsesrækker.[114] Jeg har benyttet folketællinger fra perioden 1880 til 1950 og erhvervstællinger fra årene 1925, 1935 og 1948.

En folketælling var en registrering af alle personer, der boede i kongeriget Danmark på én bestemt dag – ved mange tællinger den 1. februar. Modsat mange andre typer registreringer var hovedformålet med folketællingerne ikke at indkræve penge, men at kende folketallet. I perioden 1769 til 1840 var folketællingerne uregelmæssige, men fra 1840 blev de afholdt hvert 5. eller 10. år, indtil de blev afløst af CPR-registret i 1968.[115]

---

[113] Danmarks Statistik har først heddet sådan fra 1966 og frem. Indtil 1797 lå ansvaret for tællinger hos Rentekammeret og derefter hed institutionerne: Dansk-norske Tabelkontor (1797-1819), Tabelkommissionen (1833-48), Statistisk Bureau (1850-1896), Statens Statistiske Bureau (1896-1913), Statistisk Departement (1913-1966).

[114] De to er *Statistisk Tabelværk*, der udkom løbende fra 1835 og *Statistiske Meddelelser*, der udkom løbende fra 1852. Førstnævnte er den vigtigste, fordi det var her de fleste resultater, med betydning for denne undersøgelse, blev publiceret. I begge type værker er der en tekstafdeling, der præsenterer resultater og fortolkninger og en tabelafdeling, der præsenterer en statistisk fremstilling af det indsamlede materiale.

[115] Folketællingen i 1769 var ikke organisatorisk og teknisk planlagt som de senere tællinger. F.eks. var der ingen fortrykte skemaer men kun tællingslister, og tællingen var lokalt organiseret, hvorfor de tællingslister, der stadig eksisterer opbevares på rådstuearkiver. (Ole Degn: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug,* 1991, s. 7-8.) Af den grund regnes tællingen ikke i alle sammenhænge for en 'rigtig' folketælling, f.eks. ikke i Statens Arkivers vejledning på nettet. En anden af de fejlkilder, de to første folketællinger (1769 og 1787) ofte behæftes med, er at befolkningen stadig associerede tællinger med skatteopkrævning og derfor har haft grund til at vægre sig. Herefter var der tællinger i 1801 og 1834. Fra 1840-1860 hvert femte år og derefter hvert tiende år (i 1885 og 1895 var der supplerende tællinger i København). For at harmonere den danske folketællingsturnus med de fleste andre europæiske landes, blev tællingen ved århundredeskiftet udskudt til 1901. Herefter blev folketællingerne afholdt med fem års mellemrum til og med 1921, igen i 1925 og 1930 og derefter hvert tiende år til og med 1970. I 1968 blev CPR-numrene indført i Danmark, og da de var indkørt, var alternativet til folketællinger registertællinger.

Folketællingen blev noteret på særlige fortrykte ark med rubrikker til udfyldelse. Et ark pr. matrikel. Antallet af rubrikker på folketællingsskemaet blev forøget gennem de to århundreder, og de nye typer af oplysninger, som staten ønskede, fortæller en historie om øget interesse for rigets indbyggere. Fra 1845 kom der oplysninger om fødested, fra 1855 om trossamfund (sløjfet som rubrik i 1921). Fra 1901 tilkom rubrikker med angivelse af arbejdsplads og i 1911 transporttid og transportform til arbejdsstedet. I 1885 blev der afholdt supplerende tællinger i København og Frederiksberg, der fokuserede på boligforhold. I 1901-tællingen spurgte man også for første gang befolkningen om sidste opholdssted, som ofte var forskellig fra fødested og er en vigtig information til at kunne sige noget om mobilitet.

Mod slutningen af 1800-tallet begyndte staten mere systematisk at indsamle arbejds- og erhvervsoplysninger ud fra en betragtning om, at det ikke kun var landbruget, der var interessant. Der blev afholdt håndværks- og industritællinger i 1897, 1906 og 1914. I 1925 kom den første erhvervstælling, hvor perspektivet, for at følge med udviklingen på arbejdsmarkedet, var udvidet til alle landets selvstændige erhvervsdrivende, også dem med bierhverv – inklusiv pensionater. Argumentet for, at bierhverv skulle med, var: "ud fra et socialt Synspunkt knytter der sig ogsaa til denne Kategori en betydelig Interesse."[116] Erhvervstællingerne foregik praktisk ved, at erhvervsdrivende fik tilsendt et ark, som blev sendt tilbage med forskellige oplysninger, der angik antal ansatte, omsætning, udgifter, maskinpark etc.

Den næste erhvervstælling blev holdt i 1935. Ordlyden i lovgrundlaget var det samme som i 1925, men selve tabelværket er nuanceret yderligere, og tællingens resultater om pensionater er langt mere anvendelige, end det er tilfældet med tællingen fra 1925. I 1925 var restaurationer og pensionater slået sammen i

---

Det fine ved danske folketællinger er, at mange af dem er indtastede – det gælder de fleste tællinger til og med 1880, mens indtastere over hele landet arbejder videre med de næste tællinger i rækken. Herudover betyder digitaliseringsprojektet arkivalieronline.dk, at alle kongedømmets tællinger fra 1787 til 1925 (undtaget 1911) er tilgængelige i originalversion på nettet. Sidst men ikke mindst kan man med ansøgning få lov at se tællinger, der er beskyttet af arkivlovens 75-års regel. Det har haft betydning for mig, der bl.a. har foretaget en kvantitativ undersøgelse af Frederiksborggade, som inkluderer tællingen fra 1950. Det stiller Danmark i en fornem position i forhold til f.eks. et land som England, hvor folketællinger først bliver offentligt tilgængelige efter 100 år, og hvor der ikke gives dispensationer til nogen. Her må forskere og andre interesserede pænt vente og glæder sig allerede til offentliggørelsen af 1911-tællingen.

[116] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra A, nr. 18, 1929, s. 5.

mange af tabellerne, hvorfor tællingen er svær at analysere. Fra 1925 til 1935 var antallet af beskæftigede ved restaurationsvirksomheder steget med 50 pct. til 39.000 personer[117], og muligvis derfor har man i den efterfølgende behandling ladet være med at lægge kategorier sammen. Pensionater er en selvstændig kategori med oplysninger om indkomst, kønslig og ægteskabelige fordeling af ejere og ansatte etc. Alt sammen tal som vil blive præsenteret i et senere afsnit. Den sidste erhvervstælling, jeg har benyttet, er tællingen i 1948. I den var pensionater ikke længere en stor nok erhvervsgruppe til at have sin egen kategori. Det kan skyldes, at hotel- og restaurationsvirksomheden var blevet så stor, at den i stedet krævede flere underkategorier og dermed plads i et værk, der allerede var en "mursten af et statistisk tabelværk (ca. 400 sider…)"[118] Pensionaterne var kommet ind under kategorien: "I øvrigt, herunder marketenderier". Mellem 1939 (hvor tabelværket om tællingen i 1935 udkom) og 1953 (hvor tabelværket om tællingen i 1948 udkom) var pensionaterne, altså i det statistiske departements øjne, gået fra at være et sted man sov, til et sted man spiste.

Tællinger i et socialkonstruktivistisk perspektiv

"From the continuous locomotion of human beings, to pick out some moves as more definitive than others reflects the concern of bureaucrats to attach people to domiciles where they can be registered, enumerated, taxed, drafted and watched."[119]

I ovenstående citat taler den amerikanske historiker Charles Tilly om migration som et begreb skabt med et bureaukratisk formål. Man kunne fra forskningsdiskussionen supplere, at det, for statsmagten, ikke blot var vigtigt at få mennesker til at tilhøre bestemte domiciler, men også i bestemte familiegrupper med et defineret overhoved. Den numerisk/statistiske og den sociale/kulturelle virkelighed kan være meget langt fra hinanden, men folketællinger bliver ikke underkastet samme strenge kildekritiske krav som f.eks. erindringer. Det er bl.a. dette Kjeldstadli mener, når han taler om dokumentfetichisme.

Fra folketællingsskemaet forlod trykkeriet, til det lå udfyldt og tilbageleveret i den statistiske institution, havde det været igennem mange hænder og situationer, der kunne skabe et forvrænget billede af virkeligheden. De bagvedliggende ideer om, hvordan familie og husstand skulle fortolkes, hvem der skulle no-

---

[117] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra A, nr. 21, 1939, s. 69.

[118] Ejler Alkjær: "Den nye erhvervstælling – hvad er den værd?", *Det danske marked*, 13, 1954, s. 15.

[119] Charles Tilly: "Migration in modern european history", 1979, s. 176.

teres hvor, hvordan folks erhverv skulle kategoriseres og så videre var artikulerede i regelsættet og dermed bekendte, men ikke nødvendigvis forståelige. Det kildekritiske spørgsmål er, i hvor stort omfang folketællingsskemaet var entydigt eller ude i de enkelte husstande var genstand for diskussion, misforståelser og fortolkning?[120]

Den konstruktivistiske tilgang, hvor folketællinger ses som et udtryk for en social nærmere end en statistisk virkelighed, er selvfølgelig vanskelig at arbejde med. Vi ved, hvad der står i tællingen, men ikke hvad folk tænkte, hvordan den konkrete situation var, eller hvor store fejlkilderne er. Nogen historikere inddrager det konstruktivistiske perspektiv i deres arbejde med folketællinger, mens flertallet desværre er ligeglad.[121] Når man som jeg arbejder med mennesker uden for kernefamilien, de flygtige og marginale, er det vigtigt at være opmærksom på det konstruktivistiske perspektiv, og i stedet for at se fejlkilderne som problematiske kan man vælge at anskue dem som et fortolkningsrum, og noget der fortæller vigtige ting om statistikkens historie og forholdet mellem stat og individ. Folketællingerne er et uvurderligt kildemateriale, men det er væsentligt at holde fast i, at de er et snapshot på en bestemt dag i historien, og kun kan fortælle begrænset om dynamik og mobilitet. Derfor skal man også lade være at benytte folketællinger autoritativt, men som supplement til andre kildetyper.

Andre kilder

Erindringer, folketællinger og erhvervstællinger har udgjort et væsentligt materiale. Herudover har jeg benyttet en stor mængde andre kilder, som jeg ikke vil give nogen særskilt behandling i dette kapitel. Jeg nævner dem kort, og præsenterer dem nærmere i de kapitler, hvor de bliver benyttet. Det drejer sig om vej-

---

[120] Se bl.a. Jørgen Elklit: *Folketællingen 1845: Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale*, 1970, s. 6. Se også Mats Hayén: *Stadens puls. en tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830*, 2007, s. 65-73, der diskuterer fejlkilder i folketællinger og mandtal.

[121] Et, med danske øjne, misundelsesværdigt projekt er et stort canadisk forskningsprojekt, der fra 1996 til 2001 undersøgte og bearbejdede folketællingen i 1901 på alle mulige måder. Resultaterne er udgivet samlet i bogen *Household Counts: Canadian Households and Families in 1901* redigeret af historikerne Eric W. Sager og Peter Baskerville i 2007. På den allerførste side overhovedet står følgende, der er en flot formulering af de ting, jeg skrev om familie og husstand i forskningsdiskussionen: "The Canadian census taken in 1901 has surprising things to say about the family as a social grouping and cultural construct at the turn of the twentieth century. Although the nuclear family was the prevalent type of household, family was not a singular form or structure at all; rather, it was a fluid micro-social community in which people lived and through which they moved. There was no one 'traditional' family, but rather many types of families and households, each with its own history."

visere og telefonbøger, som jeg har benyttet til krydstjek af forskellige oplysninger om adresser, flytninger og endvidere markedsføring af pensionater. Til at undersøge markedsføring har jeg også benyttet aviser. I forsøget på at finde oplysninger om samfundets syn på enligtstillede har jeg benyttet anvisningslitteratur, blade, magasiner og en enkelt kogebog, der indeholder vigtige informationer om sin målgruppe. For at finde ud af mere om boligforhold og forestillinger om boligfordeling med fokus på enligtstillede, har jeg benyttet diverse kommissionsrapporter, brochurer, arkivet fra Danske Kvinders Nationalråd, arkivet fra Danske Erhvervskvinder Klub, Clara Raphaels Hus' privatarkiv, Sundhedspolitiets arkiver og Boliganvisningsudvalget fra Esbjerg Kommunes arkiv. For at undersøge sammenhængen mellem kvinders arbejde og afskedigelse ved giftermål har jeg undersøgt personalearkivet fra Daells Varehus. Endelig har jeg benyttet film og romaner, der har pensionater som tema, eller hvor handlingen udspiller sig på et pensionat. Disse har jeg brugt som en slags krydderi på resten og mener ikke, at der er noget problematisk i at benytte populærkultur på den måde. Det er og bliver fiktion, men fiktion, der fremstillede emner, som optog målgruppen i samtiden på en realistisk måde, hvorfor fiktion kan fortælle meget om en bestemt tid og et bestemt emne.

Udover ovennævnte er der to kildegrupper, der kræver dog en lidt grundigere præsentation; Prisudvalg og pensionatsblade, der begge har været vigtige kilder til forståelsen af pensionatets historie i Danmark.

Prisudvalg

Jeg har fundet et stort og vigtigt materiale i de prisudvalg, der regulerede priser i perioden 1939-1952. Baggrunden for udvalgene var, at markedskræfterne med udbruddet af krigen i 1939 var sat ud af kraft og statslig regulering sat i stedet. Det var trekløveret Nationalbanken, Direktoratet for Vareforsyning og Prisdirektoratet (sidstnævnte hørte begge under Handelsministeriet), der varetog den komplekse opgave med at regulere landets økonomi. Det skete bl.a. ved at udforme en lov, der sikrede "at prisfastsættelsen på varer skulle være omkostningerne med et tillæg af en "rimelig nettoavance", og samtidig gav den mulighed for at fastsætte maksimalpriser på varer."[122] Love, regulativer, cirkulærer og pris-

[122] "Økonomisk udvikling", *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945,* 2002, s. 518. Den første lov, der skulle sikre vareforsyning kom i 1939, den 9. april 1940 vedtog Rigsdagen prisstop med øjeblikkelig virkning og halvanden måned senere kom den store prislov "lov nr. 306 af 30. Maj 1940 om Priser m.v.", der blev efterfulgt af mindre love og regulerede dele af økonomien de næste 12 år.

bestemmelser flød fra Christiansborg og ud i det danske samfund. Også til pensionaterne. Det vil sige, at der i landets arkiver ligger en mængde materiale, der er dannet på baggrund af kontrol med priser i pensionaterne, og som derfor indeholder en mængde oplysninger om adresse, størrelse, drift, beboere, indretning, mad etc.

Priskontrollen var forskelligt organiseret i hovedstadsområdet og i provinsen. I hovedstaden blev reguleringen varetaget af Prisdirektoratet og herunder Priskontrolrådet, der var statslige institutioner under Handelsministeriet, men i 1943 fik kommunale myndigheder overdraget ansvaret for først restaurationsbranchen og siden også detailhandelen. Efter politiets opløsning i september 1944 blev opgavemængden og ansvarets omfang yderligere forøget. I provinsen lå prisudvalgene i amtsregi, og det var de lokale politimyndigheder, der stod for indsamlingen af oplysninger om pensionater. Både i hovedstaden og provinsen fandt en stor kortlægning af landets pensionater sted i maj 1944, hvorfra der stadig findes væsentligt materiale, men desværre ikke nogen samlede oversigter, der kan bruges statistisk. Prisreguleringen blev ophævet den 19. november 1952 og reguleringsperioden eksisterede altså længere i fredstid end i besættelsestid.[123]

Det praktiske arbejde blev i København, Frederiksberg og Gentofte udført af syv fuldtidsansatte prisinspektører med hvert deres ansvarsområde samt af en række assistenter. Pensionaterne var, i størstedelen af perioden, fru Ellen Kaas' domæne. Hun var Danmarks eneste kvindelige prisinspektør, og hun og hendes assistent, Carl Fredborg er ikke uvæsentlige historiske personer.[124] Deres sirlige håndskrift på breve og udkast samt deres maskinskrevne rapporter om besøg i hovedstadsområdets pensionater er langt fra tørre, neutrale referater. I mange tilfælde er de nærmere prosaiske beskrivelser af, hvad Kaas og Fredborg så og oplevede rundt omkring i pensionaterne. Der er psykologiske analyser af værter og pensionærer, vurderinger af både det sociale og det fysiske miljø samt selvfølgelig referater af sagers handling og de stridende parters argumenter. Da rapporterne også skulle indstille til videre beslutninger højere oppe i hierarkiet,

---

[123] Jeg har hovedsageligt brugt materiale fra Prisudvalget for København, Frederiksberg og Gentofte kommuner, da det er det absolut største. Derudover materiale fra Aalborg, Viborg, Århus, Ribe og Randers Amter – sidstnævnte havde dog kun gemt tilsendte regulativer, bekendtgørelser etc. fra Handelsministeriet og ingen lokale journalsager. Materialet fra Hjørring Amt var opmagasineret på paller og derfor utilgængeligt. Fra Vejle Amt var der syv pakker med journalsager men ingen journalmapper, og en stikprøvegennemgang gav ingen resultater med hensyn til sager om pensionater. Hvad angår Sønderjyllands Amt ser det ud til, at alt angående Prisudvalget er kasseret.

[124] Et portræt af Kaas kan læses i *Socialdemokraten*, 9. marts 1950. "Når værten smører tyndt på brødet og tykt på regningen."

ender de ofte følelsesladet. F.eks. slutter Fredborg en rapport om uoverensstemmelser i et pensionat på Vesterbro i maj 1946 med: "Jeg er bange for, at en Konfrontation mellem Indehaveren og Pensionærerne vedrørende de forskellige Spørgsmål vilde blive en temmelig dramatisk Affære, og det vilde sikkert blive et ubehageligt Job at være Opmand der."[125] Rapporterne er officielle dokumenter og indeholder nøgterne oplysninger om adresser, værelsesantal, ejerforhold, pensionærer etc. men som vist også meget subjektive beskrivelser, hvorfor de indimellem handler ligeså meget om forholdet mellem autoriteter og småvirksomheder, som de handler om prisregulering.[126]

Kontrolbesøgene skete enten som stikprøvekontrol eller som besøg på baggrund af klager; det sidste oftest tilfældet i pensionater. Materialet har altså som udgangspunkt et konfliktperspektiv, der sætter fokus på det dårlige, og det nogen var utilfredse med, hvilket selvfølgelig giver det en slagsside og gør, at det ikke er repræsentativt. Jeg er opmærksom på problemet og mener ikke, at det overskygger de mange væsentlige informationer, man kan hive ud af materialet.

Pensionatsblade

En anden vigtig kildegruppe har været pensionatsblade, der var medlemsblade sendt ud til medlemmer af de to forskellige pensionatsforeninger, der eksisterede i perioden 1905 til ca. 1940. Den første sammenslutning af pensionater blev stiftet i 1905 og hed "Foreningen af kjøbenhavnske Pensionater". De vigtigste punkter på foreningens program var at skabe ensartede retningslinjer for pensionaterne bl.a. omkring opsigelsesfrister og betaling. Foreningen skiftede hurtigt navn til Dansk Pensionatsforening, der eksisterede ad to omgange (1905-1917 og 1921 til ca. 1940) og havde flest medlemmer i København og omegn. Foreningen udgav i perioder et medlemsblad, der udkom hver 14. dag eller månedligt og havde forskellige navne. I perioden 1905-1907 hed det *Pensionatet*, 1915

---

125 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5290.

126 I provinsen var indsatsen som tidligere nævnt ikke helt så intens. Her var der kun én prisinspektør for hvert amt. Han var ikke fastansat, men tog kontrolture rundt i distriktet. I Viborg Amtsrådskreds var prisinspektøren gennem det meste af perioden 1944-1952 en assistent ved Hedeselskabet, der boede i Viborg og cyklede rundt på kontrolbesøg. Cyklen kom frem på alle årstider, og turene var mellem 25 og 70 km. I slutningen af 1940'erne fik prisinspektøren dog bil, hvorefter turene blev længere. Den 17. juli 1951 var ruten 141 km og tog inspektøren til Sundsøre-Grinderslev-Selde-Durup-Roslev-Jebjerg og tilbage til Viborg. Besøgene var meget sjældent til pensionater, som, om end de fandtes, var få på de kanter. I stedet gik besøgene til de handlede i de mange landsbyer rundt omkring. I omtalte juli måned havde inspektøren otte arbejdsdage. Pensionaterne blev indberettet af landbetjente, der kendte til området.

Pensionats-Tidende (kun et enkelt nummer, der i Statsbibliotekets udgave med blyant er påskrevet "dødfødt"), 1916-1917 *Pensionats-Bladet,* 1921-1922 *Pensionatstidende*, 1922-1926 *Pensionatforeningens Medlemsblad* (i 1925 prøvede foreningen med et magasin, der skulle udkomme ugentligt *Pensionats-Tidende*, men der udkom kun et eksemplar), 1927-1936 og 1939 *Pensionatstidende.* I 1929 kom det konkurrerende *Dansk Pensionat Blad* på markedet med en dagsorden om at være magasin for alle landets pensionater og ikke kun dem i hovedstadsområdet. Bladet udkom til 1932, hvor det viste sig, at redaktøren havde begået økonomisk underslæb.

Grunden til hullerne i udgivelsesrækken kan skyldes, at foreningen i perioder havde meget lidt aktivitet. Bestyrelsesmedlemmerne var ofte gengangere, og de har nok ikke kunnet holde dampen oppe igennem alle årene. Det betyder selvfølgelig også, at bladets holdninger kun er repræsentativt for et lille udvalg af pensionater. Et hint om, hvilket klientel de henvendte sig til er, at *Pensionatet* i 1906 skriver, at pensionaterne var beboet af 55 pct. damer.[127] Det var meget forskelligt fra, hvad jeg senere vil vise, var tilfældet i Frederiksborggade samme år, hvor kvinderne kun udgjorde 23 pct.. En forklaring kan være, at de pensionater, der var medlemmer af foreningen i høj grad var kategori I pensionater, hvis kernepensionærer var ældre, velhavende kvinder. Det indtryk kan man også få, når man læser bladene.

Bladene udtrykker til gengæld nogle centrale overvejelser omkring graden af professionalisme i pensionater, pensionaters placering i samfundet og den opgave de løste for de mange enligtstillede, der manglede et ordentligt hjem. Der er altså nogle værdimæssige diskussioner, som er interessante, og som jeg vil gå mere i dybden med i de kapitler, hvor det er relevant.

---

[127] *Pensionatet*, 12, 1906. I de fleste referencer til pensionatsbladene angiver jeg ikke sidetal, da der ofte kun var fire eller otte sider, hvoraf kun 1-3 var med tekst og resten reklamer.

4. Byen, arbejdet og det moderne liv

> *Da jeg var ti Aar, solgte min Plejemoder Huset og flyttede til København til en Datter. Jeg husker, hvor forbavset og imponeret jeg var af at se de høje huse og Sporvognene. Naar jeg saa en særlig høj Mand, spurgte jeg, om det var en Kæmpe; dem havde jeg lært om i Skolen paa Landet.* Konservesarbejderske Anna Hansen (f. ca. 1870).[128]

Vendingen at være "kommen ind med Firetoget" stammer fra Johannes V. Jensens novelle *Bondefangeren* fra 1909.[129] I vendingen ligger, at en person kommer til storbyen med al sin landlige naivitet og hverken kender til at begå sig rumligt eller socialt. For Københavns vedkommende skyldtes over halvdelen af befolkningstilvæksten i 1800-tallet mennesker, der var indvandret, blandt demografer kaldet indvandringsoverskud.[130] Den fysiske urbanisering fortsatte ind i det 20. århundrede og satte ikke kun spor i hovedstadsområdet, men i alle danske byer. F.eks. fordoblede Århus sit folketal mellem 1880 og 1901 og cementerede dermed sin position som landets 2. største by, og havnebyen Esbjerg tidoblede i samme periode sit indbyggertal til 13.355 og overhalede ældre købstæder som Kolding og Fredericia. Tilflytningen til storbyerne kulminerede i 1930'erne, hvor 192.000 danskere forlod landbruget og landdistrikterne. Heraf flyttede 75.000 til en provinsby, mens de resterede 117.000 flyttede til hovedstadsområdet.[131]

Dette kapitel vil forsøge at skabe nogle overordnede forudsætninger for at forstå enligtstilledes livssituation, og dermed hvorfor så mange var nødt til at bo på værelser og pensionater, ved at fokusere på vandringen fra land til by og de muligheder og problemer det skabte for individet. Kapitlet handler mest om tilflyttere, idet deres situation er meget brugbar i en analyse af muligheder i byen. De havde forladt ét netværk og nogle kendte materielle rammer og skulle i byen finde noget helt nyt eller finde sig til rette i et netværk af slægtninge og

---

128 *Raske Fjed* 1982, s. 59.

129 Novellen "Bondefangeren" i bogen *Lille Ahasverus* handler om immigranter i New York, og vendingen falder i flg. ordveksling: "Ser De, jeg er jo fra Missouri … Er De det? sagde jeg og lo. For det er en Talemaade i Amerika, der mener saadan noget som at være "kommen ind med Firetoget", s. 69.

130 "Befolkningsforhold", *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik*, 8, 1886, s. 9.

131 Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Dansk Socialhistorie 1914-39*, *bind 6,* (1982) 1984, s. 327.

kontakter hjemmefra. Urbanisering og modernitet tog sig forskellig ud i 1880 og 1960, og jeg vil uden at følge en fastlagt kronologi forsøge kontinuerligt at fremhæve forskelle og forandringer i perioden.

Demografi, migration og mobilitet

Befolkningstallet i Danmark var nærmest stagneret fra højmiddelalderen frem til midten af 1700-tallet, hvorefter det begyndte at vokse – først langsomt og senere med større og større fart. Ved folketællingen i 1801 blev resultatet lidt over en million, ved tællingen i 1845 halvanden million og i 1901 talte man sig frem til en befolkning på lidt over 2,5 millioner.[132] Hvad igangsatte denne eksplosive befolkningsvækst efter et halvt årtusinde med stilstand? Det gjorde en demografisk transition, hvor dødeligheden faldt, mens fertiliteten stadig var høj, hvilket betød at befolkningen fra 1840-1890 voksede mellem 9,8 pct. og 12,4 pct. pr. årti.[133] Denne høje vækst er uden at medregne de mindst 400.000 danskere, der fra 1850'erne og frem udvandrede til USA.[134] Fra ca. 1890 begyndte både dødelighed og fertilitet at falde, og med undtagelsen af babyboomet i 1940'erne var højere levealder og færre børn hovedtendensen i det 20. århundrede. Befolkningstilvæksten fortsatte, men den blev mindre årti efter årti, hvoraf fulgte en ændret befolkningssammensætning med færre unge, flere ældre og flere i den erhvervsaktive alder.[135]

Urbanisering i tal og tabeller

Industrialisering og urbanisering i Danmark og resten af Skandinavien skete ikke med samme hast og styrke som i mange andre europæiske lande. Industri var i høj grad et storbyfænomen indtil 1930, hvor strenge importregulativer førte til mere industri i provinsen – og flere arbejdspladser, hvilket bl.a. var ideen bag den økonomiske politik. Danmark var længe et landbrugsland, og omlægningen af landbruget til animalsk produktion i 1880'erne gjorde landbruget me-

---

132 *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, Tabel III, s. 11.

133 Hans Chr. Johansen: *Danish Population History, 1600-1939*, 2002, s. 123-125.

134 I den danske udvandrerdatabase findes 394.000 personer fra perioden 1868-1908. Det dækker alle, der købte billet hos en dansk agent, men ikke de, der købte billet i udlandet eller slet ikke købte billet som f.eks. sømænd. Endvidere dækker det ikke dem, der tog af sted før 1868. www.emiarch.dk. I sit store værk om danskere i USA skriver Torben Grøngaard Jeppesen, at mange danskere fejlagtigt blev opført i skibs- og ankomstlister som tyskere og videre, at "det reelle antal danskere, der frem til i dag er indvandret i USA, snarere ligger på mellem 400.000 og 450.000." Torben Grøngaard Jeppesen: *Danske i USA 1850-2000*. 2005, s. 399.

135 Johansen 2002, s. 171.

re arbejdsintensivt, hvorfor det selv opsugede en stor del af befolkningsoverskuddet. I 1930'erne var det anderledes. Landbruget var i krise, og mange flyttede til byerne i håb om at finde arbejde der, men mange blev skuffede, for krisen kradsede, arbejdsløsheden var stor, og i 1932 gik hver tredje organiserede arbejder ledig.[136] Af denne korte gennemgang af overordnede demografiske linjer kan det konstateres, at Danmark langsomt blev urbaniseret. I hvilket omfang befolkningen flyttede væk fra landet til byen og forstaden ses i figur 4.1.[137] Forestillingen om den sociale bevægelse fra land til by kan og bør nuanceres. Tallene i kapitlets indledning fortæller både historien om massiv tilvandring til byerne, men også historien om et samfund med stor mobilitet. For nogle rejste også den modsatte vej væk fra byerne og ud i forstæderne eller til mindre provinsbyer, hvor specialiseret viden erhvervet i større byer var efterspurgt, eller ud på landet, hvor der trods kriseperioder stadig var brug for arbejdskraft. Mange opholdt sig kun i byen i en periode, til de f.eks. havde tjent penge nok til at kunne rejse tilbage, hvor de kom fra, og f.eks. blive gift, men nettotilflytningen til København var stadig ca. 8.000 og 13.000 hvert år igennem 1930'erne.[138] I 1950'erne boede der ca. 750.000 mennesker, hvilket var de fleste mennesker, hovedstaden både før og siden har rummet. Derefter vendte billedet, og hovedstaden fik en negativ befolkningsvækst, mens hovedstadens forstæder oplevede et boom med en befolkningstilvækst på ca. 10.000 årligt.

---

136 Lars K. Christensen (et al.): *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, 2007, s. 156.

137 Tallene i figuren er hentet fra *Folketal, areal og klima 1901-1960*, 1964, s. 50-51 og 57 (Frederiksberg). Tallene fra 1890 er hentet fra Johansen 2002, s. 173. Når jeg har valgt selv at lave en tabel, er det fordi, Johansens kun går til og med 1940. Bemærk i øvrigt, at forstæder først blev et statistisk begreb fra folketællingen i 1911. Tallene i min figur afviger nogle steder 1-2 pct. fra dem, Johansen præsenterer i *Danish Population History*, hvilket skyldes, at vi har brugt forskellige opgørelser fra Det Statistiske Departement. Afvigelserne må skyldes, at de statistiske sammentællinger af hhv. by, forstad og landområde svinger lidt. F.eks. kan man i bemærkningerne til tabel 5 i *Folketal, areal og klima,* som jeg har benyttet se, at placeringen af de bymæssige bebyggelser volder besvær: "Der har været vanskeligheder forbundet med at identificere de bymæssige bebyggelser og få dem afgrænset overfor sognekommunen i øvrigt." (Bemærkninger, s. 221).

138 *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, Tabel 41, s. 136-137. Det er ikke statistisk muligt at sige noget om nettotilvandring før fra slutningen af 1920'erne, hvor folkeregistrene blev indført og kunne danne baggrund for statistik om mobilitet. Mulighederne for at sige noget om mobilitet før 1930 begrænser sig til folketællinger, og i det omfang de er indtastet, er det muligt at sige noget om mere lokale forhold. Se f.eks. Erik Gøbel: "Køges befolkning omkring 1900", 2005, s. 29-33, der omhandler Køge købstad ved folketællingen i 1901 og har små afsnit om fødested og indvandrede.,

Figur 4.1 fortæller en historie om demografi og mobilitet, men den fortæller i virkeligheden kun en lille del af historien. En anden historie er, at de mange forskellige statistiske og definitoriske krumspring netop dækker over et samfund, der fysisk blev urbaniseret ved, at byen, eller måske nærmere forstaden, bredte sig.

Figur 4.1. Procentdel af den danske befolkning, der bor i hhv. byer og i landområder 1890-1960. (Kilde: *Folketal, areal og klima 1901-1960*, 1964, s. 50-51, 57 og Johansen 2002, s. 173.)

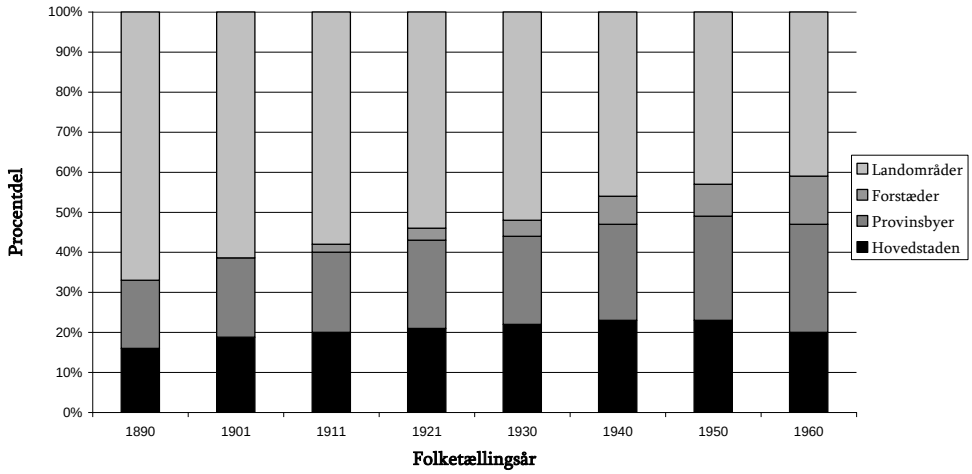

Man kunne altså også argumentere for, at figur 4.1 kan tolkes modsat – at det ikke er mennesker, der flytter fra land til by, men byen der flytter på landet. I bemærkningerne til en tabel, der omhandler forstadsbebyggelser, skrev Det Statistiske Departement i 1964:

> *Folketallet i forstadsbebyggelserne kan vokse på 4 måder: 1. Folketallet øges ved større beboelsestæthed og/eller bebyggelsestæthed indenfor uændret geografisk område for forstadsbebyggelserne; 2. Forstadsbebyggelserne breder sig over et større areal; 3. Nye forstadsbebyggelser vokser op; 4. En bymæssig bebyggelse bliver til forstad enten ved, at den bymæssige bebyggelse vokser sammen med selve bykommunen eller med en forstadsbebyggelse til bykommunen.*[139]

[139] *Folketal, areal og klima 1901-1960*, 1964, s. 222.

Jeg har medtaget citatet, fordi det er et stykke teknisk prosa, der beskriver urbaniseringens dynamik, og netop forstaden er det 20. århundredes største boligvækstcenter, og ideel til at udfordre det meningsfulde i dikotomien land/by.[140] At storbyen ikke kun bredte sig fysisk, men også socialt og kulturelt, blev i 1937 kommenteret af højskoleforstander Hans Lund:

> *Hele livet urbaniseres. Og det er igen storbyen, der trykker sit præg på de mindre byer og på landsbyerne. Byens levevaner trænger ud til de fjerneste afkroge. – Vore huses indretning, maden, vi spiser, forlystelserne, vi søger til, læsningen, vi dyrker, radioen, vi hører – er væsentligt bestemt fra byen, og byen er igen mere og mere af internationalt præg.*[141]

Ovenstående beskriver næsten essensen af begrebet urbanisme, der som skrevet i forskningsoversigten bl.a. optog forskere fra den amerikanske Chicagoskole. Jeg vil senere i kapitlet komme nærmere ind på sociale og kulturelle aspekter af urbanisering og modernitet, men i dette afsnit præsentere endnu en vigtig demografisk oplysning – gennemsnitlig husstandsstørrelse.

Husstandsstørrelse blev opgjort på baggrund af det indsamlede materiale fra folketællingerne. Husstandene i Danmark blev i gennemsnit mindre i perioden, men bag den entydige reducering ligger modsatrettede tendenser. Figur 4.2 er en samlet fremstilling af ændringerne i gennemsnitlig husstandsstørrelse mellem 1840 og 1960. I hovedstaden og provinsbyerne var der tale om en halvering. F.eks. var 114 af 1000 husstande i hovedstaden (uden Frederiksberg) i 1901 beboet af én person, mens 322 husstande var beboet af fem eller flere personer. I 1960 var tallene (nu med Frederiksberg) 282 ud af 1000 husstande med én person, mens kun 74 af 1000 bestod af fem personer eller mere.

For landdistrikternes vedkommende hang det svage fald i gennemsnitlig husstandsstørrelse sammen med føromtalte vækst i landbruget. Den animalske produktion krævede mange hænder og kunne give en tilstrækkelig profit på selv små landbrug, og mellem 1835 og 1885 steg antallet af husmandssteder fra

---

[140] Blandt byhistorikere i dag er det netop en diskussion, hvorvidt en skelnen mellem land og by efter forskellige økonomiske, demografiske, sociale og økonomiske faktorer er nyttig og anvendelig i analyser. Den norske professor i historie Finn-Einar Eliassen argumenterede på en konference i 2008 for, at man i stedet for en modsætning skulle tænke det som et kontinuum. For yderligere oplysninger se Mette Tapdrup Mortensen: "Vinkler på forholdet mellem land og by igennem 2500 år – en konferencerapport", *Fortid og Nutid,* nr. 1, 2009, s. 37-47.

[141] Her citeret fra Hansen og Henriksen 1984, bind 6, s. 318-319.

63.000 til 152.000.[142] To modsatrettede tendenser havde indflydelse på husstandsstørrelserne i perioden 1840-1890. Den faldende børnedødelighed betød, at den gennemsnitlige husstandsstørrelse steg for husstande med to generationer. Dette blev til gengæld opvejet af, at der i samme periode blev langt flere husstande, hvor der kun boede én generation – f.eks. et ældre ægtepar, hvilket hang sammen med, at flere levede længere. Ligeledes steg antallet af husstande med kun én person. Fra 1890 og frem var udviklingen mere entydig med færre børn, flere der boede alene og færre husstandsmedlemmer, der ikke var en del af kernefamilien. For byernes vedkommende hang faldet i husstandsgennemsnit f.eks. sammen med faldet i antallet af tyende, og at der blev færre logerende.[143]

Figur 4.2. Gennemsnitlig husstandsstørrelse fra 1840-1960. (Kilde: *Statistisk Tabelværk*, 4. R, litra A nr.8a, 1894, s. CXXXV og *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960,* 1966, s. 52-53).

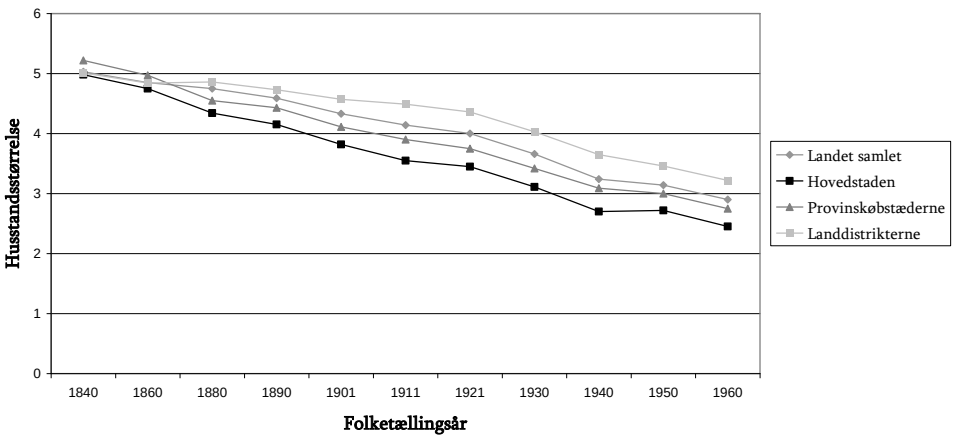

Op gennem det 20. århundrede er de danske husstande altså blevet 'renset' for andet end kernefamilien, men i de større byer dækkede det lave gennemsnit over modsatrettede tendenser: Flere fælleshusholdninger og flere der boede alene end i resten af landet.

Migrationstyper

Halvdelen af tilvæksten i København i slutningen af 1800-tallet skyldtes altså indvandringsoverskud, og bag de positive nettoindvandringstal fra land til by ligger mere komplekse historier om sammenhængen mellem urbanisering, mobilitet og migration. Derfor vil jeg i det følgende give nogle bud på, hvordan

[142] Johansen 2002, s. 124.
[143] Johansen 2002, s. 126-129.

migration og mobilitet kan undersøges ud fra bl.a. den amerikanske historiker Charles Tillys begrebsapparat. Han arbejder med en minimumsdefinition, der hedder, at migration i hvert fald handler om relativt definitive bevægelser over relativt lange afstande. Det er f.eks. ikke migration at rejse jorden rundt, tage på nogle måneders udlandsophold eller flytte ind i lejligheden ved siden af. Tilly arbejder med fire forskellige typer af migration; lokal migration inden for et afgrænset arbejdsmarkedssystem, cirkulær migration inden for et geografisk område (f.eks. sæsonarbejdere eller udveksling mellem land og by), kædemigration, hvor folk migrerer, fordi de kender andre, der tog af sted før dem og måske sender penge eller en billet hjem (det var typisk den måde, udvandringen til Amerika foregik på), og sidst karrieremigration.[144]

Figur 4.3 er et klassificeringsskema, der viser sammenhængen mellem de forskellige typer af migration og distance/mobilitet på x-aksen, og hvor definitiv beslutningen om at rejse er på y-aksen.

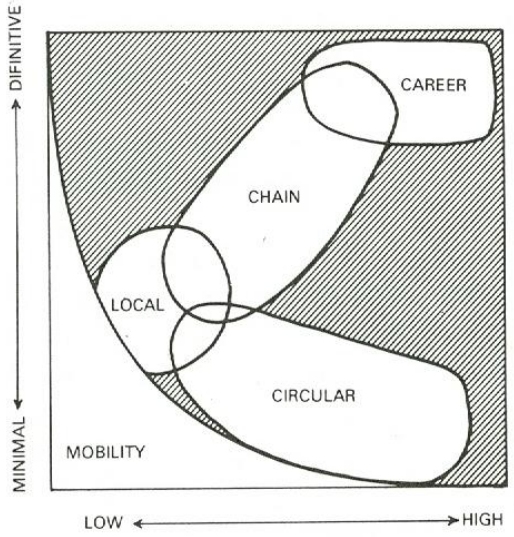

Figur 4.3. Fire standard migrationsmønstre. (Kilde: Charles Tilly 1979, s. 178.)

Skemaet klassificerer individers, familiers eller andre typer af sociale enheders bevægelse. Figuren angiver også, at det, der ikke kan regnes for migration er mobilitet. Tilly eksemplificerer mobilitet som den daglige tur til og fra arbejdet, og man kunne tilføje et kortere eller længere familiebesøg i en anden del af landet. Linjen mellem mobilitet og migration er arbitrær og mindre en linje end en

144 Tilly 1979, s. 177-181.

gråzone, hvilket er åbenlyst, men alligevel vigtigt at understrege. I mit indsamlede erindringsmateriale er der f.eks. flere informanter, som har været elever i postetaten. Eleverne blev sendt rundt forskellige steder i landet i en treårig periode, og deres ophold var derfor ikke særligt definitivt. Disse 'station-to-station transfers' som Tilly kalder dem, har været meget almindelige for store firmaer i det 20. århundrede. På den måde sikrede man, at funktionærerne fik en alsidig uddannelse.[145] Ud fra Tillys model kunne de være cirkulære migranter, men de kunne også falde ind under mobilitet.

Spørgsmålet er, om Danmark er et for lille geografisk område til, at Tillys model kan benyttes? Hvis afstand er en faktor, bliver flytninger så mindre definitive i et land med korte afstande? Og kan man ikke argumentere for, at i et land, hvor 'Lars Tyndskids Marker' trods alt aldrig er mere end 20-30 km fra en by af en vis størrelse, da er forestillingen om 'på landet' mere mental, end den er fysisk? Beslutningen om migration i Danmark betød ikke stillingtagen til flytning gennem stater, administrativt vidt forskellige landsdele, geografiske grænser som floder, bjerge og lignende, sprog etc. Danmark har været og er et meget homogent land. Ligeledes er det danske bysystem kendetegnet ved, at den næststørste by altid har været mindre end halvt så stor som den største. Hvis man ønskede at rejse til en større by, har der altså ikke været mange valgmuligheder. Kædemigration må have haft en ganske anden betydning et sted som Amerika, hvor der var mange muligheder, og det var vigtigt at vælge et sted med en fortrop af slægtninge og/eller bekendte. Sidst kan man diskutere Tillys anvendelse af begrebet mobilitet som bevægelser, der er kortere og mindre definitive end migration. Jeg benytter begrebet mobilitet som en samlet betegnelse for det at flytte sig efter arbejde, bolig, kærlighed – altså efter nye muligheder. Den anvendelse af begrebet kolliderer med anvendelsen af mobilitet som det, der ikke er migration. I stedet mener jeg, at en befolknings mobilitet, forstået som villighed til at flytte sig, er grundlaget for migration.

Push/pull faktorer

Der findes nogle overordnede hovedforklaringer på, hvad der skubber folk væk fra landet, og hvad der trækker dem til byen. En af de væsentlige pushfaktorer er mangel på land at dyrke og/eller mangel på arbejde, og en deraf følgende væsentlig pullfaktor er håbet om at kunne skabe sig et bedre liv i byen. Der har været en kontinuerlig søgning mod byerne, men i krisetider som f.eks. under

[145] Tilly 1979, s. 181.

Første Verdenskrig beskrives det som en veritabel flugt fra land til by; en flugt der skabte stor arbejdsløshed på landet. Det var i det årti, hvor samfundsstemningen omkring industri og byerhverv kontra landbrug vendte. Pludselig kunne et flertal af danskerne se muligheden i industrien som samfundshjul og legitim arbejdsplads.[146]

Denne vekselvirkning mellem arbejde og arbejdsløshed og land og by definerer Tilly som cirkulær migration. Fyn med det absolutte centrum Odense, er et godt sted at studere den dynamiske vekselvirkning mellem land og by. I begyndelsen af 1870'erne og i 1890'ernes sidste år var der f.eks. stor økonomisk aktivitet i byen, og folk strømmede til, hovedsageligt fra de omkringliggende sogne. I år hvor det gik knapt så godt, flyttede folk væk og ud på landet for at finde arbejde der. Efterhånden som transport blev bedre og billigere, kan man observere, at tilflyttere kom fra fjernere fynske egne – og andelen af tilflyttere fra andre steder end Fyn steg.[147] Historikeren Katherine A. Lynch mener, at man bl.a. kan observere disse fluktuationer i ægteskabsalderen. Når der var 'gode tider' i byen, altså økonomisk opsving og behov for arbejdskraft, steg den gennemsnitlige giftealder midlertidigt, fordi der kom så mange ugifte opportunistiske mennesker til byen, der giftede sig i en sen alder, fordi de først skulle skabe sig et økonomisk grundlag.[148]

I 1930'erne under den anden store flugt fra landet, var de unge, der kom til byen for mændenes vedkommende ligeligt fordelt mellem gårdmandssønner og øvrig landboungdom. Landarbejderes og husmænds børn kom ikke til byen som unge – deres forældre havde ikke råd til at sende dem i lære. De var ældre, når de kom, og blev ufaglært arbejdskraft i byen. For kvindernes vedkommende var det overvejende landarbejder- og husmandsdøtre, der kom til byen og tog arbejde som husassistenter, indtil de blev gift. Antallet af mænd og kvinder, der kom til byen, var ikke ligeligt fordelt, der var flere kvinder end mænd, og historikeren Hilda Rømer Christensen taler om fænomenet som en "demografisk feminisme" og om kvindemetropoler.[149] I 1930'erne rejste 60.000 mænd og 85.000 kvinder til byerne, hvilket bl.a. var medvirkende til, at det var i midten af årtiet, at kvindeoverskuddet i byerne kulminerede med 120.000, hvoraf København

---

146 Hansen og Henriksen 1984, bind 6, s. 37 ff.

147 Per Boje og Henning Nielsen: *Moderne tider. Odense 1868-1914*, 1985, s. 20-21.

148 Katherine A. Lynch: "The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal", *Journal of Family History,* 16.1, 1991, s. 85.

149 Rømer Christensen 1995, s. 181.

tegnede sig for 74.000.[150] En af årsagerne var selvfølgelig, at det med krisen og omstruktureringen i landbruget var kvinderne, der var mindst brug for, og der er god grund til yderligere at beskæftige sig med kønnede motiver i immigrationsforskning.

Spørgsmålet er, om arbejde altid har været den væsentligste faktor i en beslutning om at begive sig af sted mod nye horisonter? Joanne Meyerowitz argumenterer for, at søgningen efter arbejde ikke alene kan forklare, at så mange kvinder forlod deres hjem og familier for at drage uledsaget til store byer. De havde også andre og mere private motiver, som selvfølgelig var mangfoldige, men som er blevet overset af demografer og historikere.[151] Demografi og statistik viser, at folk bevægede sig, at mange flyttede til byen, og at det for kvindernes vedkommende oftest var for en plads i huset. Hvorvidt deres motiver var arbejde eller andre ting, ved vi, heller ikke i Danmark, meget om. Ligesom vi heller ikke ved meget om, hvorfor de forlod deres hjem. Meyerowitz påpeger en lang række årsager til migration, som det kunne være interessant i fremtiden at afprøve på et dansk materiale. Hun nævner bl.a. ønsket om selv at bestemme over sine aftener, ønsket om at blive økonomisk uafhængig i stedet for at bidrage til forældrenes husstand, ønsket om at komme væk fra en stedmor eller stedfar – måske væk fra et forhold præget af voldelige eller seksuelle overgreb, ønsket om at undgå stigmatisering f.eks. i forbindelse med graviditet og muligheden for at blive en urban forbruger af mode og forlystelser. Det sidste ser Meyerowitz i sit materiale fra omkring 1915, hvor lysten til at komme ud og se noget i højere grad blev et primært motiv.

Det er ganske i tråd med, hvad historikeren Birgitte Søland viser i kapitlet "The Emergence of the Modern Look" i sin bog om kvinder og kvindelighed i Danmark i 1920'erne.[152] Søland peger på årsager til, at den generation på mange af livets områder handlede anderledes end generationen før dem, hvilket inkluderede i større omfang at turde bryde op. Hun mener hverken, at kvinders forandrede adfærd i 1920'erne kom fra industriel udvikling, krigsoplevelser, ønsket om politisk magt fra kvinders side eller en stærk feministisk bevægelse, men argumenterer i stedet for, at det handlede om en hel generations fundamentale angreb på konventionelle kvindeidealer: "Discarding all notions of order, propriety, and respect for their elders–or so it seemed to many contemporaries– they shortened their skirts, wore makeup, played sports, went out at night,

---

150 Rømer Christensen 1995, s. 182.

151 Meyerowitz 1988, s. 15.

152 Søland 2000, s. 22-46.

danced, and flirted, insisting (…) with frightening determination on being "modern" and leading "modern" lives.[153] Og selvom det danske samfund efterhånden blev urbaniseret, og man kunne være moderne alle vegne, var det de større byer, der lokkede med at være den bedste scene for et frigjort og moderne liv.

Kildematerialet til at undersøge migration er ofte statiske og numeriske kilder, der kan fortælle noget overordnet men ikke komme til bunds i individuelle motiver og forventninger. I erindringsmateriale kan man derimod finde spor til en bedre forståelse – herunder to eksempler på mennesker, der kom til København med andre motiver end at arbejde. Den ene var ældre søster til Thomas Ludvigsen (f. 1877), som læseren skal møde senere i kapitlet. Han skriver i sin erindring fra 1950'erne:

> *Forholdet mellem familien var altid godt og fordrageligt, og der var et godt sammenhold mellem søskende, så det vakte stor sorg i familien, da min ældste søster kom galt af sted, som man siger og skulde have et barn og måtte rejse til København, og kæresten forlod hende.*[154]

At søsteren måtte rejse fra Frederikshavn til København for at føde et 'uægte' barn skyldes sandsynligvis, at det var inden 1910, hvor Fødselsanstalten i Århus blev stiftet. Det kan også skyldes, at hun havde slægtninge i hovedstaden, der kunne tage sig af hende, uden at det var forbundet med samme skamfølelse som det muligvis var i Frederikshavn. Vi kan ikke vide det, kun at hun tog af sted. En anden angiver selv sine motiver, og fortæller i et interview:

> *Jeg blev student i 1943 og skulle finde ud af, hvad jeg ville, og jeg vidste, at jeg ikke havde lyst til at blive i Brædstrup. Jeg trængte til at komme til København. Havde faster og moster at bo hos, og drog af sted kort efter studentereksamen.*[155]

---

153 Søland 2000, s. 13.

154 NIHA, smede 8, nr. 507.

155 MTM, 2808-c.

Byliv – fremskridt eller undergang?

Statistikkerne viser, at byerne voksede. År for år boede der flere og flere mennesker i dem, og tilvæksten skyldtes både fødselsoverskud og tilvandring. Særligt på de store flyttedage i april og oktober, men også resten af året, var mobiliteten tydelig i bybilledet. Kufferter, flyttelæs, rådvild spørgen om vej, avisernes reklamer for boliger og boliganvisning etc. har alt sammen været tegn på mobilitet og mennesker, der søgte nye muligheder. Synet af og kendskabet til nyankomne har altså fyldt noget i byerne i det meste af afhandlingens periode. Desværre fylder undersøgelser af ankomsten, med fokus på den individuelle begivenhed frem for demografien, ikke meget i fremstillinger af dansk historie. Det samme gælder, når man læser erindringer, hvorimod film og billeder i højere grad beskæftiger sig med afskeden, transportmidlet og ankomsten, fordi de alle udgør stærke visuelle elementer i portrætteringen af, at et nyt kapitel af livet begynder. Særligt transportmidler drevet af damp og senere diesel har inspireret mange fotografer. Banegårde og tog har f.eks. altid været yndede motiver i forsøget på at visualisere urbanisering og modernisering. Når jeg har valgt at undersøge ankomsten nærmere, er det fordi jeg mener, at den er en vigtig del af fortællingen om enligtstilledes vej til byen, og en af forudsætningerne for at forstå, hvad det var for en rolle pensionatet spillede i enligtstilledes liv.

Det danske jernbanenet var veludbygget i 1870, og med åbningen af jernbanefærgen over Storebælt i 1883 nedbragte De Danske Statsbaner endnu engang rejsetiden mellem landsdelene. Mange af de tilrejsende kom altså ind med toget – de fleste på 3. klasse med en kuffert som eneste ejendel. At komme ind med firetoget var virkeligheden for mange mennesker, også inden det blev en sproglig vending, der i en enkelt sætning fortætter både fortællingen om urbanitet og modernisering, men også rummer tusindvis af menneskers helt konkrete møde med storbyen. De tilrejsende kom også gående, cyklende, fik et lift fra handlende og andre, der skulle til byen, og fra 1920'erne var det i stigende grad muligt at ankomme med bil og bus, ligesom rejsende i hele perioden kom med båd.

Netop ankomsten med tog har, som citatet, der indledte kapitlet viste, været forbundet med ekstra opmærksomhed på mennesker med et minimalt kendskab til storbyen og dens mulige farer og fristelser. Det er ikke tilfældigt, at Meyerowitz til forsiden af sin bog *Women Adrift* har valgt et billede fra en brochure fra Travelers Aid i Chicago ca. 1920. Billedet er gengivet i figur 4.4. Travelers Aid og andre organisationer havde som formål at give nyankomne hjælp til etablering, hvis de ikke på forhånd havde aftaler, og på den måde sørge for, at de undgik at komme i hænderne på mænd med tilknytning til byernes prostitutionsmiljøer, eller andre der ville udnytte de nyankomnes manglende viden om livet

i storbyen. At banegårdsarbejdet eksisterede hang sammen med, at en stor del af dem, der kom til byen, var unge kvinder – de danske tal præsenteret tidligere i kapitlet bekræfter dette billede.

Figur 4.4. Forside fra bogen *Women Adrift.*

I Danmark havde KFUK i de første årtier af 1900-tallet medlemmer på banegårde og havne ved de store flyttedage, hvor flest nye kvinder kom til byen. Man havde vagter ved hver en togvogn og hvert et skib eller færge og uddelte kort med KFUK's adresse, og de tilbud foreningen havde. 1. maj 1915 uddelte KFUK 2000 informationskort på Københavns Hovedbanegård. Af de 2000, der modtog kortene bad 102 om hjælp til at finde vej eller blive holdt med selskab, indtil de skulle videre, 70 havde ikke plads eller arbejde eller vidste, hvorfor de var kommet til København, og af dem tog flere imod gode råd eller blev fulgt til et fæstekontor.[156] I midten af 1920'erne blev KFUK's banegårdsarbejde lagt over i det selvstændige "Danske Kvinders Velfærd", der senere udvidede med bl.a. patienthjælp og en klinik for unge med kønssygdomme. Grunden til udskillelsen var, at KFUK's kernepublikum var "tidens pæne og problemløse piger", og derfor ville man ikke associeres med redningsarbejdet.[157]

[156] Rømer Christensen 1995, s. 188.
[157] Rømer Christensen 1995, s. 191.

Figur 4.5. Fotograf hos *Politiken*, Holger Damgaard (1870-1945) var en af dem, der flittigt fotograferede livet på den nye hovedbanegård i København i 1910'erne. Her indgangsparti fra Bernstorffsgade. Bemærk kvinden med kufferten yderst til venstre i billedet. Er hun netop ankommet? Har hun været i byen før? Hvorfor er hun ikke blevet hentet? Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

Et kig i "Danske Kvinders Velfærds" årsberetninger fortæller om synet på byen og redningsarbejdet: "(…) navnlig bliver det i mangfoldige Tilfælde en bitter Skuffelse, naar man fra Landet drager ind til Storbyen i den Tro, at der i de store Forhold, som man ikke kan overse, altid vil frembyde sig en Chance. Kommer dertil, at den unge Kvinde ved sin Ankomst til Hovedstaden ofte møder lyssky Eksistenser, bliver hun i mange Tilfælde et Offer for Alkohol (…)"[158] Banegårdsværnet havde som formål "at beskytte unge Kvinder fra Landet mod at komme i daarlige Forhold, samt hjælpe mindre bemidlede tilrejsende unge Kvinder til billigt Logi under hjemlige Forhold, medens Arbejde søges."[159] Og adspurgt, hvad det var for typer assistenterne, som redningsarbejderne kaldtes, mødte på banegården, var svaret: "Almindelige hæderlige og gode Unge, Godtroende, Modstandssvage, Svagtbegavede, Imbecile, Alkoholister, Morfinister, moralsk og seksuelt syge (Psykopater) og Vaneforbrydere."[160] Arbejdet var for det meste ikke præventivt, men nødhjælp til unge, der f.eks. var løbet væk hjemmefra.

---

158 *Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet 1925*, 1925, s. 5.
159 *Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I 1926*, 1927, s. 6.
160 *Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I 1926*, 1927, s. 7.

Det er også sådanne eksempler, der gives i årsberetningerne. I den sidste årsberetning fra 1941 skriver foreningen også, at banegårdsarbejdet volder problemer, fordi det ikke drejer sig om forebyggende og rådgivende arbejde, og om at guide unge i den rigtige retning i både bogstavelig og overført forstand. Det var i stedet et hårdt tiltrængt socialt arbejde, hvor forhutlede unge, nu af begge køn, blev samlet op og fik mad og logi, før de måske blev sendt tilbage, hvor de kom fra.[161] Banegårdsarbejdet var et fint initiativ, men tallene og fortællinger vidner også om, at de fleste, der ankom godt vidste hvor de skulle hen og kunne klare sig selv.

Børge Holm og Elly Petersen

En af dem, der kom cyklende til byen, var den 42-årige murer Børge Holm fra Læsø. Hans kone blev i 1955 gravid med den lokale vognmand og på grund af den store arbejdsløshed i Nordjylland i de år, besluttede Børge Holm at tage til københavnsområdet, hvor der var murermangel, og begynde på en frisk: "Da Læsøbåden kom til Frederikshavn med mig om bord, bandt jeg mine pakkenelliker på cyklen og startede ned gennem Jylland. Jeg ville tage turen stille og roligt, så jeg kunne tænke min situation igennem."[162] Gennem sin fagforening havde han fået kontakt med en murermester i Vangede, men bolig skulle han finde ved ankomsten. De første tre år boede han på værelser, indtil han gennem en kontakt fik anvist en lejlighed i et nyt socialt boligbyggeri på Kiselvej i Herlev. Det betød, at parrets døtre, som aftalt ved separationen i 1955, kunne flytte fra Læsø til deres far.[163] Børge Holms ankomst på cykel er måske mere kuriøs end almindelig, men beretningen om et menneske, der river rødderne op og drager mod storbyen, er til gengæld fortalt i mange variationer gennem historien.

En af dem, der ankom til København med båd var den unge murerdatter fra Frederikshavn, Elly Petersen, både i Mogens Klitgaards roman med samme navn fra 1941 og i filmatiseringen fra 1944.[164] Filmens første fire minutter foregår fra båden næsten er i havn, til Elly Petersen står foran døren til frk. Jørgen-

---

[161] *Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I, 1941*, s. 7.

[162] Børge Holm: *Det blev folkedansen,* 2000, s. 137.

[163] Holm 2000, s. 143-145.

[164] ASA Film, instruktør Alice O'Fredericks og Jon Iversen. Elly Petersen spilles af Bodil Kjer (1917-2003).

sens pensionat, hvor hun har fået plads som stuepige.[165] På færgens 3. klasse kommer man hinanden ved, og en ældre herre spørger den unge pige: "Hva ska nu såen en bette pi'e til Kjøvenhavn for?" og hun svarer med stor entusiasme: "Jeg ska' da over i plads. En vældig go' plads, jeg har fået gennem avisen. Der sto' at det var et førsteklasses pensionat, og lønnen er go'. Så da har jeg vel nok været heldig." Og efter en slurk af den medbragte kaffe fortsætter hun mere spørgende: "Og Kjøvenhavn det er da en dejlig by…ikke?" Den ældre herre svarer med alvorlig mine: "Jo og en stor by, men øh…nok alligevel anderledes end de fleste har gået derhjemme og bildt sig ind." Hun fortæller, at hendes far er enkemand, og at hun har gået og passet sine små søskende, siden hun selv var lille, og nu vil ud og se sig om – se noget nyt. Kameraet panorerer henover indsejlingen med Amalienborg og Nyhavn i baggrunden, og Elly Petersens udbryder begejstret "Nej, hvor sjov, man kan kigge ned ad gaderne. Det er en hel oplevelse", hvortil herren svarer: "Jaa, hva' mennesker kan opleve i sådan en storby, det er vist ligeså forskelligt, som de selv er forskellige." Dermed er tonen slået an til en fortælling om en enligtstillet kvindes møde med Danmarks hovedstad i slutningen af 1930'erne. En ud af mange forstår man.

Det er umiddelbart svært at sætte Børge Holm og Elly Petersen ind i Tillys migrationstyper, men fælles for dem begge er, at de ønsker at ændre deres livssituation. Det, der driver dem væk, er ikke arbejdsløshed, men nærmere ærgrelse over en utilfredsstillende livssituation, mens det, der trækker dem til København, er forskelligt. For Børge Holm er det drømmen om arbejde og at få sit eget, for Elly Petersen er pladsen i pensionatet vigtig, men det der virkelig trækker, er storbyen *per se*. Til den ældre mand på færgen siger hun, at hun mest kender København "fra radioen og så'n", hvor der rapporteres om, hvor festligt og moderne livet i hovedstaden er. Med drømmende øjne fortæller hun herren, hvordan hun skal på cafe og ud og danse. Ligeledes bliver det i løbet af filmen klart, at Elly Petersen også drømmer om en social mobilitet opad i sam-

---

[165] De følgende oplysninger stammer alle fra: Mikael Sams: *Natbådene. Historien om skibsruten Aalborg-København*, 1997. Den første dampskibsrute fra Ålborg til København afgik i juli 1842. Det var en kæmpebegivenhed og alle passagererne blev nævnt med navn og adresse i dagens avis (s. 3). Skibstransporten blev udbygget med DFDS' stiftelse i 1866, men var allerede fra 1920'erne i stærk konkurrence med befordring på landjorden – ikke mindst da Lillebæltsbroen åbnede i 1935 og DSB indsatte lyntog mellem landsdelene (s. 21). Færgeruterne tog konkurrencen op, og netop i slutningen af 1930'erne, hvor *Elly Petersen* foregår, kunne natfærgerne stadig konkurrere med DSB på priser. (s. 21-22). Den sidste færge mellem Ålborg og København sejlede i 1974. (s. 29).

fundet. Det motiv er netop et af dem, Meyerowitz fremhæver som alternativt bud på, hvad der trak unge, i dette tilfælde kvinder, til storbyen.

Elly Petersen som kilde

Mogens Klitgaard (1906-1945) skrev *Elly Petersen* som en radioroman i 1941. Den var Danmarks første, og efter de 11 radioudsendelser, læst op af Elith Pio hver mandag fra marts til maj 1941, blev den også udgivet på tryk. Klitgaard havde selv erfaring med københavnerliv og pensionater, og det var ved sin faste plads omkring middagsbordet på et pensionat på Svanholmsvej, at han mødte sin tilkomne hustru Inga i 1939 og dermed fandt inspirationen til sin radioroman. Han spurgte hende, hvad den skulle handle om, og hun sagde: "Skriv om mig! Skriv min historie om at tage turen fra provinsen til hovedstaden for at arbejde og søge lykken."[166] Romanen er på mange måder en traditionel dannelseshistorie, og mødet med storbyen gør Elly Petersen stærkere. Selvom hun går meget igennem på det ca. halve år, hvor hun opholder sig i København, er det hverken pointen i roman eller film, at hun skulle være blevet hjemme, sådan som hendes far nok vil sige, men i romanen svarer hun ham: "(…) nej far, jeg skulle ikke være blevet hjemme, men jeg skulle ha vidst lidt mere om både det ene og det andet."[167]

Klitgaard var kendt for sine socialrealistiske romaner, og en af hans pointer med *Elly Petersen* var at skildre klassesamfundet og kapitalismens forvaltning af mennesker. Han blev bl.a. af konservative kredse kritiseret for at skildre et Danmark med klasseskel, der ikke eksisterede i virkeligheden, og andre kritiserede ham for ikke at have kendskab nok til husassistenters tilværelse (hustruen Inga var frisør!). Det store danske flertal af lyttere og læsere var godt tilfredse, og måske en og anden provinspige havde fået et lidt mere realistisk billede af livet i København, end det lod sige gøre gennem dameblade, beretninger fra dem, der vendte hjem etc.[168] Klitgaard fik ikke noget med filmmanuskriptet at gøre. ASA-film, som købte rettighederne, gik uden om ham, hvilket han var skuffet over.[169]

Filmens instruktør blev Alice O'Fredericks, der var født i Sverige i 1900, og som barn kom til København med sin fraskilte mor. Alice O'Fredericks fik en

---

166 Leon Jaurnow: *Den lyse vagabond. Mogens Klitgaards liv og forfatterskab*, 2002, s. 156.

167 Mogens Klitgaard: *Elly Petersen*, (1941) 1954, s. 186.

168 Susanne Oddsson Árnason: "Den regulerede jungle. Mogens Klitgaards *Der sidder en Mand i en Sporvogn* og *Elly Petersen*", 1996, s. 262.

169 Jaurnow 2002, s. 162.

kontoruddannelse, arbejdede for Arbejdsgivernes Ulykkesforsikringsselskab, men drømte om den hurtigt voksende filmbranche, som hun dog blev frarådet: "Der var ingen penge i filmbranchen betroede han [overregissøren i et filmselskab] hende. Næ, kontorarbejde for noget så sikkert som Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, det vidste man, hvad var."[170] Men filmvejen blev det alligevel. Først som skuespiller, i 1934 som instruktør, dog altid i samarbejde med andre, og i 1943 fik hun sin debut som soloinstruktør med en kontroversiel film om fri abort. Hun er den danske instruktør, der har lavet flest film – over 70 blev det til, ofte med en medinstruktør.[171]

Alice O'Fredericks havde tidligere beskæftiget sig med unge kvinder, der kommer fra provinsen til storbyen, og dér oplever dens råhed. Det var mere den fortælling end husassistenterne, der interesserede hende. Filmen blev som bogen kritiseret for ikke at vise sandheden om husassistenterne. Kritikken kom bl.a. fra husmoderforeninger, som selvfølgelig havde interesse i at understrege, at der var sket fremskridt i arbejdsforholdene på området. Kassereren i Husassistenternes Forbund, Gerda Breum, mente dog, at det var en film, som forældre fra provinsen kunne lære noget af: "Havde Elly tilhørt vor organisation, havde hun aldrig fået den plads i pensionatet. De gode pensionater er heldigvis de fleste, men der findes også nogle slemme iblandt. Vi ville aldrig have anvist en ung pige sådan en plads, om den fandtes, for selvfølgelig er hele pensionatsatmosfæren sat på spidsen. Så usselt bliver ingen ung pige behandlet i dag!"[172] *Elly Petersen* var ikke som instruktørens varemærke en folkekomedie men en debatfilm. Den adskiller sig fra mange af samtidens film ved, at et af dens budskaber er, at lige børn faktisk leger bedst. At tro, at over- og underklasse kan forenes, og at storbyen rummer alverdens muligheder, er en illusion, og filmen er pessimistisk omkring overskridelse af klasser. Alle finder deres plads i hierarkiet, som muligvis er venlig, men ikke muligt at overskride eller gennemtrænge.

Både radioroman og film er fiktion, begge fik kritik for at fremstille bestemte gruppers forhold forvrænget, men samtidig går begge værker i dialog med en samtid, hvor netop unge piger i stort antal strømmede til storbyer. Begge var populære og skabte debat, og jeg vælger at tolke det som, at de har ramt nogle væsentlige temaer i samtiden, og det er på den måde, jeg har benyttet dem. Både

---

[170] Flemming La Cour og Allan Mylius Thomsen: *Fra Fy og Bi til Far til fire. Fru Alice O'Fredericks*, 1997, s. 10.

[171] Dansk kvindebiografisk leksikon. http://www.kvinfo.dk/side/170.

[172] La Cour og Mylius Thomsen 1997, s. 109.

roman og film fremstiller problemstillinger, der griber ind en mere overordnet modernitets- og urbanitetsdiskussion.

Byrum og oplevelser

> *To be modern is to find ourselves in an environment that promises us adventure, power, joy, growth, transformation of ourselves and the world – and, at the same time, that threathens to destroy everything we have, everything we know, everything we are.*[173]

Citatet af Marshall Berman indfanger oplevelsen af det moderne, og indrammer dermed også Elly Petersens oplevelse i og af København: at være der, hvor drømmene rent faktisk kan blive til virkelighed, men samtidigt at være i fare for, at det ikke går som planlagt, og at man går under. Byen er ikke bare kulisse for en film om en provinspige. Filmen forholder sig til en række klassiske temaer og dikotomier omkring urban modernitet, der også danner en overordnet ramme for afhandlingen. Jeg vil i de næste afsnit diskutere nogle af disse med vægt på den rumlige oplevelse af det moderne og de sociale relationer i storbyen.

Sociologen Wirths minimumsdefinition af en by er: "(…) a relatively large, dense, and permanent settlement of socially heterogeneous individuals."[174] Jeg finder definition meget brugbar, fordi den angiver vigtige elementer i definitionen på ikke bare en by, men en storby. Oplevelsen af, at man befinder sig i en storby skabes i høj grad af bygningsmassens karakter og følelsen af social og kulturel forskellighed; byen har samtidigt "(…) spatial and experimental dimensions."[175] Den rumlige forandring af byen i form af boliger og planlægning har jeg dækket i forskningsoversigten. Her skal det derfor i højere grad handle om oplevelsen af byen, om urbanisme.

1800-tallets storbyer var på mange måder chokerende. Det ses af de mange forskellige beskrivelser, der findes i både litteratur og journalistik.[176] Det var særligt industriens røg og damp og arbejdernes usle vilkår, der tiltrak sig op-

---

[173] Berman 1982, s. 15.

[174] Wirth 1938, s. 8.

[175] Gunn 2006, s. 121.

[176] Tre forskellige sociale skribenter eller journalister, der skrev om anden halvdel af 1800-tallet var Henry Mayhew i England, Herman Bang i Danmark og Jacob Riis i USA (New York). For Mayhew se bl.a. Elisabeth Wilson: *The Sphinx in the City. Urban Life, the Control of Disorder, and Women,* (1991) 1992, s. 26 ff.

mærksomheden som konsekvensen af de store moderne byer – 'shock-cities' blev engelske industribyer som Liverpool og Manchester kaldt.[177] Storbylivet var ligeså fascinerende, som det var foruroligende, og mange forfattere har skrevet manisk begejstrede hyldestdigte til det moderne byliv. En af dem var Emil Bønnelycke (1893-1953), der i digtsamlingen *Aarhundredet* fra 1918 hyldede det moderne – ikke mindst teknikken med broer, fly, tog og biler, men også statistikere, organisatorer og administratorer, der med logik og sans for nødvendighed styrede den nye verden. Bl.a. hedder det:

> *Er Telegraferne, Telefonerne, Buelamperne, Elevatorerne, Kranerne, Togene, Aeroplanerne ikke en Blomstring, som pludselig finder sted i Verdenshistorien efter Aartusinders monotont Mørke? O, du unge Jord, du er som et Barn, der begynder at kunne gaa, begynder at kunne tale. Tænk paa din Udvikling. Tænk dig selv som en kold og moden, blændende orator.*[178]

Det dynamiske ordvalg med fokus på maskiner og fremskridt er karakteristiske for modernismen og dens forgreninger som f.eks. futurismen. Hovedinspirationen for kunst og litteratur var storbyen og livet i den.

En anden genre var den opdagende journalistiske, der beskrev livet i byerne. En af de fineste repræsentanter for den genre er Herman Bang (1857-1912), der i perioden 1879-1884 skrev 210 søndagskronikker til *Nationaltidende*, der med fællestitlen "Vekslende Themaer" spænder fra "causeriets overstadige humor" til "den sociale reportages stengrå alvor."[179] Her får man et indblik i mange forskellige sider af byen og stifter bekendtskab med de skæbner, der har svært ved at klare storbylivet. En af reportagerne handler om et lærlingehjem, der bespiser og giver nattelogi til unge håndværkere, der er 'faldet':

> *– men efterhaanden som Byen bliver større, ser De, saa vil de alle hertil fra Provinserne, og Forældrene gir Lov og sender dem herover tykke og rødkindede for at lære Haandværket… I Begyndelsen er de Provinsbørn Guldfuglene paa Værkstedet (…) de faar baade Mad og Klæder hjemmefra og Skillinger og-*

---

177 Gunn 2006, s. 122.

178 Emil Bønnelycke: *Asfaltens Sange*, 1918.

179 Herman Bang: *Vekslende Themaer, bind 1*, 2006, bagsiden.

> *saa… Og saa bliver de ført ud paa Kældere og Kipper, og det rødkindede er snart af dem… Det har tit været mig en Ynk at se den Forandring rundt omkring paa Værkstederne. Saa drager Tøiet paa "Kontorerne", saa begynder der ogsaa at komme Fruentimmere i Legen – og saa er der ikke langt til Glaciet… Det er saadan nogen, der gaar til Bunds…*[180]

Storbyen var ved århundredeskiftet ikke blot røg og damp og fattigdom, men i stigende grad også brede boulevarder, hvor færdselens hastighed accelererede, smukt anlagte parker og pladser, hvor det moderne liv bestod i at blive set, at færdes uden mål og hvor dem, der ikke havde eget hjem kunne mødes. Storbyen var butiksstrøg med varer fra hele verden, hvor en stadig større gruppe af forbrugere blev lokket til og cafeer, restauranter, danseetablissementer, musikklubber og så videre, hvor storbymennesket fik flere og flere muligheder for at more sig, udfolde sig og dyrke en bestemt identitet. Mange af de skønne moderne ting kostede penge, men op gennem det 20. århundrede gjorde en stadig større grad af masseproduktion af billige varer og nye kreditmuligheder i form af afbetaling det muligt for en voksende gruppe af forbrugere at få råd til at være moderne.[181] Byen fristede med arbejde og nye livsmuligheder, og som Meyerowitz og Søland har påpeget, var byen også tiltrækkende, fordi det at være og leve moderne i sig selv var en efterstræbelsesværdig identitet, hvis man kom fra mindre urbaniserede områder.

I forskningsoversigten diskuterede jeg familiehistorien og myten om, at urbanisering medførte en opløsning af traditionelle familiebånd. En af årsagerne til bekymringen for familielivet i storbyen var, at det i høj grad var unge, ugifte mennesker, der kom til byen og levede en anderledes autonom tilværelse end den, de var vant til på landet. Graden af autonomi kan diskuteres, da mange af de unge stadig var underlagt en arbejdsgivers eller en udlejers myndighed og regler – og den fritid, hvor de kunne være deres egen blev kun langsomt udvidet. Det er imidlertid en pointe, at byrummet i stigende grad var præget af autonome individer og deres forbrug, og at kvinders og mænds muligheder i byrummet var forskelligt. Søland behandler problematikken omkring køn, seksualitet og frie muligheder for at færdes i det offentlige rum i kapitlet "Good Girls

---

[180] Herman Bang: "1.10.1882. Lærlinge-Hjemmet", 2006, s. 1017.

[181] Se Erika D. Rappaport: "Travelling in the Lady Guides' London: Consumption, Modernity, and the *Fin-de-Siécle* Metropolis" 2001 for en velskrevet og interessant artikel om moderne konsumenter i slutningen af 1800-tallet.

and Bad Girls" og skriver: "The city, in particular, is an ambiguous territory for women. It is a zone of individual freedom where ties of family and kinship may be loosened and avenues of escape may open up. Yet exactly because of its promise of freedom and adventure beyond the constraints of family and community control, the city is also a hazardous place where women on their own become vulnerable to moral questioning, sexual advances, and even physical danger."[182]

Efter Første Verdenskrig begyndte unge kvinder i stigende grad at benytte byrummet som scene for frigørelse og selvstændighed. Det skabte konflikter med deres forældrene og andre i samfundet, der så med forfærdelse på, hvad de mente var, ungdommens degeneration. Det var heller ikke ganske ufarligt, fordi de unge mænd i større grad misforstod denne udadvendthed som forøget erotisk frigørelse, hvilket den ikke var for de fleste unge kvinder. De havde stadig ægteskab og tryghed højest på ønskelisten.

Andre forskere peger på tiden efter Anden Verdenskrig som en ny epoke for ungdomskultur, friere omgang mellem kønnene, og friere mulighed for begge køn til at færdes frit i det offentlige rum uden at få sine hensigter misforstået.[183]

Sociale relationer

Begge køn benyttede i stigende grad byens mange tilbud og lærte at navigere i byen både fysisk og socialt/normativt. Også Elly Petersen udtrykker i begyndelsen stor entusiasme for alle de muligheder, som storbyen rummer. Hun bliver hurtigt klogere, efterhånden som hun stifter bekendtskab med livet i storbyen og med dens mennesker på godt og ondt. Arbejdet i pensionatet er fysik og psykisk hårdt – så hårdt at Ellys drømme om at komme ud i byen til cafebesøg, dans og sprogundervisning hurtigt brister. Den første dag møder hun tilfældigt det eneste menneske, hun kender i København; en skolekammerat fra Frederikshavn, Agnes Nielsen, der har været i byen i to år. Da Elly bliver udsat for en nærgående pensionær, er det Agnes, der hjælper hende til en afløserstilling i et hotelkøkken og en divan i Agnes' lille kvistværelse.

Agnes personificerer erfaringer gjort af tusindvis af unge piger, der er kommet til byen for at arbejde. I begyndelsen havde hun også håb og forventninger om, at alt skulle blive anderledes end hjemme i Frederikshavn, men nu er hun

---

[182] Søland 2000, s. 75.

[183] Hans Sode-Madsen: *Farlig ungdom: samfundet, ungdommen og Ungdomskommissionen 1945-1970*, 2003.

en pragmatisk realist, der har affundet sig med, at arbejdet fylder det meste. Hun har taget sine slag, og selvom dagene er lange, og højdepunktet er, når hun kan smide skoene og tænde en smøg på kvistværelset, er hun grundlæggende glad for København og tilfreds med sin situation. Modsat Elly Petersen drømmer Agnes Nielsen ikke om at avancere i det sociale hierarki. Da Elly fortæller, at hun har fået plads som stuepige i et hjem i Hellerup i stedet for en plads i huset hos en grønthandler og argumenterer med, at grønthandleren jo bare er som dem, og at hun i sådan en plads ikke kan lære noget, svarer Agnes: "Du kan lære det eneste, du har brug for; at holde hus og hjem for en mand med små penge. Hvad tror du, du kan lære i Hellerup? At servere fra venstre og tjatte støv af et klaver?"

Agnes er ikke direkte moraliserede over for Elly i hendes forgæves kamp for at stige opad, tværtom smerter det nærmere Agnes at se Elly forsøge, for Agnes ved, hvordan det vil ende. Elly har i sine første dage i København mødt mekanikeren Hjalmar Nielsen. Han har ikke noget at lave "for tiden" og personificerer en "eddersmart" charlatan, der nasser på sine forældre, som bor i et havehus på Amager. Elly og Hjalmar kommer sammen i nogle måneder, og hun er forelsket i ham. Efter en aften med dans og alkohol tager han hendes mødom, selvom hun er bange og modstridig. Hans argument for handlingen er, at han har ventet længe nok. Hun bliver gravid og er dybt ulykkelig. Agnes holder på, at det ikke er nogen skam af få et barn, men for Elly er det uendeligt skamfuldt. Hun var ved ankomsten så sikker på, at det ikke ville ske for hende – at hun aldrig ville være en af dem, der kommer "mærket" tilbage fra København til en provinsby, hvor alle sladrer. Sidst i Mogens Klitgaards roman finder man derimod beskrivelsen af, hvordan Elly Petersen har forestillet sig at komme hjem på besøg:

> *(…) hun kommer til at tænke på, hvordan hun havde udmalet sig sin hjemkomst, hun ville være elegant og københavnsk, når hun ankom til Frederikshavn, hun havde set sig selv komme gående ned ad Danmarksgade og grønthandlerens kone var kommet frem i døren og havde kigget efter hende og ikke været sikker på, at det virkelig var hende.*[184]

[184] Klitgaard 1954, s. 186.

Graviditeten er vendepunktet, hvor byen tager kontrol over hende i stedet for det omvendte. Elly er besat af at få det ordnet med det samme, men Agnes beder hende om at vente lidt, og nogle dage senere taber Elly barnet på grund af overanstrengelse. Hjalmar vil hun ikke længere se, og da han mod filmens slutning kommer for at få hende tilbage, ironiserer hun så bidende over hans mandetype, at han trækker sig baglæns ud af døren. Der er gået et halvt års tid. Elly har i mellemtiden fået endnu en stor skuffelse, da hun hos familien i Hellerup følelsesmæssigt har erfaret, hvad 'næsten' i "næsten en del af familien" betyder. Den lægestuderende søn Leifs sværmerier og hede kys var kun sommertidsfordriv, og datteren Lenes venindeleg med den jævnaldrende stuepige var kun for sjov. Lene bliver endda edderrasende, da Elly viser hende en nyindkøbt tennisketsjer og fortæller, at hun har meldt sig ind i Lenes tennisklub. Det er et ønske om klasseoverskridelse, som ikke kan tolereres.[185]

I filmens slutscene ser Elly og Agnes ud over Københavns hustage og filosoferer over de mange menneskeskæbner, der befinder sig bag alle ruderne, og alle de unge piger, der kommer til byen hver dag. Det kommer frem, at Agnes kan lide København, mens Elly er bange for den. Deres veje skilles, for Elly har besluttet at rejse den anden vej igen. Hun har genvundet kontrollen og med rank ryg besluttet, at storbyen ikke er kampen værd. Hun rejser ikke kun hjem psykisk forandret, også visuelt har bylivet sat spor. Fra at være en ung, naiv og usminket pige med naturkrøllet hår samlet i løs hestehale, er hun blevet en voksen dame med moderne sat frisure, røde negle og makeup. En forandring som har været drevet af både andres (helt konkret Hjalmar og en ekspeditrice i en trikotageforretning) og eget ønske om et urbant look, der passer ind i stedet for et landligt look, der afslører en naiv nybegynder.

Ovenstående handler bl.a. om den grundlæggende dikotomi mellem land og by, følelse og forstand, som også sociologerne Ferdinand Tönnies, Max Weber, Georg Simmel og senere Louis Wirth beskæftigede sig med i analyserne af moderne byliv og byernes socio-psykologiske indflydelse. Deres budskab var, at den moderne by på den ene side var en smeltedigel, hvor seje, traditionsbundne

---

[185] Se Tinne Vammen: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*. 1986, s. 68-78, der omhandler subjektive sider ved tjenestepigeerhvervet. Bl.a. erindringer om konflikter mellem arbejderdøtre og deres overklasseoverordnede omkring forsøg på social opstigen og nivellering. Et eksempel er en tjenestepiges ønske om at gå til danseundervisning som herskabsbørnene, hvortil fruen svarer: "Gud ved, hvad De skulde lære det for til det, De kommer ud til!" (s. 74).

sociale strukturer blev smeltet om til moderne, dynamiske og funktionelle mønstre. På den anden side var individer i byen også i fare for at leve en inhuman, fremmedgjort og destruktiv tilværelse. Storbyen var et laboratorium, hvor man kunne observere fødslen af en ny levemåde – en ny social gestalt. Noget der stod i stærk kontrast til livet på landet og i små landsbyer. I "Urbanism as a way of life" fra 1938 beskriver Wirth, hvordan moderniteten er lig urbanitet, kultur og unaturlighed, der har fjernet menneskeheden fra den organiske isolerede natur og flyttet den til gigantiske bosættelser. Det har betydning for de sociale relationer. Sociale kontakter kan måles i antal og i deres dybde, og Wirths pointe er, at man i byen har flere sociale relationer, men for det første stikker de ikke særligt dybt, og for det andet er de præget af konkurrence og formelle kontrolmekanismer. Kontakten mellem mennesker i byen er instrumentel og overfladisk – sekundære kalder Wirth forbindelserne i modsætning til primære forbindelser mellem mennesker på landet, der er knyttet sammen af dybereliggende solidaritetsbånd.

Simmel skriver det i "Storbyerne og det åndelige liv" på en lidt anden måde ved at skelne mellem "storbysjælelivets intellektualistiske karakter i forhold til lillebyens, der i langt højere grad er indstillet på følelse og følelsesmæssige relationer", og deraf følger, at det rationelle storbymenneske har meget svært ved at komme til bunds i relationer af følelsesmæssig karakter, og derfor bliver uinteresseret i dem.[186]

Fortolkningerne har ikke stået uimodsagt hen, og kritikken går på, at disse teoretikere romantiserer livet på landet i deres behov for at finde en modsætning til byen. Livet på landet var også økonomisk og socialt opdelt i grupper og bar bestemt ikke præg af nogen omsluttende kollektivitet. Derimod var der et udpræget hierarki, og i Danmark blev både skudsmålsbogen og revselsesretten brugt ligeså flittigt på landet som i byen. Ligeledes gjaldt lovgivningen omkring børnearbejde ikke på landet, hvorfor særligt børn fra de fattigste hjem fungerede som supplerende arbejdskraft på fuld tid.[187] En anden kritik går på, at det mulige anonyme liv i byen også kunne være en befrielse, fordi det betød en opblødning i forhold til de traditionelle patriarkalske bånd, der typisk var meget stærke på landet. Ligeledes har masser af studier vist, at mennesker i byen havde tilstrækkeligt med varige personlige kontakter til at have en fællesskabsfølelse med andre.[188]

---

[186] Simmel (1903) 1998, s. 192-193. ("Storbyerne og det åndelige liv").

[187] Christensen (et al.) 2007, s. 101 ff.

[188] Se bl.a. Christensen og Thøgersen 2006, s. 68 ff.

At storbymennesker kommer i berøring med mange flere mennesker og at det skaber en særlig omgangsform, der ikke skal forveksles med venskabelighed, får Elly Petersen også at føle. Ved ankomst til pensionatet får hun anvist sit værelse: et lille hummer med udgang til køkkenet, toilet med træk-og-slip som nabo og en gammel madras, hvor fjedrene er på vej ud – et typisk pigeværelse i en herskabslejlighed. Elly har været vant til en divan i stuen, og det er første gang, hun har sit eget værelse. Lykkelig over sin nye situation går hun ud i køkkenet for at få noget at spise. Her møder hun kogekonen Jespersen, for hvem Elly straks lufter sin forestilling om, at de skal have det hyggeligt og rart sammen. I en scene på ganske få sekunder, hvor beskueren bliver bevidst om den tynde suppe, Elly har fået, de triste køkkenomgivelser, den vindtørre og bidsk udseende Jespersen og meddelelsen om, "at fruen er en harpe", står det klart, at Ellys forestilling er hvinende naiv, og at relationen mellem hende og Jespersen aldrig kan blive andet end professionel. Man forstår, at de venskabelige følelser over for fremmede er noget, der hører hjemme i provinsen, og at Elly altså har stiftet bekendtskab med karakteren af byens overfladiske relationer. Det samme instrumentelle forhold gør sig gældende med både Hjalmar og familien i Hellerup; Elly tilbyder dem sit venskab og sin loyalitet, men de svigter hende, fordi deres venskabsrelation ikke er dyb nok til at være varig.

Når Elly i slutningen siger, at hun er bange for København, er det imidlertid ikke som en slagen kvinde, men mere som en, der har taget kampen op og er blevet klogere. København har skuffet hende og kan ikke tilbyde det sociale oprigtighed, hun forventer af livet. Det er interessant i den sammenhæng, at Hans Hertel i sit bidrag om Mogens Klitgaard i den Store Danske Encyklopædi skriver, at bogen og det tilhørende radiospil, er en hyldest til den moderne, praktiske kvinde. Hertel ser altså Ellys kamp med at finde et ståsted i byen som den moderne kvindes generelle søgning efter at finde sin plads i samfundet.

Agnes er Ellys skytsengel, men også hendes modsætning. Agnes kan lide København og finder energi i kombinationen af, at hun er anonym, har sin egen kvistlejlighed og selv bestemmer over sin fritid, og at hun samtidig deler sin skæbne med tusindvis af andre. Hun ved, de er derude bag ruderne, og selvom hun ikke kender dem personligt, deler de erfaringen om byen på gode og ondt. Tankerne om det forestillede fællesskab, er en udpræget moderne ide. Det er endnu et punkt, hvor jeg vil rette en kritik mod Tönnies, Simmel og Wirth, for jeg mener, at de i deres teorier undervurderer, hvad netop det forestillede fællesskab har betydet for identitet i byen. Selvom bymennesket måske ikke har mange varige og dybe personlige kontakter, har det forestillingen om at være del af en større gruppe, hvilket kan have en stor synergisk effekt. Det er f.eks.

en af arbejderhistorikeren Lars K. Christensens pointer, at arbejderbevægelsens succes netop har været stærkt afhængig af det forestillede fællesskab. Det er lykkedes at udbrede forestillingen om solidaritet med nogen, der bor i en hel anden ende af landet eller i andre lande, som man aldrig kommer til at møde.[189]

Den bekymring, som århundredeskiftets sociologer og senere Chicagoskolen udtrykker, deler historikeren Josef W. Konvitz ikke.[190] Han erkender, at mennesker i byen har haft det hårdt, at dårlige boliger, tæt samliv etc. har slidt på fysik og psyke, men som andre før ham argumenterer han for, at det nok ikke har været så meget værre end det, folk forlod på landet. Endvidere argumenterer han for, at menneskets evne til konstant og dynamisk tilpasning til livet i byen, og byens evne til at opsluge og integrere har vist sig at være skabende på et plan, som ingen havde forestillet sig for 100 år siden. Evnen til at improvisere, udvikle nyt og forestille sig, hvordan livet skulle kunne blive bedre for den næste generation har haft optimale betingelser i byen. Derfor har al storbyens lidelse ikke været forgæves, når der på mindre end tre generationer er blevet skabt en stærk velfærdsstat. De ting, som Simmel, Wirth etc. observerede og analyserede med bekymrende miner, bl.a. individualitet, konkurrence og antagonisme, har været afgørende faktorer i den hæsblæsende modernitetsproces.

Drømme, muligheder og hårdt arbejde

I de foregående afsnit har jeg haft fokus på de overordnede linjer som demografi og urbanisering og skrevet om de mange, der indvandrede til byen. I dette afsnit skal det handle om, hvilke jobmuligheder der var, og hvordan arbejdsmarkedet ændrede sig i perioden. For selvom arbejde måske ikke var den primære årsag til at bryde op og rejse til en by, så var arbejdet en fælles erfaring de fleste delte, og den urbane identitet lå i høj grad i det arbejde, man fik. Når de 10.744 mennesker, der havde en erhvervsbetegnelse ved folketællingen i Århus i 1880 havde 2.778 forskellige erhvervstitler (heraf selvfølgelig en stor del forskellige stavemåder af det samme erhverv) vidner det om, at "erhvervet var et af de centrale identitetsskabende træk."[191]

Jeg vil skrive om nogle af de hovederhverv, enligtstillede mennesker, der flyttede til byen, arbejdede inden for, og skifte mellem et fokus på de overordnede linjer og på de mange individuelle historier om arbejdsliv, der udgør den

---

189 Foredrag i Historia d. 12/11-2007.

190 Konvitz 2001, s. 263-275.

191 Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov: *Købstadens metamorfose*, 2005, s. 72.

store fortælling. Jeg har inden for afhandlingens rammer kun mulighed for at berøre enkelte af de mange jobmuligheder, der var og har valgt at sætte fokus på tyende, ufaglærte arbejdere, maskinarbejdere samt funktionærer/arbejde på kontor og sidst vil jeg komme ind på uddannelse, der i stigende grad i perioden var årsag til at rejse til byen.

Når jeg mener, at det er vigtigt for min problemstilling at skrive om arbejdsliv, er det, fordi arbejdsliv hænger sammen med boligmuligheder. Det var ændringer i arbejdslivet, der førte til nye boligmåder, og det vil i afhandlingens videre kapitler blive tydeligt, at mennesker, der arbejdede i forskellige brancher også havde forskellige boligmønstre.

Fra tyende til husassistent

Ved folketællingen i 1885 var det største byerhverv ikke overraskende "Haandværk og Industri", som beskæftigede 40 pct. af hovedstadens arbejdende folk. Derefter kom "Handel og Omsætning", der beskæftigede 18 pct., "Dagleiergruppen" var 13 pct. og i "Tyendegruppen" var 8 pct. placeret.[192] Hvis man kun ser på kvinderne og ikke den samlede mængde erhvervsaktive, var det op mod halvdelen, der arbejdede i tyendeerhvervet, hvilket gjorde det til det største kvindeerhverv.[193] Af samme tælling fremgår det også, at halvdelen af byens befolkning var født i København, mens den anden halvdel var tilflyttere, og at sidstnævnte ofte tog de lavestrangerede job i jobhierarkiet. F.eks. var tre ud af fire daglejere indvandrede. 70 pct. af kvindeligt tyende ligeså. De kom fra provinsen og fra Sverige, men hovedleverandøren var det danske landbosamfund, og her havde mange hentet erfaring, inden de kom til byen.[194] Tyendejobbet var et "ungdoms- og overgangserhverv" for kvinder fra omkring konfirmationsalderen til de blev

---

[192] *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik*, nr. 8, 1886, s. 12.

[193] Der var sket en forandring i 1885-tællingen i forhold til 1880-tællingen, idet der var procentvis langt færre med uangivet erhverv, hvilket særligt for kvinderne var et fremskridt. Men som utallige studier i kvindearbejderhistorie har vist, var det stærkt misvisende, at gifte kvinder blev opgivet som hustruer uden erhverv, idet mange af dem, særligt frem til mellemkrigstiden, arbejdede. I folketællingen blev de registreret som forsørgede, og at det var et misvisende billede, vidste man godt i samtiden: "At en Del af disse Forsørgede dog noget bidrage til Familiens Underhold, er jo udenfor al Tvivl – og navnlig gjælder dette for de ubemidlede Samfundsklassers Vedkommende. Det kunde i det hele være et Spørgsmaal, om Udtrykket "Forsørgede" er ganske adækvat. Thi en Hustru, der aldeles ikke deltager i Erhvervet, men gjør en tilsvarende Nytte i Hjemmet ved Husets Styrelse, bør egentlig ikke sammenstilles i Gruppen "Forsørget" med Spædbarnet, der er udelukkende "nydende" og ikke "ydende" *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik*, nr. 8, 1886, s. 13.

[194] Vammen 1986, s. 50.

gift – hvis de blev gift.[195] Det var ikke en livsstilling, men derimod én, der forberedte kvinder til deres senere rolle som hjemmegående husmor, eller sådan var i hvert fald idealet. I mange arbejderfamilier havde både mand og kone lønarbejde, enten som udearbejdende eller med hjemmeproduktion, hvilket f.eks. var meget brugt i tekstilindustrien. Mange kvinder tjente også penge på de surrogatfamilieydelser, som jeg nævnte i forskningsdiskussionen, og selvfølgelig på logerende og pensionærer.

Som tidligere skrevet i afsnittet om demografi var en af de ændringer, der havde betydning for husstandssammensætningen, at der blev færre tyende. Tyendeerhvervet var på sit højeste før Første Verdenskrig og var derefter for nedadgående – i 1920 var det under 20 pct. af de erhvervsaktive kvinder, der arbejdede som tyende.[196] Selvom der blev færre, var der stadig ca. 180.000 husassistenter i Danmark i 1938.[197]

Nedgangen i antallet af husassistenter skyldtes flere ting. En af dem handlede om autonomi. Jeg har tidligere skrevet, hvordan urbaniseringen medførte en øget autonomi for unge i fasen, fra de forlod egen familie, til de selv skabte en. Samtidigt er det vigtigt at huske, at alle, der var underlagt tyendeloven, skulle have en skudsmålsbog, der tjente som redskab til social kontrol. Man vidste, hvor de havde været, og flytning skulle meldes til lokale myndigheder, i København til politiet.[198] Tyendeloven blev først ophævet i 1921, men selv mens lovgivningskomplekset bestod, var der i forholdet mellem herskab og tjenestefolk små konflikter, der udsprang af ønsket om en tiltagende autonomi hos de ansatte. Der var et ekspanderende jobmarked, som forstærkede konkurrencemomentet og pigernes forhandlingssituation, og ansættelsesforholdene blev kortere.[199] Agnes Nielsen foretrækker f.eks. sliddet i hotelkøkkenet, fordi hun i det mindste selv er herre over sin fritid, og mange kvinder skiftede fra pladser til fabrik, netop fordi arbejdet på fabrik trods alt gav mere frihed og fritid end tyendejobbet.[200]

---

195 Vammen 1986, s. 49.

196 Vammen 1986, s. 49.

197 Hans Rishøj: *Århus i krisetider. Kalejdoskopisk billede fra 1920'erne og 1930'erne*, 1980, s. 170. Hvis man også medtager husbestyrinder, løse medhjælpere til vask og rengøring, personer ansat ved offentlige institutioner etc. angiver Hansen og Henriksen 1984, bind 6 det absolutte tal i begyndelsen af 1930'erne til 280.000 og i slutningen af årtiet til 233.000. (s. 347).

198 Vammen 1986, s. 51.

199 Vammen 1986, s. 255.

200 Ingeborg Bach (et al.): "Fra tjenestepige til lønarbejder 1900-1915", 1984, s. 25-41.

Hvad der tidligere havde været så udbredt en del af mange unge kvinders ungdomsliv, blev efterhånden afløst af andre roller på arbejdsmarkedet, og af at kvinder i midten af 1900-tallet blev gift yngre end nogensinde før og derfor i større antal gik hjemme – i hvert fald i nogle årtier indtil slutningen af afhandlingens periode, hvor ønsket om at komme med på velfærds- og forbrugsbølgen og den stigende utilfredshed med at være reduceret til et serviceorgan i hjemmet, fik kvinderne på arbejdsmarkedet.

Faglært, ufaglært, mand, kvinde

Arbejderhistorien i Danmark er velbeskrevet, og med *Arbejdernes historie i Danmark* fra 2007, kom et værk, der samler op, syntetiserer og har et kontinuerligt kønsperspektiv, hvor meget arbejderhistorie enten har været blind for køn eller fokuseret udelukkende på mænd eller kvinder. Mænd har historisk altid haft flere job- og karrieremuligheder end kvinder, og langt de fleste af mændenes job har været bedre lønnet end kvindernes. Begge dele skyldes i stor grad, at det danske arbejdsmarked traditionelt har været stærkt kønsopdelt – sådan var det i slutningen af 1800-tallet, og sådan var det også 50 år senere. For mænd var der en bred vifte af muligheder i industrien, mens kvinder koncentreredes i tekstil og konfektionsbranchen og nærings- og nydelsesmiddel – ligesom de altså i stor grad arbejdede som tyende. De var unge og ufaglærte, og deres situation var markant dårligere end mændenes.[201] F.eks. var det med den teknologiske udvikling og fortsatte mekanisering af industrien, mænd der kom til at lave det mekaniserede arbejde, mens kvinder lavede det manuelle.[202]

I begyndelsen af 1900-tallet var 20 pct. af industriarbejderne kvinder, men i beklædnings- og tekstilindustrien var tallet 70 pct. Kvinderne var også stærkt repræsenteret i papirindustri, chokolade, konserves og tobak, men ellers var de ikke tilstedeværende. En af tekstilarbejderskerne i slutningen af 1800-tallet hed Louise Larsen.[203] Efter sin konfirmation lærte hun at strikke på maskine hos en privat dame, der leverede til en grosserer. Siden kom hun til et stort strikkeri på Nørrebrostræde, ligesom to søstre; "Vi var kun Kvinder paa Strikkerierne dengang som nu (…)" Da hendes forældre døde, skulle Louise Larsen holde hus for sine mindre brødre og fik en strikkemaskine hjemme. Omkring århundredeskiftet var der ikke mere hjemmearbejde at få, og hun blev ansat på et mindre

---

201 Vammen 1986, s. 55.

202 Christensen (et al.) 2007, s. 217.

203 "Tekstilarbejderske Louise Larsen", *Raske Fjed*, 1982, s. 141-147.

strikkeri og havde i skrivende stund i begyndelsen af 1930'erne været der siden. "Der er mere Ro over Arbejdet nu, og ikke saa meget Jag som dengang, skønt det stadig er paa Akkord. Da jeg for mere end fyrretyve Aar siden Begyndte at arbejde, maatte vi hænge i i ti Timer om Dagen. Nu er det forbedret med, at vi har de otte Timer og det er godt, for saa bliver man ikke saa træt."

Hvad angår mandlige arbejdere, var over halvdelen af dem i 1914 faglærte, og ansatte på virksomheder med mere end seks ansatte, og smede- og maskinarbejderne var de største grupper skarpt efterfulgt af bygningsfagene.[204] De ufaglærte arbejdere var håndlangere i byggeriet, blev oplærte i industrien og var altdominerende på havnene, blandt lagerarbejdere og inden for transport og anlæg. Derudover var der også muligheder i den stærkt voksende transportbranche, hvor små vognmandsfirmaer dukkede op over hele landet, ligesom servicefagene var i hastig vækst. At åbne en levebrødsforretning som f.eks. en tobaksforretning, der eksisterede på grund af andres konsum, var en reel mulighed for alle typer af ufaglærte og arbejdsløse.[205]

En af de ufaglærte arbejdere var Aksel Christensen (f. 1882 i København), søn af en gørtler, og vokset op med stedmor og to søskende i et fattigt hjem i Frederik VII's Gade.[206] Efter endt værnepligt i 1902 ville han gerne ind til brand-, post eller jernbanevæsen, men alle steder var der hundredvis af ansøgere, så han opgav og fik arbejde i et porcelænsmaleri i Badstuestræde, hvor en flok damer malede, og han brændte maling og guldkanter ind i porcelænet. Allerede efter et halvt år blev produktionen indstillet, og han forsøgte at finde noget andet. Der var mange arbejdsløse, og at få fast arbejde var umuligt, hvorfor han blev daglejer. Der var dagsjob at få på B & W, Københavns Flydedok, Holmen, Kvæsthusbroen, Toldboden og kulpladserne på Islands Brygge. På B & W bestod arbejdet typisk i rustbankning i last, tankrensning, rengøring etc. Dem, der blev valgt til dagens arbejde, var dem, der havde en pakke under armen: "Formændene gik ud fra at det var en madpakke og at en mand med en god madpakke kunde arbejde bedre end en mand uden." Nogle arbejdere havde derfor indpakkede mursten med, så det så ud som om, de havde en madpakke. Det var hårdt arbejde 10 timer om dagen til en meget dårlig løn. På et tidspunkt var Aksel heldig at være ansat i 14 dage i træk med lastning og lodsning på Kvæsthusbroen og derfor kunne han blive medlem af "Toldbodarbejdernes Fagfore-

---

[204] Christensen (et al.) 2007, s. 103.

[205] Hansen og Henriksen 1984, bind 6, s. 331.

[206] NIHA, Arbejdsmænd nr. 7, 363.

ning og Arbejdsløshedskasse". Efter 1 års anciennitet havde man ret til 1 kr. om dagen – efter en karenstid på 8 dage.

Aksel Christensen arbejdede som daglejer på nogle af Hovedstadens store industrielle arbejdspladser, men Danmark var domineret af håndværk og småindustri. I 1916 havde 32.000 virksomheder 1-5 ansatte, mens kun 218 havde over 100 ansatte.[207] Både i små og større virksomheder foregik der en stigende mekanisering, der stillede nye krav til arbejdsstyrken, og de oplærte i industrien blev flere og flere. De landede et sted mellem faglært og ufaglært, og deres arbejde var i vækst, mens de faglærte var på retræte.[208] I 1948 udgjorde kvinderne ca. ¼ af arbejdsstyrken i industrien. Der skete ikke den store udvikling i antallet af ansatte i industrien, men der skete omrokeringer. F.eks. i tobaksindustrien, hvor faglærte mandlige arbejdere blev udskiftet med kvindelige ufaglærte.[209]

En af maskinarbejderne i industrien var Thomas Ludvigsen (f. 1877) i Sæby.[210] Efter konfirmationen i oktober 1891 kom han i lære på Frederikshavn Jernstøberi og maskinfabrik. Lønnen var lille, og læretiden varede 5 år, hvorefter han var værnepligtig i København. Efterfølgende fik han arbejde som drejer hos Frichs i Århus. På Frichs producerede de blandt andet petroleumsmotorer ud fra præfordistiske principper. "Vi arbejdede i sjak og arbejdet var specialiseret, så de forskellige grupper eller enkelte arbejdere lavede sin del til motoren (…)" Da værkføreren og fabrikanten i 1916 kom i uoverensstemmelse, rejste værkføreren, startede en ny fabrik og opfordrede Thomas Ludvigsen til at blive værkfører der. Det fungerede dårligt, og efter to år søgte han en anden stilling på en maskinfabrik i Århus. Derfra blev han opsagt på grund af ordremangel, gik arbejdsløs nogle måneder og fik så arbejde hos Århus Sporveje, hvor han var indtil pensionen i 1945. Han blev gift i 1900, konen var hjemmegående, og de fik tre børn: "Det var en stor glæde, at de alle fik præliminær realeksamen og siden fik gode stillinger. Den ældste datter blev ansat ved telegrafvæsnet i Tønder (…) Den næstældste datter kom på sagførerkontor, blev senere ansat ved Århus politikontor og derefter gift med en politibetjent. Det yngste datter blev uddannet som sygeplejerske og er nu ansat som sundhedsplejerske ved Århus Kommune."

---

[207] Christensen (et al.) 2007, s. 127.
[208] Christensen (et al.) 2007, s. 158.
[209] Christensen (et al.) 2007, s. 216.
[210] NIHA, smede 8, nr. 507.

Sangen om Larsen

Thomas Ludvigsens døtre er et godt eksempel på forandringerne i unge menneskers muligheder på arbejdsmarkedet, og på de forandringer, der skete fra en generation til den næste: "Den økonomiske ekspansion og den offentlige og private servicesektors vækst skabte nye behov for kvindelig arbejdskraft med visse boglige færdigheder og lukkede kvinder ind på hidtil blokerede og nye uddannelses- og erhvervsveje."[211] I mellemkrigstiden kom en stadig større del af kontordamerne fra lønarbejderfamilier og fra faglærte arbejderfamilier.[212] Der var ikke kun brug for kvindelig arbejdskraft, men var generelt en voksende klasse af lønarbejdere, som i stedet for fysiske, manuelle præstationer leverede ydelser både i den voksende offentlige sektor og i det private. Der var overalt, ikke mindst i industrien, brug for "administrativ, merkantil og teknisk assistance."[213] Funktionærklassen og en ny middelstand blev født, og byen var i høj grad præget af klasseomstruktureringen. Den gamle middelklasse af håndværksmestre og handlende, altså selvstændige, blev udfordret af den nye lønarbejdende funktionærklasse. Der skete en større social differentiering, og i et engelsksproget værk hedder det om den danske middelklasse: "If the great depression (1875-95) had created an upper class and a lower class and in between a middle class, *la belle epoque* (1895-1914) created an upper middle, middle middle and lower middle class. And not only did the middle class become fragmented, it also turned into an old middle class as a new middle class (of employees) began to enter the arena. So increasingly the middle class became a patchwork of social subgroups."[214]

Funktionæren var "en lønarbejder med betroede opgaver og ekstraordinære rettigheder, fra 1938 fastsat ved lov."[215] Helt særligt var en ansættelse som tjenestemand ved banen eller ved posten. Det var livsvarigt arbejde og sikker løn i statens tjeneste, og sikkerheden fandt mange vigtig. Sådan var det også for Niels Peter Andersen Møller f. 1922 i Skibby, hvor faderen var forstander for Horns-

---

211 Vammen 1986, s. 115.

212 Kirsten Geertsen: *Dannet ung Pige søges. Kvinder paa Kontor 1900-1940*, 1990, s. 14.

213 Hansen og Henriksen 1984, bind 6, s. 50-52. Hvor hurtigt funktionærgruppen voksede og organiserede sig ses af rækken af faglige sammenslutninger, der opstod i årtierne omkring århundredeskiftet: Den danske Præsteforening (1896), Sporvejs- og Omnibusfunktionærernes Organisation (1897), Dansk Jernbaneforbund (1899), Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund (1900), Dansk Kommunalarbejderforbund (1901), Privatfunktionærernes Forbund (1901), Dansk Politiforbund (1902), Toldbetjentforeningen (1904), Ministerialforeningen (1906), Dansk Postforbund (1908), Dansk Funktionærforbund (1911).

214 Jørgen Fink: "The Middle Class in Denmark 1840-1940", 2004, s. 78.

215 Christensen (et al.) 2007, s. 159.

herreds Arbejds- og Forsørgelsesanstalt.[216] Efter endt realeksamen i 1938 søgte N.P.A. Møller meget forskelligt arbejde uden held og arbejdede på en buntpapirfabrik i Holbæk, indtil han var heldig, gennem en af farens kontakter, at blive elev hos Bondestandens Sparekasse i København: "Det var altså helt tilfældigt, at det blev sparekasse, jeg begyndte i. Det kunne også have været postvæsenet eller belysningsvæsenet eller hvad ved jeg, bare det var noget med pension. Det betød uendelig meget for især min mor, at min fremtid blev sikret (…) Jeg kan tilføje, at min mor ikke fik nogen form for pension efter Far, men måtte opmagasinere sine møbler og begynde som husbestyrinde i København et lille år efter Fars død [i 1939]." Efter ni år i Sparekassen skiftede N.P.A. Møller til et papirfirma, og senere i 1961 blev han kontorchef og depotchef i Fællesbanken for Danmarks Sparekasse.

At avancere var næsten kun muligt, hvis man var mand, mens kvinder, som jeg vender tilbage til om et øjeblik, forblev underordnet personale. At der, også blandt mændene, var en stor gruppe små hjul i maskineriet, der aldrig rigtig steg i avancementet var tema for flere litterære og musikalske værker i 1930'erne. En af de mest kendte er Svend Møller Kristensens "Sangen om Larsen", der med den gennemgående linje "Det sku' vær' så godt, og så det' faktisk skidt" fortæller historien om en mand fra en nobel familie, der får en god uddannelse og "bliver sat" på kontor.[217] I vers fem lyder det:

Han havde regnet med avancementer
og ganske vist var der chancer ret tit
Men de blev nappet af chefens nevøer
skønt i mange år ha'd Larsen gået og slidt
Det sku' vær' så godt, og så det' faktisk skidt.

Vers seks fortsætter med et indblik i mulighederne for bolig og materielle goder for denne gruppe:

Han havde tænkt sig et hus med garage
og rigtig have, der ku' vær' hans eg'n
men det blev kun til to vær'lser med kammer
og en cykel og en bus, når det var regn
Det sku' vær' så godt, og så det' faktisk skidt.

---

[216] MTM, 3208-a.

[217] Fra Kjeld Abells teaterstykke "Melodien, der blev væk" fra 1935. Tekst: Svend Møller Kristensen. Melodi: Bernhard Christensen og Herman D. Koppel.

Selvom det ikke gik som forventet for Larsen, og der heller ikke var til børn i hans gage[218], ville han nok aldrig lade sin kone arbejde for at opfylde drømmene. Hans stærkeste trumfkort var trods alt, at han var forsørger og havde en hjemmegående husmor, der tog sig af ham. Billedet af den hjemmegående husmor var et stærkt ideal, og i mellemkrigsårene blev det virkelighed for flere og flere kvinder. Samtidigt var der næsten ligeså mange, der kom på arbejdsmarkedet. Selvom nogle samfundsstemmer var imod kvinders arbejde og holdt fast i, at deres plads var i hjemmet, var faktum, at kvinderne i mellemkrigstiden strømmede ud på arbejdsmarkedet, og at de kritiske stemmer druknede.: "Jeg var oprindelig modstander af kvinder på kontor. Når jeg alligevel fik dem ind, var det ikke af kærlighed til dem, men dikteret af den hårde nødvendighed. Under krigen var det næsten umuligt at få stabile mænd (…) vi måtte vende blikket mod den kvindelige arbejdskraft (…)"[219]

Omkring 1940 var den kvindelige arbejdsstyrke på 22,5 pct. af alle kvinder mellem 15 og 70 år, og 5 pct. i slutningen af 1930'erne var beskæftiget som kontorister, sygeplejersker, lærerinder og andre former for tjenestemænd i stat og kommune.[220] Adgangsbilletten til et kontor var indtil mellemkrigstiden dannelse i almindelighed. Man skulle have gode skolekundskaber, men måske endnu vigtigere udtrykke, at man kendte til middelstandens normer og værdier.[221] Det var ofte døtre fra mindre kår, der kom på kontorerne; døtre af småborgere, håndværkere, landmænd og handlende, der var stolte over ikke at være arbejdere.[222]

I mellemkrigstiden blev der blødt lidt op på dannelseskravet, da man havde brug for nogen, der kunne arbejde på skrivestuerne. Kontorarbejdet blev proletariseret, og var med kvindernes indtog ikke længere som i 1800-tallet en oplæring til selv at blive erhvervsdrivende, men var og forblev et lønarbejde.[223] Kvinderne udgjorde en større og større del af kontorpersonalet, og hvis man kun ser på det underordnede kontorpersonale, var kvinderne i 1940 i overtal med seks ud af ti. Det var unge, ugifte kvinder, hvoraf mange boende hjemme, hvilket blev foretrukket eller endda forlangt af arbejdsgiverne, fordi de på den

---

218 Vers 7 lyder: "Han havde tænkt sig en blomstrende kone/og mange glæder og børn sku' de ha',/men der var ikke til børn i hans gage,/og hans kone blomstred' altfor hurtigt a'./Det sku' vær' så godt og så' det faktisk skidt."

219 Direktøren for "Det danske Petroleumsselskab" i interview i 1927. Her citeret fra Geertsen 1990, s. 13.

220 Hansen og Henriksen 1984, bind 6, s. 351.

221 Geertsen 1990, s. 37.

222 Geertsen 1990, s. 11.

223 Geertsen 1990, s. 24.

måde kunne slippe af sted med at udbetale en minimal løn, fordi de vidste, at kvinderne ikke skulle betale husleje eller andre udgifter.[224] Det var f.eks. tilfældet for Else Rostock, født april 1919 i Kjellerup.[225] Faren var trafikassistent ved banen men døde i en tidlig alder, moren var husbestyrinde for sin bror. Else Rostock og hendes søster skulle have en uddannelse, og Else tog en realeksamen i 1935, men vidste bagefter ikke, hvad hun ville og følte sig ikke i stand til rigtigt at varetage et job. Efter at have gået og 'trisset' rundt et år, var der "en ledig stilling på kontoret hos en af de lokale sagførere, så jeg begyndte at arbejde der. Jeg havde i det forløbne år lært mig at skrive på maskine, idet jeg lånte en skrivemaskine af vor nabo. Arbejdstiden var fra kl. 13.30 til kl. 18. Lønnen var 25 kr. om måneden, jeg kunne jo bo hjemme, som sagføreren udtrykte det." Derudover fik Else Rostock en stilling på det lokale bibliotek om aftenen, og et vikariat på det lokale dommerkontor om formiddagen.

Kvindernes løn afspejlede, at de fleste ikke var forsørgere, og at de endnu boede hjemme, og selvom ordet 'kvindeinvasion' florerede blandt mandlige kontorarbejdere i 1920'erne, havde de ingen grund til at frygte, at kvinderne i denne branche tog mændenes arbejde. Kontorarbejdet var som resten af det danske arbejdsmarked stærkt kønsopdelt, og kvinderne som sagt ansat i underordnede stillinger, hvorfra avancement var nærmest umuligt.[226]

Meget peger på, at kvinderne egentlig gik og drømte om mere (som f.eks. filminstruktøren Alice O'Fredericks). Historikeren Kirsten Geertsen, der har skrevet om kvinder på kontor fra 1900-1940, refererer til en erhvervsundersøgelse foretaget af skolepsykolog Poul Bahnsen i 1934 blandt 8000 elever i kommuneskolen i Frederiksberg og København. Undersøgelsen viser, at halvdelen af pigerne i realklasserne og ⅓ af pigerne i 4. mellem ville "på kontor". Da undersøgelsen blev foretaget igen fem år senere i 1939, var det 60 pct. af pigerne i realklasserne, der ville "på kontor". Som jeg tidligere har været inde på, blev ønsket om kontor ofte knyttet med forestillingen om tryghed, hvilket også gjaldt besvarelserne i denne undersøgelse: "Staten går jo ikke nedenom og hjem, så skulle det da se sort ud" og "(…) ens alderdom er sikret, når man kommer ind

---

[224] Geertsen 1990 s. 127. Anne Margrethe Berg: "Telefonister", 1984, s. 57-73, skriver i en case om telefonselskabet i Slagelse, at det sjældent lod ikke-hjemmeboende unge kvinder arbejde som telefonist. (s. 67).

[225] MTM, 1208-a

[226] Geertsen 1990, s. 18.

ved skatteväsenet, idet man får pension."[227] Undersøgelsen spurgte også, om der var andet arbejde, eleverne hellere ville have haft, og her svarede halvdelen af pigerne med kontorarbejde som første prioritet, at de i virkeligheden hellere ville noget andet: "lærerinde, journalist, skuespillerinde, sygeplejerske, gartner, tegner, rytter og barneplejerske. Kun én ud af hundrede svarede "hustru"!."[228] Pigerne drømte om uddannede job, men var realistiske nok til at vide, at de ikke ville få dem. Kontorfaget var altså ikke et kald for ret mange, men var et alternativ til de andre muligheder "(…) som en nødløsning eller som en passende overlevelsesmulighed for unge kvinder fra den gamle eller den nye mellemstand."[229]

På trods af dårlig løn, manglende muligheder for avancement og at drømmene gik et andet sted hen, var mange kvinder alligevel glade for jobbet, der ikke blot var tidsfordriv mellem endt skolegang og ægteskab. Det er svært at finde kildemateriale, der kan fortælle, hvad der drev kvinderne, men det der findes peger på, at forhåbningerne var økonomisk uafhængighed, selvstændig identitet og jævnbyrdigt samarbejde med mænd.[230]

Selvom kvinder kom på arbejdsmarkedet var det også en udbredt opfattelse – både hos dem selv og hos mange arbejdsgivere, at de kun skulle være der, til de blev gift. Et kig i Daells Varehus A/S' personalekort og anbefalinger skrevet ved afsked fra 1930'erne og 1940'erne viser, at det er næsten entydigt, at kvinderne er ansat nogle år for derefter at tage deres afsked ved ægteskab.[231] I mange tilfælde har det sikkert været frivilligt, men der har også været et element af normativt pres, og nogle steder blev det ganske enkelt en regel at afskedige kvindelige medarbejdere, når de blev gift. Argumenterne for denne praksis var samfundsorienterede – at man ikke kunne tillade sig at have to lønninger, når der var andre, som var arbejdsløse og ikke havde noget.[232] I Århus Kommune gik man så vidt, at man i 1932 vedtog bestemmelser om mulighed for at afskedige nyansatte tjenestemænd ved kommunen eller ved havnen, hvis de blev gift. En regel, der ikke på papiret adresserede noget bestemt køn, men som i praksis blev anvendt på nygifte kvinder.[233]

---

227 Begge citeret fra Geertsen 1990, s. 54.
228 Geertsen 1990, s. 55.
229 Geertsen 1990, s. 55.
230 Geertsen 1990, s. 51.
231 EA. A/S Daells Varehus: 1934-1946. Anbefalinger udskrevet af Daells Varehus, 1928-1945. Personalekort.
232 Rishøj 1980, s. 174.
233 Rishøj 1980, s. 172.

Uddannelse for de privilegerede

Drømme er for alle, men i en stor del af det 20. århundrede gjaldt det samme ikke uddannelse. Længere uddannelser som studentereksamen og efterfølgende universitetsstudier var i hele afhandlingens periode forbeholdt en elite af akademikerbørn, lærerbørn og børn af større næringsdrivende, og efterhånden også børn af de bedst stillede funktionærgrupper. Selvom arbejder- og bondestand var den største samfundsgruppe, "(…) vil man se, hvor ganske undtagelsesvis det er, at i vor Tid en Bondesøn eller Arbejdersøn – endsige en Datter – bliver Student."[234] Sådan var det stadig i midten af 1950'erne, hvor under 10 pct. af de 19-årige havde en gymnasial uddannelse. Det blev ikke til mere end den almindelige skolegang, og ville bonde- og arbejderbørn have et arbejde i byen, skulle de være heldige for at få en kontorplads, selvom den endda ikke var så attraktiv.

De få privilegerede kunne tage en studentereksamen og siden studere på Københavns Universitet, der åbnede for kvinder i 1875. I perioden frem til 1925 var 4000 kvinder blevet studenter, og heraf havde ca. 2/3 taget filosofikum men derefter faldet fra, og kun ca. 400 havde gennemført en embedseksamen.[235] I samme periode tog ca. 22.000 mænd studentereksamen – halvdelen i hovedstaden og halvdelen i provinsen, og 18.000 tog filosofikum.[236] Begge køn søgte i større omfang mod universitetet, og i 1913 var der indskrevet 2800 studerende, i 1924 næsten 4000.[237] Af de universitetsuddannede kvinder forblev ca. 60 pct. ugifte og fik arbejde. Af de resterende 40 pct., der blev gift, arbejdede kun ca. halvdelen.[238] Forestillingen om, at en gift kvinde helst skulle gå hjemme, fandtes i alle samfundslag

Universitetet var selvfølgelig ikke den eneste mulighed for uddannelse. I et samfund, hvor administration, tekniske løsninger, serviceydelser etc. fyldte mere, var der også i højere grad brug for specialisering. For kvinder var der f.eks. muligheder i den voksende branche af omsorgsjob inden for ældre- og sygehusområdet. Hvad der i 1800-tallet havde hørt under den private filantropi, blev i stigende grad i 1900-tallet en samfundsopgave med tilhørende regulerede professionsuddannelser. En af mulighederne var Teilmanns Kursus, der uddannede kvinder til at blive massøse (fra 1952 hed de fysioterapeuter), hvilket flere af

---

234 Lis Jacobsen (red.): *Kvindelige Akademikere 1875-1925*, 1925, s. 165.
235 Jacobsen 1925, s. 15.
236 Jacobsen 1925, s. 156-157.
237 Jacobsen 1925, s. 167.
238 Jacobsen 1925, s. 180 og 185.

informanterne i erindringsindsamlingen fortæller om.[239] Den ene er ovennævnte Else Rostock, der indså, at kontorarbejdet i Kjellerup ikke førte nogen steder hen: "Jeg lånte en bog på biblioteket om, hvad man kunne blive. Min mor havde foreslået massøse, hvilket jeg først havde taget afstand fra, men da jeg havde læst om faget, og det kun varede to år, blev vi enige om, at det var en god ide. Jeg søgte ind på Theillmanns Institut [sic!], som skolen hed. Første gang fik jeg afslag, næste gang kom jeg ind til september 1943."[240]

En anden mulig uddannelse var at blive lærer. I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet dukkede flere seminarier op i det danske landskab, og læreruddannelsen var populær hos både mænd og kvinder. Antallet af dimittender svingede meget, men gennemsnittet var 351 i 1890'erne, 495 i 1930'erne, i 1954 var antallet af dimittender for første gang over 1000, og det kulminerede i 1971, hvor 3763 dimitterede, siden har antallet været faldende.[241]

Fælles for de studerende var, at de skulle til en større by for at studere, og kollegiepladserne var få, hvorfor boligformen ofte var et værelse med spisning på et pensionat eller både kost og logi på et pensionat. Alt sammen subsidieret hjemmefra, hvorfor det krævede en familie med en god økonomi at studere. En studerende skrev i 1906 i *Pensionatet* om, hvordan de studerende strømmede til Universitetet, Polyteknisk Læreanstalt, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Farmaceutisk Læreanstalt, Tandlægeskolen etc. "Samtlige Studerende tæller ikke Hundreder, men Tusinder, og om end en god Del deraf enten er her fra Byen eller bor hos Familier eller private Folk, saa er dog den langt overvejende del henvist til Pensionaterne."[242]

---

239 Det var brødrene Kåre og Folmer Teilmann, der d. 12. oktober 1902 slog dørene op for deres uddannelseskursus på Dosseringen i København. Det første år var der fire piger, der påbegyndte uddannelsen, et antal, der dog hurtigt steg. I løbet af 1920'erne opstod der, som i samfundet som helhed, en meget stor arbejdsløshed inden for faget, og man begyndte på et tidligt tidspunkt at regulere antallet af optagne elever, blandt andet gennem krav om en vis alder og forudgående erfaring inden for området. Sidstnævnte krav er bevaret helt frem til i dag. Fra 1934 til 1944 optog Teilmanns Kursus 72 elever om året, et tal der i 2002 er steget til i alt 144 årligt med optagelse to gange om året. I 1952 ændredes betegnelsen fra "massør/massøse og sygegymnast" til "fysioterapeut" – og Teilmanns Kursus kom til at hedde Teilmanns Kursus, Skolen for Fysioterapeuter i København. Kilde: "Fysioterapeutuddannelsens historie" på www.fys.cvuoeresund.dk

240 MTM, 1208-a.

241 Karen B. Braad (et al.): *– for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*, 2005, s. 424-426.

242 *Pensionatet*, 15, 1906.

Afslutning

Den overordnede samfundsudvikling i perioden 1880-1960 kan måske bedst beskrives med højskoleforstanderen Hans Lunds ord om, at hele livet urbaniseres. Jeg har i dette kapitel undersøgt nogle af de grundlæggende forandringer i det danske samfund, der har haft betydning for enligtstillede og deres muligheder i storbyen. Jeg har fokuseret på demografiske bevægelser fra land til by, det moderne byliv samt arbejde og uddannelse i byen og har fokuseret på enkelte individers historie – både fiktive og virkelige.

Urbanisering var ikke kun en bevægelse fra land til by. Hvis man ser nærmere på mobiliteten i den danske samfund, viser det sig, at der har været bevægelser begge veje, og at de har fulgt selv små konjunkturudsving i økonomi og beskæftigelse, men hovedbevægelsen i perioden 1880-1960 gik fra land til by. Folk forlod landbruget, fordi det i periodens første halvdel blev omlagt og havde brug for færre hænder, og i periodens andel halvdel var i dyb økonomisk krise. Det, der trak mennesker til byen var bl.a. drømmen om et bedre liv, hvilket mange fik, selvom de levede et mindrebemidlet liv i dårlige boliger. En af kapitlets pointer er, at årsagerne til bevægelsen fra land til by ikke kun skal findes i rationelle økonomiske og demografiske forklaringer, men også i personlige og individuelle årsager, der knytter sig til mere generelle modernitetserfaringer. Byen lokkede med bedre arbejdsmuligheder, men også med spændende oplevelser, frihed, mode, partnere, uddannelsesmuligheder og mulighed for at overskride klasseskel, der var mere fastlåste på landet og i mindre provinsbyer.

Kapitlet har også vist, at der var forskelle i de to køns muligheder i og forventninger til livet i storbyen. Det er blevet skrevet om *Elly Petersen* og andre af instruktøren Alice O'Fredericks film, at de med deres fremstilling af klasseoverskridelse som en utopi gik imod budskabet i flertallet af romaner og film i 1930'erne og 1940'erne. I efterfølgende diskussioner om Elly Petersen blev det fremhævet, at det måske kunne være godt for provinspiger at vide lidt mere om, hvad der foregik i storbyen, end det ofte var tilfældet. Pigerne havde bl.a. deres viden fra bøger og film, hvis meget karikerede budskab var, at kvinder fra lavere klasser kunne blive gift opad, fordi veluddannede mænd fra borgerlige familier fandt den landlige naivitet og det umiddelbare væsen charmerende og tiltrækkende og var trætte af forstillede og forkælede overklassepiger. På den måde kunne piger fra landet også blive reddet ud af det dynd af prostitution, fattigdom, hårdt arbejde, uønskede graviditeter og alliancer med mænd, der var alkoholiske og/eller uærlige, pigerne ellers kunne havne i i byen – i hvert fald i fiktionens verden. At byen også i virkeligheden kunne være et uoverskueligt og potentielt farligt sted, eller et sted, hvor man havde mulighed for at skjule sig og

sine problemer, som f.eks. graviditet udenfor ægteskab, vidnede de mange filantropiske organisationer om.

Danske film og romaner har fremstillet dikotomien mellem land og by/gemeinschaft og gesellschaft på samme måde som de klassiske sociologer, der blev diskuteret i kapitlet. I den klassiske tolkning af bylivets indflydelse på individet, blev der lagt stor vægt på, hvordan individet ville forsvinde i mængden og leve en inhuman tilværelse, hvor det blev udbyttet og havde overfladiske sociale relationer, der ikke kunne være varige. Tönnies, Simmel, Wirth, Weber og andre sociologer er blevet kritiseret for deres dystopiske fortolkninger af storbylivet, og jeg har i kapitlet argumenteret for, at de bl.a. overså, hvordan ønsket om at finde nye sociale relationer i byen, ikke mindst partnere, har været en vigtig drivkraft. Endvidere var byerne overordnet set heterogene, men samtidigt foretrak mennesker at samle sig i forholdsvist homogene grupper, hvor de sociale relationer kunne være stærke og brugbare. Urbane netværk var måske mere flygtige end relationer på landet, men netop de egoistiske netværksmotiver og konkurrencemomentet i urbane sociale relationer har været fremmende, nærmere end fremmedgørende, for at skabe den synergi, der har drevet det moderne frem. Det sidste er Konvitz pointe, og jeg mener, at han har ret i sine betragtninger om, at det overordnede billede af urbanisering i det 20. århundrede i Europa er en utrolig velfærdsstigning, og børn der har langt flere muligheder ved slutningen af afhandlingens periode end ved begyndelsen.

I kapitlet har jeg undersøgt nogle af de konkrete forandringer på arbejdsmarkedet i perioden, og overordnet er det industri, handel, service og administration, der er i størst vækst.[243] Ved begyndelsen af perioden var vejen til byen for en stor del af kvindernes vedkommende at blive tyende, og tyendelivet var en generel livserfaring som mange kvinder delte, i hvert fald til mellemkrigsårene, hvor der blev færre husassistenter. Samtidigt begyndte en større andel af kvinderne at komme på udearbejdsmarkedet, og deres jobsektorer blev specielle dele af industrien og den stigende offentlige sektor.

I et samfund med stigende kompleksitet var der også brug for mere oplæring, teknisk viden, kontrol, optimering og administration. Ligesom en forbedret privatøkonomi og flere og billigere industrifremstillede varer betød en stigning i handel og service. Disse forandringer skabte en hel ny samfundsklasse i skikkelse af funktionæren, og funktionærstanden var i hastig vækst fra århundredeskif-

[243] For en oversigt over erhvervsfordelingen i danske købstæder i perioden 1890-2002 se byhistorie.dk, under den digitale byport.

tet og frem. Den enligtstillede, pligtopfyldende funktionær, hvis job og karriere kom før ægteskabet, var en hyppig gæst på landets pensionater. Andre hyppige gæster var studerende, der søgte til de uddannelsesinstitutioner, der i stigende omfang fandtes i de danske byer.

En pointe med kapitlet har, min metode tro, været at vise, at makrofortællinger om demografi og socialhistorie skal flettes sammen med mikrohistoriske fortællinger om levede liv og dermed en mere fortættet fortælling om individuelle erfaringer. Gennem dette dobbelte fokus får moderniteten et ansigt, og det bliver tydeligt, at et livsforløb er et kompleks af en række individuelle valg, men at det samtidigt er strukturelt determineret af klasse, køn, geografi og social baggrund. Hvor meget, der kan tillægges individuel handling, og hvor meget der er struktureret, kan diskuteres. Selvom jeg tillægger individuel handling stor værdi, er det også i det lange danmarkshistoriske billede tydeligt, at danskerne, med velfærdsstatens universalistiske nivellering af klasseskel og økonomisk ulighed i det 20. århundrede, bliver et endnu mere homogent folk end det historisk har været.

5. Pensionater i Danmark

Mennesker, der flyttede alene fra land til by var mobile, og deres livssituation, hvad angår bolig og arbejde, var ofte meget skiftende. Med urbanisering opstod også et forøget behov for boliger – både i antal og i type. Presset på de eksisterende boliger var stort og de enligtstillede, der ikke boede hos forældre, slægtninge, på institution, hos en arbejdsgiver eller havde egen husstand – det sidste var meget få – måtte leje sig ind hos andre. En daglejer, en funktionær og en studerende havde ikke samme behov for og forventninger til en bolig, hvorfor boligområdet, som mange andre områder af bylivet, blev mere komplekst og mere specialiseret.

I pensionatet som fænomen, kan man aflæse urbaniseringen, den forøgede mængde penge i omløb og behovet for ordentlig kost og logi som alternativ, når eget hushold ikke var en mulighed. Jeg vil i det følgende argumentere for, at det var et fænomen, som fik udbredelse fordi den moderne livsførelse blandt enligtstillede skabte et behov. Dette kapitel vil overordnet undersøge pensionatets historie og udbredelse i Danmark ved at sammenligne forskellige typer statistisk materiale. En sådan undersøgelse kræver, at pensionatet placeres i forhold til nogle af de andre steder i byen, der tilbød overnatning – gæstgiverier, hoteller etc., både hvad angår deres tilbud og den lovgivning, der regulerede de forskellige steder.

Før perspektivet kun bliver dansk, vil jeg vende kikkerten mod Amerika og præsentere læseren for nogle af de amerikanske forskningsresultater om fænomenet, fordi selvom konteksten er ganske forskellig, er det med til at skærpe blikket i analysen af danske forhold.

”They don’t live; they BOARD”

I 1849 emigrerede englænderen Thomas Butler Gunn til New York og forlod en arkitekturkarriere til fordel for at tegne illustrationer til blade og magasiner.[244] De første otte år af sit ophold boede Gunn på pensionater, og på baggrund af sine erfaringer udgav han i 1857 den satiriske bog *The Physiology of New York Boarding Houses*.[245] I bogens introduktion lyder det:

---

[244] Caleb Crain: ”Brother, Can You Spare a Room?”, *New York Times, Sunday Book Review*, 26. marts 2009.

[245] Bogen findes som print-on-demand hos Kessinger Publishing. www.kessinger.net

> *More than half a million of human beings are said to be resident in this capital of the Western World. Now each individual of them has, is, or may become subject to Boarding-House domiciliation. Like death, no class is exempt from it.*[246]

Med valget af ordet 'physiology' i bogens titel, og dermed en naturvidenskabelig reference til læren om cellegruppers funktioner, viste Gunn, at pensionaterne udgjorde et komplekst urbant netværk af boligmuligheder for nogle af byens mange mennesker. Gennem 34 morsomme kapitler beskriver og illustrerer han, fra sikker havn i egen bolig i Brooklyn, forskellige pensionater og aspekter af pensionatslivet f.eks. "Chapter IV. The Cheap Boarding-House on a Large Scale", "Chapter XVII. The Boarding-House Where You're Expected to Make Love to the Landlady", "Chapter XXII. The Medical-Students' Boarding-House", "Chapter XXX. The Chinese Boarding-House" og "Chapter XXXII. The Boarding-House Which Gives Satisfaction to Every Body", hvor sidstnævnte kapitel blot er en blank side.

Gunn omgik emnet 'boarding-houses' med en satirisk tone og lader læseren forstå, at der hovedsageligt er dårlige ting at sige om boformen, hvorfor kapitlet om pensionatet, der giver alle tilfredsstillelse er tomt. Samtidigt skrev han med et glimt i øjet og gav med bogen et solidarisk klap på ryggen til alle de mennesker i New York, der havde boet, boede eller kom til at bo på denne måde, hvilket var mange. Boformen udgjorde en slags urban prøve, som alle skulle igennem, og når man havde klaret den, var man for alvor klar til storbylivet.

I 1856, året før Gunns bog, skrev forfatteren Walt Whitman, at op mod 2/3 af New Yorks indbyggere levede af eller boede som pensionærer eller logerende.[247] Det er nok en overdrivelse, men Wendy Gamber anslår, at mellem en tredjedel og halvdelen af alle mennesker i 1800-talles amerikanske byer enten havde logerende og/eller pensionærer, eller selv var det. Ligeledes skriver hun, at fænomenet blev betragtet som "an American institution."[248]

Paul Groth har undersøgt det store antal 'residential hotels' (jeg kalder dem her hotelboliger), der blev bygget fra begyndelsen af 1800-tallet til at huse nogle af de mange tilflyttere. De fandtes i alle afskygninger, lige fra de usleste deleværelser opført i store rum, kun adskilt af tynde skillevægge, der ikke gik helt

---

246 Gunn 1857, s. 11.

247 Crain 2009.

248 Gamber 2007, s. 3-4.

op til loftet, til luksushoteller, hvor operadivaer eller præsidenter boede på en hel etage. Forskellen fra pensionater var, at hotelboliger i udgangspunktet ikke var med kost, men de finere hoteller havde ofte tilknyttet et centralkøkken, hvorfra der blev leveret mad. Walt Whitmans estimat inkluderede både pensionater og hotelboliger, fordi de mindede om hinanden. De var begge møblerede værelser uden adgang til køkken, hvor maden skulle findes på anden vis. Beboerne i hotelboliger kunne vælge mellem spisepensionater, billige diners eller restauranter rundt om i byen.

Groth viser, at ca. 10 pct. af alle middel- og overklassefamilier i de store amerikanske byer boede på hotel og fik maden serveret hver dag. Han skriver om Walt Whitman, at denne i 1856 spurgte en lille pige, hvor hendes forældre boede (live), og hun svarede instruktivt: "They don't live; they BOARD."[249] At bo med pension var ofte en nemmere og økonomisk mere overskuelig løsning end at have egen husstand.[250] Når man læser Groth, kan må godt få den tanke, at Gamber indimellem er meget sort/hvid i sin fremstilling af den amerikanske middelklasses værdier. Den victorianske diskurs fungerer rigtigt godt som modsætning til den leveform, som pensionaterne bød, men i den økonomiske og urbane virkelighed var også mange middelklassefamilier 'boarders', hvilket, som Groth viser, godt kunne være acceptabelt.

Groth analyserer også, hvordan den offentlige diskurs i stigende grad fra de første årtier af 1900-tallet begyndte at udtrykke bekymring over de områder af byen, hvor der var mange hotelboliger, bl.a. fordi der her var en stor overrepræsentation af enligtstillede mænd, hvis livsstil med alkohol, kortspil, letlevende damer, billig mad og generelt armod fyldte meget i gadebilledet. Han argumenterer for, at zoneinddelingen af byerne, og zonelovene f.eks. i San Francisco i 1920'erne, blandt andet havde til formål at få beboelseshoteller væk fra bymidten. I boligpolitisk argumentation var familier in, ikke enlige, mindrebemidlede mænd, der levede et usundt og moralsk forkasteligt liv på lejede værelser.[251] Groth argumenterer videre for det dobbeltmoralske i den holdning – både fordi mange investorer tjente store penge ved at bygge forskellige former for hoteller med henblik på, at de skulle være hjem for forskellige grupper, og fordi Single Room Occupancy (SRO) i forskellige afskygninger husede urbaniseringens rygrad i form af den arbejdskraft, der i høj grad byggede og vedligeholdte byen samt servicerede dens indbyggere. Groth går så vidt som til at kalde enligtstille-

[249] Groth 1994, s. 56.
[250] Groth 1994, s. 60 ff.
[251] Groth 1994, s. 250.

de, der levede på værelser og hurtigt kunne omstille sig, for en urban avantgarde. Det er et interessant perspektiv også i dag, hvor mobilitet og fokus på arbejdsliv og karriere er noget af det, der fremhæves som ægte urbant og en modsætning til forstadsmenneskerne, der ikke rykker sig ud af flækken.

Groth har en fortjeneste i at vise, at det at være logerende eller pensionær ikke behøvede at konnotere usselt liv som lejer, men fandtes i mange forskellige varianter. Han understreger også det essentielle i at forstå, at den kulturelle konstruktion omkring vigtigheden af egen bolig først opstod i det 20. århundrede, hvor forskellige skattereformer begyndte at gøre eget hjem attraktivt som investeringsobjekt. Før det var der ikke stor forskel på at være ejer eller lejer, hvilket også har gjort sig gældende i Danmark, men ofte glemmes i boligdiskussionen. Det er vigtigt ikke bare som et økonomisk og socialt faktum, men også som et mentalitetshistorisk faktum, der har haft afgørende betydning for, hvor mobile danskerne har været, og hvordan de har forholdt sig til begreberne hjem og familie.

Immigrantspørgsmålet

De moralske stemmer med en mening om logerende og pensionærer var skingre i Amerika i begyndelsen af det 20. århundrede, hvor tilstrømningen af immigranter i stigende grad blev set som et problem. Det var særligt de 'nye' immigranter fra Syd- og Østeuropa, der var et problem, og i 1907 nedsatte kongressen en kommission (kendt som Dillingham Kommissionen efter den senator, der var formand) som skulle undersøge konsekvenserne af immigrationen i de senere årtier. Kommissionen afleverede sin rapport på 42 bind i december 1910. Det mest centrale tema og en slags konklusion var, at de 'nye' immigranter fra Østen og Syd- og Østeuropa tjente mindre og var rede til at acceptere en lavere levestandard end de 'gamle' immigranter fra Nordvesteuropa. Derfor anbefalede kommissionen lovgivning, der reducerede antallet af 'nye' immigranter, hvilket på sigt førte til de nye og strikse kvotalove i 1917, 1921 og 1924.[252] Rapporten havde et væld af temaer, og et centralt var bolig- og levestandard. Det hed bl.a.: "(…) many persons in few rooms is not so serious a matter when all are members of the family as when strangers are included in the household."[253] Man talte også om "the lodger evil"[254] og sammenkædede immigration, tæt levevis, syg-

[252] Robert Higgs: "Race, Skills and Earnings: American Immigrants in 1909", *The Journal of Economic History*, vol. 31, nr. 2, 1971, s. 420.

[253] Her citeret fra Harney 1978, s. 17.

[254] Modell og Hareven 1973, s. 470, Harney 1978, s. 17.

domme, moralsk forfald og kriminalitet. Pensionater og lignende var ikke farlige, når det var 'pæne' middelklassemennesker, der boede der, men fattige immigranter var en anden sag.

Robert F. Harney advokerede i sin artikel fra slutningen af 1970'erne for, at historikere fokuserer mindre på de moralske stemmer, der fortolker fænomenet logerende og pensionærer som 'urban patologi', og i stedet fokuserer på dynamikken og ser det som 'etnisk entreprenørskab'. Han mener, at det er vigtigt at se "boarding as one of those key institutions now lost in the mists between migration and permanent settlement."[255] Han konkluderer, at skillelinjen mellem familie og forretning ikke giver mening, fordi der var så mange forskellige arrangementer af husstande med logerende og pensionærer.

Spørgsmål om tæt samliv og blandede husstande har også i Danmark haft politisk betydning, og da C.F. Tietgen og andre liberale fra 1870'erne begyndte at gennemføre de første saneringer af gader i det indre København, var retorikken, at det handlede om sygdomsbekæmpelse og overordnet byplanlægning til alles bedste. Diskursen var i høj grad også, at overbefolkning var et klassespørgsmål, og saneringerne handlede ligeså meget om at kontrollere fattige og arbejdere som om sygdomsbekæmpelse.[256]

Harneys pointe om at se fænomenet med logerende og pensionærer som en nøgleinstitution i urbaniseringens historie kan også benyttes i en dansk kontekst. Urbanisering var dynamisk, og at fokusere på mennesker, hvis boligsituation var defineret af flygtighed og mobilitet kan bringe en bedre forståelse af sammenhængen mellem urbanisering, migration og boligsituation. Det er temaet for kapitel 6-9, men i første omgang vil jeg koncentrere mig om pensionatets historie og udbredelse i Danmark.

Øget mobilitet og behovet for overnatning

Der findes mange ord, der henviser til overnatning mod betaling for en enkelt nat eller mere.[257] Fra det tarvelige natteleje, over sommerlogiet til de private,

---

[255] Harney 1978, s. 19.

[256] Mortensen 2003.

[257] Eksemplerne på ord og definitioner af dem er hentet fra *Ordbog over det Danske Sprog* (ODS), der dækker rigssproget fra 1700 til ca. 1950. Værkets hovedkraft i den første fase, Verner Dahlerup, påbegyndte indsamlingen af ord i 1882. Senere overtog Det Danske Sprog- og Litteraturselskab arbejdet, og værket udkom i 28 bind fra 1918-1956. I tilfældet pensionærer og logerende i 1930'erne, hvor bindene med bogstaverne L og P udkom.

hjemlige former i et pensionat, og i dette afsnit vil jeg se nærmere på overnatningens etymologi, og derefter på pensionatets historie.

Et af de ældste ord er herberg eller herberge, der angiver at en person midlertidigt, som gæst, logerende og lignende, får ophold hos en anden. Et eksempel på brugen af ordet er: "Erik Ejegod stiftede et Kloster ved Luca, hvor alle Reisende Danske skulde have fri Viin at drikke, og frit Herberg."[258] I *Politikens Nudansk Ordbog*[259] har ordet herberg fået en anden betydning, her hedder det: "især om natlogi for hjemløse". Der fandtes adskillige af sådanne herberg i København i slutningen af 1800-tallet. Herbergerne var åbnet af kristne organisationer for at hjælpe urbaniseringens fortabte sjæle, og et af dem var Frelsens Hærs i Saxogade. Her kunne være ca. 140 mand pr. nat, og i en rapport om herberget fra 1896 lyder det: "Herbergets Opgave er at yde fattige, arbejdsløse eller forfaldne Mænd det Levned af materielle Fornødenheder, som efter Frelsens Hærs Mening er et nødvendigt Grundlag for at drage dem op til moralsk og økonomisk Uafhængighed. Med dette Formaal ydes Husly og Mad til billige Priser, anvises Arbejde, gives Adgang til Bad og Desinfection, formanes til Orden og Arbejdsomhed og Afholdenhed og indprentes navnlig ved Hærens egen Optræden overfor dem, der søger dens Hjælp, Gudsfrygt og uegennyttig Menneskekjærlighed."[260]

Et andet ord for en bolig, hvor man mod en forholdsvis ringe betaling, kunne få et tarveligt natteleje i lokaler, hvor der var plads til flere personer ad gangen, var logishus. Herberg og logishus blev i slutningen af 1800-tallet brugt synonymt, og Frelsens Hærs herberg blev af Sundhedspolitiet, der førte kontrol med boliger af den karakter, karakteriseret som et logishus. Ordet logere betyder midlertidigt at have ophold på et sted, i almindelighed mod betaling, og bliver oftest brugt om en person, der ikke fører egen husholdning, men lejer et eller nogle få værelser af en lejlighed eller på et hotel og lignende. Et logi(s) bliver dermed et eller flere, måske møblerede, værelse(r) i en privat lejlighed eller på et hotel, logishus og lignende, der bebos, mod betaling og, står der i ODS, i almindelighed for kortere tid, af en enligtstillet person. Logerende anvendes som substantiv om en person, der har midlertidigt bopæl på et gæstgiversted, hotel og lignende eller især som har lejet et, eller nogle få, værelse(r) i en privat lejlighed.

---

[258] Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*, I, 1856, s. 202. Citeret fra ODS.

[259] 15. udgave, 1. oplag, 1992.

[260] LAS, Københavns Politi, 3. inspektorat, afd. A, Protokol vedr. tilsyn med logishuse og herberger 1863-1932, J. Nr. 868/1896.

Ordet gæstgiveri er en lidt anden genre, og angiver den virksomhed at beværte og herberge fremmede (drive en kro, et hotel osv.), men også stedet hvor denne virksomhed foregår. I 1930, hvor ODS skrev om ordet: "nu især om ældre tiders forhold eller om mindre virksomheder."

Endelig er pensionat i ODS defineret som et sted, hvor der mod vederlag ydes personer (kostgængere, pensionærer) kost og muligvis bolig. Især for længere tid og under mere private, hjemlige former end på hotel. Ordet pension derimod er historisk i højere grad blevet brugt om et sted, hvor sådan virksomhed drives som erhverv. Afledt var ordet pensionats-arm, der var jargon og blev sagt spøgefuldt i forbindelsen "at være udstyret med pensionatsarme", "række en (lang) pensionatsarm hen efter noget" og lignende med henblik på den, i pensionater, udviklede vane at række (hensynsløst) hen over bordet for at forsyne sig."[261] Ordet pensionær bruges om en person, der opholder sig i en pension eller et pensionat. Endelig betegner ordet kostgænger en person, der regelmæssigt får sin kost, uden eller især mod vederlag, et sted uden for sit hjem; i privat hus, pensionat og lign. En af de mere kendte kostgængere var H.C. Andersen, der i slutningen af 1820'erne påbegyndte sin turne som gæst ved det københavnske borgerskabs middagsborde: "Et par Familier gav mig Plads ved deres Middagsbord, jeg fik næsten alle Dage i Ugen besatte, jeg blev en Slags Kostgjænger, som mangen fattig Student endnu er det."[262]

Forskellene på ovenstående overnatningsformer angår lejerens ægteskabelige status, længden af opholdet og formålet med det. De to sidstnævnte er vigtige i forhold til, om det handler om en bolig eller ej. Grænsen for, hvornår man for en tid opfatter noget som bolig, er selvfølgelig flydende. Når der i ovenstående definition af logi står "nu vist kun mod betaling og i almindelighed for kortere tid", er det svært at vide, hvad "kortere tid" betyder. For som jeg vil vise i denne afhandling, var der gennem hele perioden mange, der var logerende og/eller pensionær i flere år.

Hvad angår lejerens ægteskabelige status, har det selvfølgelig også betydning. I flere af ovenstående eksempler er det ikke givet, at lejeren/den logerende/pensionæren nødvendigvis er enligtstillet. Der er mange situationer, hvor også gifte personer havde behov for et logi, mens de var væk fra familien – f.eks. fordi de havde fået arbejde og var en fortrop, inden hustru og eventuelle børn også kom til, eller de var udstationeret for en periode, eller boede midlertidigt

---

[261] *Tidens Kvinder*, 30. juli, 1929, s. 14.

[262] H. C. Andersen: *Udvalgte Skrifter ved Vilh. Andersen*. XI, 1898-1901, s. 94. Her citeret fra ODS.

et sted fordi de var handelsrejsende eller på grund af arbejdssøgning, kursus eller efteruddannelse for at nævne nogle få situationer. Endvidere har jeg også i afhandlingen flere eksempler på ægtepar, der ikke kun få bolig og derfor valgte at bo på pensionat.

Gæstgiverier og hoteller

Pensionater var en boligform baseret på mere end en uges leje, hvilket, som jeg senere skal vise, har grundlag i dansk lovgivning. Det udelukker herberg, hoteller, gæstgiverier etc., men disse spiller en betydning fordi alle typerne af overnatning har et fælles udgangspunkt, hvilket jeg igennem de næste afsnit vil undersøge nærmere.

Gæstgiveriets historie begynder med kristne missionærer, der i årene efter år 800 oprettede herberger for fremmed og syge "samt klostre, der havde pligt til at modtage rejsende og yde dem gæstfrihed."[263] Selvom flere konger, heriblandt ironisk nok Erik Glipping, forsøgte at gøre noget for at forbedre forholdene for rejsende, var det frem til slutningen af 1300-tallet et stort set ureguleret område med primitive og usikre overnatningssteder. I 1396 beordrede Margrethe I, at der skulle være kroer for hver 4. mil, hvilket Kristoffer af Bayern nogle årtier senere reducerede til 2,5 mil. Disse beslutninger var sammenhængende med infrastrukturens beskaffenhed, dagsrejsehastigheden og muligheden for på landet at nå frem og få nattely.[264] Christiern II var særligt interesseret i at sikre gæstgiverier i København og Malmø, og i midten af 1500-tallet havde København 30 gårde og huse, der var opregnet som gæstgiverier, og byen var blandt rejsende kendt for "godt hotelleri."[265] Der var ikke tale om offentlige herberger, mere om en fortegnelse over de borgere, der kunne tage imod fremmede og deres heste og give dem husly og mad.[266] Egentlig regulering af området var der ikke tale om, før Christian V i 1695 udsendte den første forordning om "offentlige Herberge- og Værtshuse i Danmark". Den er blevet kaldet gæstgiveriets grundlov, fordi den befalede, at der "til alle rejsende deres Nødtørft og Bekvemmelighed" skulle åbnes værtshuse med logi i alle store købstæder og mindre steder, hvor agende poster kom forbi. Der skulle mindst være fire værelser, og med beværterborgerskabet fulgte også andre privilegier såsom rugbrødsbag-

---

263 Aage Heinberg: "Danske hoteller, restauranter, kroer og gæstgiverier gennem tiderne", 1964, s. 11. Helge V. Qvistorff: *Gjæstgiveriets historie i Danmark*, 1984, s. 15.

264 Qvistorff 1984, s. 17 ff.

265 Qvistorff 1984, s. 31.

266 Heinberg 1964, s. 15.

ning, ølbrygning og brændevinsbrænding, hvorfor gæstgiverne ofte var vigtige personer i byen.[267] I provinsbyerne var der dog langt mellem overnatningsmulighederne. I Århus var der i begyndelsen af 1800-tallet f.eks. kun et gæstgiveri, og rejsende klagede over de dårlige forhold.

Spiren til det egentlig pensionat som et sted, man boede længere end blot en nat eller to, blev lagt i 1820. Her sendte en kniplingshandler fra Haderslev et brev til Danske Kancelli, hvor han spurgte, om der var noget i vejen for, at han og andre kniplingshandlere på rejser rundt i landets købstæder kunne bo andre steder end i gæstgivergårdene. Hertil svarede Kancelliet:

> *(…) i Kjøbstæder, hvor der ere privilegerede eller af Øvrigheden beskikkede Gjestgivere, maae Andre ei imod Betaling kunne modtage Reisende sammesteds, saalænge de saaledes Berettigede have Leilighed til at modtage de Reisende. Dog kan det ei gælde om dem, der flere Uger eller Maaneder opholde sig som Gjester paa et Sted, lige som og Ansvaret i ethvert Tilfælde kun bliver Vertens og ei Gjestens.*[268]

Med denne holdning kunne pensionatet finde sin plads mellem andre udbydere af kost og logi, og som jeg vender tilbage til i afsnittet om kontrol og regulering var netop længden af opholdet et vigtigt parameter i definitionsarbejdet.

I løbet af 1800-tallet ændrede billedet sig, og der var et veritabelt boom af gæstgiverier og hoteller, som blev bygget i hver en lille flække med respekt for sit omdømme. Stigningen hang bl.a. sammen med næringsloven fra 1857, som betød fri næring og konkurrence samt en opdeling af forskellige funktioner omkring at gæste og beværte, hvilket betød en større specialisering. Stigningen hang også sammen med udbygningen af jernbanenettet, der muliggjorde en hidtil ukendt rejseaktivitet, som gjorde landevejskroen til en anakronisme og jernbanehotellet til stedet, hvor man overnattede og plejede sit netværk. Særligt købmænd og handelsrejsende fik kronede dage med jernbanens fremkomst, fordi de kunne medbringe hidtil usete mængder vareprøver.

Århus fik sit første hotel i 1838, der blev anlagt på byens Store Torv, kom til at hedde Hotel Royal og fungerer stadig i dag. Et kig i folketællingen fra Århus Købstad i 1880 viser, at der på folketællingsdagen, udover bestyrerparret Osten-

---

[267] *Salmonsens Konversationsleksikon*, "Gæstgiveri". Qvistorff 1984, s. 25.

[268] Her gengivet fra Th. Adamsen (red.): *Hotelværter og Restauratører*, *bind II*, 1938, s. 21.

feldt og en tjenestepige, boede 17 personer på hotellet. Af dem var ni købmænd og handelsrejsende – de fleste fra Hamborg og Bremen.

Udover handel hang hotellernes boom i slutningen af 1800-tallet også sammen med, at det var på det tidspunkt, turister begyndte at komme til Danmark. Helt konkret var det i forbindelse med den store industriudstilling i København i 1888, at potentialet blev åbenbaret. 120.000 mennesker besøgte København og Danmark det år, og Turistforeningen blev stiftet året efter. Turismens økonomiske potentiale og diskussionen om, hvem der skulle have lov at leje værelser ud til turisterne, vender jeg tilbage til senere i kapitlet. Nu skal det først handle om de mennesker, der havde behov for at bo i byen mere end nogle nætter.

Logerende

Hvad angår logerende i byerne før 1880, findes der selvfølgelig masser af eksempler på blandede husstande, hvor tyende, lærlinge og svende boede hos et ægtepar. Ligesom det var tilfældet med hushold på landet, var disse mennesker ikke 'fremmede', der betalte for at få et sted at bo, men husstandsmedlemmer, der havde en funktion som ansatte, der bidrog til husholdets produktion. Hvad angår slægtninge, som også i stort omfang findes i husstandene rundt omkring, er historien nok mere kompleks, for de kunne have meget forskellig status, men præcis hvilken er svær at aflæse fra folketællingerne.

Af egentlige logerende var der stadig i 1880 ikke særligt mange. I Århus Købstad har folketællingen fra 1880 kun noteret ca. 1 pct. af byens 25.000 indbyggere som logerende, mens der var ca. 20 pensionærer.[269] Fænomenet logerende er dog ikke nyt, men kendes i hvert fald fra tre grupper, som benyttede sig af privat logi mod betaling. Tilbage fra 1700-tallet kendes fra garnisonsbyerne at have logerende soldater, for inden de store kasernebyggerier i 1800-tallet var soldater privat indkvarterede med kost og logi. Betalingen var forskellig fra by til by, men blev som regel pålagt alle byens borgere som skat, og ville borgerne have pengene tilbage, måtte de indkvartere soldater og modtage betaling pr. dag.[270] Soldaterne var dog en slags pseudo-logerende, idet det ikke egentlig var tale om en transaktion mellem to private parter, men i lige så høj grad enevældens forsøg på at løse militære indkvarteringsproblemer.

---

[269] *Folketællinger fra Dansk Demografisk Database nr. 8*, 2006. nr. A4181. Referencen er til en DVD fra DDA, hvor folketællingen fås som indtastet, kommasepareret fil.

[270] Karsten Skjold Petersen: "Garnisonsbyen under enevælden", 2005, s. 352-356.

Den anden større gruppe var studerende. Fra 1700-tallet kendes f.eks. katedralskoleelever fra præstegårdene, der kom til byen og boede som logerende. Ligeledes har studerende lige siden grundlæggelsen af Københavns Universitet haft brug for et sted at bo i byen. Få af dem kunne få bolig på kollegierne (Regensen, Elers' Kollegium, Borchs Kollegium og Valkendorfs Kollegium), og en stor gruppe måtte finde andre løsninger. Studenter fra København kunne bo hjemme, mens andre måtte leje værelser enten hos familie eller hos fremmede, og der var forskel på logiets beskaffenhed alt efter, hvor godt økonomisk stillet studentens familie var.[271]

Den sidste gruppe var de mennesker, som kom til byen for at tjene penge og som ikke havde ansættelse et sted, hvor der også var kost og logi, f.eks. handelsrejsende og værftsarbejdere. Det er klart, at denne gruppe af logerende bliver langt større i 1800-tallet med den øgede befolkningstilvækst og det øgede antal virksomheder, der havde brug for arbejdere.

Bokkenheusers pensionatshistorie

Der findes, som tidligere nævnt, ikke nogen danske fagbøger om pensionater, men i de tidligere præsenterede pensionatblade har journalisten Knud Bokkenheuser (1869-1936) over fem numre i 1927-1928 skrevet et rids af pensionaternes historie. Sproget er jovialt-anekdotisk, og der er ingen kildeangivelser, hvilket selvfølgelig skaber kildekritisk mistænksomhed. Bokkenheuser var journalist på *Berlingske Tidende* og skrev en lang række topografiske og lokalhistoriske bøger om København, ligesom han i sine erindringer skriver om mennesker og oplevelser i København, så man forstår, at han må have en gigantisk viden om byen, kulturlivet og det sociale liv, der blev levet i den fra 1700-tallet og frem til udgivelsen af erindringerne i 1933.[272] Bokkenheuser havde også mulighed for godt kendskab til pensionater, da familien Bokkenheuser boede under et i Amagertorv 10, hvor han havde hjem, til han blev gift i 1898.[273] Hans viden er derfor ikke ubrugelig, men skal nok sine steder tages med et gran salt.

Bokkenheuser skriver, at for mange af de unge mennesker, der kom til byen for at studere, kunne det være vanskeligt at finde et sted at bo. Selv hvis de fandt et værelse, de havde råd til, og stadig havde lidt til mad, var der mange flere problemer med at være langt væk hjemmefra, som de skulle forholde sig

---

271 Leif Grane og Kai Hørby (red): *Københavns Universitet 1479-1979, bind II, Almindelig historie 1788-1936*, 1993, s. 172-175.

272 Knud Bokkenheuser: *Og Aarene svandt. Minder fra min Ungdom og Manddom*, 1933.

273 *Kraks Vejviser* og folketællingen 1890 på www.arkivalieronline.dk

til: "Der var ingen til at gøre deres Værelse rent; der var ikke én, der kunde bøde paa deres Tøj, sy Knapper i eller stoppe Strømper for dem; der var hundekoldt paa Værelset, hvor en Tællepraas var det eneste, der lyste op; og saa var der den store Ensomhed."[274] Ensomheden var for nogle overvældende og medvirkende til, at studerende opgav studierne og måske endda livet. Værnet mod ensomheden og de praktiske problemer kom med Danmarks første pensionat, som, ifølge Bokkenheuser, blev startet af Madam Anna Kathrine Juul i Sværtegade 7 i København. Her havde hun i 1770'erne åbnet et af tidens nye modeluner; et kaffehus, "der skulle tage Luven fra de mange Vinstuer. Der efter *Holbergs* og andre ældre og kloge Folks Mening ødelagde baade unge og gamle Folks Helbred, Tid og Moral."[275] Det var Johan Hermann Wessel, der først kom i kaffehuset og fandt, at det udgjorde den perfekte ramme, omkring det sociale liv, som han søgte med andre nordmænd i København – også kaldet "Det Norske Selskab". Nordmændene var om nogen langt væk hjemmefra og fandt hos den barnløse Madam Juul en moderfigur, hjertevarme og villighed til at hjælpe. Madam Juul fik hjælp af den vakse pige Karen Bak, og til hende skrev Wessel et lille digt en nytårsaften: "Du lille vakre Karen Bak/for hvert et nødigt Sting, du stak/paa en mig højst nødvendig Frak/som sprak/Tak!/P.S. Et lyksaligt nyt Aar!"[276]

Efter eksemplet med Madam Juul og alle de festlige ting, der foregik i hendes pensionat, kommer Bokkenheusers fortælling til Oehlenschlæger og hans logi hos Madam Møller i farvergården på Vestergade i begyndelsen af 1800-tallet. Det er de samme ting, der bliver vægtet; ord som hygge og hjemlighed er vigtige. Mange af oplysningerne er hentet fra Oehlenschlægers egne beskrivelser om sit ophold, der bl.a. indeholder underholdende portrætteringer af de andre, der boede hos hende eller blot kom og spiste. Af den sidste slags nævner Oehlenschlæger en kræmmer med en pudret piskeparyk og en tyk mave, hvis bevægelser havde noget "nobelt-elefantisk" over sig, og som havde "det besynderlige Talent hvert Øjeblik at sige noget enfoldigt paa en pikant og imponerende Maade."[277]

Igennem 1800-tallet kom flere studerende til København, og pensionaterne blev mere forretningsorienterede. Bokkenheuser nævner en række eksempler på notabiliteter, der har beskrevet deres ophold på et pensionat. En af dem, redaktøren Martinus Galschiøtt, skrev i 1927 om at flytte til København i 1861:

---

[274] *Pensionats-Tidende*, nr. 8, 1927.
[275] *Pensionats-Tidende*, nr. 8, 1927.
[276] *Pensionats-Tidende*, nr. 9, 1927.
[277] *Pensionats-Tidende*, nr. 10, 1927.

”Far fulgte mig til mit fremtidige Hjem, et Pensionat, som en ældre Frøken, vi kendte lidt til, havde i Studiestræde for en halv Snes unge Mennesker af begge Køn og i forskellige Aldre fra 16-36. De var meget livlige og flirtede bravt og forlovede sig ogsaa en Gang imellem med hinanden.”[278]

Citatet skal selvfølgelig læses med det forbehold, at forfatteren husker 66 år tilbage. At kvinder også lejede sig ind, er en ændring fra de andre eksempler Bokkenheuser har givet på pensionater i hovedstaden fra 1700-tallet og frem. Desværre melder historien ikke noget om, hvad kvinderne lavede i byen. Der var stadig kun få muligheder for at studere for kvinder – f.eks. havde de endnu ikke adgang til Københavns Universitet, men året tidligere var der blevet adgang til private lærerindeseminarier.[279]

Bokkenheusers strejftog gennem pensionaternes historie var skrevet til et pensionatblad og alle de steder i teksten, hvor ordene pensionær og pensionat forekommer, er det Bokkenheusers egne, eller i tilfældet med det foregående citat fundet i en erindring skrevet i 1900-tallet. Ordene er altså ikke hentet fra kilderne. Det er muligt, at stedet hvor den unge mand kom til i Studiestræde i 1861, blev kaldt et pensionat, men det er også sandsynligt, at forfatteren senere i livet har brugt ordet, fordi det passer til den boform, han oplevede. Spørgsmålet er om ikke hele den gruppe mennesker, som Bokkeheuser beskriver, i samtiden blev kaldt logerende? Dette er ikke en kritik af Bokkenheuser som en, der viderebringer usandheder, men jeg vil i det følgende argumentere for, at hans terminologier er anakronistiske. Han kalder forskellige slags logier pensionater, endskønt denne terminologi måske først fandt vej til det danske sprog i midten af 1800-tallet. I hvert fald som betegnelse for et sted, hvor flere havde kost og logi. Det ses også af førnævnte brev til Kancelliet i 1820, hvor ordet ikke benyttes.

At Bokkenheuser kalder alle logityperne pensionat kan skyldes hans opgave, der var at give pensionatet en historisk legitimitet. Det forklarer også, hvorfor så meget af pladsen bliver brugt på at genfinde nogle af pensionatets kernedyder i historien; hygge, hjemligheden, det tætte sammenhold blandt folk i samme situation. Bladet, som bragte serien, blev redigeret af Mathilde Behrens, formand for Pensionatsforeningen og kendt for sit pensionat på Gl. Strand. Hun vender i sine ledere i pensionatsbladene gentagne gange tilbage til disse kernedyder, og understreger hvordan pensionaterne kan være et værn mod ensomheden og by-

[278] Pensionats-Tidende, nr. 2, 1928.
[279] Braad (et al.) 2005, s. 423.

ens farer. Forestillingen om, at der i fællesskabet og de hjemlige rammer, pensionatet kunne tilbyde, lå et værn mod storbyen og forfaldet, havde ofte et kristent grundlag. Det er bl.a. på dette område, at pensionater ligner stiftelser og filantropiske foretagender, der havde til hensigt at redde byboere fra at falde, eller redde dem når de var faldne. Både pensionater, stiftelser og filantropiske foretagende benytter ordet hjem og knytter nogle bestemte egenskaber til det, hvilket jeg analyserer mere indgående i senere kapitler.

Det moderne pensionat

Jeg vil i det følgende argumentere for, at pensionatet er et moderne fænomen ud fra en tolkning af dets rolle som en del af et mere specialiseret og organiseret samfund, hvor servicesektoren, bl.a. i form af levering af måltider, var støt voksende. Det er ikke en udvikling, der kun fandt sted i slutningen af 1800-tallet, men over en længere periode. Da *Dansk Pensionat Blad*, talerør for den ene af to sameksisterende pensionatsforeninger, begyndte at udkomme i slutningen af 1920'erne havde det undertitlen: "Fælles Organ for samtlige Pensionater i Danmark", men efter et år tog det navneforandring til: "Fællesorgan for danske Pensionater, Hotel garnis, Mælkerier og Marketenderier."[280] Altså et blad for forskellige erhverv, der levede af at tilbyde kost og/eller logi.

Pensionatet havde sin storhedstid fra ca. 1900 til 1950; en konklusion jeg bygger på alle mine undersøgelser af fænomenet, men som også fremgår af tre forskellige 'simple' kilder. Den første er *Ordbog over Det Danske Sprog*, der ikke ser anvendelse af ordet før ca. 1860'erne, men de fleste af eksemplerne på anvendelse ligger efter 1900.

Det andet er, at ordet pensionær ikke indgik som kategori i rubrikken "stilling i familien" i folketællingsskemaet før 1901.[281] Indtil da var det kun logerende, der var en mulig kategori. I tekstdelen til det nummer af *Statistisk Tabel-*

---

[280] Hotel garnis er en betegnelse for hoteller uden tilknyttet restaurant.

[281] I 1925 var ordet pensionær igen forsvundet fra folketællingsskemaet, men kun i København! I Frederiksberg og i resten af landet var pensionær stadig en valgmulighed. Folketællingsskemaet i København var udformet anderledes, således at hver husstand blev opført på et separat skema, mens de blev opført på et samlet skema i resten af landet. På Frederiksberg og i resten af landet var valgmulighederne i rubrikken "Stilling i Familien": "Husfader, Husmoder; Barn, Slægtning o.l; Husassistent, Tjenestekarl, -pige, Pensionær, Logerende". I København var valgmulighederne: "Husfader, Husmoder, Søn, Datter, Plejebarn, Slægtning o.l., Husassistent o.l., Logerende." Det kan muligvis have noget med rubrikkens størrelse, at der ikke var plads til alle valgmuligheder – ellers har jeg ikke nogen forklaring. At det ikke var nogen vejledende valgmulighed afholdt ikke husejeren for at skrive pensionærer på, hvilket jeg giver eksempler på senere.

værk, der behandlede folketællingen, blev forskellen defineret: "Forskellen mellem de to Grupper er den, at Pensionæren faar sin Kost hos den Familie, han bor hos, medens den logerende kun har lejet Værelse."[282] Når pensionæren ved denne folketælling blev en kategori, må det selvfølgelig have sit udspring i en virkelighed, hvor pensionatet som boform var i vækst, og hvor staten var interesseret i og havde behov for mere nuanceret viden om indbyggerne.

Den tredje indikator er, at "Pensionater" var en rubrik i fagregisteret i *Kraks Vejviser* for København mellem 1905, hvor den fik plads mellem "Penne" og "Pensler", til 1965, hvorefter det kun var sommerpensionater, der kunne slås op. Før den tid fandtes der også pensionater, men de skal findes i navne- eller gaderegisteret. I Esbjerg var pensionaterne at finde i byens vejviser fra 1922 til 1970, og 1930'erne var det årti med flest – her var der ca. 10 pensionater i hver udgave.

Pensionaternes og pensionærernes antal

I dette afsnit vil jeg med en kvantitativ tilgang undersøge følgende spørgsmål: Hvor mange pensionater var der i Danmark i perioden 1880-1960? Hvor mange pensionærer var der i samme periode? Hovedkilderne til undersøgelsen er folketællinger, erhvervstællinger, *Kraks Vejviser* og arkivalier vedrørende prisudvalgene fra 1939-1952. Jeg har allerede i kapitel 3 redegjort for de metodiske problemstillinger, der er forbundet med brugen af ovennævnte kildetyper, ligesom jeg allerede gentagne gange har understreget forskellen på den statistiske og numeriske kontra den sociokulturelle virkelighed.

Jeg mener, at det er vigtigt med en kvantitativ undersøgelse af tre årsager. Den første, at det er brugbart at vide, hvilken numerisk og geografisk udbredelse fænomenet har haft. Det andet, at jeg med sammenligningen mellem erhvervstællinger og folketællinger får to kildegrupper i spil, der sjældent anvendes sammen. Den sidste årsag er, at kvanitative undersøgelser som denne viser, at statistisk materiale ofte er modsætningsfyldt, hvilket underbygger min metode om at basere en undersøgelse på meget forskelligt kildemateriale. Særligt med et fænomen som pensionatet, der befandt sig i en gråzone mellem hjem og forretning er det nødvendigt.

---

[282] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. Litra A, nr. 3, 1903, s. 36.

Pensionaternes antal

Ved folketællingen i 1901 blev i højere grad end tidligere fokuseret på, hvad landets befolkning arbejdede med, bl.a. med tilføjelse af rubrikken "Arbejdssted". På baggrund af de indsamlede oplysninger lavede Statens Statistiske Bureau en tabel over "Befolkningens Fordeling efter Erhverv, Alder og ægteskabelig Stilling."[283] Tabellen havde 236 erhvervsbetegnelser, hvoraf én var "Pensionatsholder". Tabellen angiver ikke, hvor mange pensionater der var, men hvor mange personer, som ejede eller bestyrede et pensionat, hvilket var 1813. Da ganske få pensionater havde to registrerede ejere, er antallet af pensionatsholdere sammenfaldende med antallet af pensionater ved folketællingen.[284] For København findes der dog en opgørelse allerede fra 1885, i det folketællingen det år kun fandt sted i hovedstaden. Af statistikken fremgår det, at der var 384 pensionatsholdere i København, hvoraf 371 var kvinder – heraf ca. halvdelen ugifte og halvdelen enker, og kun 26 gifte kvindelige pensionatsholdere.

De landsdækkende folketællinger efter 1901-tællingen fulgte ikke op på pensionatskategorien. Pensionaterne blev enten kategoriseret med hoteller eller i kategorien "Ejer eller Bestyrer af Pensionat, Højskolehjem, Afholdshjem o. lign.", der, som jeg vil vise senere i dette kapitel og videre i kapitel 7, var beslægtede.

Det var først ved folketællingen i 1930 og efterfølgende i 1940 og 1960, at der i statistikkerne var en anvendelig opgørelse over den del af pensionaterne, der havde mere end fem fastboende pensionærer, og tallene fremgår af tabel 5.1. Pensionaterne blev i oversigtstabeller regnet som fælleshusholdninger, sammen med kaserner, hospitaler etc., men i den bagvedliggende optælling, var de forskellige typer adskilt[285] Pensionater med mindre end fem fastboende pensionærer blev regnet som private husstande.

---

[283] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra A, nr. 3, 1903, Tabel V.

[284] Tabellen er mere kompleks end her gengivet. Bl.a. skelnede den mellem forsørgere og forsørgede, og der var en opgørelse over forskellige andre jobkategorier end ejer, bl.a. medhjælpere. Alt det er der taget højde for, og tallet 1813 er reelt.

[285] *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60*, 1966, s. 176-77.

Tabel 5.1. Oversigt over antallet af pensionater og pensionærer, ved de tre folketællinger i 1930, 1940 og 1960. (Kilde: *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60,* 1966, s. 176-77.)

Folketællingsår	Antal pensionater	Antal pensionærer	Gennemsnitligt antal pensionærer pr. pensionat
1930	810	9326	11,5
1940	1301	12.484	9,6
1960	558	6337	11,4

Ovenstående tal fra folketællingerne kan sammenlignes med tallene fra erhvervstællingerne. I erhvervstællingen fra 1925 var pensionater medtaget som en selvstændig kategori, der hørte under restaurationsvirksomheder, der igen hørte under detailhandel. I mange af de sammenfattende tabeller er pensionaterne desværre slået sammen med restaurationer, men en af tabellerne giver dog nogle væsentlige oplysninger om antallet af pensionater, bl.a. at der var 763 pensionater med 1840 ansatte. Endvidere at 25 pct. af pensionaterne (ca. 190) lå i hovedstaden, 25 pct. i landdistrikterne og resten i provinsbyerne.[286] Tabellen deler også pensionaterne ind efter indtjening og antal ansatte, og det fremgår at 60 pct. af pensionaterne var små enkeltpersonsvirksomheder med en lav indtjening, 30 pct. var mellemstore pensionater, der tjente godt, og mindre end 10 pct. af pensionaterne var så store, at de havde mere end én ansat og tilsvarende en høj omsætning. Til sammenligning var der i 1925 opført 325 pensionater i *Kraks Vejviser* for hovedstaden, hvilket er 60 pct. flere, end erhvervstællingen medtalte. Fortolkningen af disse diskrepanser vender jeg tilbage til om et øjeblik. Ved erhvervstællingen i 1935 var antallet af pensionater steget til 1472 med 4180 ansatte., og tabel 5.2 sammenligner de to erhvervstællinger fra 1925 og 1935.

Tabel 5.2. Sammenligning af antallet af pensionater i erhvervstællingerne i 1925 og 1935. (Kilde Erhvervstællingen 1925. *Statistisk Tabelværk*, 5. række, litra A, nr. 18, 1929. Erhvervstællingen 1935. *Statistisk Tabelværk*, 5. række, litra A, nr. 21, 1939.)

Erhvervstællingsår	Hovedstad	Provins	Landdistrikter	Samlet
1925	209	358	196	763
1935	411	833	228	1472
Stigning i pct.	97	133	16	108

[286] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. Litra A, nr. 18, 1929, Tabel XII, s. 278-279.

Det fremgår af tabellen, at antallet af pensionater næsten var fordoblet. Den største tilvækst var sket i provinsen, mens landdistrikterne kun havde haft en ganske svag fremgang i antallet af pensionater. Den store tilvækst af pensionater i provinsbyerne hang i høj grad sammen med den store vandring fra land til by, der fandt sted i slutningen af 1920'erne og i 1930'erne. Samt at provinsbyer i vækst havde brug for mere specialiseret arbejdskraft og administration og dermed flere unge i lære, der igen havde brug for kost og logi.

Erhvervstællingen i 1948 er ikke medtaget i tabellen, hvilket skyldes, at pensionater ikke længere var nogen selvstændig kategori, men gik ind under kategorien "i øvrigt herunder marketenderier". Det fremgår faktisk ikke nogen steder af statistikken, at det er her pensionater er medregnet, men et kig i de originale tællinger har konfirmeret, at de findes der. Det giver god mening set i lyset af, at netop madlavning var en af pensionatets kerneydelser. Samtidig giver kategoriseringen en af forklaringerne på, hvorfor der blev færre pensionater; nemlig at deres spisende gæster i stedet begyndte at indtage deres måltider andre steder bl.a. i marketenderierne, som blev et stadigt mere udbredt fænomen.

For at undersøge forandringen mellem erhvervstællingerne i 1935 og 1948 har jeg valgt at tage stikprøver fra større provinsbyer. Tabel 5.3 viser, at billedet var det samme alle steder; der var færre pensionater i 1948 end i 1935.

Tabel 5.3. Antal pensionater i forskellige byer i Danmark i hhv. 1935 og 1948 samt den procentvise reduktion i perioden, opgjort i erhvervstællingerne. (Kilde: Rigsarkivet, 1308, Danmarks Statistik. *Erhvervstælling 1935*. Detailhandel 76b-76d. Hele landet mm. 28. maj. *Erhvervstælling 1948*. 315. I øvrigt herunder marketenderier I-III).[287]

By	Pensionater 1935	Pensionater 1948	Reduktion i pct.
Esbjerg	22	10	-55
Fredericia	14	6	-57
Herning	11	9	-18
Holbæk	10	3	-70
Horsens	13	12	-8
Kolding	13	6	-54
Køge	6	4	-33

[287] Når der ikke også sammenlignes med erhvervstællingen i 1925, skyldes det, at originalmaterialet kun er bevaret for virksomheder med mere end 100 ansatte. Det er dermed ikke muligt at udspecificere, hvilke provinsbyer der har haft en stigning i antallet af pensionater fra 1925 til 1935.

Nakskov	11	5	-55
Odense	57	15	-74
Roskilde	10	6	-40
Silkeborg	7	1	-86
Slagelse	14	10	-29
Svendborg	18	12	-33
Vejle	18	11	-39
Aalborg	18	16	-11
Århus	50	34	-32

At der er et fald i alle byer, er det eneste entydige. Hvor meget pensionaternes tal bliver reduceret er meget forskelligt. Mest markant er det i Silkeborg, der kun havde ét pensionat tilbage i 1948, og i Odense, hvor næsten ¾ af byens pensionater forsvandt på 13 år. For Silkeborgs vedkommende ser det nu ud til, at det var erhvervstællingen, der var mangelfuld eller blot ikke længere interesserede sig for private husmødres spisepensionater. I hvert fald var der i den lokale telefonbog for Silkeborg fra 1946-47 opført ni pensionater.[288]

Udover at erhvervstællingen kunne være mangelfuld, gemmer der sig ganske givet mange individuelle forklaringer bag tallene, og jeg har ikke nogen entydig forklaring. I materialet fra prisudvalgene er det tydeligt, at det var årene efter besættelsen, der var de værste for pensionaterne. Den dårlige vareforsyning og stigende priser, på ikke mindst kul og fødevarer, under og efter besættelsen gjorde det svært at drive et pensionat og var medvirkende til at gøre dem urentable. Det har været årsagen til mange lukninger, og senere i afhandlingen vil jeg uddybe denne årsag og komme med flere bud på, hvorfor pensionaterne forsvandt.

Hvad angår faldet i pensionaterne fra 1935 til 1948, har jeg undersøgt Esbjerg og Århus nærmere for at se, hvilket år pensionaterne angives at være oprettet, og hvor mange der fandtes både i 1935 og 1948. Hvad angår pensionaternes oprettelse, var der i 1935 kun én rubrik til besvarelse af spørgsmålet og derfor usikkerhed om, hvorvidt der blev ment, hvornår der første gang havde været pensionat på adressen, eller hvornår den nuværende ejer havde overtaget pensionatet. I 1948 var der to rubrikker, men besvarelserne bliver ikke meget klarere, idet mange angiver, at de kun ved, hvornår de selv har købt pensionatet, mens historikken er ukendt.

---

[288] Dalsgaard Larsen, 2009.

Jeg har sammenlignet adresser på pensionater i Århus og Esbjerg i erhvervstællingerne i 1935 og 1948 og fundet, at 10 ud af 34 pensionater i Århus er gengangere, mens det er 6 af 10 for Esbjergs vedkommende. Det vil altså sige, at der imellem de to tællinger i Århus var forsvundet 40 pensionater men åbnet 24, og i Esbjerg lukket 12 og åbnet 4. Selvom pensionaternes antal faldt i 1940'erne, var det altså ikke ensbetydende med, at de var opgivet som projekt og erhvervsmulighed. Noget andet som både er karakteristisk i Århus og Esbjerg er, at de pensionater, der 'overlevede', var de større pensionater med ansatte.

Så vidt folketællinger og erhvervstællinger. I *Kraks Vejviser* for København og Frederiksberg var pensionater en rubrik i fagregistret i årene 1905-1965, og i 1935 var der ca. 420 opført. Det er nogenlunde det samme som erhvervstællingen fra 1935, der angav, at der var ca. 400 pensionater i hovedstaden. I Esbjerg var billedet et lidt andet. Her var der kun 10 pensionater opført i vejviseren i 1935, mens erhvervstællingen har medtaget 22. *Kraks Vejviser* kan bruges som indikator, men er ikke nogen pålidelig kilde til at angive antal. Det skyldes bl.a. også, at mange pensionater slet ikke markedsførte sig, hvorfor der ikke var nogen grund til at stå i Kraks, selvom de to første linjer var gratis. På trods af det netop skrevne har jeg medtaget figur 5.1, der er en opgørelse i femårsintervaller over antallet af pensionater opført i *Kraks Vejviser* for København og Frederiksberg i perioden 1905-1965.

Figur 5.1. Pensionater opført i Kraks Vejviser for København i femårsintervaller i perioden 1905-1965

At antallet skyder i vejret i det første årti skyldes nok, at der gik noget tid før nyheden om pensionatsrubrikken blev spredt. Derudover er tabellen et fint generelt billede på, hvordan det gik med pensionaterne i Danmark: Svære tider

under Første Verdenskrig, på toppen i 1930'erne, for nedadgående i 1940'erne for derefter at få et lille opsving i 1950'erne, hvor boligmanglen var stor, for endelig at blive et mere marginalt fænomen i løbet af 1960'erne.

Præmisserne for tællingssituationen og konteksten og definitionerne af hvilke kategorier de tællende myndigheder er interesseret i, er forskellige for de præsenterede tællinger, og derfor svinger antallet af pensionater også så meget, at tallene hverken er sammenlignelige eller giver noget entydigt billede. Mange af erhvervstællingsskemaerne har været sendt tilbage til pensionaterne vedlagt en seddel om mangler ved udfyldelsen. Manglerne var for størstedelens vedkommende ukorrekt udfyldelse af tal for omsætningen. Et af skemaerne skulle have været indsendt fra Frk. Jensens Pensionat, Diget 3 i Holbæk. I stedet for skemaet sendte frk. Jensen i marts 1949 et kortfattet brev til det Statistiske Departement: "Som Svar på Skrivelsen af 19 ds., kan meddeles, at omtalte Skema er blevet forlagt og derfor ikke afsendt. Vi vil gerne samtidig udtale, at vores Erhverv, Pensionat, kun drives i mindre Format, højst 12 Pensionærer daglig, saa det muligvis ikke er nødvendigt, at udfylde noget Skema."[289] Det er altså ikke sådan, at statistiske myndigheder bærer 'skylden' for, at der ikke findes noget præcist tal på pensionater. Det hænger også sammen med erhvervets karakter, og at dets udøvere så sig selv som alt fra dygtige erhvervskvinder med egen forening og medlemsblad til ubetydelige husmødre, der ikke følte trang til eller kunne se væsentligheden af at blive registreret nogen steder. Pensionatet var i en gråzone mellem privat husholdning, "ubetydeligt" bierhverv til en mands indtjening og egentlig virksomhed.

Til at sætte ovenstående officielle statistiske tal i perspektiv stod der på forsiden af *Dansk Pensionat-Blad* i oktober 1931:

> *Danmark rummer mellem 6 og 7000 Pensionater, der af deres Indehavere mere eller mindre drives som Erhverv. Desværre er vi, naar vi skal holde os til Sandheden, nød til at skrive dette kedelige "mere eller mindre", idet kun et Mindretal af disse 6-7000 Pensionater drives helt som Eneerhverv, medens Resten kun drives som delvis Erhverv af den ene Ægtefælle, som Regel Konen, medens Manden har fast eller løst Arbejde i et helt andet Fag.*

[289] RA, 1308, Danmarks Statistik. Erhvervstælling 1935. Detailhandel 76b-76d. Hele landet mm. 28. maj.

Dette tal skal nu også tages med et gran salt. Knap tre år tidligere, i februar 1929, skrev samme skribent i samme blad, at antallet af pensionater i Danmark var 2000, men havde da også en lidt smallere definition af, hvad han talte med. At tallene svinger så meget, er en understregning af vanskeligheden i at få noget sandsynligt tal på antallet af pensionater og samtidig en understregning af, at de var et velkendt og udbredt fænomen.

Konklusionen på dette afsnit er, at pensionatsvirksomhed var et erhverv med meget forskellig grad af tilknytning til det officielle arbejdsmarked og detailhandelen. Endvidere at antallet af pensionater drevet som virksomhed var stigende fra århundredeskiftet til midten af 1930'erne, hvor deres antal toppede. Herfra blev antallet reduceret frem mod slutningen af 1960'erne af årsager, som jeg vil undersøge igennem dette og de næste kapitler. Pensionaternes fald dækker ikke over en reducering i en fast pensionatsmasse, men derimod over en række udskiftninger, lukninger og åbninger af nye pensionater. At markedet har været så ustabilt, hænger meget godt sammen med den overordnede pointe om kvindearbejdets fleksibilitet og dette erhvervs ustabile karakter i gråzonen mellem offentligt og privat. Endvidere at kundegrundlaget varierede efter andre fluktuationer på boligmarkedet.

Hvad angår det numeriske antal har jeg i ovenstående vist, at det tilgængelige kildemateriale ikke gør det muligt at sige noget med sikkerhed – men hvis erhvervstællingen i 1935 talte knap 1500 pensionater, og man dertil lægger et uvist antal mindre pensionater, både mindre i størrelse og mindre formelle, har det bestemt ikke været noget uvæsentligt fænomen i det urbane billede.

Pensionærernes antal

Figur 5.2. er en fremstilling af udviklingen i antallet af logerende og pensionærer ved folketællingerne mellem 1901 og 1960 med undtagelsen af 1930, hvorfra der ikke findes tal. Der findes i folketællingsskemaerne rubrikker til angivelse af, om det var en logerende eller en pensionær, men før 1960 findes opdelingen ikke i den statistiske bearbejdning, hvorfor det ikke er muligt at præsentere statistik, der siger noget særskilt om den enkelte gruppe.[290]

[290] Ved tællingen skelnede man mellem pensionærer og logerende med undtagelse af hovedstaden, Frederiksberg og Gentofte-Ordrup Kommune, hvor ca. halvdelen af de 53.413 pensionærer og logerende boede. For de resterende ca. 25.000 i provinsbyer og landdistrikter var billedet, at fænomenet var udbredt begge steder, men at der var procentvis flere pensionærer end logerende på landet og omvendt i provinsbyerne. En anden oplysning var, at dobbelt så mange mænd som kvinder var logerende og pensionær.

Figuren viser et fald fra 1901 til 1911, der desværre ikke forklares i tabelværket. Den eneste kommentar til faldet er, at det er blandt mandlige logerende.[291] En del af forklaringen på det store fald i hovedstaden kan være de store kommuneindlemmelser i 1901 af områder, hvor der sandsynligvis ikke har boet mange logerende. Fra 1911 til 1921 var der en fordobling af logerende både i hovedstaden og på landsplan. Den nærliggende og mest logiske forklaring på stigningen er Første Verdenskrig, og dens betydning for konjunkturer verden over. Et af kriseresultaterne var økonomisk knaphed og stor mangel på boliger. Nogle familiers økonomiske besværligheder og andres bolignød kunne løses med logerende.

Figur 5.2. Logerende og pensionærer i procent af den samlede befolkning 1901-1960. (Kilde: *Befolkningudvikling og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, s. 52-53 og 175-176).

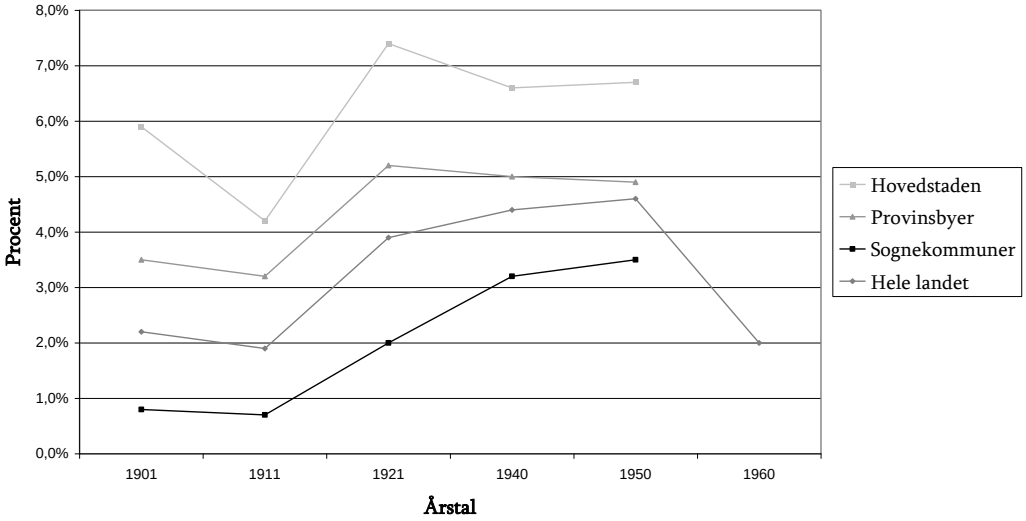

Fra 1921 til 1940 skete der en stigning på landsplan, der egentlig var et fald i hovedstaden og en stigning på landet. Faldet hænger sammen med den overordnede reducering af husstandsstørrelser, som jeg også forklarede i kapitel 4. Kernefamilien blev i forøget grad idealet og en økonomisk mulighed, og det gode kernefamilieliv inkluderede ikke at have logerende boende. Faldet i logerende kan altså både tolkes normativt og økonomisk, og en tredje forklaring kan være, at udlejere blev mere strikse med regler omkring at have logerende boende. Bolignød og boligmangel på det ene side førte til spekulation på den anden side. Det var udlejers marked, med store huslejestigninger til følge, hvilklet blev

[291] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. Litra A, nr. 9, 1913, s. 11.

modsvaret af lejernes begyndende organisering.[292] Det var ikke nogen slagkraftig bevægelse i begyndelsen, men der var nogle tiltag, som fik en vis betydning for bl.a. kommunal boliglovgivning efter Første Verdenskrig, særligt i kommuner med socialdemokratisk flertal. I København blev der i Borgerrepræsentationen vedtaget love i 1916-1917, der skulle regulere huslejestigninger og give lejere opsigelsesbeskyttelse. At disse love blev vedtaget må betyde, at der på den anden side stod nogle udlejere, hvis magt det var nødvendigt at kontrollere.

Fra 1940 til 1950 var der en generel stigning i antallet af logerende og pensionærer om end langt mindre end fra 1911-1921. Igen må den nok tilskrives økonomisk knaphed og ikke mindst boligmangel efter Anden Verdenskrig. Boligmanglen er et af sluttemaerne i ungpigeromanen *Ungdommen banker på døren* fra 1951. Her er arkitekten Aksel Thomsen netop blevet gift med Sigrid, pensionær i det pensionat (en villa på Frederiksberg), der er omdrejningspunktet for romanens forviklingshistorie om kærlighed. Nu skal det nygifte par finde et sted at bo:

> *Og saa forsøgte de. I hvert ledigt Øjeblik ledte de efter en lille Lejlighed baade i Stor-København og Byens Omegn, men alt var haabløst, selv Skyskraberne ude på Bellahøj var for længst overtegnede."*[293]

Aksel Thomsen bygger derefter selv en 'lejlighed' på loftet i pensionatet. Bellahøj blev bygget fra 1950-1955, og lejlighederne var afsat på forhånd. Tiden i romanen er altså ca. 1949-1950, og selvom det er en fiktiv roman, har tidsbilledet og den vanskelige boligsituation hold i virkeligheden. Det kan man f.eks. forsikre sig om i en af NEU erindringerne. Informanten er en kvinde (f. 1916), der blev gift i 1941, fortæller om boligjagten:

> *Og så viste det sig, det slet ikke var let at finde en bolig. Det havde vi slet ikke taget højde for. Vi rendte fra det ene sted til det andet, og min chef forhørte sig også, om han kunne gøre noget for os. Den sidste udvej var – vi satte en annonce i avisen, selv om der stod 100 vis foruden vores, men ved et lykkeligt tilfælde stod vi først med et telefonnr. og hvis vi var hurtige nok, var der en chance. Vi var hurtige (…)*

---

[292] "Lejernes LO historie", www.lejerneslo.dk/asp/vis.asp?Id=23

[293] Valborg Dahl: *Ungdommen banker på døren*, 1951, s. 109.

Huslejen var større end vi havde beregnet, men så måtte vi spare på noget andet.[294]

Fra 1950 til 1960 er der et stort fald i antallet af logerende og pensionærer for hele landet, som kan forklares med omdefinering af terminologier. Pensionærer, logerende og lignende blev indtil 1950 betragtet som medlemmer af den familie, hos hvem de var indlogerede, "mens logerende ved 1960-tællingen efter international aftale blev talt som selvstændig husstand, når de var på egen kost."[295] Det betød selvfølgelig en stigning i antallet af 1-persons husstande, som det fremgår af figur 5.3, der viser udviklingen i procentdel af befolkningen, der bor alene.

Figur 5.3. Procentdel af befolkningen, der bor alene i perioden 1901-1960. (Kilde: Befolkningudvikling *og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, s. 52-53 og 175-176)

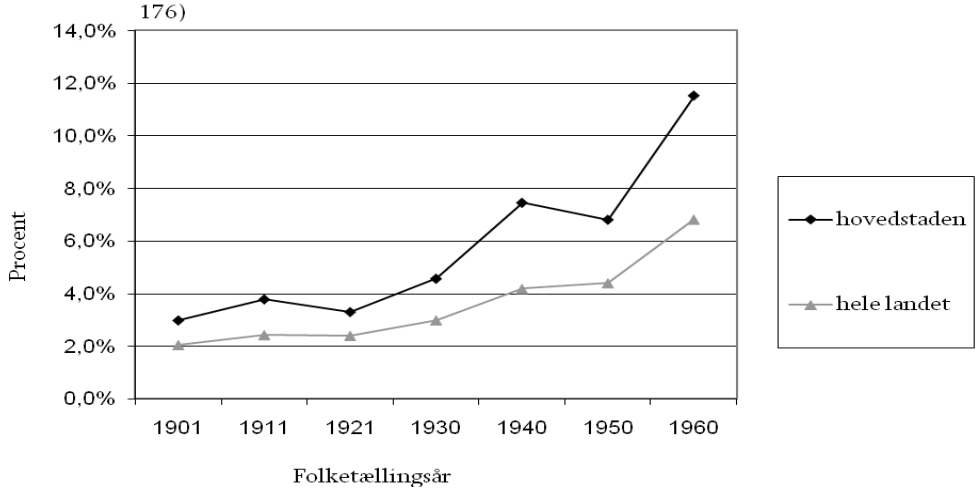

Omvendt af tallet for logerende og pensionærer, der steg i årtier med verdenskrig, var der et fald i antallet af 1-persons husstande mellem 1911 og 1921 og 1940-1950. Det var perioder med store konjunktursvingninger og boligmangel og derfor også ringere mulighed for enligt stillede for at finde egen bolig. De resterende 2 pct. logerende og pensionærer, der, som det fremgår af fig. 5.2, er tilbage i 1960 kaldes "logerende med kost" og er altså pensionærer. I numerisk værdi knap 90.000 personer (55.000 mænd og 35.000 kvinder), der stadig fik kost og logi hos andre.[296] På det tidspunkt var der under 1000 af de formelle og

[294] NEU, nr. 38.366.

[295] *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, s. 175.

[296] Den største gruppe logerende med kost på dette tidspunkt i historien var "medhjælpere i hus og erhverv", f.eks. unge piger i huset og karle og piger på gårdene. Denne gruppe blev talt se-

registrerede pensionater tilbage i Danmark, hvorfor en stor del af pensionærerne må have boet under mere private former i mindre pensionater, og at disse i 1960 var med til at huse en forholdsvis stor gruppe mennesker, der ellers havde besvær med at finde en bolig.

Dette afsnit har, med en kvantitativ tilgang, givet nogle bud på, hvor udbredt pensionater var i Danmark i perioden, og hvor mange der boede der. Præmisserne for at bygge et afsnit på statistisk materiale er, at resultaterne bliver usikre og i dette tilfælde også svært sammenlignelige. Optællingernes formål og metoder har været forskellige, og med tællingsintervaller på mellem 10 og 13 år er det umuligt at analysere omfanget af fluktuationer i en meget omskiftelig branche. En anden årsag til vanskelighederne har været pensionaternes status som både officiel erhvervskategori og en bred vifte af bibeskæftigelse med svag tilslutning til det officielle arbejdsmarked. Afsnittets resultat er dog alligevel nogle overordnede tendenser, der giver et billede af fænomenets udvikling og afvikling i perioden.

Der har konstant været en lille, men ikke ubetydelig, del af befolkningen, der har boet på pensionat. Med folketællinger kan man få et ca. tal på, hvor mange mennesker, der boede på pensionat på en bestemt dag, men man kan ikke få at vide, hvor mange der spiste og/eller boede i løbet af f.eks. et år.[297]

---

parat og udgjorde ca. 120.000 personer i 1960. Tallet for logerende med kost er altså reelt mennesker, der boede under pensionatslignende forhold.

[297] Der findes flere muligheder for at finde oplysninger om personer og gader med hyppigere intervaller end folketællingens 5 eller 10 år. Disse arkivalier er anvendelige til et mikrohistorisk perspektiv eller til slægtsforskning, men hvis man gerne vil have mere kvantitative oplysninger er det alt for tidskrævende eller umuligt at benytte kilderne, hvorfor jeg har valgt dem fra. Det drejer sig om Politiets mandtaller, der for årene 1866-1899 to gange årligt har registreret befolkningen i København gadevis. Arkivalierne findes på Københavns Stadsarkiv, der også fra perioden 1892-1923 har Politiets registerblade over flytninger, der er registreret efter personnavn. I Århus (og sikkert andre kommuner) findes der ligeledes mandtaller, der var årlige tællinger på kommunens foranledning i perioden 1885 til 1952 – listerne er registreret efter gadenavne.
I 1924 blev lov om folkeregister indført. Det betød, at alle flytninger i landet skulle registres. Derfor findes frem til CPR-registrets indførsel i 1968 oplysninger om alle personers flytninger i landet, men opstillet alfabetisk og derfor kun anvendeligt, hvis man kender et efternavn og en fødselsdato eller en bopæl på et eller andet tidspunkt. Folkeregisterkortene indeholder personfølsomme oplysninger, hvorfor hver enkel forespørgsel ville kræve en dispensationsansøgning.

Frederiksborggade – et nærstudie

Fra det overordnede billede af pensionaternes udbredelse i Danmark vil jeg i de næste afsnit præsentere resultaterne fra en kvantitativ undersøgelse af pensionater og pensionærer i Frederiksborggade i København. Undersøgelsen er baseret på folketællinger, og valget af Frederiksborggade skyldes, at jeg gennem arbejdet med forskelligt kildemateriale har observeret, at gaden havde mange pensionater, og dermed en fornuftig population at bygge en mindre kvantitativ undersøgelse på. At Frederiksborggade havde mange pensionater har nok flere årsager, og jeg kan kun give nogle kvalificerede bud på, hvad de kan være. En er, at mange af gadens lejligheder var store herskabslejligheder, og de beboere, de oprindeligt var tiltænkt, var flyttet til andre kvarterer. Derfor var lejlighederne nu oplagte som pensionater. En anden forklaring er, at gaden lå tæt ved Nørreport Station og dermed et city knudepunkt. Det lader til, at der har været en vis fortætning af pensionater beliggende i city, og i 1906 kunne man læse flg. i et pensionatsblad:

> *Der finder en stadig Indvandring Sted fra de ydre Bydele til Egnen omkring Raadhuspladsen. Pensionaterne concentrerer sig om Byens Midtpunkt og hertil er intet at sige. Efterspørgslerne om Værelser drejer sig da ogsaa væsentligt om Ophold paa Raadhuspladsen og tilstødende Gader, særlig Vestre Boulevard, Vestervoldgade, Rysensteensgade o.a.*[298]

Citatet viser, at det var en del af pensionatets distinktion, at det havde en bestemt geografisk placering. Pensionater af forskellige klasser lå, hvor deres klientel var. Omkring Rådhuspladsen var det folk med slips, i brokvartererne folk med arbejdstøj og nogle studerende. I et referat fra Pensionatforeningens generalforsamling i 1921 står bl.a.: "Et Prisreguleringsudvalg skulde nedsættes til at klassificere de forskellige Arter af Pensionater. Maalet var her: En Enhedspris for Pensionater af samme Støbning, beliggende i samme Bydistrikt. (Taleren nævnede Eksempler: Pensionater i den indre By for Forretningsfolk een fælles Pris, Pensionater for Haandværkere i Distrikt: Nørrebro en anden nærmere bestemt Pris.)"[299]

De spørgsmål, jeg vil besvare med undersøgelsen af Frederiksborggade, er: Hvor mange pensionater, pensionærer og logerende var der? Hvem boede på

---

[298] *Pensionatet,* nr. 17, 1906.

[299] *Pensionatstidende*, nr. 8, 1921.

pensionat? Hvad var deres alder? Hvor kom de fra? Hvad lavede de i København? Og vigtigst spørgsmålet om, hvilke forandringer der sker i afhandlingens periode, hvilket jeg har undersøgt ved at benytte folketællingerne fra 1906, 1925 og 1950.[300]

Frederiksborggades historie og befolkning

I nutidens København løber Frederiksborggade fra Kultorvet til Dronning Louises Bro, der går over Peblingesøen til Nørrebro. Gadenavnet giver mindre mening i dag, men var logisk ved gadens opførelse under Frederik III, hvor den førte ud til landevejen mod Hillerød og Frederiksborg Slot. Gaden består af to dele – en ældre og en nyere. Den ældre del blev anlagt i 1656 i forbindelse med en større omlægning af gaderne i området.[301] Gadens beboere var "bryggere, købmænd og kræmmere, helt igennem solide borgerfolk." Den brændte ned til grunden i den store brand i 1728, men blev hurtigt genopbygget. I 1800-tallet blev der, i enden op mod Nørrevold, bygget en del bankfilialer, f.eks. Landmandsbanken i 1883. Efter at voldterrænet blev frigivet i 1850'erne, blev gaden forlænget til Søerne, hvor den nuværende Dronning Louises Bro blev opført i

---

300 Jeg vil ikke her indgå i nogen kildekritisk diskussion men henvise til mit metodeafsnit. Jeg har undersøgt gaden i folketællingerne 1880, 1906, 1925 og 1950, men fokuseret på 1906, 1925 og 1950. Det skyldes, at der for 1880s vedkommende er mangelfulde oplysninger. For årene 1906, 1925 og 1950 har jeg noteret alder, køn og erhverv for de logerende, mens pensionærer, og den husstand der er en del af, er indtastet i en database med samtlige oplysninger fra folketællingen. Jeg har indtastet i alt 588 poster. Heraf er 74 personer egentlig i folketællingen anført som logerende (21 i 1906, 38 i 1925 og 15 i 1950), men jeg har i min undersøgelse regnet dem som pensionærer. Det er i tilfælde, hvor en eller to husmødre i en husstand i rubrikken "erhverv" er opført som "har pensionat" og de unge mennesker, der bor i samme husstand er opført som "logerende". Eller i tilfælde, hvor der i en opgang er pensionat på to etager eller to lejligheder ved siden af hinanden, hvor der bor pensionærer + en værtinde i den ene, men logerende i den anden, som jeg vurderer med stor sandsynlighed, er en del af pensionatet.
Som tidligere skrevet er folketællinger en statistisk konstruktion med mange fejlkilder – ikke mindst på grund af fortolkninger. Jeg har i de 74 tilfælde vurderet, at det ville give en bedre undersøgelse at medregne dem som pensionærer. Jeg mener ikke, at denne metode giver flere fejlkilder, men et mere retvisende billede, fordi den beror på bred viden om denne gruppe og viden om hvor upræcise folketællinger er omkring nøjagtig opførsel af enligtstilledes tilhørsforhold i en husstand.
Jeg har endvidere benyttet erhvervskodninger med inspiration fra HISCO for at finde ud af, hvilke erhvervsgrupper pensionærer tilhørte. For yderligere information om erhvervskodningen se bilag 2. Folketællingerne fra 1906 og 1925 findes på www.arkivalieronline.dk og 1950 på RA, Danmarks Statistik, Folketællingen 1950, København og Frederiksberg, pk. 351-355.

301 Oplysningerne om Frederiksborggade er hentet fra Allan Tønnesen: *Nord for Strøget. København før og nu – og aldrig*, bind 4, 1988, s. 331 ff. og Erik Wassard: *Nørrevold, Østervold og Kastellet. København før og nu – og aldrig,* bind 10, 1990, s. 167 ff.

årene 1885-1887. Og årtiet inden var Søtorvet blevet anlagt som en flot indkørsel til København fra Nørrebro. Projektet blev ledet af Tietgens Københavnske Byggeselskab og opført under arkitekten Ferdinand Meldahls ledelse. Resten af gaden var også skabt med store lejligheder og flotte facader udadtil, men i baggårdene var der, som så mange andre steder i hovedstaden, fyldt til randen med mennesker. I 1880 boede der 2913 personer i gaden. Et antal der var halveret allerede i 1906, hovedsageligt ved at kælderbeboelse var blevet forbudt ligesom baghuse, sidebygninger og staldbygninger var sløjfet som boliger. I 1950 boede der ca. 1000 personer i gaden.

Et kig i folketællingerne viser, at der på de nederste etager boede mange forretningsdrivende med forretninger på stedet, og at der også lå lejligheder, der blev benyttet af tandlæger, revisorer etc. Andre typer beboere var velhavende grosserere og ansatte ved statsadministrationen, så nogen rigtigt fornem adresse var Frederiksborggade aldrig. Den var en gade for den voksende middelklasse og meget blandet ikke mindst fordi, der var så mange logerende og pensionærer. En forfatter skriver om sin barndom i gaden i 1920'erne og om lejlighederne:

> *(…) efter tidens forhold var de vel også både større og bedre udstyret, end boligerne i den indre by. Men nu var der gået næsten 60 år. "Herskaberne" var flyttet til Frederiksberg eller Hellerup, og lejlighederne overtaget af embeds- og bestillingsmænd – og lignende befolkningsgrupper – med beskedne men faste indkomster.*[302]

Hvad angår befolkningsomfang og husstandsstørrelse fulgte Frederiksborggade mønstret for den indre by i København imellem folketællingerne fra 1906 til 1950. Der blev færre mennesker og færre husstande; i 1906 boede der i gennemsnit 4 personer i en husstand mod 3,5 i 1950. Ikke noget drastisk fald, men bag tallene ligger den virkelighed, at der i 1950 var tale om mange mindre husstande og nogle meget store pensionater. En anden udvikling, der var ens for den generelle udvikling i alle landets byer, stærkest i de større, var, at antallet af husstande med én person steg, men med 4 pct. af husstandene i 1906 og 10 pct. i 1950, var mennesker, der boede alene stadig ikke noget udpræget urbant fænomen i midten af det 20. århundrede – i hvert fald ikke i Frederiksborggade. En tredje observation, jeg også skrev om i kapitel 4 var, at antallet af tyende faldt

---

[302] Bent Kruse: "Et hus – med en gård – i en gade", *Københavns Kronik*, nr. 23, 1981, s. 3.

drastisk. I 1880 var 382 personer eller 13 pct. af det samlede antal beboere i gaden tyende, i 1925 var antallet af husassistenter (som de nu hed) otte pct. af befolkningen og i 1950 var der kun 18 husassistenter tilbage i hele gaden, hvilket var under to pct. af dens befolkning.

Pensionater og pensionærer i Frederiksborggade

I tabel 5.4. er samlet en række oplysninger, der er trukket ud af min database over pensionærer i gaden ved de tre folketællinger. Der blev færre pensionater i gaden mellem 1906 og 1925, men der var det samme antal i 1950 som i 1925. Seks af de største pensionater lå på samme adresse i alle tre folketællingsår. Af tabellen fremgår det også, at pensionaterne blev større, og at pensionærerne udgjorde mellem 8 og 16 pct. af gadens befolkning. Hver sjette person, der boede i Frederiksborggade i 1950 var pensionær. Hvis de logerende tælles med, var det hver tredje beboer i gaden, hvis stilling i husstanden i 1950 var angivet som logerende eller pensionær.

Tabel 5.4. Forskellige resultater fra folketællingen i Frederiksborggade i 1906, 1925 og 1950.

FT-år	Antal pensionater (pct. af samlede antal husstande)	Logerende (pct. af samlede befolkning)	Pensionærer (pct. af samlede befolkning)	Fordelingen mellem mænd og kvinder – pensionater
1906	29 (8 %)	86 (6 %)	161 (11 %)	77 % /23 %
1925	16 (5 %)	147 (12 %)	106 (8 %)	67 % /33 %
1950	15 (5 %)	175 (17 %)	168(16 %)	72 % /29 %
	Antal pensionærer pr. pensionat	Logerende og pensionærer pr. husstand	Antal husstande med logerende/pensionærer eller begge	
1906	5,5	0,68	85 (23 %)	
1925	6,6	0,75	105 (31 %)	
1950	11	1.17	93 (32 %)	

Der var en stærk overrepræsentation af logerende og pensionærer i gaden, hvis man måler pr. husstand, f.eks. 0,68 pensionær eller logerende pr. husstand i

1925 og 1.17 i 1950. Til sammenligning var det samlede tal for logerende og pensionærer pr. husstand i hovedstaden i 1921 0,28.[303] Omvendt var det 'kun' hver tredje husstand i Frederiksborggade, der husede en pensionær eller logerende i 1950. Forskellen på tallene skyldes, at der var mange store pensionater – det største havde 26 pensionærer boende, og det største antal logerende i en enkelt lejlighed var 8.

En anden type oplysninger i tabel 5.4 er opgørelsen over fordelingen mellem mandlige og kvindelige pensionærer. Her skete der et skift fra 1906 til 1925, hvor kvinderne gik fra at udgøre ¼ til ⅓ af det samlede antal pensionærer. I 1906 boede der udelukkende mænd i halvdelen af gadens pensionater, og i ca. en fjerdedel boede der kun én kvinde. Kun den resterende fjerdedel af pensionater havde en mere lige fordeling af de to køn. Der var ingen pensionater, hvor der kun boede kvinder. I 1925 var det ¼ af pensionaterne, hvor der udelukkende var mandlige pensionærer. Resten af pensionaterne var blandede. I 1950 var det kun to ud af 15 pensionater, der udelukkende var beboet af mænd (det ene af blot to personer). Hverken i 1925 eller i 1950 var der pensionater i Frederiksborggade, hvor der kun boede kvinder.

Hvad pensionatsindehaverne og -bestyrere angår, var de fleste indehavere i gaden enligtstillede kvinder, og derudover var der nogle enkelte ægtepar. Kvindernes gennemsnitsalder var mellem 50 år og 56 år i perioden – ældst i 1950 og ældst for enkernes vedkommende, mens de ugifte kvinder typisk var lidt yngre. Det at åbne pensionat var altså noget man gjorde sent i livet. Var det fordi, det krævede erfaring, god økonomi eller noget man måtte ty til når der ikke var andre erhvervsmuligheder? Disse spørgsmål vil jeg undersøge nærmere i kapitel 6.

Gennem folketællingsmaterialet er det også muligt at give en lidt mere nøjagtig profil af, hvem pensionærerne var. Det overordnede svar er, at flertallet var unge, ugifte mænd fra provinsen. I 1906 var 12 pct. af pensionærerne født i København, i 1925 21 pct. og i 1950 kun seks pct.. Det er altså ikke i pensionaterne i Frederiksborggade, at det store kvindeoverskud skal findes, hvilket selvfølgelig hænger sammen med, at en meget stor del af kvinderne var tyende/husassistenter. Hvis de 98 ugifte, kvindelige husassistenter i Frederiksborggade i 1925 tælles med i statistikken sammen med pensionærer og logerende udgjorde kvinderne 54 pct. af gadens unge ugifte!

---

[303] *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. Litra A, nr. 16, 1921, s. 72.

Det er desværre kun folketællingen i 1906, der giver et lidt mere nøjagtigt billede af, hvornår tilflyttere født i provinsen kom til hovedstaden. I 1906-skemaet var der to supplerede spørgsmål til mennesker, der ikke var født i København eller Frederiksberg Kommune. Det ene hvad deres sidste opholdssted inden tilflytningen havde været, og det andet hvornår tilflytningen var sket. Figur 5.4 er en opgørelse over de 192 personer, der i 1906 boede i et pensionat, og som havde angivet et opholdssted før København og et årstal for, hvornår de var tilflyttet. Gennemsnitsalderen for, hvornår tilflyttere var kommet til København, var 24 år, og det fremgår, at ca. 60 pct. af dem havde været i hovedstaden i mindre end 5 år, og at mindre end 20 pct. havde opholdt sig der mere end 10 år.

Figur 5.4. Opgørelse over hvor længe tilflyttere til København, der bor i et pensionat på Frederiksborggade ved folketællingen 1906, har opholdt sig i hovedstaden. (Kilde: Folketællingen 1906 på arkivalieronline.dk.)

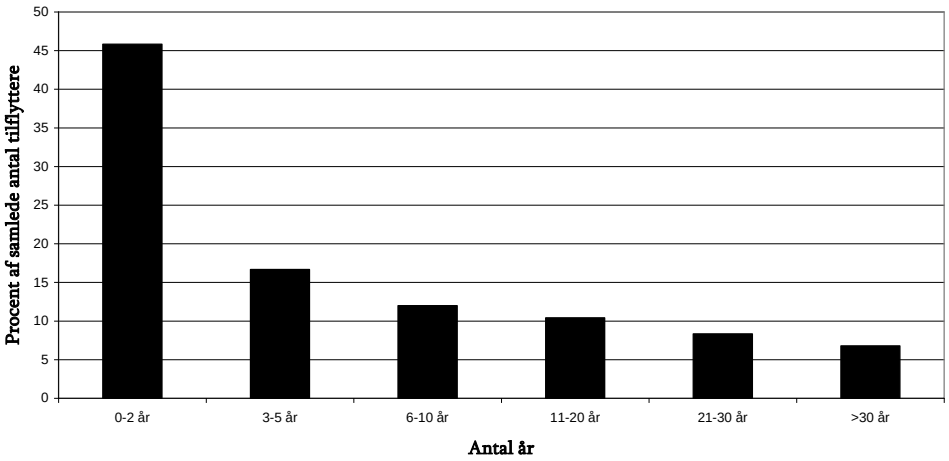

I 1906 var der ingen fraskilte eller separerede blandt logerende og pensionærer – langt de fleste var ugifte. I 1925 var der to fraskilte logerende, mens alle pensionærer, med undtagelse af tre enker, en enkemand og to ægtepar, var ugifte. I 1950 havde billedet ændret sig lidt. Nu var lidt mere end hver fjerde logerende andet end ugift – heriblandt hver syvende fraskilte og separerede. For pensionærernes vedkommende var billedet lidt anderledes. Her var 9 ud af 10 stadig ugifte. Det, at der kom flere separerede og fraskilte blandt de logerende og pensionærerne, afspejler en generel samfundsudvikling, hvor det blev mere almindeligt at bryde indgåede ægteskaber. Særligt i de sidste besættelsesår og i årene efter besættelse var skilsmissetallet i Danmark højt. I 1940 var der 3.472 skils-

misser på landsbasis. I årene 1946-49 var der ca. 7000 om året, heraf størstedelen blandt unge under 30 år uden børn.[304]

At præsentere læseren for en gennemsnitsalder giver ikke stor mening, da størstedelen af pensionærerne var enligtstillede mennesker, og derfor hovedsageligt unge eller ældre. I stedet har figur 5.5 en sammenligning af forskellige aldersgrupper ved folketællingerne. Af den fremgår det, at unge under 29 år ved alle tre tællinger udgjorde mellem 65 og 80 pct. af pensionærerne, og at pensionærerne var yngst i 1950. At det blev færre ældre var et tegn på, at samfundet i stigende omfang tog sig af denne gruppe, og at pensionærerne blev yngre hænger muligvis sammen med ægteskabsmønstret.

Figur 5.5. Aldersfordelingen blandt pensionærer i Frederiksborggade ved folketællingerne 1906, 1925 og 1950. (Kilde: arkivalieronline.dk og Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Folketællingen 1950, København og Frederiksberg, pk. 351-355.)

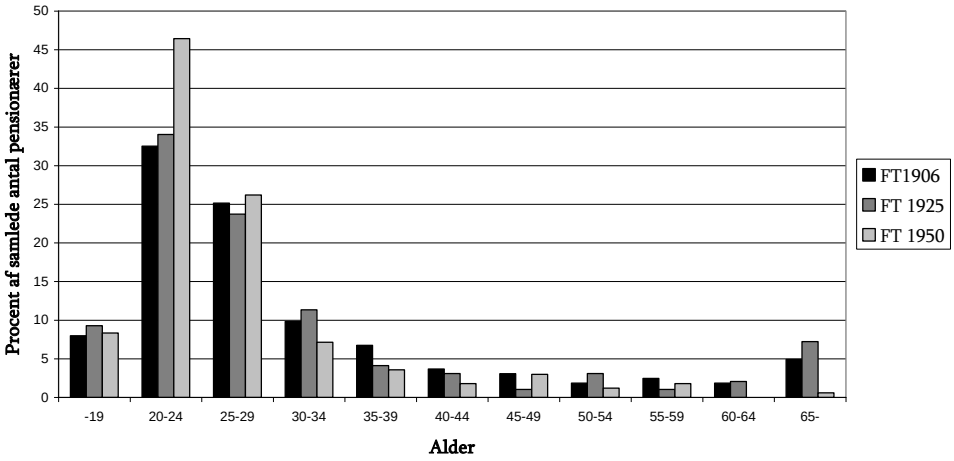

Hvad lavede pensionærerne? Jeg har, med udgangspunkt i HISCO (se bilag 2), delt dem i tre overordnede gruppe: liberale erhverv og studerende, handel, service og kontor og sidst håndværk, industri og transport.[305] Figur 5.6 er en samlet oversigt over procentandelen af de tre nævnte grupper i de tre folketællingsår. Af tabellen fremgår det, at andelen af pensionærer, der arbejde med handel eller på kontor var konstant i hele perioden og udgjorde ca. 40 pct. – lidt mindre i 1950. De to andre grupper undergår derimod en forandring. Der bliver færre

[304] *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960*, 1966, Tabel 38, s. 134.

[305] For nærmere udspecificering af de forskellige grupper, og klassificeringen med inspiration fra HISCO, henvises til bilag 2.

studerende og mennesker i liberale erhverv og flere håndværkere og ufaglærte arbejdere som f.eks. lagerarbejdere, bude etc.

Mest markant er faldet i liberale erhverv og studerende fra 1925 til 1950. Jeg vil give et par bud på årsagerne til denne udvikling – bud, der senere udbygges frem mod afhandlingens konklusion. En af grundene skal findes i det faktum, at der blev flere enpersons husstande. Nogle af dem var etværelses lejligheder, der var byggede til netop enligtstillede, selvforsørgende mennesker med en vis indkomst.

En anden årsag kan være, at der begyndte at dukke flere kollegiemuligheder op for studerende. Det gik ikke hurtigt med kollegiebyggeriet, men i perioden mellem 1925 og 1950 var der blevet opført kollegier med yderligere ca. 230 pladser i københavnsområdet.[306]

Figur 5.6. Fordelingen af hovederhvervsgrupper i pensionater i Frederiksborggade ved folketællingerne i 1906, 1925 og 1950. (Kilde: arkivalieronline.dk og Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Folketællingen 1950, København og Frederiksberg, pk. 351-355.)

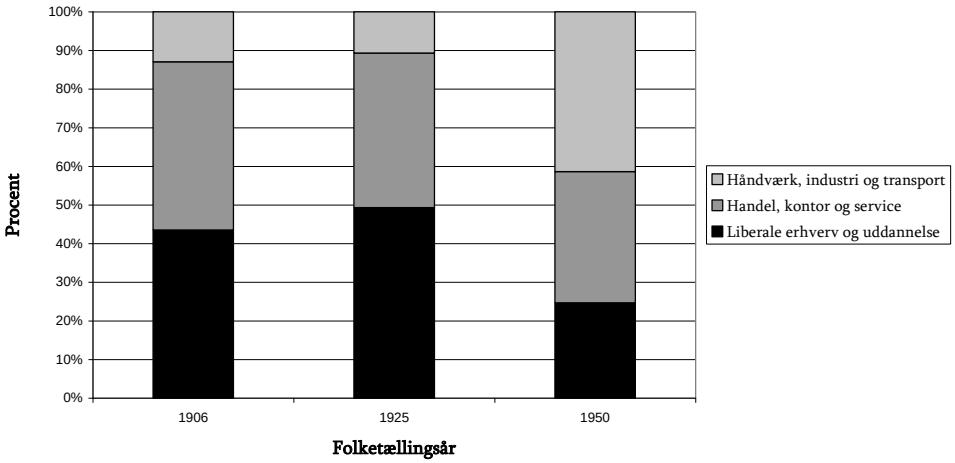

Hvorvidt det kan give udslag i antallet af studerende på pensionater i Frederiksborggade, er tvivlsomt. Faldet kan ligeså godt tilskrives en statistisk tilfældighed. At der boede flere arbejdere fra industri og håndværk kan også hænge sammen med en stigning i reallønnen, der muliggjorde, at disse samfundsgrupper havde råd til både kost og logi. En anden forklaring kan være, at priskontrollen faktisk holdt priserne så lave, at også andre grupper end den traditionelle

306 Kvinderegensen (1932), Nordisk Kollegium (1942), Veterinær- og Landbohøjskole kollegiet (1942), P. Carl Petersens Kollegium (1948) og Vartov-kollegiet (1949). *Legatfortegnelse for Studerende med Oplysninger om Studielaan og Kollegieforhold*. 1951.

middelklasse havde råd til at bo på pensionat. Og så betød den store boligmangel, at der ikke var mange reelle valgmuligheder.

Til slut i denne statistiske minianalyse af pensionater i Frederiksborggade vil jeg zoome helt ind på et enkelt pensionat, der lå der i alle tre folketællingsår. I nr. 24 var 3. og 4. sal, lejlighederne både til højre og venstre, pensionat. I 1906 var det to pensionater, men både i 1925 og i 1950 var det i folketællingerne talt som et stort pensionat. På grund af, at det var to pensionater i 1906, vælger jeg kun at se på de pensionærer, der boede på 3. sal.

I 1906 boede der 12 mennesker. Husstanden bestod af værtinden på 65, der var enke, samt hendes søn på 23 år, der var ugift og matematiker; de var begge født i København. Derudover boede der en 24-årig ugift tjenestepige fra Fredericia og ni mandlige pensionærer. Seks af dem var fra Jylland, en fra Tyskland, en fra Sjælland og en fra Lolland. Tre af jyderne kom fra Thisted, og de to af dem var brødre. En enkelt pensionær var gift og en anden enkemand, men ellers var pensionærerne ugifte. Alderen var fra 18 til 61 år, og herunder har jeg i tabel 5.5 opført de væsentligste data for pensionærerne.

Tabel 5.5. Oversigt over pensionærerne i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1906.

Køn	Alder	Civil status	Fødested	Erhverv
M	37	G	Königsberg	Mekaniker
M	28	U	Helsingør	Kommis
M	19	U	Løgstør	Stud.art
M	22	U	Ebeltoft	Kommis
M	22	U	Ålborg	Manufakturist
M	45	U	Thisted	Handelsfuldmægtig
M	19	U	Thisted	Maler
M	18	U	Thisted	Kontorist
M	61	E	Maribo	Missionær

I 1925 boede der 13 personer, syv til højre og seks til venstre (det var ikke anført ved folketællingen i 1906 om personerne boede til højre eller til venstre). Der boede ikke længere en værtinde og forklaringen må være, at pensionatet var ejet af en, der ikke selv boede der. Af de 13 beboere var fire husassistenter – alle ugifte kvinder på hhv. 22, 32, 36 og 46 år. Af de ni pensionærer var fire kvinder. Med undtagelse af et ægtepar var alle ugifte. I tabel 5.6 en oversigt over beboerne.

Tabel 5.6. Oversigt over pensionærerne i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1925.

Køn	Alder	Civil status	Fødested	Erhverv
M	32	U	København	Bankassistent
M	20	U	Vejle	Stud. med
M	34	U	Esbjerg	Ekspedient
M	29	U	København	Kasserer
K	26	U	Egense	Studerende
K	22	U	Uggerløse	Seminarieelev
K	25	U		Kommunelærerinde
M	73	G	København	Vinhandler
K	60	G	København	Hustru

I 1950 boede der 13 personer. Nu var der igen kommet en vært. I dette tilfælde et ægtepar på 53 og 51 år, der begge står opført som pensionatsejere. Desuden boede også deres 16-årige søn i pensionatet. De resterende beboere delte sig mellem fire logerende og seks pensionærer. Af pensionærerne var fire mænd, mens alle de logerende var mænd. I tabel 5.7 ses en oversigt over beboerne.

Tabel 5.7. Oversigt over pensionærer og logerende i pensionatet Frederiksborggade 24, 3. sal ved folketællingen i 1950.

Køn	Alder	Civil Status	Fødested	Erhverv
K	29	U	København	Ekspeditrice
M	20	U	Odder	Stud. odont
K	21	U	Fredericia	Telefonist
M	25	U	Toftlund	Lærling neylonfabrik
M	24	U	Kolding	Glassliber
M	37	G	Hobro	Bygmesterskole
M	25	U	Hadsten	Kontorassistent
M	22	U	Køge	Elev
M	22	U	Schweiz	Optiker
M	20	U	Schweiz	Værnepligtig

De tre tabeller skulle gerne være med til at give læseren en fornemmelse af, hvor blandet pensionaterne var. I dag ville en kontorassistent, en tandlægestu-

derende og en lærling på en nylonfabrik aldrig mødes om samme spisebord, men det gjorde de altså på Frederiksborggade i 1950.

For at opsummere undersøgelsen af Frederiksborggade ganske kort har den mest bekræftet, hvad jeg dels vidste og dels formodede om pensionaterne. Nemlig at de hovedsageligt var beboet af unge ugifte mennesker fra provinsen, der skulle studere eller arbejde. Pensionaterne var i begyndelsen af århundredet mere kønsopdelte end i 1950, men i hele perioden boede der flere mænd end kvinder, ligesom pensionaterne blev større. Der er også to overraskelser i undersøgelsen. Den ene, at der stadig var så mange pensionærer i 1950. Antallet er overraskende, selvom udgangspunktet for undersøgelsen var en gade med mange pensionater, Den anden overraskelse er, at der sker en så markant udskiftning i klientellet gående mod, at det er et mindre markant middelklassefænomen men også bliver et sted for mennesker med arbejde inden for industri og håndværk. I 1906 og 1925 var det kun ¼ af pensionaterne, der havde pensionærer fra denne erhvervsgruppe, i 1950 var det halvdelen. I kapitel 8 zoomer jeg endnu tættere ind på pensionaterne for at undersøge, hvordan samlivet mellem så forskellige mennesker foregik. I resten af dette kapitel vil jeg undersøge, hvordan pensionater i Danmark blev reguleret gennem lovgivning.

Regulering og klassificering af pensionater

Tidligere i dette kapitel har jeg vist, hvordan de statistiske myndigheder interesserede sig for optælling af pensionater, og dermed for deres erhvervsmæssige karakter, også selvom de var bierhverv. Dette afsnit vil vise, at den lovgivning, der regulerede pensionater hovedsageligt anså dem for at tilhøre privatsfæren på samme måde som en familie. Der har altså til forskellige tider været forskellige opfattelser af, hvordan man skal fortolke og regulere steder, hvor mennesker kan få kost og logi eller kun kost for en længere periode.

Helt overordnet er det to forskellige lovgivningskomplekser opstået på forskellige tidspunkter i historien, der har dannet ramme for, hvordan pensionater blev retslig opfattet, og hvordan de skulle reguleres – eller nærmere ikke skulle. Det ene lovgivningskompleks har som skrevet i afsnittet om pensionatets historie rødder tilbage i middelalderens sikring af overnatningssteder på landevejene og gæstgiveriet, mens det andet har rødder i boligkrisen i det 20. århundredes første årtier.

Beværtning og gæstgiveri

I afsnittet om pensionatets historie blev Christian V's 1695 forordning, "gæstgiveriets grundlov" nævnt. De privilegier og bestemmelser forordningen knæsatte, blev delvist ændret med indførelse af næringsloven i 1857 (med ikrafttrædelse fra 1862), der gav næring fri og brød lavenes traditionelle monopol, ligesom den skarpe opdeling af handel mellem land og by blev opblødt. Loven fra 1857 blev siden 'destilleret' ud i dellovgivninger, og værtshushold, gæstgiveri etc. blev fra 1912 reguleret af beværterloven.[307] Beværterloven blev revideret i 1921, i 1924, og endelig i 1939 kom en ny stor revideret lov på baggrund af et længerevarende kommissionsarbejde om "Alkoholspørgsmaalet."[308] 1939-loven afløste fuldstændigt det hidtidige lovkompleks, der på nogen områder havde bygget på forordningen fra 1695.[309] Fra middelalderen til det 20. århundrede var der altså sket et grundlæggende skifte i hovedformålet med lovgivningen – fra sikring af overnatning for rejsende og de heste, der transporterede dem, til at regulere adgangen til alkohol i samfundet ved at holde skarp kontrol med hvem, der måtte udskænke stærke drikke, hvor det skete, og under hvilke forhold det skete.[310] Pensionatsvirksomhed var fra begyndelsen ikke omfattet af kravet om næringsbrev, men var derimod fri næring. Det stod i 1857-næringslovens afsnit IV, der havde overskriften "Om de Næringsveje, der bestaa i Beværtning". Reglerne var møntet på steder, hvor der blev serveret mad og alkohol; værtshuse, restaurationer og konditorier (der i 1800-tallet udover kager, kaffe, the og chokolade også serverede likør). I § 61 stod: "Om Beværtning og Tagen i Logis, som er enhver tilladt: At beværte ved sluttet Bord og sende tillavet Mad ud af Huset, anses som fri Næring. Ligeledes staar det enhver frit for at udleje Værelser ugevis eller for længere Tid, samt for de saaledes Indlogerede at tilberede Spise- og Drikkevarer."

De efterfølgende lovrevisioner pillede ikke ved princippet om fri næring omkring sluttet bord, ligesom de ikke nævnte pensionater specifikt. Pensionatet blev en modsætning til andre former for værelsesudlejning og beværtning ved at holde sig inden for de to hovedbestemmelser i ovenstående citat; at servere ved

---

307 Lov nr. 104 af 10. maj 1912 om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke.

308 Se "63. Lov om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke" i *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939*, s. 315 ff.

309 Lov nr. 129 af 15. marts 1939 om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke.

310 Bestemmelsen om at gæstgivere på landet havde pligt til at holde rejsestald blev ophævet i 1939-lovgivningen. Til gengæld fik gæstgiverne ret til "at forsyne de til Gæstgiveriet i Motorkøretøj ankommende Gæster med *Benzin og Olie* til Kørselens Fortsættelse." *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939*, s. 320.

et sluttet bord og at have folk boende for minimum en uge af gangen. Der var altså lagt op til en form for kontraktligt forhold, der f.eks. ikke fandt sted ved leje af et hotelværelse.

Begrebet "sluttet Bord" var flydende. I kommentarererne til 1924-ændringen af beværterloven står: "Spørgsmaalet om, hvad der forstaas ved "sluttet Bord" (…) kan vanskeligt besvares i Almindelighed, men maa bero paa de i hvert enkelt Tilfælde foreliggende Omstændigheder."[311] Videre står der, at begrebet knytter sig til den forudsætning, at det drejer sig om en aftale, som er indgået på forhånd. Hvis der kun er tale om bespisning, behøver aftalerne ikke "som foreskrevet for "at tage personer i Logi" (…) at være indgaaet "ugevis eller for længere Tid" (…) Paa den anden Side kan Aftale alene for en enkelt Lejlighed eller for enkelte Lejligheder ikke i Almindelighed være tilstrækkelig"[312]

Citaterne fra kommentarerne til lovgivningen viser med al tydelighed, at beværterloven var gummiagtig i bestemmelserne omkring "lukket Bord", og derfor måtte bestemmelserne efterprøves i praksis. Forskellige domsafsigelser viser, at bestemmelserne indimellem blev misbrugt af beværtere, der under dække af 'sluttet bord' drev smugkroer uden adkomst til næring.[313] Jeg er ikke stødt på problemer med alkohol i det kildemateriale, jeg har benyttet. Kun i fiktionen er pensionater af og til fremstillet som et sted, hvor der blev drukket tæt, f.eks. i *Elly Petersen*. Mine informanter husker, at der indimellem var lystige fester, men ellers, at alle kontrollerede sig, fordi det var en af forudsætningerne for, at denne boform kunne fungere.

Ugebestemmelsen adskilte pensionaterne fra gæstgiverier og hoteller, og i slutningen af 1920'erne blev det gang på gang i pensionatsbladene fremhævet, at pensionaterne skulle overholde bestemmelsen om udlejning for minimum en uge af gangen for at bevare det gode forhold til hotellerne og Turistforeningen. Sidstnævnte var flink til at anbefale gæster til pensionaterne, som havde mange tomme værelser i sommerperioden, fordi mange pensionærer var mennesker med tilknytning til uddannelsessteder, der var lukkede i sommerperioden. For nogle værtinder var fristelsen til at udleje værelser på dagsbasis stor, hvorfor det

---

311 Lov Nr. 99 af 29. Marts 1924 om Beværtning og Gæstgiveri samt om Handel med stærke Drikke: Med Noter ved Axel Roelsen: K. Skat-Rørdam, udgivet til Brug for Kommissionen af 1934 angaaende Alkoholspørgsmaalet, 1937. s. 8.

312 Lov Nr. 99 af 29. Marts 1924…, 1937. s. 9.

313 Serien "Pensionaternes Retsforhold" i *Pensionatstidende*, nr. 6 til nr. 9, 1928.

altså var nødvendigt at trykke påmindelser om lovgivningen i pensionatsbladene.

Samtidig med understregningen af, at det var forbudt, skrev bladene også i stigende omfang om, at lovgivningen var forældet. De store pensionater så i turisterne en ny kundegruppe, og pensionaterne argumenterende bl.a. for deres berettigelse til at udleje i kortere tid ved at sætte fokus på, hvordan rejsemønstrene havde forandret sig:

> *(…) Hotellerne synes at mene at de har Monopol paa at huse Turisterne. Det kunde der være nogen Mening i i gamle Dage, da Samfærdselsmidlerne var daarligere og Rejserne dyrere. Den Gang var det hovedsagelig Overklassen eller rettere sagt de velhavende, der rejste (…) Imidlertid er der i Aarenes Løb sket en meget stor Forandring med Rejselivet. Samfærdselsmidlerne er bleven baade bedre og billigere, det at rejse er bleven hver Mands Eje, saaledes at ogsaa de mindre bemidlede kan komme ud og se sig om. Jeg vil her særlig pege paa den jævne Tysker."*[314]

Artiklen argumenterer videre, at jævne folk, hverken havde råd eller lyst til at bo på dyre hoteller. I de næste par numre fortsætter bladet med at skrive om pensionater, turister og pladsmangel, og fortælle "den usminkede Sandhed" om, hvordan det er et tab for den nationale pengepung, at Københavns hoteller ikke kan tilbyde værelser til alle, der måtte ønske det. Artiklerne i pensionatsbladene var altid stærkt patosbelagte, og dem der omhandler værelser til turister er ikke nogen undtagelse. Bag de højtsvungne formuleringer ligger der en ganske simpel pointe om, at pensionaterne var et uudnyttet potentiale i forsøget på at huse den forøgede mængde turister, der besøgte landets hovedstad: "Det er ganske latterligt, at Pensionaterne paa Grund af en forældet Lovgivning og en ganske uberettiget Frygt for en Konkurrence fra Hotellernes Side, ikke kan faa Del i dette store Fremmedbesøg, et Besøg, der oven i Købet vilde blive endnu større, hvis man var saa kloge at aabne Pensionaternes Døre for de Turister, der ikke har raad til at bo paa de dyre Hoteller."[315] At der var et generelt boom i turismen i Danmark, var ikke noget pensionatsejerne fandt på. Efter at depressionen ebbede ud i Tyskland i 1930'erne, blev Danmark et yndet feriemål. Særligt under

---

[314] "Pensionaterne og Turisterne", *Dansk Pensionat-Blad*, nr. 5, 1929.

[315] *Dansk Pensionat-Blad*, nr. 8, 1929.

borgerkrigen i Spanien var der god grund til at køre mod nord. Nogle tyskere kørte selv, mens andre kom med udflugtsdampere drevet af firmaet *Norddeutsche Lloyd.* I løbet af 1936 lagde f.eks. 45 af rederiets skibe til kaj i København og medbragte 26.000 passagerer. Også andre fandt vej til Danmark – særligt engelske, amerikanske, hollandske og belgiske turister.[316]

Pensionatsejerne må have haft ret i, at der manglede hotelværelser i København. I hvert fald gav politidirektøren i forbindelse med dyrskuedagene i juli 1930 tilladelse til, at pensionater tog gæster for en enkelt nat, hvilket, ifølge pensionatsbladene, havde været en succes.[317] Jeg har ikke søgt efter flere eksempler på enkelttilladelser i 1930'erne, og pensionatsbladene nævner ikke flere, men det kan meget vel have været en tilbagevendende praksis op gennem 1930'erne, og i 1939 kom en ny beværterlov, der bl.a. gav Politiet og kommunalbestyrelsen myndighed til at tillade pensionaterne at leje ud for to nætter af gangen.[318]

Der var muligvis ikke store ændringer for pensionater, hvad angår lovgivning, men der var mange ændringer i samfundet, der fandt vej til lovgivningen. Nye steder, der solgte mad i portioner, udfordrede lovgivningen og fik stor betydning for pensionaternes virke – og for de enligtstilledes udvalg. Det urbane måltid vender jeg tilbage til i kapitel 8. Nu vil jeg sætte fokus på et andet lovgivningskompleks, som havde betydning for pensionater med både kost og logi.

Pensionater og boliglovgivning

I forskningsdiskussionen gennemgik jeg i korte træk udviklingen i boliglovgivning og byggeri i afhandlingens periode. Det er relevant, fordi pensionaterne som undtaget fra næringslovgivningen var et privat anliggende, der, når logi var inkluderet, i stedet var underlagt den almindelige boliglovgivning.

---

316 Qvistorff 1984, s. 193.

317 *Dansk Pensionat-Blad*, nr. 6 og nr. 8, 1930.

318 Beværterloven fra 1939 blev afløst af en ny i 1958 (nr. 207, 7.juni 1958). Den havde stort set samme ordlyd angående beværtning ved sluttet bord som tidligere lovgivninger. Dog var de to dages minimum overnatning i mellemtiden blevet ændret til minimum tre dage. Det er ren spekulation, men ændringen kunne muligvis have en sammenhæng med den kamp, der øjensynligt var mellem hoteller og pensionater i begyndelsen af 1930'erne. Som jeg senere vil vende tilbage til, var et af de hyppigst tilbagevendende temaer i pensionatsbladene, at pensionaterne ikke var ordentligt organiserede og ikke havde en egentlig brancheforening, der kunne gøre lobbyarbejde. Det havde derimod hotellerne, hvis brancheorganisation, Centralforeningen af Hotelværter og Restauranter (fra 1995 HORESTA) blev stiftet allerede i 1884.

For kort at opsummere var der ikke mange tiltag til regulering af boligmarkedet i slutningen af 1800-tallet. Med bygningsloven 1889 kom der en smule styring af boligbyggeriets udformning, men ikke noget, der berørte husejer- og lejerforhold.[319] I de første årtier af det 20. århundrede kom der en række støtteordninger til byggeri og sanering, og derudover lovgivning der direkte greb ind i reguleringen af boligmarkedet. Det var nødvendigt på grund af de kritiske forhold på boligmarkedet, der blev forværret under Første Verdenskrig. Den første store landsdækkende lov til regulering af husleje kom i 1919.[320] Den lovgav bl.a. om nedsættelse af huslejenævn, der skulle regulere huslejen, så den ikke blev for høj. Nævnene var nedsat af kommunen, og to af medlemmerne skulle være ejere og to lejere. Efter nogle år kontrollerede nævnet også opsigelser, ligesom der kom fremlejekontrol og pålæg om udlejning af tomme lejligheder.[321] 1919-lovgivningen undtog lejemål med fuld kost, mens lejemål med delvis kost var underlagt de almindelige lejeregler med en tillægsregel om, at kosten kunne opsiges uafhængigt af lejemålet. Ved udarbejdningen af 1919-loven havde man været klar over, at lejemål med fuld kost også skulle reguleres, men "paa Grund af de særlige Forhold, der gør sig gældende ved saadanne Lejemaal, navnlig med Hensyn til Pensionatsdriftens Forudsætninger"[322] mente man, at spørgsmålet skulle udskydes til særskilt lovbehandling på baggrund af et forudgående udvalgsarbejde. At boliglovgivningen havde givet lov til lejers opsigelse af kosten i forbindelse med lejemål med delvis kost, havde rod i noget så hverdagsligt som husfred: (…) naar Parterne som i disse Lejeforhold kommer i daglig Berøring med hinanden, bør der ikke rejses ufornøden Anledning til Strid imellem dem."[323] Denne ret kunne man ikke give til aftaler om lejemål med fuld kost, "da f.Eks. et Pensionats hele økonomiske Basis vilde blive forrykket, hvis Pensionærerne kunde beholde Værelserne uden Kosten."

Derfor nedsatte Udenrigsministeriet i 1920 Udvalg til at fremkomme med Forslag til Fastsættelse af Regler for Regulering af Lejeforhold, i hvilke der ydes fuld Kost (Hoteller, Pensionater o.l). Udvalgsmedlemmerne var udover repræsentanter fra Landsting og Folketing, et medlem af Studenterrådet, formanden for Kvindernes Handels- og Kontoristforening, to hotelforpagtere og fru W.

---

319 Bro 2008, s. 123.

320 Lov nr. 598 af 31. oktober 1919 om Fastsættelse om Husleje.

321 Bro 2008, s. 274 ff.

322 *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet den 12te Marts 1920 nedsatte Udvalg til at fremkomme med Forslag til Fastsættelse af Regler for Regulering af Lejeforhold, i hvilke der ydes fuld Kost (Hoteller, Pensionater o.l.)*, s. 3.

323 *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet den 12te Marts 1920…*, s. 4.

Berg, der var "Pensionatsejerinde." Udvalget holdt seks møder, og imellem møderne indsamlede medlemmerne materiale fra nabolandene, og der blev indrykket en notits gennem Ritzau, hvor udvalget søgte beretninger fra forurettede pensionærer. Der kom ganske få breve[324], men dem, der kom, var skrevet med galde. Her uddrag af et anonymt brev underskrevet "gammel Pensionær":

> *Forholdene med hensyn til prisen for et Værelse med fuld Pension syndes jeg snart naar en ublu højde, det vil glæde mig om det ærede Udvalg kunde finde en stopper for dette modbydelige optrækkeri.*[325]

Udvalget skulle altså på den ene side tage hensyn til "den legitime Pensionatsdrift" og på den anden til pensionærerne, der var kunder og lejere. Samtidigt skulle der, ligesom det var tilfældet med lejemål med delvis kost, tages højde for, at der var tale om et personligt forhold mellem den, der ydede service, og den der modtog fuld kost, hvorfor "(…) det vilde være uheldigt, om Parterne ikke i Almindelighed kunde blive hinanden kvit."[326]

Til at løse problemerne havde udvalget både til betænkningsforslaget og den endelige lov hentet inspiration i begrebet åger, der havde fået en stor plads i nyere retsudvikling samt i den almene bevidsthed efter de danske gullaschbaroners "eventyr" under Første Verdenskrig. Begrebet åger regulerede ud fra betragtninger om det urimelige i, at nogen udnyttede andres nød til at opnå fordele, der stod i åbenbart misforhold til det ydede. I boligtermer blev det til hjemmel til at nedsætte priser, der var "aabenbart ubillige" – efter skøn som skulle udøves af huslejenævn, der ifølge loven ved pensionatssager skulle udvides med pensionær og pensionatsejer. Udvalgets forslag til en lovændring, havde altså udgangspunkt i en virkelighed, hvor danske pensionater stod for ikke så få lejemål og uden statslig regulering kunne sætte lejen, som de ville i en situation med boligmangel, hvilket var uhensigtsmæssigt. Loven tog også højde for, at det kunne være vanskeligt at klage over prisen, når der i den anden ende ikke var beskyttelse mod opsigelse. "Det er formentlig nødvendigt at yde Pensionærerne Beskyttelse mod at blive opsagt, efter at Spørgsmålet om Nedsættelse af Pensionspriser er rejst, idet der ellers kunde befrygtes for stærk Fristelse til Opsigel-

---

[324] Der ligger syv breve i udvalgets arkiv, hvilket i forordet til betænkningen noget flot er blevet til "en Del Klager over Priser og andre Forhold i Pensionater og ved andre Lejemaal med fuld Kost."

[325] RA, Indenrigsministeriet, Pensionatsudvalget. Mødeprotokol og div. sager.

[326] *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet den 12te Marts 1920…*, s. 6.

ser som Hævnakter." Der kom derfor en bestemmelse om, at en opsigelse, der fulgte efter en klage over prisen, inden for 8 dage kunne indklages til huslejenævnet. Udvalget foreslog endvidere, at der skulle lovgives om anmeldelse af pensionspriser, men det forslag kom ikke med i den endelige lov, men blev først tilfældet et par årtier senere, da prisreguleringen satte ind.

Mange af boliglovenes paragraffer var udtryk for en krisesituation, og hvad angår huslejereguleringen, blev det i maj 1923 vedtaget, at den senest skulle afvikles i maj 1926. I hovedstadsområdet fortsatte lovgivningen dog til maj 1931.[327] De ældre love blev afløst af en ny lejelov[328], der igen gav udlejere friere tøjler, men dog beskyttede beboere af lejligheder på fire værelser og derunder samt lejere af mindre forretningslokaler, således at disse ikke kunne opsiges i hhv. tre og fire år ud i fremtiden. Loven var altså et kompromis mellem på den ene side at formindske reguleringen af boligmarkedet, men på den anden side at beskytte de mange mindrebemidlede lejere i byernes mindre lejligheder. Det var nok ikke lovens hensigt at ramme ejerne af landets store pensionater, men det blev konsekvensen. Pensionaterne lå i store lejligheder, der ikke var underlagt beskyttelse, og selvom nogle af dem havde lejekontrakter på 10 år eller mere, kunne de nu opsiges. Både i lejeloven fra 1931 og i dens afløser fra 1937[329] står, at loven finder anvendelse på ethvert lejemål undtaget "Lejemaal med fuld Kost og Hotelvirksomhed." Da de fleste pensionater var fremlejet, og ikke ejet, blev de altså ramt af lovgivningen, der ikke tog højde for denne fremlejevirksomhed.

Klassificering og anden kontrol af pensionater

I metodeafsnittet skrev jeg om prisudvalgene, der i perioden 1939-1952 regulerede prissætning af varer og tjenesteydelser – også pensionatspriser. Det var den periode, hvor flest pensionater var underlagt den mest omfattende kontrol. Dog er det vigtigt at understrege, at prisudvalgene kun beskæftigede sig med anmeldelsespligtige pensionater, hvilket betød pensionater med mere end fem pensionærer – ligegyldigt om de både havde kost og logi eller kun kost.

Prisudvalgene udsendte i perioden prislister til pensionaterne. Prislisterne var bestemmelser om, hvad pensionaterne måtte tage for kost og logi, baseret på en klassificering af pensionater i tre og nogle gange fire kategorier. Prislisterne

---

[327] Bro 2008, s. 276.

[328] Lov nr. 133 af 28. april 1931 angaaende Lejemaal om visse Boliger og Forretningslokaler m.v.

[329] Lov nr. 54 af marts 1937. Lejeloven.

var ikke vejledende men autoritative og skulle hænge et synligt sted i pensionatet. De tre almindeligt brugte klassificeringer var: 1 kl., 2. kl. og 3. kl. der også blev benævnt som gruppe I, gruppe II og gruppe III eller som 'de pænere pensionater', 'de almindelige pensionater' og 'de helt (eller ganske) jævne pensionater'.[330] Derudover blev betegnelsen luksuspensionater indimellem brugt, men de var sjældne. I København var der i efteråret 1945 ca. 10 luksuspensionater (og i *Kraks Vejviser* var der ca. 340 pensionater opført i alt), mens jeg ikke har set betegnelsen brugt om pensionater i provinsen.

Historikken i klassificeringen er ikke helt gennemskuelig. Allerede fra århundredeskiftet opererede pensionaterne selv med begreberne både i pensionatsbladene, og når de annoncerede i *Kraks Vejviser.* Det gjaldt i hvert fald de pensionater, der var 1.kl. F.eks. de ugifte søstre Hansenmeyer i Tordenskjoldsgade 15, der i 1905 annoncerede med "*Første Kl. Pensionat"*. I pensionatsbladene blev der skrevet om 1. 2. og 3. klasses pensionater som de rigtige pensionater, der var medlem, eller var værdige til at blive medlem af pensionatsforeningen.[331] Derudover var der en lang række mindre værdige pensionater – helt ned til 7. rang, men det var en uofficiel betegnelse, brugt af de "rigtige" pensionater og derfor handlede den mere om identitet og anerkendelse end egentlig klassificering, hvilket jeg vender tilbage til.

Den officielle klassificering brugt af prisudvalgene var baseret på seks forskellige spørgsmål, hvorudfra pensionaterne blev bedømt:

> *1. Pensionatets Beliggenhed (centralt, afsides el. lign)*
> *2. Ligger Pensionatet i en ny eller ældre Ejendom*
> *3. Hvilke Befolkningslag søger Pensionatet*
> *4. Kostens Kvalitet (Luksusmad, alm. Mad, ganske jævn Mad)*
> *5. Kan Pensionatet henregnes til 1) virkelig 1. Klasses Pensionater (velbeliggende, smukt udstyrede Værelser og Lokaler, moderne Bekvemmeligheder o. lign.) 2) almindelige Pensionater eller 3) ganske jævne Pensionater*

---

330 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5000. "Notat vedrørende Møblering i Pensionater.

331 Se f.eks. *Pensionatet*, nr. 10, 1906.

6. Eventuelle yderligere oplysninger[332]

I en skrivelse fra Prisdirektoratet til alle myndigheder med priskontrol i november 1946 blev de bedt om at klassificere pensionaterne i deres amt eller politikreds. Der var de tre ovenfor nævnte grupper at vælge mellem, og om gruppe II stod i skrivelsen: "De almindelige Pensionater, som formentlig udgør langt det overvejende Antal."[333] I samme skrivelse er der udførlige instrukser til, hvordan man bedømmer et pensionat efter, hvilken mad der blev serveret, hvordan værelserne så ud etc. – altså ligesom de seks ovenstående spørgsmål. Kosten og værelserne skulle bedømmes separat i forbindelse med prissætningen, og de to områder kunne godt sætte pensionatet i to forskellige klasser eller grupper. De almindelige pensionater udgjorde altså den største gruppe, og i et "Notat vedrørende Møblering i Pensionater" skriver C. Fredborg, der var prisinspektørassistent i København, i september 1945 om gruppe II – de almindelige pensionater: "I denne Gruppe er de fleste Pensionater placeret. Derfor er Standarden her ikke saa ensartet som ønskelig, og Grænserne opefter og nedefter er ret udflydende."[334] En undersøgelse af prisudvalgene i København og i udvalgte jyske amter viser, at der var stor forskel på klassificeringen af pensionaterne i hovedstaden og i små provinsbyer og landsbyer, der var blevet forstæder. En fortegnelse fra Kær Herred i Nørresundby Politikreds udarbejdet i juni 1944 indeholder 22 pensionater alle placeret i gruppe III. Heraf er 12 beliggende i Lindholm, der fra folketællingen i 1916 blev indlemmet som forstad til Nørresundby. På det tidspunkt havde Lindholm 1070 indbyggere, mens den ved folketællingen i 1945 talte 4.963 indbyggere, og dermed var den hastigst voksende by i Ålborg Amt i perioden.[335] Med fortegnelsen følger en rapport indeholdende en beskrivelse af hver enkelt af pensionaterne. For de flestes vedkommende er den meget kortfattet og stort set enslydende: "Ganske jævnt Pensionat beliggende i gammel Ejendom. Pensionærerne er Arbejdere. Kostens Kvalitet kendes ikke."[336] Den eneste variation i beskrivelsen er, at et par af pensionaterne er beliggende i "en ældre" eller "en ny" ejendom.

Fra Hellum-Hindsted Herreder i Hadsund Politikreds kom der også i juni 1944 en rapport. I byerne Skørping, Arden, Sdr. Kongerslev, Bælum, Lille Brøn-

---

332 LAN, Århus Amt, Prisudvalget, sager til journal A, 1945-51, A153 og A121.

333 LAN, Ålborg Amt, Prisudvalget, I fælleskoncept, Alm. Pensionater, PII.

334 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5000. "Notat vedrørende Møblering i Pensionater.

335 *Folketal, areal og klima 1901-1960*, tabel 6 IV O. Ålborg Amt, 3, s. 74-75.

336 LAN, Ålborg Amt, Prisudvalget, I fælleskoncept, Alm. Pensionater, PII.

dum og Hadsund lå der i alt 11 pensionater: "(…) fra Politimesteren i Hadsund skal undertegnede oplyse, at de i mit Distrikt beliggende og igangværende Pensionater alle kan henregnes til Gruppe III "ganske jævne Pensionater", idet de alle kun har Arbejdere i Pension."[337] Fra København forlød det i føromtalte notat om møblering om gruppe III: "I denne Gruppe er der relativt faa Pensionater, men det er mit Indtryk, at en overvejende Del af de ikke anmeldelsespligtige Pensionater maa henføres under Gruppe III." Det ser altså ud til, at flere pensionater i provinsen var gruppe III end det var tilfældet i hovedstaden, og at de henvendte sig til et andet klientel, der oftere var arbejdere, end det var tilfældet i hovedstaden.

Et andet kontrolområde, hvorunder pensionater også hørte, var pligten til at føre kontrol med overnattende personers navn, stilling og sidste opholdssted; en opgave, der lå hos værter, som havde gæster mod betaling.[338] Politiet kunne give "Hoteleiere, Gjæstgivere, Herbergerere og Værter i Logishuse" lov til i stedet for daglige anmeldelser at føre en bog, som politiet kunne gennemse ved kontrolbesøg. I 1930 kom en ny bekendtgørelse på området, der udvidede oplysningsmængden, og bestemte, at hotelejere, gæstgivere, værter i logishuse og herberger ikke længere blot kunne føre protokol, men skulle til politiet med kort eller lister over det sidste døgns ankomne.[339] Pensionatsværter kunne derimod stadig få lov til kun at føre kontrolbog eller -kort.[340]

Afslutning

Thomas Butler Gunn skrev spøgefuldt og sarkastisk om pensionater i New York i 1800-tallet, og han skrev, fordi pensionatslivet var en moderne, urban erfaring som en stor del af befolkningen i 'the big apple' delte. I Danmark foregik urbanisering og indvandring i et andet tempo, men også her oplevede man i 1800-tallet et stigende behov for overnatningssteder. Behovet hang sammen med en øget mobilitet og med byernes vækst i særligt anden del af 1800-tallet, og tidligere tiders gæstgiverier og herberger fik selskab af hoteller og pensionater, ligesom der kom flere logerende hos familier i byerne. Det var både byens boligty-

---

337 LAN, Ålborg Amt, Prisudvalget, I fælleskoncept, Alm. Pensionater, PII.

338 Lov om Tilsyn med Fremmede og Reisende m.m. blev udsendt i maj 1875 og § 19 indeholdt bestemmelserne om at melde betalende overnattende.

339 *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1929/1930*, s. 628.

340 Disse arkivalier er tilsyneladende ikke gemt i Københavns Politis arkiver. Der findes til gengæld hos Sundhedspolitiet sandsynligvis arkivalier, da pensionaterne var under sundhedsmyndighedernes kontrol for fødevarer. Jeg har vurderet, at det ikke vil bringe nye typer af informationer om pensionaterne.

per, der blev tilpasset nye behov, men det var også samlivsformerne der ændrede sig, således at byens voksende befolkning blev passet ind i boligmassen. I afhandlingens periode var langt størstedelen af danskerne lejere, hvilket betød, at mobiliteten på boligmarkedet var stor. Logerende og pensionærer udgjorde en buffer, og deres periodiske tilstedeværelse kunne f.eks. bidrage til at realisere ønsket om en større eller dyrere lejlighed, eller være med til at betale huslejen for en familie, hvis hovedindkomst var et håndværk, som gav mindre indtjening om vinteren.

Jeg har i kapitlet undersøgt pensionater i Danmark ud fra tre vinkler: Deres historie i forhold til andre overnatningssteder som herberg, gæstgiverier og hoteller, deres antal og antallet af de pensionærer, der boede i dem, og endelig den lovgivning, der regulerede området. Alle tre områder, der ikke tidligere er undersøgt. Den overordnede konklusion på kapitlet er, at urbanisering betyder et forøget antal enligtstillede, der lever selvstændigt og har behov for kost og logi. For at imødekomme dette moderne, urbane behov opstod pensionatet, der adskilte sig fra andre beslægtede virksomheder som restaurationer, cafeer, herberg, gæstgiverier, hoteller og lignende ved at traktere ved sluttet bord og give fuld kost (modsat delvis fuld kost). Placeringen af pensionatet i en privatsfære, hvortil der ikke behøvedes adkomst til næring skete allerede ved næringsfrihedens indførelse i midten af 1800-tallet. Efterhånden som der kom flere pensionater og pensionærer, blev området også tilsvarende reguleret for at sikre, at pensionaterne ikke konkurrerede med f.eks. hoteller. Pensionatsprisen på kost og logi skulle angives samlet, og det blev slået fast, at aftalen om kost og logi mellem indehaver og pensionær/sælger og køber skulle være længere end en uge af gangen; bortset fra de steder, hvor pensionaterne fra slutningen af 1930'erne på baggrund af den øgede tilstrømning af turister fik lov til at udleje i kortere perioder.

Jeg har i kapitlet vist, hvordan pensionatet har befundet sig i en gråzone mellem hjem og forretning. Bespisningen omkring sluttet bord og indlogeringen for de, der ønskede det, foregik under private, hjemlige former, men samtidigt eksisterede der et lejerforhold og nogle økonomiske transaktioner. I landets første lejelov kunne politikerne ikke finde ud af at adressere dette forhold, hvorfor behandlingen af pensionater blev udsat, og et udvalgsarbejde iværksat. Pensionatsudvalgets arbejde i 1920 gik ud på, at balancere hensynet til det private forhold mellem to parter som pensionatet var, men samtidigt sikre, at de to parter, som også var hhv. sælger og køber af en vare, kunne blive hinanden kvit, hvis de ønskede det.

Der fandtes pensionater i alle danske byer, og de kan findes i vejvisere og folketællinger fra andel halvdel af 1800-tallet og frem, men først fra omkring 1900 blev de en egentlig kategori, der blev nævnt i folketællingerne og havde en rubrik i telefonbogen. Det materiale jeg har gennemgået viser, at der var flest pensionater i 1930'erne, og at deres antal derefter faldt; kraftigst fra 1960 og frem. Det statistiske materiale giver ikke noget entydigt billede af, hvor mange pensionærer og pensionater, der var, men jeg har i kapitlet vist, at det var et udbredt fænomen med op til 2000 af myndighederne kendte pensionater i midten af 1930'erne, og dertil kom et ukendt antal mindre pensionater, hvis eksistens var mere flygtig og tilknytning til arbejdsmarkedet mere løs. Det statistiske materiale kan give en fornemmelse af fænomenets udbredelse, både i antal, men også geografisk. Pensionatets eksistens imellem privatsfære og virksomhed gør imidlertid, at det ikke har været et entydigt defineret fænomen, hvorfor mange pensionater utvivlsomt er sluppet igennem maskerne i det officielle Danmarks statistiske net. Den pointe kan man imidlertid kun komme frem til gennem en systematisk gennemgang af forskelligt talmaterialet, sådan som jeg har gjort det i dette kapitel. Kapitlet har derfor ikke kun fortalt pensionatets historie overordnet og i tal, men har også fortalt en historie om statistikkens historie, og om hvordan danskernes liv i stigende grad er blevet defineret og talt. Den metodiske konklusion er, at folketællinger og andre tællinger kan være et brugbart og nyttigt kildemateriale og har sin berettigelse i et kulturhistorisk studie, men de kan ikke stå alene, og skal suppleres med andre kildetyper.

Ved at benytte tre forskellige folketællinger har jeg i kapitlet også præsenteret en mindre kvantitativ undersøgelse af pensionater, pensionærer og logerende i Frederiksborggade. Undersøgelsen bekræftede, at pensionærer typisk var unge, ugifte fra provinsen, der studerede, var i lære eller arbejdede, og havde boet i pensionatet mindre end to år, hvorfor man kan kalde boformen for noget længerevarende midlertidigt. Undersøgelsen viste også, at der stadig var mange pensionærer i 1950, og at de boede i store pensionater, hvilket kan have været særligt udbredt i Frederiksborggade, der traditionelt var en gade med mange pensionærer.

Der var i hele perioden en klassificering af pensionater, der bl.a. inddelte dem efter beliggenhed, hvad for en slags mad de serverede, og hvilken type mennesker, der søgte dem. Differentieringen kan tolkes som et tegn på, at der var et bredt marked og at det ikke var en bestemt samfundsklasse, der havde behov for at spise og bo, men at mange forskellige typer af mennesker delte den omtalte urbane erfaring af, at bolig, arbejde og måltider kunne være adskilte sfærer.

6. Køn, identitet og anerkendelse

Det er næsten entydigt i statistikker og erindringsmateriale, at pensionaterne i Danmark var drevet af kvinder, hvoraf flertallet var enligtstillet. Det var altså kvinder, der sørgede for, at nogle af byens mange enligtstillede fik logi og/eller kost. Som vist i kapitel 5 placerede dansk lovgivning overordnet pensionaterne i privatsfæren, hvor mange af dem sikkert også befandt sig ganske godt. Men der var også pensionatsværtinder, der så det at drive pensionat som et erhverv, og som udtrykte frustration over samfundets manglende anerkendelse af det arbejde, de gjorde for at skabe et hjem for mennesker i byen, der ikke havde noget.

Hvor forrige afsnit analyserede lovgivning og regulering, og dermed det offentliges definition af pensionatet, vil dette afsnit fokusere på pensionatsejernes selvopfattelse, definition af deres branche og årsager til at gå ind i pensionatsdrift. Analysen vil begynde med en sammenligning af pensionatsindehavernes kønsfordeling og fordelingen i nærliggende brancher. Dernæst vil jeg analysere de forskellige pensionatsblade og deres diskussion af fag og stand. Til sidst vil jeg gennem erindringsmateriale analysere forskellige årsager til at starte et pensionat, og endelig lade tre pensionærer 'komme til orde' for at give et tekstnært billede af, hvorfor man valgte at bo på et pensionat.

Pensionatsværtinde og hotelvært

Af de 1813 pensionatsholdere ved folketællingen i 1901, omtalt i kapitel 5, var 1753 eller 97 pct. kvinder. Fem ud af ti kvinder var enker, fire ud af ti ugifte, og en enkelt af ti var gift. Den typiske pensionatsholder var altså en enligtstillet kvinde. Tilsammen forsørgede kvinderne ca. 900 personer under 18 år, hvorfor mange af dem må have haft børn, og senere i kapitlet vil jeg undersøge, hvordan pensionatet kunne være en oplagt mulighed for enligt stillede kvinder, der havde børn at forsørge.

I 1901-folketællingen havde 18 pct. af landets husstande et kvindeligt husstandsoverhoved. I enpersonshusstande var der en overrepræsentation af kvinder, der udgjorde ca. 70 pct. Husstande med én person udgjorde på dette tidspunkt mindre end 5 pct. af det samlede antal husstande, men heraf var størstedelen altså kvinder. Forklaringen er, at kvinder både havde en længere gennemsnitlig levetid end mænd og samtidig langt oftere boede alene som enker, end det var tilfældet med enkemænd. Sidstnævnte fik ofte en husbestyrinde, havde voksne børn til at passe sig eller flyttede f.eks. i pensionat. Jo større en husstand var, jo mindre var andelen af kvindelige husstandsoverhoveder, indtil husstandene blev fra 11-15 personer. Når de kom over den størrelse, steg andelen af

kvinder igen, ikke meget, men dog nok til at være bemærkelsesværdigt. *Statistisk Tabelværk* giver selv følgende bud på, hvorfor: "Forklaringen er sandsynligvis den, at en stor Del af de meget store Husstande er Pensionater o.l., der fortrinsvis drives af Kvinder."[341]

Ejerne og bestyrerne af de 1472 pensionater som blev talt ved erhvervstællingen i 1935 havde en anden kønsfordeling end ovennævnte fra folketællingen i 1901. Nu var 2/3 ejet eller bestyret af en (eller to) kvinder, mens den sidste tredjedel var mænd.[342] Antallet af kvindelige pensionatsholdere var altså tilsyneladende faldet fra 1901 til 1935 og mandlige omvendt steget. En af forklaringerne var, at andelen af gifte kvinder, der drev pensionat, var blevet højere. På den måde var det et fællesprojekt for et ægtepar, hvor hun stod for daglig drift, og han havde ansvar for regnskab. At den model var udbredt fremgår af de originale indberetningsskemaer fra erhvervstællingen. En anden forklaring på stigningen af mænd kunne være, at det var blevet en bedre forretning at drive pensionat, fordi f.eks. madlavning i form af diner transportable blev mere udbredt. Dermed blev den del af pensionatsbranchen i stigende grad et marked, der nærmede sig andre brancher som gæstgiveri og restauration, hvorfor det også blev mere interessant for mænd, der traditionelt havde 'siddet' på restaurations- og hotelbranchen. At forskellige diner transportable virksomheder blev kategoriseret under pensionater viser også, at de statistiske myndigheder havde svært ved at følge med i de mange forskellige former, servering af mad og drikkevarer antog, hvilket bliver uddybet i kapitel 8.

Allerede ved folketællingen i København i 1885 var stort set alle pensionatsholdere kvinder. Rubrikken "Traktører og Restauratører", der også indeholdt gæstgivere og hotelejere, fortalte derimod den omvendte historie. Af 1163 af slagsen var 1020 mænd – 899 gifte, 53 ugifte og 68 enkemænd.[343] En københavnsk restauratør, gæstgiver eller hotelejer var altså lig med en gift mand. I bogen *Danske værter. Ledere af kendte Hoteller. Restauranter, Moteller og Kroer i Danmark* fra 1964 genfinder man samme billede. Bogen indeholder 111 værtsbiografier og 99 af dem er mænd.[344]

---

341 *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra A, nr. 3, 1903, s. 35.

342 Erhvervstællingen opgjorde også mere end 4000 ansatte som "Handels- og hjælpepersonale" i pensionatsbranchen, det vil sige husassistenter til madlavning og rengøring samt bude, og af dem var lidt over 90 pct. kvinder.

343 *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik*, nr. 8, 1887, rubrik 151, s. 72-73.

344 Roberto Weile: *Danske Værter*, 1964.

Et eksempel på, hvad for nogle typer af pensionater hhv. mænd og kvinder drev kommer til udtryk i en opgørelse over, hvilke pensionater i Viborg Amt, der i 1946 modtog prisudvalgets nye bekendtgørelser om pensionatspriser. Brevene, der blev sendt ud med bekendtgørelsen, var fortrykt med "Hr. Pensionatejer", men i mange tilfælde er Hr. streget ud og erstattet af Fru eller Frk. Der blev sendt breve ud til 23 pensionatsejere; 11 mænd, 9 kvinder og 3 KFUM pensionater, hvor der ikke var nogen angivelse af bestyrerens køn. Af de 11 mænd drev tre kroer, fire et afholdshotel og en havde et højskolehjem. Kun tre havde almindelige pensionater – af adresserne at læse i byhuse i stationsbyer som Aalestrup og Kjellerup.[345] Af kvinderne drev en et afholdshotel og en et almindeligt hotel mens resten havde almindelige pensionater i huse og villaer ligeledes i stationsbyer.

Ingen af de bøger jeg har læst om gæstgiverier og hoteller reflekterer over kønsforskellen, hvilket jeg heller ikke havde forventet. Ligesom resten af det danske arbejdsmarked var også arbejdsfunktionerne i gæstgiveribranchen kønsopdelt. De udadvendte, højestlønnede jobs som ledere, receptionister og tjenere, samt jobbet som kok, blev varetaget af mænd, mens kvinder var køkkenpersonale, stuepiger og nogle steder såkaldte buffetdamer. Sådan var det i hvert fald indtil 1920, hvor en stor københavnsk tjenerstrejke gjorde, at værterne sendte deres kvindelige personale ind for at servere. Kvinderne klarede selvfølgelig jobbet ligeså godt som mændene, og da strejken endte efter en måned, blev mange tjenere ikke genansat, og ordet "servitrice" fandt vej ind i det danske sprog.[346]

Der er ikke noget overraskende i, at gæstgiverier, restaurationer etc. var ledet og ejet af mænd – på den måde lignende de alle andre samfundsområder. Pointen er medtaget, da den understreger, at kvindedominansen i pensionaterne viser, at det var en branche med en anden historik og en anden samfundsmæssig anseelse og tilknytning end andre nært beslægtede områder. I denne sammenhang har historikeren Niels Kayser Nielsen en væsentlig pointe i, at andelen af kvinder i fødevareindustrien stiger, jo tættere på kunden man kommer. Han mener, det skyldes at f.eks. á la carte restauranter centrerer sig om en ren købs/salgs relation, mens kantiner og den type køkkener, og i mit tilfælde pen-

---

345 Aalestrup var en del af Himmerlandsbanerne og lå i krydset mellem Hobro, Løgstør og Viborg. Kjellerup lå på Silkeborg-Rødkjærsbro banen, der kun var 35 km. Alle jernbanelinjerne blev nedlagt i løbet af 1960'erne. www.jernbanen.dk/pbaner.asp?s=112 og www.baner-omkring-aalborg.dk

346 Qvistorff 1984, s. 181 ff.

sionater, har et element af omsorg. Niels Kayser Nielsen henviser også til, at der findes en heraf afledt kliché om, at mænd skaber, mens kvinder giver.[347] Det er måske det selvbillede, mandlige restaurationsejere og kokke har haft, men det har bare ingen hold i virkeligheden. Netop hele diskussionen om pensionatsværtinder viser, at de ikke bare anså sig for givere, men i høj grad som skabere af et trygt hjem og en virksomhed, der modsvarede et urbant behov og en efterspørgsel, hvilket de også ønskede anerkendelse for.

At kvindernes indtog på arbejdsmarkedet i nogle sammenhænge af mænd blev ansat for problematisk, har jeg tidligere givet eksempler på. I forhold til pensionaterne kom det bl.a. til udtryk i de første numre af pensionatsforeningens eget blad *Pensionatet* i 1905, hvor lederskribenten var en mand. Det er i øvrigt sigende, at et blad, der i overvejende grad var henvendt til kvinder overlod spalteplads til en mandlig journalist, der så brugte spalterne til at problematisere bestemte træk ved kvindekønnet. Den mandlige lederskribent bekendtgjorde, at det kun var ca. 50 ud af de over 300 pensionater i København, som kunne siges at opfylde de betingelser, der kunne stilles til et moderne, velfungerende pensionat:

> *Resten er en Slags Biforretninger for Husmødre, der se sig tvungne til ved Middagsabonnement eller Udlejning af et eller flere Værelser at hjælpe paa de knappe Husholdningspenge. Det siger sig selv, at det er forbundet med store Vanskeligheder at reformere endsige forbedre en Stand, hvis udøvere rekruteres fra saa højst forskelligartede Samfundslag, som Tilfældet er med de Damer, der her i Kjøbenhavn leder Pensionaterne.*[348]

Det var ikke kun husmødre kontra erhvervskvinder, der var hans ærinde. Det var også diskussionen af mænds kontra kvinders kompetencer i et fag, hvis udøvere i København ifølge skribenten udelukkende var kvinder, og han fortsætter: "I Modsætning til Forholdet i udenlandske Pensionater, særlig i England, hvor mange ledes af Mænd, er det modsatte Tilfældet hos os. Af vore kjøbenhavnske Pensionater ledes, saa vidt vides, ikke et eneste af en Mand. Hertil vil man maaske indvende, at det væsentlig er en Kvindeopgave, at lede et Pensionat, men dette holder ikke Stik (…) Kvinden er selvskreven til den gastronomi-

---

[347] Niels Kayser Nielsen: "Maden, byen og lokalsamfundet", 2003a, s. 141.

[348] *Pensionatet,* nr. 1, 1905.

ske Del af Ledelsen: det husmoderlige – om man vil – men med Hensyn til en Mængde andre Forhold vil en Mand altid være bedre paa sin Plads."[349]

Jeg er skeptisk omkring skribentens påstand om, at de engelske pensionater blev ledet af mænd. Jeg tror, at han sammenblander gæstgiverier og pensionater. Gæstgiveri bliver på engelsk kaldt *Inn*, og var et sted, der i vidt omfang havde mandlige værter; *innkeeper* er et ord, der oftest refererede til en mand, hvorimod en kvinde hed *hostess* eller *lodging house keeper*. Leonore Davidoff skriver, at der i 1800-tallets folketællinger i England var 80 pct. mandlige *innkeepers* mod 20 pct. kvinder, og at billedet var omvendt, når det kom til *lodging house keepers*.[350]. Wendy Gamber diskuterer ikke spørgsmålet om køn statistisk, men forudsætter gennem hele sin bog om amerikanske pensionater i 1800-tallet, at værtinden er en kvinde. Paul Groth skriver i sin bog om hotelboliger i Amerika i 18- og 1900-tallet, at "In 1900, up to 95 percent of American rooming house keepers were women"[351], men henviser ikke videre til kildemateriale. De fleste andre undersøgelser på engelsk omhandlende *boarding houses*, som jeg præsenterede i forskningsoversigten, peger på, at "boarding and lodging" har været et kvindedomineret område, fordi det muliggjorde at skabe et marked ud af "surrogate family activities", som Leonore Davidoff formulerer det[352], men jeg kender ikke til andre undersøgelser end min egen, der så systematisk har lavet en kvantitativ undersøgelse.

Hvad nu hvis kvinder gerne ville væk fra husmoder- og familieprædikatet? Hvis de gerne ville tages alvorligt som forretningsdrivende uden skelen til, at de services, de tilbød, traditionelt hørte til i privatsfæren? Det var en vanskelig kamp, og den vej, der blev valgt, var at skabe et hierarki, hvor de øverstes legitimitet og professionalisme bl.a. blev fundet ved at pege fingre nedad. Set i det lys giver det også bedre mening at benytte en mandlig skribent til at pointere, at nogle kvinder var bedre og mere egnede til forretningsdrift end andre.

"Pensionat og Ikke-Pensionat" – kampen om identitet

Udover opskrifter, mødereferater, føljetoner og reklamer var der i forskellige pensionatsblade også nogle gennemgående diskussioner om definitionen af et pensionat, og om hvordan pensionaterne skulle organisere sig. Diskussionerne kredsede om de grundlæggende problemer, der var forbundet med at gøre kvin-

---

349 *Pensionatet,* nr. 1, 1905.
350 Davidoff 1995, s. 169.
351 Groth 1994, s. 179.
352 Davidoff 1995, s. 152.

ders arbejde med hus og hjem til et erhverv, og diskussionerne var et vigtigt redskab i den kontinuerlige opbygning af en erhvervsmæssig identitet.[353] I dette afsnit vil jeg analysere to områder, hvorigennem en gruppe af danske pensionatsejerne forsøgte at skabe sig en identitet, der kunne tage dem ud af husmodersfæren og placere dem i en mere professionel kontekst. Det første område er det definitoriske; hvad skal tælle som et pensionat? Det andet er spørgsmålet om faglig organisering.

"Hvad er et pensionat?" Spørgsmålet var overskriften på forsideartiklen i *Dansk Pensionat-Blad* i februar 1931. Artiklen konstaterede, at det var et ofte diskuteret spørgsmål, og at svaret lå umiddelbart for: "(…) et Sted, hvor Folk kan købe Mad og Værelse."[354] Artiklen fortsætter med at reflektere over, at definitionen alligevel ikke var så enkel, for der var mange eksempler på steder, der sælger både mad og værelse, men ikke var et pensionat. Skribentens tilgang er, at der for ethvert fag må gælde "(…) at det skal drives erhvervsmæssigt for at blive taget i Betragtning som Udøvelse af Faget, og kun de der driver Faget erhvervsmæssigt kan kaldes Fagets Udøvere." Med andre ord, var der mange husmødre, der ifølge denne definition ikke drev pensionat, og skribentens konklusion om disse var, at de "fuskede i Faget" og var skadelige for både sig selv og for pensionaterne som "Stand og som Fag". Artiklen og dens udsagn er repræsentativ for, hvordan de forskellige skribenter i bladene arbejdede med definitionen af et rigtigt pensionat. Nemlig, ved hjælp af eksklusion, at pege på steder, der ikke udøvede faget erhvervsmæssigt og godt nok, og dermed ikke var et pensionat. Det er interessant, at selvstændigt erhvervsdrivende i servicesektoren, der burde være inkarnationen af fri næring, samtidig retorisk griber tilbage til lavs- og standssamfundet og ideen om "fuskere".

Mange af diskussionerne i pensionatsbladene gik på, hvordan man fik kunderne til at forstå den store forskel på "Pensionat og Ikke-Pensionat."[355] Et gennemgående argument var, at alt ville se bedre ud for pensionaterne, hvis kunderne ville holde op med at vælge pensionat udelukkende efter pris, men mere efter forholdet mellem pris og kvalitet af forplejningen.

Bladene gentager sig selv meget, og selvom der blev argumenteret på mange forskellige måder omkring definitionen af et pensionat, er kernen en cirkelslutning: At skabe en forening for pensionater og derefter bruge årtier på at slå fast,

---

[353] For er god og indsigtsfuld diskussion af denne problematik med udgangspunkt i 1920'ernes nye unge kvinder. Se Søland 2000, "Chapter 6 "A most Important Profession"", s. 144-169.

[354] *Dansk Pensionat-Blad*, nr. 4, 1931.

[355] *Pensionatstidende*, nr. 3, 1922.

at det kun er foreningens medlemmer, der er pensionater. Det gør selvfølgelig kildematerialet til at analysere identitet sparsomt, men selvom foreningerne og bladene havde forholdsvist få medlemmer og læsere, og derfor var meget lidt repræsentative for de danske pensionater, så udtrykker diskussionerne alligevel holdninger til nogle væsentlige paradokser som angik alle pensionatsværtinder – også selvom de kun forholdt sig til dem implicit eller slet ikke forholdt sig til dem.

Igennem alle fremstillingerne løber en gennemgående retorik om, at hovedfjenden var husmoderen, men begreberne "Smuds" og "Smudsarbejderen" gik også på konkurrencen fra pensionater og spisesteder, som ikke var medlem af foreningen. I en artikel fra 1924 skitserer Dina Mortensen, pensionatsejer på Frederiksberg og medlem af foreningens bestyrelse, nogle hovedfjender. En er nogle unavngivne store foretagender, der forsøger at knække pensionaterne. Jeg formoder, at det bl.a. drejer sig om de kommunalt støttede folkekøkkener, der blev oprettet under og efter Første Verdenskrig. Folkekøkkenerne var en torn i øjet på mange pensionatsindehavere, der fandt konkurrencen fra de offentligt støttede virksomheder bundurimelig, hvilket var et tema i mange numre af pensionatsbladene. En anden konkurrent var forskellige andre bespisningssteder, ikke mindst marketenderierne, der kunne bespise medarbejdere på arbejdspladsen og dermed gøre dem til ex-pensionærer.[356]

Andre foretagender, der lavede mad og solgte den portionsvis, skulle ekskluderes fra pensionaternes kreds, hvilket også fremgår af de ved generalforsamlingen vedtagne love for "Foreningen af kjøbenhavnske Pensionater". I paragraf 6 står, at "Indehavere af Middagsabonnementer og Hotel garni'er (…)" er udelukkede fra foreningen.[357] 'Rigtige' pensionater var altså ifølge bladene kun pensionater med både logi og kost, men min undersøgelse har vist, at spisepensionater i høj grad også blev betragtet som pensionater. Det var sådan de blev annonceret, det var sådan, de blev set af pensionærerne, og i det offentlige kildemateriale jeg har brugt, som f.eks. erhvervstællingerne, blev der ikke skelnet mellem, hvorvidt der både var kost og logi eller kun kost.

En anden og endnu farligere fjende var "de Smuds-Kollegaer som kalder sig Pensionatsdrivende (…)"[358] "Smuds-Kollegaer" var pensionatsindehavere, der solgte maden alt for billig, og i artiklen om emnet konkretiserede Dina Morten-

---

[356] Marketenderier organiserede sig i 1927 med oprettelsen af sammenslutningen KMS (Kooperative Marketenderiers Samvirke).

[357] *Pensionatet,* nr. 2, 1905.

[358] *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 3, 1924.

sen grænserne i kroner og ører. Det blev udfordret i det næste nummer af bladet, hvor en kvinde under overskriften "Hvad er Smudskonkurrence" mente, at definitionerne var for snævre: "Prædikatet "Smudskonkurrence" tilkommer efter min Mening den Kollega, der sælger sine Varer under den Pris, hun selv kan fremstille dem til, og som ikke tillægger en – efter Forholdene – passende Avance."[359]

Her handler argumentationen altså ikke kun om, hvorvidt pensionaterne var virksomheder eller husmodersupplering. Nu handler den også om, at der iblandt virksomheder, der anså sig for at være pensionater, var nogle, som var for billige. Sådanne anklager stod ikke uimodsagt hen og indvendingen fra kvinden går med sætningen "en – efter Forholdene – passende Avance" lige til problemets kerne. For hvad var en passende avance? Hvis en virksomhed skal tjene penge, er det vigtigt med en avance, men spørgsmålet er, om pensionater altid var en sådan virksomhed. Noget kunne tyde på, at der var mange andre årsager til at drive et pensionat end at tjene penge, og at avance og indkomst ikke for alle var det primære.

Hvad angår begrebet "smuds" var det ikke opfundet af pensionatsværtinder. Det var bl.a. taget ud af munden på mænd, der følte sig trængt på arbejdsmarkedet af kvinder! Begrebet "smudskonkurrenter" fandt jævnligt vej til dagspressens spalter i de første årtier af 1900-tallet, når mandlige skribenter skulle diskutere, hvilken betydning det havde for samfundet, at flere kvinder kom på arbejdsmarkedet.[360] Det 'smudsige' lå både i, at kvinderne overhovedet tog arbejde, og at de oven i købet gjorde det til en lavere løn end mænd. Dermed var de at foretrække for arbejdsgiverne og udgjorde en trussel mod mændene.

I kampen for anerkendelse og en professionel identitet overtog nogle af de toneangivende pensionatsværtinder i København altså en mandlig retorik vendt mod kvinder. Den retorik fortsatte i foreningens diskussioner om organisering og plads på arbejdsmarkedet. En diskussion, der er interessant, fordi den både inkorporerer generelle betragtninger om at stå indenfor eller udenfor, og fordi den har et subtilt kønsperspektiv.

"Pensionatsstandens Amazonekorps"– forsøg på at gå i samlet flok

I metodeafsnittet redegjorde jeg for, at den københavnske pensionatsforening, der blev oprettet i 1905 først blev udfordret, da en alternativ forening eksistere-

[359] *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 4, 1924.
[360] Geertsen 1990, s. 18 ff.

de nogle år omkring 1930 og også udgav et blad. I dette afsnit vil jeg se lidt nærmere på foreningernes standstanker, der særligt kom til udtryk i pensionatsbladene i begyndelsen af 1920'erne. Diskussionerne skal forstås i konteksten af et samfund, hvor faglig organisering var et varmt emne, og derfor også optog pensionatsejerne. De kvinder, der var i spidsen for foreningen, var optaget af, at "Pensionater" skulle adskilles fra "Ikke-Pensionater", og at det kun kunne lade sig gøre gennem en faglig organisering. De argumenterede bl.a. med, at mænd for længst havde forstået vigtigheden af sammenslutninger: "Ogsaa blandt Kvinderne har Organisationstanken vundet stærk Fremgang. Naar det har taget Tid, er dette forstaaeligt. Man betænke blot, at Kvindens Arbejde hovedsagelig foregaar indenfor Hjemmets fire Vægge, hvor Dønningerne fra Livet udenfor har svært ved at finde ind. Desuden er Kvinderne som bekendt konservative af Gemyt; dog – vinder en Idé eller en Tanke først ind hos dem, saa gribes de hurtig af Begejstring, særlig naar Tanken er god og Sagen gavnlig for dem og deres."[361]

Værtinderne mente selv, at de havde en omsætning i pensionaterne, der kunne måle sig med indtjeningen i visse virksomheder i industrien, og retorikken omkring organiseringen var stærk og ofte en sammenblanding af standssammenhold, arbejderkamp og retorik fra før næringsfrihedens ophævelse. Grundlæggende var tonen, at man kun kunne løfte i flok:

> *"En enkelt Mand bar saa tit sit Land", – javel; men indenfor Pensionatsstanden har det endnu ikke vist sig, og der er heller ikke i Horizonten at øjne nogen Musolini, der ved et raskt Kup kan føre Pensionatsstandens Amazonekorps ind paa de fede Græsgange.*[362]

Agitationen blev ved over en periode på 40 år, og jeg formoder derfor, at det i hele perioden har stået sløjt til med den opbakning, som de mest foreningsaktive pensionatsejere ønskede. En af grundene til den manglende opbakning kan have været, at de der agiterede manglende nogle overvejelser om målet. Hvad skulle medlemmerne egentlig få ud af at være medlem af en pensionatsforening? Et af de åbenlyse formål var, at medlemmerne fik rabatter, når de købte ind. På den måde virkede foreningen som en kooperativ indkøbsforening, og ca. halvdelen af hvert nummer af bladet var afsat til reklamer. En anden fordel var, at

---

361 *Pensionatstidende*, nr. 2, 1922.

362 *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 1, 1923.

foreningen i 1907 oprettede en tjenestepigeforsikring, der sikrede arbejdsgiveren mod "utjenestedygtigt" personale ved at betale for deres fravær i op til seks måneder.[363] Forsikringen var meget populær og medvirkende til en stigning i medlemstallet. En tredje fordel var, at foreningen kunne yde juridisk bistand f.eks. i forbindelse med køb eller salg af pensionater. Ovenstående fordele kunne medlemmerne slutte op om, ligesom nogle også benyttede sig af foreningens tilbud om sociale aftener med underholdning. Alt sammen var det tiltag henvendt til store pensionater, som der var ganske få af, og oveni det har jeg givet mange eksempler på, hvor eksklusiv foreningen var i sit syn på definitionen af pensionater. Foreningens problem var derfor, at den ikke appellerede til det bredere udsnit af danske pensionater, og der var meget langt fra et luksuspensionat for den pænere middelklasse på Rådhuspladsen til de pensionater, der f.eks. bespiste arbejdere i Lindholm ved Nørresundby. Netop den store forskel mellem hovedstaden og provinsen var en af årsagerne til, at der i de første år af 1930'erne eksisterede en alternativ forening, der i højere grad repræsenterede provinsen.

Selv i egne rækker manglede der opbakning, når retorikken blev for faglig, og det f.eks. handlede om meninger om regulering af pensionaterne. Det fik foreningens formand, fru Mathilde Behrens, at føle da hun i januar 1922 indgav et andragende til regeringen om, at pensionater skulle have tvunget borgerskab. Hun ejede et stort velrenommeret pensionat på Gl. Strand i København, og mente, at det tvungne borgerskab kunne højne pensionaternes standard og forbedre deres retsstilling. Et problem med hendes initiativ var, at der ikke længere var noget, der hed borgerskab, men betegnelsen var "adkomst til næring". Det har Mathilde Behrens ganske givet vidst, men har alligevel valgt at bruge det gamle begreb om borgerskab, måske fordi det identitetsmæssigt lød bedre. Et andet problem var, at hun talte på vegne af foreningen, som om opfordringen var sendt fra en samlet pensionatsstand. Det var langt fra tilfældet, og i løbet af foråret indløb der protester, som gik på, at et tvungent borgerskab med krav til lokaler, ansættelser og regnskaber samt en årlig betaling til staten i form af den restaurationsafgift, hvis lovgrundlag netop blev behandlet det forår, ville føre til lukning af mange mindre pensionater.[364] Borgerskabskravet blev også afslået af den lovgivende magt, og Behrens initiativ førte til, at mange meldte sig ud af foreningen. Hun selv fortsatte foreningen med samme bestyrelse, men med et

---

[363] Forsikringen kunne ikke udbetales, hvis der var tale om veneriske sygdomme, tuberkulose eller sindssygdom. *Pensionatet*, nr. 29 og 30, 1907.

[364] Lov om Afgift paa Omsætningen i Kafeer, Restaurationer m.m, nr. 253, 12.juni 1922.

nyt navn til pensionatsbladet, hvis indhold imidlertid forblev det samme. Konflikten omkring borgerskabskravet og foreningen blotlagde, at de pensionater, på hvis vegne foreningen talte, var langt mere mangfoldige, end bladet ofte gav udtryk for. Konflikten viste også, at ordet fagforening i munden på en pensionatsejer mere betød sammenhold og interessefællesskab, end det egentlige formål med en fagforening. Pensionaterne var netop ikke en samling af arbejdstagere, men en samling af selvstændigt erhvervsdrivende og i flere tilfælde arbejdsgivere.

Nogle værtinder var utilfredse med, at pensionaterne ikke i særlig høj grad var reguleret af lovgivning, og det var den officielle holdning, som blev udtrykt af de store pensionater i foreningsblade. Det var også disse pensionater, der vedvarende agiterede for sammenhold, men som i en leder i pensionatsbladet i 1926 måtte konkludere: "Det kan ikke nytte at nægte det: der er egentlig ikke nogen stærk Samlingstanke indenfor Pensionatstanden (…) Vor Stand har som ingen anden Stand Masser af Konkurrenter. Tænk f.eks. paa, hvor mange "Pensionater" der findes rundt om i private Familier. Dette nævnes her kun for at vise ét Eksempel paa Konkurrenternes Antal."[365]

Mange af de mindre pensionater – både spisepensionater og dem med et par logerende, har ganske sikkert været yderst tilfredse med selv at drive deres lille bivirksomhed i privaten uden særlig stor indblanding fra stat og kommune. Deres identitet har ikke ligget i at være del af en stand, virksomhed eller branche, men i en udvidet husstand, hvor husmoderlige dyder kom sultne mennesker i nærmiljøet til gode. Hvis læseren erindrer det lille brev fra Frk. Jensen i Holbæk citeret i kapitel 5, så mener jeg, det kan det tolkes som et udtryk for mange pensionatejeres selvbillede. Nemlig at de egentlig ikke havde nogen forretning, men skabte et hyggeligt hjem for mennesker, der ikke havde et hjem andre steder.

Dette understreger, at Hareven har ret i sin kritik af forskere, der har haft for entydigt fokus på den private del af logiet, for der var mange eksempler på, at man ikke kunne skelne mellem, hvad der var privat familie, og hvad der var erhverv. Et pensionat med seks spisende pensionærer, der af myndighederne blev anset for at være anmeldelsespligtigt, kunne af værtinden anses som blot en lille biting, mens et pensionat med fire pensionater, der ikke interesserede myndighederne, kunne være et vigtigt levebrød for en enligtstillet kvinde.

---

[365] *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 6, 1926.

Nødløsning eller entreprenant strategi?

Pensionatsværtindernes diskussioner handlede om faglig anerkendelse og koblede sig også til diskussionen om værdien af husligt arbejde, og problematikken omkring, at de (kvinder), der arbejde med husarbejde blev koblet af det officielle arbejdsmarked, selvom deres arbejde i høj grad bidrog til samfundsøkonomien.

Mit kandidatspeciale havde titlen Kvindeliv i Peder Madsens Gang – en undersøgelse af udvalgte kvinders vilkår, strategier og muligheder i en københavnsk gade omkring 1870.[366] Nogle fandt ordet strategi lidt mærkeligt i den sammenhæng, blandt andet fordi mindrebemidlede kvinder i 1870 ikke selv ville have brugt ordet. Det er muligvis sandt, men pointen med ordet var, at kvinders husarbejde/surrogatfamilieaktiviteter har udgjort en stor og kompleks del af samfundsøkonomien. Endvidere at man i stedet for at tolke kvinder ind i en offerposition, hvor de lever fra hånden til munden, kan fokusere på, hvordan de havde forskellige strategier for at få et liv til at hænge sammen. Det er ikke kun noget, min egen forskning har vist. En række kvindehistorikere har fra 1970'erne og frem forsket i områder som var uudforskede, og de har leveret vægtige empiriske og teoretiske indsigter, der kan være med til at forklare nogle af kønsdynamikkerne i overgangen til et moderne industrialiseret samfund. Jeg mener stadig, at ordet strategi er yderst anvendeligt i undersøgelsen af kvinders situation i et samfund, hvor kvindernes adgang til det officielle arbejdsmarked var begrænset af både strukturelle barrierer og af helt konkrete som f.eks. en børneflok. Deres økonomiske råderum var ofte småt, og de var i lovgivning stillet svagere end mænd. I det perspektiv er det interessant at se nærmere på kvindernes grund til at åbne pensionater.

Livssituation og pensionatsdrift

Der er ligeså mange opstartshistorier, som der er pensionatsværtinder, men gennem analyse af erindringsmateriale har jeg fundet frem til tre kategoerier af livssituationer, der samler årsager og grunde til at åbne et pensionat.

Én livssituation var, at husstandsoverhovedet i den husstand man var en del af forsvandt, og husstanden blev splittet op. I de fleste tilfælde drejede det sig om ægtemandens dødsfald, og dermed kvinder der overgik til enkestand og rollen som eneforsøger for eventuelle børn. Sådan var det f.eks. for en af informan-

366 Roskilde Universitetscenter 2003. Specialet findes bl.a. på Kvinfos bibliotek, og som Københavns Stadsarkivs digitale skriftserie nr. 4. www.ksa.kk.dk/om-arkivet/materiale/

terne i min erindringsindsamling. Hendes far døde af lungebetændelse i 1935 og efterlod sig kone og fire børn mellem 1 og 6 år.[367] Han havde været præmiesælger, og familien var forholdsvist velstående, men der var ingen enkehjælp at få, og moren solgte huset og bilen. Hun havde som ung haft en delikatesseforretning i Kolding og rejste til København med børnene for at forsøge sig med samme slags forretning der. Af forskellige årsager blev opholdet i København kort, og familien flyttede tilbage til Viby, hvor moren købte et hus og åbnede et pensionat for Vibys forretningsdrivende og håndværkere: "Det var vigtigt for hende, at hun kunne passe os samtidigt (…) Der var slet slet ikke børnehaver. Det var den eneste mulighed for, at hun kunne være hjemme. Hun var tvunget til det, pisket til det." Moren blev gift igen i 1938 med en mand, der havde andet arbejde, og hun drev i praksis stadig selv pensionatet. Det blev lukket lige efter krigen, da kommunen eksproprierede grunden til en vej, og moren begyndte i stedet at tage ud som kogekone til festlige lejligheder.

Andre årsager til at en husstand blev splittet op kunne være skilsmisse eller separation, der ofte efterlod kvinden i den dårligste situation. Det var f.eks. tilfældet for fru Hass, der drev pensionat i København i 1940'erne og 1950'erne. En pensionær fortæller, at fru Hass da hun var i 30'erne var blevet forladt af sin mand, der havde fundet sammen med hendes veninde: "Hendes eneste chance for at forsørge sig selv, havde været at etablere et pensionat. Hun giftede sig aldrig igen."[368] Der findes i historien også mange eksempler på kvinder, der har passet hus for begge forældre eller en forælder, og efter dennes død åbner et pensionat i husstanden for at kunne beholde lejligheden eller huset. Det var tilfældet for Rigmor Truelsen i Skørping, der gennem mange år havde passet hus for sin far, som døde i midten af 1950'erne. Der var ikke nogen arv eller værdi i faderens vognmandsfirma, og Rigmor Truelsen stod som 40-årig, ugift, uden uddannelse og uden indkomst. Hun valgte derfor at omforme de resurser, hun havde, et hus med køkken og udmærkede evner for madlavning, til en indkomst og en livsmulighed ved at åbne et pensionat som hun drev til midten af 1970'erne.[369]

Den anden livssituation, der kunne føre til åbning af et pensionat, var nødvendigheden af at supplere en husstandsindkomst. Et eksempel er historien om

---

[367] MTM, 2908-c.

[368] MTM, 3908-a.

[369] MTM, 5109-c. Historien er fortalt af tre søstre, hvoraf to havde arbejdet på pensionatet som unge piger.

Selmi Andersen og hendes familie på Amager i 1910'erne.[370] Familiens situation ændrede sig, da faderes indkomst pludselig manglede, og moderens evner til madlavning i store mængder blev omformet til en forretning, hvor faderen også arbejdede, men samtidigt fastholdt en faglig identitet som arbejdsløs snedker. Ikke lang tid efter Selmis fødsel blev faren arbejdsløs, og familien måtte flytte fra en fin lejlighed til en med mindre husleje i Holmbladsgade: "Mor, som jo før havde drevet pensionat, satte skilt i vinduet: "Pensionat, Middagsmad eller fuld kost." Den første dag kom der 2 mand. Så gik det rivende stærkt." Kundegrundlaget var et jernstøberi lige overfor og et slagteri lidt længere nede ad vejen. Pensionatet voksede, og familien flyttede i 1912 til en femværelses lejlighed i samme gade. Et værelse blev lejet ud til en pensionær, mens resten af pensionatet var baseret på bespisning af 30-35 pensionærer. Pensionatet blev nedlagt, da udlejeren selv skulle bruge lejligheden, og familien flyttede til en moderne treværelses lejlighed på Sundholmsvej: "To svenske pensionærer flyttede med og fik det ene værelse formedelst et mindre bidrag til den dyre husleje."

Den tredje livssituation var at være en selverhvervende, ugift kvinde, der gerne vil skabe egen husstand. En af dem var Dorthea Jensby, og i en familieslægtsbog fra nyere tid står der om hende:

> *Dorthea Jensby, f. 12. marts 1895 i Hillerslev by. Døde ugift i marts 1969 i Thisted. Dorthea Jensby gik i skole 7 år, hvorpå hun hjalp til hjemme på gården til 1912. De følgende år til 1920 var hun husjomfru på Sæbygaard, og dernæst var hun husjomfru på godset Vilhelmsborg til 1922. I årene fra 1923-1925 var hun husbestyrinde hos provsten i Nors, og derefter startede hun et pensionat i Thisted, som hun drev til 1966.*[371]

Frk. Jensby, som hun blev tituleret, drev fra det gamle sømandshjem i Storegade Thisteds mest kendte pensionat i næsten fire årtier. Hun havde kun husassisten-

---

370 Selmi Andersen: "Erindringer fra Amager", *Historiske meddelelser om København*, 1994, s. 189-219. Selmi Andersen var 80 år i midten af 1980'erne, da hun nedskrev sine erindringer fra 5-6 års alderen. Hun reflekterer selv indirekte over erindringens begrænsninger, f.eks. har hun erindringer fra 3-4 års alderen, men erkender, at det blot er brudstykker; miljøer, mennesker, situationer, lugte etc.

371 MTM, 4708-c. Historien om Dorthea Jensby er fortalt af hendes niece Karen Juhler (f. 1930), der kom meget i mosterens pensionat i midten af 1940'erne, og ofte var i kontakt med mosteren til hun døde i 1969.

ter boende, mens pensionærerne boede på værelser i byen og kom for at spise. Der kunne spise 12-14 pensionærer af gangen, men under krigen var kapaciteten helt oppe på ca. 50 pensionærer, der spiste i hold. De fleste fik tre måltider dagligt og spiste varm mad til middag, for Thisted var ikke større, end man kunne nå til et middagsbord i frokostpausen. Frk. Jensby holdt aldrig lukket eller holdt ferie. Da hendes bror blev gift i 1944 på deres fødegård i Hillerslev, var det spærretid og umuligt at komme frem og tilbage fra Thisted, hvilket var et problem for frk. Jensby, der ikke kunne tage søndagen fri. Det løste to af hendes pensionærer, Falck-folkene Kaagaard og bette Pedersen, der hentede pensionatsværtinden i deres ambulance kl. 4 om natten og kørte hende de 12 km tilbage til Thisted, så hun kunne lave morgenmad til pensionærerne.

Et andet eksempel på en ugift kvinde, der drev pensionat, er Marianne Laursen (f. på en gård v. Viborg i 1871).[372] Hun kom ud at tjene som 12-årig og fik som 21-årig plads i København, hvor nogle af hendes søstre allerede var. Hun beskriver i sine erindringer selve rejsen: "Rejsen, det var en meget stor Begivenhed (…) Jeg skulde til Aarhus og med Skib, og jeg havde aldrig været ude at sejle (…) En af mine Søstre, [der] var bleven gift her, kom og tog imod mig (…) vi havde ikke set hinanden i flere Aar, saa det var ogsaa en stor Oplevelse."

Marianne Laursen forblev ugift og var i huset mange forskellige steder frem til 1917, hvor hun som 46-årig, efter at have tjent hos andre i 34 år, fik en lejlighed sammen med sin søster, hvor de åbnede et pensionat: "Min Søster var Danseskolelærerinde, og vi havde et par Logerende som boede hos os i nogle Aar, og jeg fik flere Spisegæster, det var svært nok, der var jo den 1ste Verdenskrig, der var vanskelig med mange ting, og selv om den hørte op, var der stadig Krig i alt, saa slide i det maatte jeg, men det var dog et Hjem." Søsteren døde i 1927, men Marianne Laursen fortsatte pensionatet:

> *(…) de samme Logerende blev boende endnu ca. 5 Aar. De blev gift omtrent samtidig, saa skulde jeg have nye. Jeg fik igjen to, der boede hos mig nogle Aar. Det var nu bleven daarlige tider for udlejning af Værelser i gamle Ejendomme, de kunde eventuel selv Leje en lille moderne 1 eller 2 Værelses Lejlighed med Centralvarme. Varmt vand og Vaskekumme kunde forlanges paa Værelserne, saa det kunde jeg jo slet ikke skaffe, af den grund fik jeg ikke lejet*

[372] NIHA, husvæsen nr. 5, nr. 784.

> *ud til de mere Fordringsfulde, havde endogsaa i flere tilfælde store Ubehageligheder af dem. Jeg var da ogsaa blevet en del ældre nu saa jeg holdt op med Pension. Jeg havde slidt, men var dog ikke heel slidt op (…)*

Fælles for den type historier er, at det ofte var midaldrende kvinder, der har tjent i forskellige steder i en årrække. Historierne har sjældent nogen entydig forklaring på, hvorfor kvinderne aldrig blev gift, men flere af historierne har et element af, at det ikke gik som planlagt. I Rigmor Truelsens tilfælde en forlovet, der alligevel ikke måtte gifte sig med hende, og i Frk. Jensbys tilfælde ulykkelig forelskelse og forviklinger. Marianne Laursen skriver ganske kortfattet: "Jeg forblev ugift og heller ikke blev jeg Forlovet, saa intet derom har jeg at berette."[373]

Husmor eller forretningskvinde?

Nødløsning eller entreprenant strategi? Eksemplerne ovenfor viser, at begge elementer findes i fortællingerne om at åbne et pensionat. En kvinde, der bliver enke og mister sit livsgrundlag, har brug for en løsning, der gør, at hun kan kombinere at have et hjem, at passe børn og at tjene penge til mad og husleje. Ordvalg som "tvunget til det", "pisket til det" i eksemplerne viser, at det måske handlede mere om nødløsning end om strategi. For fraskilte, separerede, enker og hustruer var det måske ikke nogen drøm at være pensionatsværtinde men en reel løsning på et problem, der kunne være meget akut. For ugifte kvinder, der havde arbejdet i huset og ledet køkkenet på større steder, som frk. Jensby, der havde været på en herregård og sparet penge op, var det en erhvervs- og karrieremulighed, samtidigt med, at det på den måde var muligt at kombinere en status som ugift med at skabe sin egen husstand. At det var denne type kvinder, der virkelig egnede sig til pensionatsdrift kan f.eks. læses i denne salgsannonce for et pensionat:

> *Et gammelt, anset Pensionat, der i 40 Aar har været drevet med stort Held, beliggende paa Raadhuspladsen, med 33 Værelser, hvoraf de 20 er fuldt monterede, Service til 3 Retter for 30 Personer samt Dækketøj medfølger. 35 Fag Vinduer til Gaden. Billigt til*

[373] NIHA, Husvæsen nr. 5, nr. 784.

> *Afstaaelse. Lille Udbetaling. For en Yngre, driftig, kapitalstærk Dame bydes der her en sikker Eksistens.*[374]

At pensionatets rammer var en hjemlig sfære gjorde, at omverdenen havde nogle ganske bestemte forventninger til pensionatet og ikke mindst værtinderne, og den service de skulle give. Omvendt var værtinderne også med til at skabe forventninger ved at italesætte, at der var et element af kald i pensionatsvirksomheden:

> *Vores Livsvilkaar er jo ikke glimrende. De fleste af os kunne vist uden Overdrivelse indrømme, at Pensionatsvirksomheden saavidt ikke har bragt os Velstand, og dog vover jeg at paastaa, at det Arbejde vi præstere, kan ligestilles med f.Eks. en Sygeplejerskes, der i Retning af Udholdenhed, Taalmodighed og Selvfornægtelse ikke er større eller mere oprivende end vort.*[375]

Det er netop nogle af de problemstillinger, der er udtrykt i figur 6.1. Her skal husmor og selvstændig erhvervskvinde forstås som to yderpunkter på en linje. Erindringsmaterialet viser, at det for nogle kvinder kunne være svært at bevæge sig væk fra husmoridentiteten, hvilket bl.a. er tydeligt i det, jeg kalder kundesyn, hvor husmoren er en idealist, der ikke nænner eller ønsker at tjene på pensionatsvirksomheden. Figur 6.1 er et forsøg på at opstille den forskel i pensionatsværtindernes behov for identitet og anerkendelse, som jeg har analyseret ovenfor.

Figur 6.1. Skema, der viser hvilke identitetsmarkører som hører til hhv. at drive pensionat som husmoder eller som selvstændig erhvervsdrivende.

	Husmor	Selvstændig erhvervskvinde
Årlig omsætning	Lille (underskud)	Stor (overskud)
Identitet som værtinde	Svag (udvidet hjem)	Stærk (professionel forretning)
Formål med pensionat	Supplement/overlevelse	Levevej/karrierevalg
Geografi/beliggenhed	Landligt/udkant/periferi	City eller attraktivt sted

[374] *Pensionatet*, nr. 6, februar 1906.
[375] *Pensionatet*, nr. 5, 1906.

		med herlighedsværdi
Kronologi/kontinuitet	Flygtig	Varig
Kundesyn	Idealist (kan ikke nænne at sætte priser op fordi kunderne, der ofte er arbejdere, studerende eller ubemidlede ældre, måske ikke kan betale.)	Realist (holder fast i prisstigninger og kalkulationer af avance, fordi det skal være en forretning, der løber rundt, kunderne er ofte middelklasse).

Ekskurs om Gudrun, Lis og Jørgen

Jeg har i dette kapitel skrevet om værtindernes identitet og årsager til at åbne et pensionat, og vil afslutte kapitlet med fokus på de pensionærer som værtindernes verden drejede sig om. Hvad fik dem til at vælge boformen? Jeg har allerede skrevet om sammenhængen mellem, hvor man var i en livscyklus og valg af boligform, og peget på, at der i grove træk var tre forskellige typer af enligtstillede, der boede på pensionat. 1. Unge ugifte, der skulle arbejde eller studere og som endnu ikke havde deres eget hjem (i enkelte tilfælde kunne denne gruppe måske indeholde ægtepar, der på grund af boligmangel ikke havde mulighed for at få deres eget, og derfor for en tid var pensionærer). 2. Ugifte, der var kommet op i årene, havde fast job og af forskellige årsager endnu ikke havde stiftet familie eller aldrig gjorde det. 3. Ugifte, enker eller enkemænd, der havde haft en familie/husstand, men nu var kommet i en ny situation. F.eks. manden, der var blevet enkemand og ikke selv kunne lave mad etc. Eller manden der havde boet sammen med sin mor, men nu efter hendes død ikke længere kunne passe på en lejlighed.

Jeg vil give tre eksempler på pensionærer, og har valgt en kildenær fremstilling, fordi jeg gerne vil vise læseren, hvor mange oplysninger om livscyklus og valg på forskellige tidspunkter af livet, der kan læses ud af erindringer. Det er på grund af denne meget beskrivende form, at jeg har valgt at kalde afsnittet en ekskurs.

Gudrun Sanggård, Holstebro 1930'erne

Gudrun Sanggård (f. 1914 på Mors)[376], tog som den eneste af en søskendeflok på fem i 1930 præliminæreksamen. Over de næste par år havde hun forskellige småjobs hos bl.a. Morsø-avis, forsikringsselskabet Baltica og hos en silkegrosserer i Vejle, hvor hun i løbet af 10 måneder boede på fem forskellige møblerede værelser, fordi flere af dem nærmest var ubeboelige. I Vejle spiste hun på et pensionat, der blev nedlagt, hvorefter hun indtog sine måltider på KFUK's pensionat.

I 1936 blev hun ansat i Nørre Åby på kontoret i en virksomhed, der fremstillede radioer og cykler. Hun arbejde både som korrespondent og kassererske, og boede til leje i et værelse hos en skræddermester, hvor hun fik morgenmaden bragt op på værelset. Middagen spiste hun på Nørre Aaby Kro med seks andre pensionærer og kroparret, og aftensmaden var smurte madder på værelset, hvortil ingredienserne blev opbevaret i en kommodeskuffe.

Der var ensomt i Nørre Aaby, og hun blev i stedet blæksprutte på Holstebro Avis. Avisens redaktionssekretær spiste på Frøknerne Borgs Pensionat, der lå på 1. sal på Store Torv midt i byen, og var drevet af to søstre. Gudrun Sanggaard flyttede ind på et møbleret loftsværelse oven over pensionatet, hvor hun også indtog alle sine daglige måltider.

Pensionærerne var et bredt udvalg af ungdommen, der arbejde i byens virksomheder, i butikker eller ved det offentlige: kontorassistent ved tobaksindustri, damefrisør, barber, journalister, bibliotekar, lærerinde, tolder, konsulent ved konfektionsfirma, redaktionssekretær. Der var ca. 50 pensionærer i 1937, og ca. 100 da Gudrun Sanggård rejste fra pensionatet i 1943. I pensionatet opstod både venskaber og romancer, hvoraf nogle holdt hele livet. Gudrun Sanggård havde socialt fællesskab med en gruppe på fem, hvoraf to stadig er levende. Gruppen bestilte bl.a. aviser, som de læste i dagligstuen, og startede en litteraturkreds. Efternavnet Sanggård kommer fra Poul Sanggård, der i begyndelsen af 1940'erne også blev pensionær og medlem af gruppen. Gudrun Sanggård var syv år i Holstebro, hvor hun altså fandt sin mand. Hun blev gravid, og parret flyttede til Randers, hvor Poul havde fået stilling som tolder. De boede i en lejet lejlighed, blev gift og hun holdt op med at arbejde for at blive hjemmegående mor, hustru og husmor.

---

[376] MTM, 3408-a. Beretningen har Gudrun Sanggård fortalt til sin datter, der har optaget den og efterfølgende har samlet historien til en skriftlig erindring.

Lis Jensen, København 1940'erne

I sommeren 1943 blev Lis Jensen (f. 1925) student og ville gerne hurtigt så langt væk fra fødebyen Brædstrup som muligt, hvilket gjorde København til et oplagt valg.[377] Hun vidste i begyndelsen ikke, hvad hun ville i København, men valget faldt på Theillmanns Institut. Hun boede i den første tid hos en moster, der var sygeplejerske og ugift, men mosterens lille lejlighed på Bispebjerg var ikke nogen varig løsning, og Lis Jensen ledte efter et alternativ. Søgningen bestod af mange forgæves opkald til pensionater fundet i telefonbogen og besøg i overbefolkede lejligheder med deprimerende værelser. Også Pension Elholm på Øster Farimagsgade meldte alt optaget i den store herskabslejlighed; på nær pigeværelset, der lå op af køkkenet og var meget småt. Lis Jensen tog værelset og endte med at blive meget glad for det og for boformen: "Det var sådan en form for bolig jeg kunne lide. Man betalte for sin kost. Morgenmad, middagsmad og aftensmad og der var møbleret. Sengelinned og sådan noget skulle man selv komme med."

Pensionatet var indrettet på 3. og 4. sal og havde plads til 12 pensionærer. Værtinden, enkefru Gunna Elholm, boede selv på 4. sal, hvor der også var spisestue. Alle spiste ved samme bord på samme klokkeslæt, hver morgen og hver aften. Efter de to retter til middagsmaden om aftenen var der kaffe i spisestuen, og nogle af pensionærerne sad på hinandens værelser og hyggede og spillede kort. Til frokost kunne man vælge mellem madpakke eller at få en tallerken op på værelset, hvilket var den studerendes drøm! Værtinden klarede det meste selv og havde kun hjælp til værelserne, hvor der blev gjort rent og redt seng hver dag.

Udover de faste spisetider og en vis kontrol med, hvad de yngre pensionærer lavede på værelserne, var det et frit sted, hvor pensionærerne kom og gik, som de lystede: "Og hun passede på os. Der kom en student fra Sorø Akademi, der flyttede ind lidt efter mig, og vi to blev meget forelskede i hinanden. Men det var ikke sådan, vi fik lov til at overnatte hos hinanden. Så måtte vi stå skoleret, hvis hun fik fornemmelsen af, at der foregik lidt for meget. Så det tog hun sig lidt af. Men vi syntes ikke, der var noget forkert i det, for hun gjorde det på en meget sød måde, så vi ikke oplevede det som at blive irettesat. Det var omsorg. Nu skulle vi ikke begive os ud i noget som vi ikke kunne [magte]."

Der boede forskellige mennesker i pensionatet, men fælles for dem var, at de var studerende eller havde en længere uddannelse: bl.a. en farmaceut, en der

---

[377] MTM, 2808-c.

var ansat i ministeriet (de to blev gift), en polytekniker, en ældre dame, og et pensioneret rektorpar, der boede der frem for selv at holde hus eller bo på et plejehjem. Efterhånden som der blev ledige værelser, skaffede Lis Jensen både en veninde, der studerede til fysioterapeut, og en søster, der var sygeplejerske, ind. Med den blandede flok var der muntert omkring spisebordet: "Jeg sad overfor det gamle rektorpar, der var nogle overordentligt søde mennesker, der smilede og morede sig over os studenter. Jeg har selv tænkt på, efter jeg er blevet gammel, at det må have været fantastisk for dem." Generelt var der ikke stor udskiftning i pensionatet, særligt ikke blandt de ældre pensionærer, der for manges vedkommende havde lagt deres professionelle liv an på boformen. De ældre og yngre pensionærer grupperede sig hver for sig, og havde ikke meget med hinanden at gøre udover måltiderne.

Lis Jensens pensionatskæreste var soraner, og han førte hende ind i en hel gruppe af soranere, der blev hendes netværk i København, og blandt hvem hun også fandt sin mand (en anden end den omtalte pensionær). Den senere mand boede i øvrigt selv på et pensionat med en værtinde, der tog sig af de unge mennesker på en omsorgsfuld måde. Seks andre af soranerne delte en lejlighed, hvor hele vennekredsen opholdt sig om aftenen og spiste ostemadder og drak the. "Palæet i Øster Søgade" kaldte de det. Om lørdagen var der indimellem tale om at fulde sig i Studenterforeningen, der var et populært samlingssted med koncerter, foredrag og restauration.

Jørgen Stoltze, København 1950'erne

> *Kære Jørgen. Jeg har hævet 350 kr. på din konto i banken og indsat dem på Pensionatet Grundtvigsvej 8a. Din kuffert står pakket, når du kommer. Kærlig hilsen, din mor.*[378]

Sådan lød teksten på et postkort, som Jørgen Stoltze (f. 1935) modtog i foråret 1957, mens han var på ferie på Bornholm med sin forlovede Jytte. Han var enebarn, og nu syntes hans mor altså, at det var på tide, at han skulle videre. Han havde tidligere ledt efter pensionater, men ikke haft succes. I Pension Berg ved Forum blev der lukket op af en værtinde i sort kjole og kappe: "(…) og der kunne jeg allerede mærke, at prisniveauet var for højt. Jeg var malersvend på det tidspunkt og tjente penge, men kunne ikke bruge så meget. Det var lige før hun

[378] MTM, 2708-c.

kom med en sølvbakke, hvor jeg skulle lægge mit visitkort." I et pensionat på Vesterbrogade stod det ikke bedre til: "Jeg sagde, at jeg gerne ville se værelset, hun [værtinden] sagde: "jamen det er her". "Her", sagde jeg, "jeg kan da ikke sove i spisestuen". "Jo", sagde hun. Og så viste det sig, at der for enden var to senge med et skab i midten. "Og på den anden seng sover Hr. Jensen", sagde hun, "og han er her næsten aldrig". Det var uinteressant, og jeg sagde nej tak. Det var ikke optimalt."

Nu havde moderen bestemt, at det skulle være pensionatet på Grundtvigsvej. Pensionatet var drevet af Else Bruun de Neergaard, en fraskilt kvinde i 50'erne, som blev kaldt frk. De Neergaard. Dér boede Jørgen Stoltze fra 1957 til 1962. Bygningen var fra 1930'erne, og 4. og 5. sal var bygget som pensionat med køkken, spisestue og værelser til husassistenten på 4. sal, og 24 værelser på 5. sal. Beboerne var i begyndelsen mest studerende fra provinsen, blandt andet på grund af nærheden til Landbohøjskolen, men efterhånden kom flere håndværkere. Desuden boede der en del ældre mennesker, der havde boet der en menneskealder: "Enlige mænd, der formentlig aldrig havde været gift."

Jørgen Stoltze fortæller, at maden var fremragende, hvilket ikke altid var det rygte, pensionatsmad havde ude i byen: "Nogen gjorde nar og sagde: "pensionat, så får du jo ingen mad." men det passede altså ikke, her var altid rigeligt af det." Morgenmad, madpakke med og aftensmad kl. 18. når pensionærerne kom hjem fra arbejde. "Og det gav jo et nemmere liv. Det var næsten ligesom at bo hjemme, man havde jo måltiderne og kunne få madpakken med."

Jørgen Stoltze fortæller om det sociale samvær i pensionatet, at de ældre havde nok i sig selv, mens de yngre gjorde mere ud af at socialisere. F.eks. startede de en fjernsynsklub i 1957, hvor alle seere betalte lidt og på den måde bidrog til afdragene. Der blev også holdt forskellige fester, og spillet bridge på værelserne. Da der på et tidspunkt havde været en del udskiftning og var kommet mange unge, startede pensionærerne en fodboldklub, der også på ture, hvilket kunne lade sig gøre, fordi én havde en folkevogn, og én havde en scooter: "Så det sociale netværk var sådan set meget godt kammeratskab. Det fungerede fint, det gjorde det. Det var kun drengene. Der boede også piger, men det var på en anden måde. De spillede ikke fodbold og var heller ikke med i kortklubben vel, men hvis det var til kaffe og kage og sådan noget, er det klart, at de var med."

Jørgen Stoltze blev gode venner med frk. De Neergaard og vedblev at være pensionatets faste maler også efter, at han var flyttet. Udflytningen skyldtes flere perioder med arbejdsløshed i malerfaget og deraf forøget huslejerestance. Pensionatet lukkede i 1971, hvor frk. De Neergaard ikke magtede det mere.

Dels fordi hun var blevet ældre, dels fordi det var nye tider med et ganske andet klientel.

Afslutning

Det moderne, urbane samfund er blandt andet kendetegnet ved at bolig og arbejde bliver adskilt, og for de mennesker som afhandlingen fokuserer på kunne både arbejde, bolig og indtagelse af mad været opdelt i forskellige sfærer. Hvad der før foregik indenfor samme husstands mure var nu spredt ud i byens rum. I det urbane liv kunne pensionatet udgøre en base, hvor man fik det nødvendige; mad, bolig, tryghed og socialt fællesskab. Her kunne jyske forældre trygt sende deres unge hen, for de var sikret de basale fornødenheder. Her kunne funktionærer, der aspirerede til højere poster og havde en lang arbejdsdag, som ikke levnede tid til madlavning, få en hverdag til at hænge sammen. Her kunne ældre pensionerede mennesker med lidt ekstra på bankbogen finde et hjem, i stedet for det de måske havde måttet forlade eller ikke længere magtede at passe. For disse forskellige grupper var pensionatet en perfekt løsning.

Jeg har i kapitlet sandsynliggjort, at størstedelen af de danske pensionater var drevet af enligstillede kvinder. Svaret på, hvorfor det er sådan, skal findes i næringslovgivningen, kønsopdelingen af det danske arbejdsmarked og i kvinders behov men indskrænkede muligheder for at tjene penge i vanskelige livssituationer. Pensionatsdriften var juridisk henlagt til en privatsfære og aftaler om bespisning omkring et 'sluttet bord' som ikke krævede adkomst til næring. Kost- og logiformer, der krævede adkomst til næring og bevilling til alkoholudskænkning var områder domineret af mænd. Denne opdeling fulgte samme logik som resten af det danske arbejdsmarked, og placerede kvinder i madlavningssituationer, hvor de var tæt på kunderne under mere private former end det f.eks. var tilfældet med et hotel eller en restaurant.

Grundene til, at kvinder overhovedet åbnede et pensionat var meget forskellige, men fælles er, at kvinder ofte var sårbare ved store ændringer af deres livsgrundlag/livssituation. Dels på grund af strukturelle barrierer som f.eks. dårlige muligheder for at få en indkomst, der kunne forsørge dem selv og eventuelle børn, hvilket blev yderligere vanskeliggjort af manglende muligheder for at få selvsamme børn passet, så kvinderne kunne have et arbejde og tjene penge. Kvinderne kunne derfor vælge at skabe en forretning på grundlag af det mange af dem kunne, nemlig at holde hus og lave mad, og dermed at skabe en nyt og mere holdbart liv. Jeg har i kapitlet redegjort for tre livssituationer, der hang sammen med åbningen af et pensionat: den første var store ændringer i en eksisterende husstands sammensætning – typisk husstandsoverhovedets dødsfald,

den anden var nødvendigheden af at supplere en husstands indtjening, hvilket er der, hvor de gifte kvinder i materialet findes, og den tredje årsag var ønsket om selvstændighed og at få egen husstand, et ønske der kunne realiseres gennem at åbne et pensionat.

At kvinder igennem pensionatsvirksomhed skabte en forretning ud af deres hjem og deres husmoderrolle kan benyttes til at problematisere diskussionen om opdelingen i separate sfærer, offentligt og privat, som jeg præsenterede i forskningsoversigten. Mit studie har vist, at nogle kvinder så pensionatsvirksomhed som et helt privat anliggende, som de ikke ønskede nogen indblanding i. For dem var de økonomiske transaktioner, der foregik i pensionatet ikke så forskellige fra, hvad der foregik i andre husstande med familier. Lidt ekstra mad i gryden, et par ekstra pladser om spisebordet, lidt ekstra indtjening til husholdningsøkonomien. Det var der ikke mange ben i. De udvekslinger af penge for service, som foregik i pensionatsregi mindede i høj grad om det, der også foregik i mange familier, hvor en husmor omsatte husstandens indtjening til service til husstandens medlemmer.

Andre værtinder higede efter at blive underlagt mere myndighedskontrol, fordi det mente, at det også betød samfundsmæssig anerkendelse. De ønskede organisering, standssammenhold og fokus på pensionatsværtinders særlige vilkår, som at de f.eks. altid var på arbejde, og på deres bidrag til at løse en samfundsudfordring med at huse og bespise det urbane livs mange 'drifters'. Min brug af pensionatsblade til at sætte fokus på nogle af problemstillingerne i forhold til at drive et 'professionelt' pensionat er måske kun repræsentativt for en lille del af pensionatsværtinderne centreret i hovedstadsområdet, men analysen af deres selvforståelse er interessant. De benyttede begreber som fuskere og borgerskab, der hørte en anden tid til, og retorikken viste, at de var utilfredse med pensionatets placering i privatsfæren. Men det var sløjt med opbakningen og det fælles fodslag, fordi foreningen, med sit elitære sprog og verbale udelukkelsesmekanismer, ikke appellerede til et bredt udvalg af pensionater i Danmark. Disse værtinders kamp for offentlig anerkendelse handlede om det essentielle i pensionatets paradoks. Værtinderne levede af at skabe noget, der var mere hjemligt og hyggeligt end andre på markedet for urban overnatning og bespisning, men samtidigt ville de anerkendes som erhvervskvinder. De havde altså et ambivalent forhold til det at være husmoder, hvilket var forståeligt i et samfund, hvor hjemmearbejde ikke blev anerkendt som rigtigt arbejde.

De forskellige ytringer om selvforståelse og ønsker om anerkendelse viser, at pensionatet som fænomen befinder sig i begge yderpunkter af en skala, der går fra udvidet hushold til hovederhverv. Lige meget om det var det ene eller det

andet var pensionatet imidlertid et sted, der indgik i et kompleks urbant system af udveksling af måltider, overnatninger og andre services mod betaling. Opdelingen i offentligt og privat er tydeligvis ikke nogen god dikotomi, når det gælder pensionater, for selv de kvinder, der anså sig for ganske ubetydelige var alligevel en del af et marked. Deres hjem var åbent og offentligt i en vis grad, men det var selvfølgeligt dem selv, der bestemte, hvem der skulle have adgang. Omvendt forsøgte selv de mest åbne og forretningsmindede pensionater at efterligne hjemmesfæren i pensionatet. Disse problemstillinger vil jeg undersøge nærmere i de næste kapitler.

7. Pensionater for enhver smag

I *Berlingske Tidende* kunne man i januar 1900 læse annoncen: "I Frk. Ulrichs Pensionat er et møbl. Ell. Umøbl. Gadeværelse ledigt for en Herre. Fuld Pension. Frederiksborgg. 22.2", i *Kraks Vejviser* i 1905 var der, i rubrikken pensionater, en annonce for "Vegetariansk Hotel. Løvstræde 8", og i 1948 skrev prisudvalget i en rapport om Fru A.K. Schmidts pensionat på Kristianiagade, ligeledes i København: "Alle Gæsterne er unge Piger fra velhavende Hjem fra Provinsen (…) Denne virksomhed maa nærmest sammenlignes med de i Udlandet mere almindelige "Pensionat for unge Piger", hvor der bliver holdt en vis Kontrol med deres Færden, samtidig med, at de har et "Hjem."[379] De tre eksempler viser, at der var forskel på, hvilke kundegrupper pensionater og andre overnatningssteder henvendte sig til, og at det var en del af deres identitet. I dette kapitel vil jeg undersøge, hvordan forskellige pensionater henvendte sig til forskellige typer mennesker, og hvordan pensionaterne var løsningen på differentierede, urbane boligbehov.

Da den tidligere nævnte forfatter Thomas Butler Gunn skrev sin bog om pensionater i New York i 1857, var det netop et af hovedtemaerne, at der var noget for enhver smag. Typer og omfang af værelsesudlejning med kost var forskellig fra land til land, by til by og kvarter til kvarter. Amerikanske pensionater kunne i 1800-tallet f.eks. være opdelt efter etnicitet, køn, klasse, religion, filosofi (som f.eks. vegetarianisme, der for mange var både en filosofi og livsstil i 1800-tallet), erhverv og studieretning. Disse snævre inddelinger mindre udpræget i løbet af 1900-tallet.[380]

Selvom urbaniseringen og indvandringen til Danmark og København ikke kan sammenlignes med de amerikanske byers, var der alligevel nogle af de samme mekanismer i spil; grundlæggende at man søgte mennesker, der kom fra samme baggrund og/eller stod i samme situation som en selv. Jævnfør med Tillys begreber om migration var f.eks. en stor del af den amerikanske indvandring kædemigration, hvor nogen var rejst i forvejen. På den måde bliver urbaniseringens dynamik også to modsatrettede tendenser, hvor byen samtidigt bliver mere heterogen og homogen. Heterogen fordi byen fyldes af et væld af forskellige mennesker med forskellig kulturel baggrund, forskellige sprog og forskellige

[379] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5101. Notat dateret 1. maj 1948.
[380] Groth 1994, s. 107 ff.

drømme og håb, men samtidigt homogen fordi mange af disse menneskers situation i et klasse- og økonomisk perspektiv var ens. Byrummet kom i høj grad til at bære præg af homogeniteten med kvarterer præget af bestemte klasser og af etnicitet. Byen som fænomen er heterogen, men i takt med urbaniseringen kommer den til at bestå af en række homogene kvarterer.

Danske byer har ikke haft deciderede ghettoer, som de kendes fra amerikanske byer, men i det kildemateriale jeg har benyttet findes alligevel mange spor af, at boligmuligheder og boligvalg har været opdelt efter bestemte markører. I afsnittet om pensionatets historie i kapitel 5 gav jeg f.eks. eksempler på, at nordmænd, der kom til Danmark for at studere, havde specielle steder, hvor de boede og mødtes. I København fandtes i slutningen af 1800-tallet også logishuse, der husede bestemte etniske grupper af mindrebemidlede indvandrere. F.eks. i Toldbodgade 9, hvor P.O. Fernströms enke indtil 1925 drev et logishus "(…) hovedsageligt bestemt til at optage finske Emigranter af begge Køn (…)", hvor 34 mennesker boede på 11 værelser. Eller i Aabenrå 35, 3. sal, hvor Janchel Chena Chaimon Vilenschik fra 1. november 1906 drev et logishus, der kun var "bestemt til at optage russiske Emigranter af begge Køn" og havde 8 værelser til 40 personer.[381]

Markedsføring

En dag i foråret 1949 sad Ellen Larsen på toget fra en mindre jysk by til Varde, hvor hun havde fået plads som elev i bogholderiet på kommunekontoret.[382] Hun havde fået lovning på at leje et værelse af en rugbrødsfabrikant, men manglede et sted at spise. På toget hørte hun tilfældigvis, at det bedste sted at spise i Varde var Brogaards Pensionat. Hun fik plads ved spisebordet i pensionatet, hvor hun senere mødte sin kommende mand, der var ansat i den lokale boghandel og havde spist i pensionatet i fem år. De blev gift i 1950.

Ovenstående historie fortæller, hvordan langt de fleste pensionater i Danmark blev kendt af potentielle kunder; nemlig ved anbefaling fra mund til mund. I kapitel 6 omtalte jeg Selmi Andersen, hvis mor markedsførte sit pensionat ved at sætte et skilt i vinduet, men også hos hende kom hovedparten af

---

381 LAS, Københavns Politi, 3. inspektorat. Protokol vedr. tilsyn med logishuse og herberger 1887-1932. Et kig i folketællingerne fra 1890, 1901, 1906 og 1916 viser imidlertid, at der udover svenskere (finsksvenskere må det formodes, mange angiver ikke yderligere geografisk ophav) også boede nordmænd i Toldbodgade. I Aabenraa var der ved folketællingen i 1916 ikke længere spor efter logishuset for russiske emigranter.

382 MTM, 0108-b. Navnet er opdigtet. Det rigtige kendes af forfatteren.

kunderne, fordi kollegaer fortalte dem om stedet. I de omtalte pensionater i Thisted og Viby var der aldrig tale om anden markedsføring end mund til mund fra pensionærer, der fortalte arbejdskammerater om den gode mad og en mulig plads omkring bordet. Jeg har spurgt mine informanter, hvorvidt pensionaterne markedsførte sig, og svaret har i overvejende grad været negativt. Flere informanter har dog fundet et pensionat ved at slå op i *Kraks Vejviser* eller en telefonbog, mens ganske få fortæller om avisannoncer. At være opført i en telefonbogs fagregister var om ikke direkte markedsføring så i hvert fald en tilkendegivelse af, at man var en virksomhed, der ønskede kunder. I nogle tilfælde var der, som jeg de næste sider vil give eksempler på, også korte fremhævede annoncer/reklamer i *Kraks Vejviser*. Dette billede af begrænset markedsføring for pensionater med værelser er ikke overraskende set i lyset af årtierne med boligmangel, og at selvbilledet hos mange pensionatsværtinder ikke var foreneligt med at markedsføre sig.

Avisannoncer

Selvom informanterne i pensionatssamlingen ikke har mange erindringer om avisannoncer, har jeg alligevel undersøgt, i hvilket omfang de fandtes i *Berlingske Tidende* og *Politiken* i perioden 1880-1970.[383] Med undersøgelsen ønskede jeg at finde ud af, hvor meget der blev annonceret, hvilken karakter annoncerne havde i forhold til udpegning af bestemte typer som potentielle lejere, og endelig om der var nogen forandring at spore i perioden.

Det var meget svingende, hvor mange annoncer der var. Forholdsvis mange i begyndelsen, næsten ingen omkring 1920, hvor bolignøden i det 20. århundrede var på sit højeste, og igen mange i de sidste årtier – men heraf flest indrykket af mennesker, der søgte bolig. Generelt gik annoncesiderne også mod at blive mere opdelt i underkategorier. Boligannoncer var f.eks. i *Politiken* mellem 1890 og 1900 blevet opdelt i byens kvarterer. *Berlingske Tidende* havde i 1930 både en

[383] Jeg begyndte undersøgelsen med at se alle større danske dagblade igennem i januar måned 1930. Året er valgt, fordi det var i 1930'erne, at pensionaterne var flest. Måneden er tilfældigt valgt. Mange af aviserne havde få eller ingen annoncer, hvorfor jeg valgte at koncentrere mig om *Berlingske Tidende* og *Politiken*, der begge virkede til at sidde på en stor del af boligannoncemarkedet i perioden. Disse to har jeg set igennem fra 1.-15. januar i årene 1880 (Kun *Berlingske Tidende*, *Politiken* udkom fra 1884), 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960 og 1970. Generelt kan man sige, at de fleste annoncer i den overordnede kategori af boliger omhandlede udlejning af lejligheder og værelser i København. Kun *Jyllandsposten* tog sig af jyske annoncer med hovedvægten på Århus. F.eks. var der i 1930 en rubrik kaldet: "Hoteller, Pensionater, Bade- og Landophold."

rubrik, der hed "pensionater", og en der hed "pension søges". Fra 1940'erne var det ikke unormalt, at der var 100-150 annoncer med værelser; den 2. januar 1940 var der f.eks. ca. 150, og heraf var ⅓ med pension. Det vil altså sige, at der både var annoncer for pensionater, men også for værelser med pension, hvor sidstnævnte højst sandsynligt var i private hjem med få pensionærer. Mange af dem, der averterede efter et ledigt værelse, ønskede det med fuld pension hos en privat familie. Herunder giver jeg nogle eksempler på avisannoncer (kronologisk fremadskridende).

"Middagsabonnement. 4 à 5 Herrer kunne spise ved et sluttet Bord a 50 Øre. Østergade 60, 3die sal." (*Berlingske Tidende*, 2. januar 1880).

"Et smukt møbleret Værelse er til leje straks eller til 1ste Februar for 1 à 2 Herrer, om ønskes med fuld Kost. Absalonsgade 14, 1ste Sal tilh." (*Politiken*, 8. januar 1890).

"En ung pige, der uddanner sig i sang ønsker et solrigt, velmøbleret Værelse, eventuelt med Pension hos en dannet Familie, helst paa Frederiksberg." (*Politiken*, 5. januar 1910).

"Møbleret Værelser helst i den indre By, søges fra Midten af Januar senest 1ste Februar 1920 af en rolig, ung Mand af god Familie fra Provinsen. Morgenmaaltid eventuelt tillige Frokost ønskes. Bogholder Secher, Svendborg." (*Berlingske Tidende*, 1. januar 1920).

"Ung Maskinist søger et Sted hos en mindre Familie, hvor han kan faa fuld Kost i ca. 3 Uger og kan komme i Arbejdstøj. Maa være nær ved Frederiksholms Kanal. Billet mrk." (*Berlingske Tidende*, 18. januar 1930).

"Møbl. Vær. med fuld Pension. Billigt for fordringsløs Kontordame, 25-30 Aar. Opgiv Firma-Adrs. i Billet Mrk." (*Politiken*, 9. januar 1930).

"I 1 Kl.s Pensionat paa Østerbro kan kult. Dame eller Herre gerne ældre, faa fuld Pension og st. solrigt Værelse. Centralv. og Bad. Adg. til Tekøkken." (*Berlingske Tidende*, 6. januar 1950).

Der var også mange annoncer for spisepensionater. Den 28. januar 1930 var der i *Berlingske Tidende* i alt 11 annoncer, og heraf kun fire tilsyneladende med

værelser. Resten var med spisning, hvoraf en lød: "Fuld Kost. 39 Kr. mdl., 10 Kr. ugtl. Middag: 2 Retter og Kaffe, 20 Kr. mdl., 5 Kr. ugtl. Bringes overalt i Byen 6 Kr. i 6 Dage. God hjemlig Mad, som hos vor Mor, faas kun Vinkelvej 9."

I de pensionatsannoncer i *Kraks Vejviser*, som blev fremhævet med en ekstra tekstlinje blev der, særligt i de første årtier af det 20. århundrede, lagt vægt på at nævne, at pensionatet havde de nyeste materielle opfindelser, der fandt vej til boligen som bad, telefon og el. F.eks. i 1915: "Vær. m. E. L., Tlf. og Pens. 65-85 Kr. Centralbane-pensionatet. Ny Kongensgade 15" og "Bad og elektr. Lys. Tilrejsende modt. Martha Pedersen, Skt. Annæ Plads 18."

Sig mig, hvor skal jeg bo?

Mine Herrer!

De gaar hjem fra Deres Kontorer — fra Deres Forretninger. De er træt efter Dagens Møje og Besvær. Ærgrelse og Bryderier har De døjet og De længes efter et fredeligt Tilflugtssted, et hyggeligt Hjem, hvor De kan hvile ud og samle Kræfter til næste Dags Arbejde.

De er ikke tilfreds med Deres nuværende Bopæl — den er ikke tidsvarende, ikke moderne og komfortabelt udstyret. De ønsker kort sagt Forandring, men da De fra tidligere Lejligheder har Erfaring for, hvor vanskeligt det er at finde noget, der netop passer for Deres personlige Smag, opgiver De Tanken og finder Dem i det uundgaaelige.

Vi skaffer Dem ganske gratis udførlige Oplysninger om ethvert Pensionat her i Byen. Vi anviser møblerede Værelser **med** og **uden** Pension overalt i Kjøbenhavn.

Dansk Pensionat-Bureau,

Telefon 55 90. Vestervoldgade 4, Mezz. B.

Figur 7.1 er en annonce for Dansk Pensionat-Bureau, der havde til formål at distribuere viden om ledige pensionater. Det var hovedsageligt de store centralt placerede pensionater, der benyttede bureauet, og det er uvist, hvor længe det eksisterede. Det var kun de første år, annoncen var at finde i *Pensionatet.* [384]

En anden måde at gøre opmærksom på sin tilstedeværelse var at være i et kartotek hos et formidlingsbureau; en forretningsmodel som dansk pensionatsbureau, som vist i annoncen i figur 7.1, forsøgte at iværksætte i 1900-tallets første årti.

384 *Pensionatet,* nr.1, 1905.

Bureauet var kreativt i sin markedsføring for at kapre boligsøgende kunder. I februar 1906 reklamerede bladet for, at de som ville have vinduespladser til nyligt afdøde (29. januar 1906) kong Christian IX's begravelsestog lettest, hurtigst og mest fordelagtigt kunne få det ved at henvende sig til bureauet.[385]

I min undersøgelse af annoncer i aviser og vejvisere er jeg stødt på flere forskellige måder at formulere forholdet mellem udlejer og lejer. I eksemplerne ovenfor kan man f.eks. se, at flere af dem, der søger værelser gerne vil bo hos en familie. Når pensionatsværtinder benyttede referencer til familie og hjem, imødekom de derfor pensionærernes ønsker. En af de sjældnere formuleringer er denne, der var at finde i *Berlingske Aftenavis* i 1930: "**Som paying guest i Herskabshjem** kan en ung Mand modtages paa moderate Vilkaar. Referencer udbedes og gives. Tlf. Øbro 3102 U."[386] Det er et godt eksempel på, hvordan virkeligheden kunne omformes semantisk, så den lød mindre kommerciel og mere familiær.

Wendy Gamber har i sin undersøgelse af amerikanske pensionater nogle interessante pointer omkring markedsføring. Hun argumenterer for, at pensionaterne ofte, paradoksalt nok, reklamerede mest ved slet ikke at reklamere og i stedet lade mund til mund metoden skabe et tilstrækkeligt kundeflow. Den allerbedste reklame var simpelthen at benægte, at man holdt pensionat, og de fornemste pensionater i Gambers undersøgelse omtalte f.eks. sig selv som steder, der husede "visiting friends", hvilket var et middelklassekneb til at adskille 'pæne' pensionater, fra dem, der husede immigranter, arbejdere og andre mindrebemidlede. "Market value lay in pretending that there was no market."[387] Hun skriver også, at 1800-tallets 'besættelse' af hjemmet betød, at der i eventuelle annoncer blev fremhævet, at der var tale om et hjem eller en familie, der åbnede sine døre, ikke et pensionat. Senere kom der mindre fokus på referencerne til hjem og den private sfære og mere fokus på de materielle tilbud, som var det kunderne gik efter. Gamber tolker også markedsføring ind i et moralsk perspektiv. Pensionater blev i 1800-tallets amerikanske samfund ofte set ned på som anløbne steder, hvor amoral og dårligdom blev fostret, og derfor ville ingen ved sine fulde fem direkte skilte med at være et pensionat. Gamber skriver, at bordeller *var* pensionater. De passer ind i definitionen og gav de prostituerede kost og logi. Derfor var det vigtigt for pensionater at fastholde, at de ikke tillod forhold, der kunne mistolkes. Modsat den amerikanske kontekst, hvor sætningen

---

385 *Pensionatet,* nr. 6, 1906.

386 *Berlingske Aftenavis*, 25. januar, 1930.

387 Gamber 2007, s. 36.

'respektabelt pensionat' blev anset for at være et oxymoron,[388] virker det dog overordnet ikke til, at moralske kvababbelser over pensionatsliv har fyldt noget i den danske offentlighed – i hvert fald ikke så længe folk opførte sig ordentligt og diskret. Jeg kan kun i meget begrænset omfang genfinde det moralske perspektiv i det danske kildemateriale. I et pensionatsblad kunne man i 1922 læse en artikel om vigtigheden af gode forhold i pensionatet, hvilket ifølge skribenten ikke altid var tilfældet: "Vi hører jo ikke saa sjældent om saakaldte "Pensionater", hvor Drukkenskab, Udplyndring og Rufferi finder Sted, ja ligefrem drives systematisk som Bordelvirksomheder; saadanne Forhold bør ikke finde Sted i Ly af Pensionats-Navnet."[389] Samme år bragte bladet en artikel med titlen "Et "kønt" Pensionat" fra et unavngivet dagblad, der berettede om en kvinde, der i en lejlighed i Viborggade havde indrettet et "pensionat" for unge kvinder: "Hun gik omkring paa Restaurationer med de unge Piger og faldbød dem til de mandlige Gæster. Hun slap med saa mild Dom som 2 Maaneders Fængsel paa sædvanlig Fangekost."[390]

Hvad angår annoncer for værelsesudlejning og husmoderlige ydelser ser det ud til, at der moralsk har været lidt mere at komme efter. I sædelighedspolitiets protokoller findes en række udklippede annoncer, der enkeltvis så uskyldige ud, men systematisk indsamlet måske kunne dække over prostitution. Ligeledes var der annoncer fra familier, der lejede værelser ud på dagsbasis uden at stille spørgsmål. F.eks. modtog Københavns Politi i 1917 en maskinskrevet notits fra en anonym borger: "I Victoriagade no. 11 2'Sal bor en Familie Larsen, der lejer sin Dagligstue ud til Tilfældige Gæster for en ublu Pris." Tilføjet er fire enslydende annoncer fra *Folkets Avis*: "**Ugenert** mbl. Vær. For en Hr., el. Lys, W.C. **Viktorag. 11, 2. th."**[391] Hvorvidt der var tale om et almindeligt lejeforhold eller prostitution, melder historien desværre ikke noget om, men at den moralske diskurs var anløben i forhold til disse annoncer er givet. Hovedsageligt handler min gennemgående forklaring på, hvorfor pensionaterne ikke markedsførte sig selv i særligt stort omfang ikke om moral, men om, at de ikke behøvede det på grund af boligknapheden.

---

388 Gamber 2007, s. 102.

389 *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 2, 1922.

390 *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 3, 1922.

391 LAS, Københavns Politi 3. inspektorat, afd. B, Annonceprotokol 1907-1908 og 1915-1920.

Pensionat eller hjem?

I kapitel 4 citerede jeg fra Herman Bangs besøg på et lærlingehjem i 1882. Hjemmet var et sted med kost og logi, der havde til hensigt at hjælpe unge håndværkerlærlinge fra provinsen med at få kontrol over deres liv i hovedstaden. Der var strikse regler, og et hierarki som nye skulle lære. En af dem, der havde indgående kendskab til at bo på lærlingehjem var John Olsen. Han kom til København som 15-årig i 1937 og boede på lærlingehjem, til han var udlært fra en lille maskinfabrik på Frederiksberg i 1942. Han fortæller om en hård tid med hakkeorden og "bestemte, store smedetampe, hvis ord var lov."[392], og sammenligner det at bo på håndværkerhjem med at bo på en kaserne.

Lærlingehjemmet var ikke en enlig svale. I bogen *Byen tæmmes* analyserer Karin Lützen, hvordan middelstandens modsvar på den voksende gruppe af mennesker, der blev 'ofre' for "Hovedstadens Fristelser og Farer"[393] i anden halvdel af 1800-tallet, var at tage sagen i egen hånd og udfylde det institutionelle tomrum som velfærdsstaten først et halvt århundrede senere begyndte at fylde. Den private velgørenhed havde i de fleste tilfælde et kristent grundlag men forskellige målgrupper og metoder. F.eks. de "fattige, arbejdsløse eller forfaldne Mænd"[394] som var målgruppe for Frelsens Hærs Herberg i Saxogade, der blev nævnt tidligere. En anden målgruppe for kristen filantropi var unge kvinder på fabrik og tjenestepiger, der kunne holdes væk fra byens gader og stræder, hvis de kom på et aftenhjem.[395] Hvis de var faldet, var redningshjem en mulighed for at ændre livsstil og opleve, hvordan et godt hjem med faste rammer kunne have positiv indflydelse på karakteren.

Ingen af ovenstående er egentlige pensionater, der fungerede på markedsvilkår, men flere typer "hjem" blev opgjort sammen med pensionater i statistikker. Det gjaldt f.eks. sømandshjem og pensionater for havnearbejdere, hvor sidstnævnte fandtes i Nakskov og Horsens ved erhvervstællingen i 1935. Sømandshjemmene opstod i danske havne fra slutningen af 1800-tallet, og da der var flest, fandtes der sømandshjem i 43 danske havne. Her kunne man bo og/eller spise eller blot komme og læse en avis og ringe hjem.[396] Det gjaldt også svendehjem. Drivkraften bag sømandshjem og svendehjem var som i andre "hjem", at holde mennesker væk fra de farlige og rå gader. For sømændenes vedkommende

---

392 John Olsen: *Det er den barske sandhed*, 1995, s. 51.
393 Lützen 1998, s. 309.
394 Lützen 1998, s. 319 ff.
395 Lützen 1998, s. 339 ff.
396 www.somandsmissionen.dk/historie.htm

en ekstra påkrævende opgave, da havnemiljøer ofte var stærkt præget af alkohol og prostitution.

Det offentlige havde siden 1500-tallet brugt ordet 'hus' om sine institutioner f.eks. i fattighus, tugthus og arbejdshus. Den private velgørenhed brugte derimod ofte ordet 'hjem' om sine institutioner. Pensionater var i høj grad virksomheder drevet på markedsvilkår, der dog mindede om hjem og også benyttede hjemmets retorik. Det var et landskab af semantisk forvirring.[397] Frøken Barners Hjem for unge Piger (Foreningen til værn for enligt stillede kvinder) i København havde bl.a. en diskussion med prisudvalget om, hvorvidt hjemmet var et pensionat eller en velgørende organisation. Hjemmet argumenterede selv for det sidste ud fra den betragtning, at det blev drevet ved hjælp af private donationer og tilskud, hvorfor værelsespriserne var meget lave.[398]

Filantropisk og kristent funderede hjem og pensionater

I dette afsnit vil jeg give nogle eksempler på pensionater og lignende, der havde et kristent fundament for sit virke. Langt den overvejende del af de pensionater, der falder indenfor den filantropisk/kristne gruppering var åbnet af KFUM eller KFUK. KFUM og KFUK opstod begge i anden halvdel af 1800-tallet – for mændenes vedkommende opstod foreningen i København og for kvindernes i Vejle. Begge var kristne foreninger funderet i Indre Mission og i stærk medvind i de vækkelsesglade sidste årtier af 1800-tallet, hvor medlemstallet gik fra ca. 4.600 i 1890, over 16.200 i 1900 til 70.000 medlemmer i midten af 1920'erne.[399] Navnet Indre Mission fremkalder billeder af afsides liggende missionshuse i fattige landsogne, hvor sortklædte bønder mødtes om Guds strenge ord, men KFUM og KFUK var i høj grad også urbane fænomener. Det var netop i byerne, at en stor del af ungdommen befandt sig, og det var i byerne, at det kristne slag mod "det moderne samfunds differentierede kulturudbud og nye bevidsthedsformer" skulle vindes.[400] F.eks. udgav sognepræst ved Jesuskirken i Valby Henry Ussing i 1897 bogen *Kirkens Arbejde i de store Byer med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Københavnv*, hvor han tegnede et temmelig dystert billede af, hvilke konsekvenser det havde for det enkelte individ, at byerne voksede sig så store.[401] Hans påpegning af, hvordan det moderne menneske bliver et massemenneske

---

397 Jeg har lånt begrebet fra Gamber 2007, s. 141.

398 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5386.

399 Rømer Christensen 1995, s. 9 og 37.

400 Rømer Christensen 1995, s. 79.

401 Henry Ussing: *Kirkens Arbejde i de store Byer*, 1897.

og derved mister sin individuelle karakter, er helt i tråd med tidligere nævnte sociologer som Tönnies, Weber etc. Ussing stillede spørgsmålet "Hvori bestaar da, nærmere betragtet, den øjensynlige Forskjel imellem Hovedstadslivet og Livet under mindre Forhold? hvorpaa beror den? og hvilken Indflydelse har den paa Beboernes Livsvaner, ja paa deres Karakter og hele Tænkemaade?"[402] Han lagde dermed op til undersøge den urbane variabel, hvilket må siges at være sociologi ud fra en kristen optik. I den kristne optik førte det moderne byliv til svækket moral og i sidste ende fortabelse, hvorfor en indsats var nødvendig. Den bestod dels i et omfattende kirkebyggeri og iværksættelse af socialt arbejde i byernes arbejderkvarterer og dels i det kristelige ungdomsarbejde, der i langt højere grad end andre steder i missionske foreninger benyttede det moderne livs iscenesættelser og imødekom det pulserende bylivs sprog. I højeste kurs var fester og livlige møder med sang, underholdning og korte taler, der ikke var for højtidelige: "Det er ikke noget, de unge har skarpere Blik for end alt unaturligt og forlorent, og det ægger dem enten til Latter eller driver dem bort", lød det henvendt til ledere i KFUM i en pamflet fra 1907.[403] Den optimistiske kristne kultur gik bort fra det mørke og dystre og knyttede sig nærmere til en borgerlig kultur. Det var også denne borgerlige kultur, der blev mimet i organisationernes "hjem", der næsten altid havde både spisestue, bibliotek og rygeværelse.[404]

I København fik mændene Borgen i Rosenborggade omkring århundredeskiftet, mens kvindernes bygning i St. Kannikestræde kom 20 år senere. Der var plads til først 40 og siden 60 pensionærer, og begge steder var der en regel om, at man ikke måtte bo på pensionatet i mere end fem år, for der skulle være plads til den cirkulation af unge mennesker, som var i byen.[405] Ved hjælp af indsamling af penge og gaver i form af villaer og bygninger blev KFUK og KFUM efterhånden til ejendomsimperier. I 1925 ejede KFUK 33 bygninger, og KFUM, der havde endnu mere sans "for de hjemlige prioriteter i fast ejendom", ejede 61 huse.[406] KFUM og KFUK var altså i pensionaternes vigtigste år tilstede i mange danske provinsbyer, og fra min erindringsindsamling samt fra mine bedsteforældre og deres søskende, der i 1940'erne og 1950'erne havde en stor del af deres

---

402 Ussing 1897, s. 10.

403 Her citeret fra Rømer Christensen 1995, s. 82.

404 Rømer Christensen 1995, s. 85.

405 Rømer Christensen 1995, s. 154.

406 Rømer Christensen 1995, s. 122. Det fremgår ikke af teksten, hvad forskellen er på bygninger og huse – og om der er nogen.

sociale liv omkring KFUM og KFUK i Esbjerg, ved jeg, at pensionaterne var populære, både som bolig, spisested og socialt mødested.

Af de 16 byer jeg nævnte i tabel 5.3 i kapitel 5, var det kun i Slagelse, at der ikke lå et KFUM eller KFUK pensionat. Resten af byerne havde i 1935 enten det ene eller begge slags.[407] Der findes en opgørelse over samtlige KFUM-pensionater i Danmark i 1920, der viser at de fandtes i 38 byer, og samlet havde 473 værelser og 2152 spisende pensionærer dagligt i foråret 1920. Et gennemsnit på 57 spisende pensionærer dagligt pr. pensionat, der svingede fra 10 i Nyborg, 90 i Fredericia over 110 i Randers til 400 i København. Det var, som med alle andre pensionater, forskelligt om man kunne bo og spise eller kun spise på KFUM og KFUKs pensionater. I opgørelsen over KFUM-pensionater i 1920 var gennemsnittet på 12 værelser med Helsingørs 29 værelser som flest. Kun pensionaterne i Hjørring, Hurup, Skjern og Vamdrup havde ikke værelser.[408]

KFUM drev også fra begyndelsen af århundredet soldaterhjem rundt omkring i de store kasernebyer. Soldaterhjemmene fungerede og fungerer stadig som spisepensionater for en sluttet kundekreds af mennesker med relation til forsvaret. Denne tekst fra soldaterhjemmet i Holstebros hjemmeside i 2010 er en fin opdatering af, hvordan et traditionelt pensionat ser ud i en nutidig kontekst:

> *En meget stor del af dragonerne vælger at spise deres aftensmad her på hjemmet, hvor de nyder dagens ret og vores store udvalg af mad. Lagkagebanko, spille/hyggeaften er nogle af de faste aktiviteter der sker på soldaterhjemmet. Storskærmen er i fuld sving fra vi åbner, til vi lukker, men mellem 18 og 20 er den nærmest rødglødende, da der er Simpsons i fjernsynet. Vores playstation bliver flittigt brugt til både*

---

[407] Slagelse havde haft et KFUM-pensionat i 1920, og fik igen et i slutningen af 1930'erne, for en af mine informanter boede der i begyndelsen af 1940'erne, hvor han forsøgte at få arbejde som murer. (MTM, 3008-c) Så enten har pensionatet været lukket nogle år mellem 1920 og 1940, eller også var det blevet overset i erhvervstællingen.

[408] RA, Indenrigsministeriet, Pensionatsudvalget. Mødeprotokol og div. sager. Jeg har ikke i historiske fremstillinger kunnet finde videre oplysninger om de forskellige byers KFUM og KFUK pensionater – f.eks. hvornår de åbnede første gang og lukkede igen. Der ligger rigeligt med KFUM og KFUK arkivalier rundt omkring på lokalhistoriske arkiver, der ville kunne belyse dette nærmere, men det ligger desværre udenfor rammerne af min afhandling. Interesserede kan begynde med at søge i DANPA og derfra skabe sig et overblik over, hvor meget arkivmateriale, der findes.

> *"Sing Star" og fodbold, bolden flyver hen over bordtennis bordet, strengene bliver spillet på guitaren, avisen bliver læst. Ja, der er altid liv på vort hjem. Mandag til torsdag holder vi aftensang kl. 18.45. Her synger vi et par sange, holder en lille andagt, tænder lys og ber blandt andet for vores udsendte soldater.*[409]

I Ikast åbnede KFUM først i 1947 og havde plads til 60 spisende pensionærer, men havde indimellem 100. Pensionærerne var endt i Ikast på grund af væksten i området: udgravning af brunkul, tekstilindustri og generel udvikling i byggesektoren krævede sine mænd, der spiste hos KFUM men "boede rundt om i byen i mere eller mindre usle kældre og værelser."[410] Fælles for erindringer om KFUM og KFUK's pensionater er, at det kristelige ikke fylder så meget. Pensionaterne var åbne for alle, og f.eks. i pensionatet i Ikast blev der, udover morgenandagt, ikke forventet noget i den henseende af pensionærerne. Kun at der skulle være en ordentlig tone i hjemmet; bandeord var ikke velset, ligesom åbenlys flirt mellem de ansatte piger og pensionærerne heller ikke blev set på med milde øjne. Alligevel var pensionatet i Ikast, som så mange andre pensionater i landet, et sted, hvor man kunne møde sin kommende ægtefælle. I KFUM og KFUK måske lidt sværere, eftersom foreningerne længe bibeholdt kønsopdeling, hvilket var mindre udbredt i andre danske pensionater. Men selv KFUM og KFUK ændrede regler, efterhånden som samfundet ændrede normer for samvær mellem ugift mand og kvinde, og hos KFUK i Odense måtte man i 1950'erne have gæster af begge køn på værelserne indtil kl. 23.[411]

KFUK og KFUM pensionater ligner i tilbud og service i overvejende grad almindelige, borgerlige pensionater. Forskellen var, at de ofte var meget store, og at de ikke var drevet af en enkelt person, men havde en bestyrelse og en større organisation bag sig. De skulle stadig drives rentabelt med overskud som andre pensionater, for organisationens filantropiske virke betød ikke, at man tilbød måltider under markedspris. KFUM og KFUK's pensionater var hverken hvile- eller redningshjem, men trygge opholdssteder i storbyen. Og hvis læseren husker tilbage til banegårdsmissionen i kapitel 4, var grunden til, at det blev udskilt fra KFUK's virke netop, at det konnoterede noget forkert i forhold til den overordnede mission, der var for "pæne" mennesker. Hvad angår det krist-

---

409 www.kfums-soldatermission.dk/site/Soldaterhjem/Holstebro

410 Erik Hansen: "KFUM-pensionat i Ikast", *Egnsbogen Bording-Engesvang-Ikast*, 1997, s. 25.

411 MTM, 1308-a

ne grundlag, har kravet om god tone, minimering af udskejelser og ædruelighed også været en moralkodeks, der har eksisteret i mange andre pensionater end KFUM og KFUK's.

En anden type pensionater, der også havde et kristent fundament, men fungerede som modvægt til det missionske var højskolehjemmene, der var grundtvigiansk funderet. Højskolehjemmene var åbne for alle interesserede, men blev typisk drevet af en forening. Grundlaget var kristent, men fokus lå i højere grad på den grundtvigianske folkeoplysning, og derfor var budskabet for nogle måske nemmere at få til at glide ned end KFUM og KFUK's missionske.

Historien om højskolehjemmene er, ligesom KFUK og KFUM, historien om et samfund i udvikling, hvor forskellige grupperinger samler sig for at gøre deres stemme og sag gældende. Ligesom det er historien om, hvordan landet havde indflydelse på byen, idet drivkraften bag flere af højskolehjemmene var grundtvigiansk prægede bønder, som havde været på højskole, og dér var blevet styrket i troen på, at have værdier, som var ligeså gode som købstadens borgeres.[412] Højskolehjemmene begyndte at skyde op i de danske byer i begyndelsen af 1870'erne, f.eks. i Kolding, Århus, Odense, Horsens og Vejle, og tanken var, at der var brug for den slags steder til at danne grundlag for, at den specielle højskoleånd og højskolefællesskabet kunne opnås også uden for de egentlige højskolers mure. Højskolehjemmene var ligesom KFUM og KFUK's pensionater mere end 'blot' pensionater, men ønsket om at tilbyde et hjem til dem, der kom til byerne for kortere eller længere tid, var mange steder centreret om spisebordet.

Et eksempel er Holstebro Højskoleforening, der blev stiftet i 1898. Samme år købte foreningen en stor ejendom, der skulle skabe rammerne for mange forskellige aktiviteter for grundtvigske kredse i, og ikke mindst omkring, Holstebro; foredrag, fester i både forenings- og privatregi og endelig skulle Højskolehjemmet også "fungere som et slags erstatningshjem for medlemmerne, når de var i købstaden for at handle eller til gudstjeneste i valgmenigheden."[413] Hjemmet havde også faste pensionærer, og det kulturelle grundtvigianske fællesskab har nok ikke været lige vigtigt for dem alle.[414] Det var altså en blanding af et

---

412 Esben Graugaard og Bent T. Holm: "Højskoleforeningen og dens "hjem" i Skolegade", artikelsamling på www.lokalhistorisk-arkiv.dk/artikler/hoejskole/index.html, 1997, s. 1. Artiklen har også været trykt i *Holstebro Dagblad.*

413 Graugaard og Holm 1997, s. 3.

414 Om højskolehjem se også Birgitte Arffmann: "Grundtvigianere og Missionsfolk i Vejle", *Vejlebogen. Årbog for byhistorisk selskab for Vejle,* 2003, s. 45-54. Og "Beretningen om Varde Højskolehjem i 100 år", *Vestkysten*, 7. maj 1985. Vejle Højskolehjem blev stiftet i 1884.

hjem og et hotel, hvilket også var tilfældet i Randers. Dér startede højskoleforeningen i 1885, og dens formål var både dengang og i dag "at arbejde for god og folkelig oplysning i lighed med det arbejde, der udføres på de grundtvigske folkehøjskoler."[415] I slutningen af 1890'erne havde foreningen 161 medlemmer, og i 1906 kunne den slå dørene op til det nybyggede Højskolehotellet i Middelgade 6. På det tidspunkt havde foreningen fået 615 medlemmer, 512 fra landet og 103 fra byen. Højskolehotellet var bygget med 30 værelser til udlejning, og en stor restauration. I gården var der staldplads til 120 heste, hvilket siger meget om højskolehotellets kundekreds. Der skulle være plads til landboernes heste og vogne, når de kom til byens marked om lørdagen og også besøgte hotellet: "Her mødtes man – spiste sammen – hørte nyt og fik hest og jumbe opstaldet, medens man gik til marked. Her var der ingen standsforskel – her var jævnheden til huse – tvangfrit og bramfrit færdedes man mellem hinanden som en stor familie." Det er nok et skønmaleri af harmonien iblandt højskoleforeningens medlemmer, der males ovenfor, men der var ganske sikkert en god stemning af entusiastisk opbakning blandt medlemmerne i den forening, der var manges hjertebarn. Historien om foreningen og hotellet fortæller om en uendelig række af foredrag, festlige arrangementer og udflugter, hvor deltagerantallet var højt.

Ligesom hos KFUM og KFUK var man også i højskolekredse optaget af ungdomsarbejde. I Randers blev en ungdomsafdeling med navnet "Grundtvigsk Ungdomsforening", der lød mottoet "En vågen, dansk, kristen ungdom", oprettet i 1908. Foreningen havde nogle svære år økonomisk, men i 1919 åbnedes Ungdomshjemmet, der var "et hjem, hvor soldater, unge under uddannelse og skoleelever, der havde langt hjem, kunne bo og spise (…)" 18 unge mænd fik bolig, og pensionatet fik stor tilgang fra både land og by. Økonomien var imidlertid dårlig, og klientellet havde ikke altid respekt for højskoleforeningens ungdomsarbejde – mellem linjerne var mange mest interesseret i et billigt sted at bo, og ungdomshjemmet lukkede derfor allerede igen i 1923.[416]

---

[415] Alle oplysningerne om højskolehjemmet i Randers bygger på det historiske afsnit på højskoleforeningens hjemmeside: Ellen og Kaj Jørgensen: "Historie om Højskoleforeningen i Randers", www.flexiweb.dk/rhf/, 2007.

[416] Med til historien om andre typer af pensionater hører også, at der flere steder blev bygget sømandshjem, der ikke havde et missionsk grundlag. F.eks. byggede man Hallerestauranten i Esbjerg i 1929, som netop en modvægt til byens mange missionske samlingssteder. www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk/leksikon.htm

Hvilehjem for ældre

Med *Lov om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet* fra 1891 tog det danske samfund et vigtigt skridt i retningen mod velfærd til alle. Loven udskilte de ældre fattige fra andre fattige, og indførte alderdomsunderstøttelse (senere aldersrente) til alle værdigt trængende over 60 år. Det offentlige tilbød endnu i 1800-tallet ikke specielle boliger til de ældre, og det var kun på initiativ af forskellige stiftelser og organisationer, at boliger blev bygget. På den måde kunne f.eks. enker efter håndværksmestre få en alderdomsbolig i anden halvdel af 1800-tallet. Først fra begyndelsen af 1900-tallet begyndte fremsynede kommuner at bygge plejehjem/alderdomshjem, om hvilke forfatteren Karen Michaelis i 1948 skrev: "I Alderdomshjemmet er enhver velkommen, der mangler Midler til at leje sig ind i et Pensionat eller selv holde Hjem med Hushjælp paa de gamle Dage."[417] Fra 1936 byggede Københavns Kommune landets første selvstændige boliger for ældre i Guldbergshave.[418]

Ældre var altså i det meste af perioden henvist til andre typer boliger, og særligt enligtstillede, ubemidlede ældre var stillet i en svær økonomisk situation, når de ikke længere var arbejdsdygtige. Tregenerationers familien har aldrig været udbredt i Danmark, og de fleste ældre måtte selv organisere deres bolig i alderdommen. I folketællinger kan man f.eks. se, at beboerne på byens tagværelser og i baghusenes mindste lejligheder ofte var ældre enker eller enkemænd over 60 år. Denne gruppe er også hyppige som logerende. I 1800-tallet og de første årtier af 1900-tallet var det stadig almindeligt i borgerskabet, at en datter blev hjemme og passede sine gamle forældre, og det var ikke få af disse, der, når forældrene døde, åbnede et pensionat. Alternativt kunne man, som Michaelis nævner, have en hushjælp eller en husbestyrinde, hvilket kunne være løsningen for ældre med en god pension eller en lille formue. De kunne også bosætte sig i et pensionat, og nogle pensionater specialiserede sig således i ældre under betegnelsen "hvilehjem." I *Kraks Vejviser* for København blev de markedsført i pensionatsrubrikken som: "*Hjem for Ældre og Svage.* Marie Møller. Forhaabningsholms Allé 28" (1905) og "*Nobelt og Hyggeligt Hjem for Gamle.* Elisabeth Westh, Bakkegaardsallé 6" (1915). I avisernes annoncespalter var de fleste annoncer om pension i 1940'erne henvendt til ældre, der søgte hvilehjem.

---

[417] Karen Michaelis: "En Æresgæld til vore Forældre", avisudklip, hvor det ikke fremgår, hvilken avis, 10. oktober 1948. Udklippet kan findes i KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5374.

[418] Georg Gottschalk: "Fortidens og fremtidens boliger for ældre", *Arkitekten*, 108 (3), 2006, s. 41-46. Artiklen kan også downloades fra SBIs hjemmeside www.sbi.dk

Et af disse hvilehjem lå på Kingosvej 1 i Åbyhøj ved Århus og blev drevet af søstrene Møller. I et brev fra 1947 skrevet til prisdirektoratet i København i utilfredshed over, hvad Aarhus Amts Prisudvalg ville tillade at tage for kost og logi, fortalte søstrene hvilke udfordringer et syge- og hvilehjem "for gamle og svagelige mennesker" stod med:

> *Vi har 12 Pensionærer her, hvoraf 8 over 80 Aar. Disse kræver Hjælp til Bad og anden Forplejning. Under Sygdom, som oftest Hjerneblødning, kan Patienten i flere Maaneder ligge fuldstændig hjælpeløs. For saadanne Patienter har vi ikke hidtil krævet ekstra Vederlag. Vi havde ved Prisreguleringen haabet paa en Forhøjelse, men blev i Stedet sat ned. Navnlig Værelses Prisen er for lav, da gamle Mennesker kræver meget Varme.*[419]

Et andet hvilehjem var "Pension Emmiche" på Bülowsvej 50. B, 2 sal. på Frederiksberg. Her var der 35 værelser til ældre, hvoraf en stor del var mellem 70 og 89 år. Fra pensionen blev der også klaget over den manglende mulighed for at tage ordentlige priser, for de ældre mennesker var ofte syge, skulle have hjælp til meget og var ofte for dårlige til at komme og spise i spisestuen.[420]

I Valborg Dahls roman *Ungdommen banker paa Døren* beslutter de to søstre Thomsen at åbne et pensionat på Frederiksberg i midten af 1940'erne. Den ene søster har arvet et hus, og den anden spørger: "Jamen, hvad vil du nu gøre med det alt sammen, Henrikka, for du kan jo ikke leve af at se paa det hver Dag.", den anden svarer: "Det skal jeg sige dig, lille Louise, jeg vil lave et fint Pensionat for pæne, gamle Damer, som gerne vil betale godt for at faa et hyggeligt Hjem og god Forplejning, og du skal være med i det hele – hvis du da vil."[421] Søstrenes sagfører bifalder også ideen: "Det er en glimrende Ide, Frøken Thomsen, begynd jo før jo heller, der er stor Trang til et hyggeligt Pensionat for ældre Damer, jeg kan straks skaffe Dem et Par Stykker."[422]

Det var, som med de fleste andre pensionater, kvinder, der drev hvilehjemmene. Mange af kvinderne var uddannet sygeplejerske og skabte med åbningen af et hvilehjem en selvstændig karriere. Ovenfor har jeg givet nogle eksempler

---

419 LAN, Århus Amt, Prisudvalget, sager til journal A, 1945-51, A199.
420 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5333.
421 Dahl 1951, s. 7.
422 Dahl 1951, s. 11.

på, hvordan nogle af dem var i dialog med prisudvalgene, og der findes mange flere eksempler. Hvilehjemmene måtte i udgangspunktet ikke tage højere priser end andre pensionater, ligesom det ikke var tilladt oven i prisen på hhv. kost og logi at lægge ekstra for service udover radio- og varmetillæg. Mange værtinder påpegede, at ældre pensionærer, også på de almindelige blandende pensionater, ofte krævede ekstra pleje. F.eks. skriver flere værtinder, at deres ældre pensionærer havde behov for hjælp til at få tøj af og på om morgenen. Pensionaterne, også i form at hvilehjem, gav altså deres ikke ubetragtelige bidrag til den nationale ældrepleje for en løn, der i mange tilfælde ikke ser ud til at have stået i et rimeligt forhold til det stykke arbejde værtinderne udførte. Omvendt var der også nogle steder, hvor de ældre betalte, men ikke fik den service de havde betalt for, hvilket Michaelis giver flere eksempler på i sin avisartikel.

Pensionater i seminariebyer

Det statsejede Jonstrup Seminarium (oprindeligt Blaagaard Seminarium) var Danmarks første og blev almindeligvis også anset som det fineste. Seminariet havde plads til at huse mange af eleverne men ikke alle, og fra 1911 bortfaldt bespisningen, der "(…) overlodes til omegnens pensionater."[423] En af dem, der spiste på pensionat, mens han studerede, var Erik Juhl, der gik på Jonstrup Seminarium fra 1937 til 1941.[424] Værtinden var den bestemte Frk. Christensen, der havde besluttet at give studerende god og billig mad, hvilket kom Erik Juhl og 30-40 af hans medstuderende til gode hver dag. Der var også andre pensionater i byen, og karakteristisk for dem var, at de serverede mad så billigt, at det ikke kunne betale sig, selv at holde sig med kost. Det var også svært taget i betragtning, at de fleste studerende boede på små private værelser uden køkkenadgang. To år før Erik Juhl, i 1935, begyndte Christen Nielsen på samme seminarium, og han skriver i sine erindringer: "Efter at have bestået optagelsesprøven kunne vi søge værelser på seminariet, i pension "Søndersø" eller i nogle få private huse. Tre kammerater og jeg havde sammen fået to ret store værelser på seminariet. Vi brugte det ene som soveværelse og det andet som opholdsrum. I nærheden lå to pensionater, og på det største af dem spiste vi for 40 kr. om måneden."[425]

En anden informant i erindringsindsamlingen fortæller om Vordingborg, at dér også var mange pensionater, som baserede en forretning på seminaristerne.

---

423 Braad (et al.) 2005, s. 233.

424 MTM, 0908-c.

425 Christen Nielsen: *Lærer fra landet*, 1994, s. 52.

Informanten boede selv hos sine forældre i Vordingborg, mens han læste til lærer i slutningen af 1930'erne, men mange af tilflytterne boede på værelser og spiste på pensionater rundt omkring i byen: "Det var sådan familier, der boede i villakvarterne rundt omkring og så havde en halv snes pensionærer, som spiste der og ellers boede på værelser rundt omkring."[426]

For Anna Nielsen, der begyndte på Vinthers Seminarium i Silkeborg i 1921, var situationen lidt anderledes. Hun havde lejet et værelse i en villa, hvor der også var 1. sals værelser til to andre seminarister: "Vi kunne desværre ikke lave mad på værelserne, så vi hentede den såkaldte "spandemad" fra et pensionat – fru Bendsen (…) På pensionatet kunne man også spise, hvis man havde råd til det. Men vi fik maden hjem, og den var dejlig varm, og vi spiste den med det samme på hver sit værelse. Esther og jeg havde af og til småt med penge, så vi besluttede, at vi kunne deles om en portion. Pensionatsværtinden var flink til at give os en stor portion, så den kunne vi klare os for."[427]

Der var i afhandlingens periode ikke mange kollegier i Danmark – og der var slet ikke nok til alle. F.eks. til seminariet i Nakskov var der tilknyttet et kollegium hovedsageligt til kvinder, men der var kun plads til 15.[428] Jeg vil derfor argumentere for, at det bl.a. var det lokale, civile initiativ, der muliggjorde, at seminarierne kunne rekruttere udover lokalmiljøet. De lokale husmødre, og andre der åbnede deres døre for de studerende, var en nødvendighed for, at uddannelse kunne tiltrække studerende udefra. Det var endnu ikke en statslig eller kommunal opgave at skaffe boliger til uddannelsessøgende, men derimod et område, der i afhandlingens periode øjensynligt regulerede sig selv, men undersøgt nærmere viser sig at bero på en lokalsamfundsindsats, der kom begge parter til gode.

Tørvepensionaterne syd for Limfjorden

Omkring år 1900 blev cementfabrikkerne i Aalborg interesseret i moseområderne sydøst for byen, hvorfra der kunne udvindes tørv. Det viste sig at være klogt at have let adgang til et tørvelager under og efter begge verdenskrige, hvor adgang til andet brændsel var stærkt reduceret. Fra 1919 drev cementfabrikkerne selv mosebrug i Lille Vildmose, hvor de også byggede et pensionat. I anmeldelsesskemaet til prisudvalget i Aalborg Amt fra 1944 står der bl.a.: "Pensionatet

---

426 MTM, 4508-c.

427 Keld Dalsgaard Larsen: *Pensionat. Erindringsglimt fra Silkeborg*. Upubliceret materiale tilsendt mig i april 2008 fra Silkeborg Museum.

428 MTM, 4508-c.

er beregnet til at kunne give Kost og Logi til 300 Mand beskæftiget ved vort Mosebrug. Det er opført i Aar (…)"[429] Bagpå skemaet har prisudvalget noteret: "Marketenderiet søges kun af Mosebrugets egne Arbejdere og Funktionærer. Det er nyopført og byder Pensionærerne gode, lyse, og luftige Værelser med gode Toiletforhold og gode Opholdsstuer."

Tørvegravning var sæsonarbejde, og sæsonen varede fra det tidlige forår til slutningen af august eller begyndelsen af september.[430] I marts 1947 var landbetjenten i Fleskum Herreds Politi på visit i områdets pensionater – en opgave han varetog, fordi der ikke var prisinspektører til at gøre det. På Cementfabrikkernes Mosebrug i Gudumholm fandt han driftsleder Hørup Nielsen, men ingen pensionærer. Driftslederen anslog dog, at der ville komme ca. 100 pensionærer i den forestående sæson. I betjentens rapport kan man læse, at de to herrer har haft en diskussion om prissættelse af dagskosten, for mosebruget ønskede at tage 5 kr. pr. dag, hvilket var mere end det tilladte. Hørup Nielsen argumenterede med, at det var samme pris "som Staten tager i deres Markentenderi ved den store Vildmose (…)", og videre at, hvis det ikke blev den pris, var det ikke muligt at få en forpagter til at lave maden, og det ville få konsekvenser; landbetjentens rapport fortsætter: "Hvis der ikke bliver drevet Markentenderi, betyder det en formindsket Produktion paa ca. 10.000.00 [sic!] Tons Tørv. Han [Hørup Nielsen] anfører, at det er haardt arbejdende Mennesker, der kræver meget til Føden."

Fra politistationen i Terndrup indløb i marts 1947 en rapport, der viste, at også de lokale borgere forstod, at tørvearbejdernes glubende appetit udgjorde et marked. Ud af ni registrerede private pensionater ved kontrollen tre år tidligere havde to stadig pensionat, en var flyttet, to drev ikke længere pensionat, tre bekendtgjorde, at de kun drev pensionat i tørvesæsonen 1944, og to at de for indeværende ikke havde pensionærer, men overvejede at drive pensionat i den kommende tørvesæson. Desuden havde betjenten selv besøgt to personer, der havde overvejet at åbne pensionat i den kommende sæson. De 11 ovenstående pensionatsejere adskiller sig fra den værtsprofil, jeg præsenterede tidligere, ved at otte af dem var mænd. Da de alle bar erhvervsbetegnelser som enten "Banearbejder" eller "Arbejdsmand", og da det var usandsynligt, at så mange mandlige arbejdere i 1940'erne selv åbnede pensionat og lavede mad, formoder jeg, at der

---

[429] LAN, Ålborg Amt, Prisudvalget, B3, 8301. Referencen gælder alt materialet i dette underafsnit.

[430] Brit Vestergaard: "Tørvegravning i Boest Mose", *Herning museum. Midtjyske fortællinger,* 2008, s. 30.

bag deres navne gemmer sig hustruer, som har været det egentlige centrum for pensionatsvirksomheden. Det var det samme med mange af pensionaterne i Lindholm, jeg nævnte tidligere. De stod opført i en mands navn, men da han også havde en erhvervsbetegnelse, må man formode, at det var hans hustru, der lavede maden og varetog den daglige drift.

Tørvepensionaterne lå på landet og peger umiddelbart væk fra pensionaterne som et urbant fænomen. Omvendt beskæftigede de sæsonarbejdere, der måske om vinteren arbejdede på fabrik i byen eller tog arbejde et andet sted, hvor der var sæson. Lokaliteten var landlig, men arbejdskraften kunne være urban, ligesom den industri tørvemoserne var en del af i høj grad var urban både i beliggenhed og i den fortsatte urbanisering, materialerne bidrog til. Ovenstående eksempel kan altså bruges til at diskutere dikotomien land-by, fordi f.eks. tørvearbejdere er svære at fastholde i den dikotomi. Bor man f.eks. på landet, fordi man for en tid udvinder tørv i en mose og bor på pensionat? Denne overordnede diskussion findes i mikroversion i en rapport også fra Politistationen i Terndrup omhandlede pensionaterne i byerne omkring Lille Vildmose. Rapporten er fra juni 1944 og handler om et anmeldelsesskema udfyldt af en købmand i Nr. Kongerslev Kær. Landpolitibetjent Bredam skal bedømme, hvilken gruppe pensionatet tilhører og skriver på skemaet:

> *- at Pensionatet paa en Maade er meget afsides beliggende, idet det ligge ca. 2½ km. fra Nr. Kongerslev By, men da det paa en Maade ligger ret nær Arbejdspladserne i Lille Vildmose kan det maaske ikke siges at være afsides – dog er der ret langt til Naboerne, hvor de forskellige Gæster er i Logi.*
> *- at Pensionatet er indrettet i et Træhus i Gaarden, der er blot opsat nogle lange Borde med tilhørende Bænke. Der er alm. Jordgulv i Huset, men der er ret ordentligt derinde, og der er opsat Kakkelovn.*
> *- at Pensionatet udelukkende søges af Tørvearbejdere.*
> *- at Kosten er jævn – god og rigelig.*
> *Pensionatet sættes derefter i gruppe III.*

"Et hypermoderne Pensionat paa Silkeborgvej" – funktionsbyggede pensionater

Under overskriften "et hypermoderne Pensionat paa Silkeborgvej" kunne læsere af Herning Folkeblad i efteråret 1936 læse om byens nyåbnede pensionat, der var bygget til formålet med "14 Udlejningsværelser, alle fuldt monterede – om det saa er med Radioantenne. Der er moderne Alkove, indbygget Skab og Vaskekumme, smukke Tæpper, Gardiner og Møbler."[431] Pensionatet var det første af sin art i byen og projekteret af en af byens førende industrispidser, fabrikant Niels Krøjgaard, i samarbejde med en af hans medarbejdere, prokuristen frk. Mathiasen. Hun skulle også lede pensionatet sammen med sin bror, der hidtil havde været køkkenchef på en herregård. Pensionatets åbning kom i forlængelse af åbningen af et stort nyt fabrikskompleks – en trikotagefabrik, som Niels Krøjgaard havde ladet bygge i 1936. Fabrikken havde arbejdsplads til 200 mennesker, og over for fabrikken blev bygget "(…) en Forretnings- og Beboelsesbygning med Kolonialforretning og et Brød- og Mælkeudsalg samt 4 moderne Lejligheder og en Del Værelser."[432]

Niels Krøjgaard kom fra fattige kår, og begyndte sit arbejdsliv som hyrdedreng da han var 8 år.[433] Han var en patriarkalsk leder, der tog sig af medarbejdernes ve og vel på flere områder: "Som den gode Arbejdsgiver, Niels Krøjgaard er, vil han ogsaa, at der skal være noget kønt for Øjet midt i Dagliglivets Travlhed, og derfor lader han nede i Gaarden mellem de 4 Fløje indrette et Bassin med Blomster om og Springvand i."[434]

Jeg har kun ganske få eksempler på funktionsbyggede pensionater, men der findes i dansk industrihistorie ganske sikkert lignende eksempler på fabrikskomplekser, der har indtænkt ikke blot boliger til arbejderne men også bespisning. Et af de kendteste er Brede Værk, hvor der også var værelser til enlige, men alle lejlighederne var med køkken, og dermed var der ingen fællesspisning. Jeg har imidlertid ikke undersøgt industrikompleksers tilbud om bolig og eventuelt spisning nærmere, men eksemplet fra Herning viser i hvert fald, at industrialiseringens fremdrift skabte differentierede behov hos medarbejdergruppen, og at fremsynede arbejdsgivere i højere grad end staten på dette tidspunkt fik øjnene op for, at enligtstillede var et marked. Pensionatet var et tilbud til med-

---

431 *Herning Folkeblad*, 6. oktober 1936.

432 "Niels Krøjgaard bygger Danmarks mest moderne Trikotagefabrik", *Herning Folkeblad,* 3. juni 1936.

433 Søren Toftgaard Poulsen: *Industriminder i Ringkøbing Amt,* 2005, s. 11.

434 *Herning Folkeblad*, 3. juni 1936.

arbejdere, men ikke noget filantropisk initiativ. Det skulle løbe rundt, hvilket var muligt, når man havde fordelene ved stordrift.

Sommerpensionater

I dag findes der ikke traditionelle borgerlige pensionater længere, men ordet pensionat bruges stadig i forskellige sammenhænge – f.eks. ofte om bosteder for psykisk eller fysisk handicappede, unge "adfærdsvanskelige" eller misbrugere. Derudover bruges det om steder i naturskønne områder, ofte ved vand, hvor man i sommerhalvåret kan komme på ferie under forhold, der er mere intime og hjemlige end et hotel, og med en service man ikke får i en ferielejlighed eller eget sommerhus. Nutidens sommerpensionater er ofte ældre sommerpensionater, der er restaurerede. Måske har de været ude af drift, men kan udgøre et projekt for ægtepar, der er stået af ræset og ønsker mere frihed i hverdagen.[435]

Sommerpensionaterne er på mange måder det almindelige pensionats modsætning. Hvor pensionatet i byen skabte en nemmere og mere bekvem ramme om enligtstillede erhvervsaktives eller studerendes hverdag, var sommerpensionatet hovedsageligt et refugium for middelklassefamilier, der flygtede fra byens lummerhede i et par uger eller måneder alt efter, hvor langt pengepungen rakte. Sommerpensionaterne var ekstravagante og havde altid bevilling til udskænkning. Ekstravagancen lå ikke kun i maden, vinen, værelserne og servicen, den lå også i det faktum, at man havde råd til ferie. Jeg har ikke undersøgt fænomenet nok til at sige noget sikkert, men formoder, at sommerpensionaterne var for den del af borgerskabet, der ikke havde eget hus på landet. F.eks. den nyere middelklasse i borgerlige erhverv.

Et eksempel er Villa "Cap Horn" i Hellebæk. Pensionatet blev grundlagt i 1891 af frk. Christine Reimer (1858-1943), der i vinterhalvåret var en aktiv og berømt folkemindesamler på Fyn. "Cap Horn" havde syv værelseskomplekser og i juli måned, når der var fuld belægning, boede der op til 22 mennesker. På forsiden af brochuren for sommerpensionatet kan man læse, hvad gæsterne kom for. Der var "Landlig, fredelig Beliggenhed", mulighed for korte spadsereture, god udsigt til vand og "Havfriskt Bad. Ozonholdig, nervestyrkende Luft."[436] På gæstelisten stod der bl.a. arkitekt, doktor, jurist, skoleinspektør, konsul, sagfører, stationsforstander, grossist, baronesse og arkivar. Sidstnævnte var rigsarki-

---

435 Se "Familieklan puster liv i pensionatet", *Fyens Stiftstidende*, 15. maj 1988. "Drømmen blev opfyldt", *Politiken,* 2. juni 2002, 6. sektion, s. 2.

436 DAF 1944/71. 1984/84-1a. Christine Reimers Pensionatsvirksomhed I. Blandet. Deponeret til Nordfyns Museer, Bogense.

var fra 1897 C.F. Bricka og frue, der hvert år kom to uger i juli, og som dem var der mange andre gengangere, der svor til samme sted og samme værtinde.[437] På "Cap Horn" lod det sig kun gøre til 1898, hvor frk. Reimar ikke længere ønskede at drive virksomheden.

Det var ikke tilfældigt, at Villa "Cap Horn" reklamerede med, at luften, på de kanter, var ozonholdig og nervestyrkende. Sommerpensionaterne var beslægtede med kursteder og nervesanatorier, der fra midten af 1800-tallet, med tysk forbillede, også kom til Danmark. Historikeren Jes Fabricius Møller skriver, at kurstederne i de sidste årtier af 1800-tallet blev den perfekte ramme om kuren mod en af tidens moderne sygdomme, neurastenien.[438] Neurasteni eller nervøsitet var en diffus diagnose, der blev tildelt på baggrund af en lang række ganske forskellige symptomer, og den gled hurtigt ud af hænderne på lægevidenskaben og blev nærmere en social og psykologisk end en medicinsk diagnose – en samfundstydning kalder Fabricius Møller den. Nervøsitet blev knyttet sammen med livet i den moderne storby, der ansås for mentalhygiejnisk usund, og begrebet blev i særlig grad benyttet i perioden 1870-1920, der fik betegnelsen nervøsitetens tidsalder.[439] Kuren kunne være at komme væk fra storbyen og få fred, ro, god mad, adspredelse og nervestyrkende luft, der muligvis også kunne virke forebyggende, hvilket må være årsagen til, at et sommerpensionat benyttede nervøsitetens retorik i forsøget på at tiltrække kunder.

Opsummering

Ovenstående afsnit har sat fokus på forskellige typer af pensionater og vist, at selvom deres grundlag var forskelligt, så havde de det tilfælles, at de opstod på baggrund af et forøget behov for steder, hvor enligtstillede kunne spise og evt. bo. De filantropisk og kristent funderede pensionater var respons på en fortolkning af, hvilke konsekvenser det moderne byliv havde for mennesket og ønsket om at tilbyde et "hjem". De industrielle pensionater og pensionater for studerende var svar på lokalt opståede situationer, hvor en forøget arbejdsstyrke eller studerende havde behov for steder at bo og spise, og hvor lokale greb muligheden for at skabe forretning på den baggrund. Sommerpensionaterne var nærmest pensionaternes diametrale modsætning. De var en skræddersyet ferieform, der skærpede pensionatets service og omsorg til det yderste, og på den måde

---

[437] DAF 1944/71. 1984/84-1a. Christine Reimers Pensionatsvirksomhed III. Cap Horn. Gæstebog. Mad m.m.. Deponeret til Nordfyns Museer, Bogense.

[438] Jes Fabricius Møller: "Nerver", 2002, 179 ff.

[439] Møller 2002, s. 142.

skabte trygge rammer om et rekreativt ophold væk fra eget hjem, men samtidigt var meningen med dem at slippe væk fra den hverdag som bypensionaterne udgjorde rammen omkring. Pensionatets kunder var mennesker, der befandt sig i centrum af byens travle liv, mens sommerpensionatets kunder var dem, der ønskede at slippe væk fra netop det.

Urbanisme og distinktion

> *Der er Pensionater, der fortrinsvis søges af Studenter og yngre Handels- og Kontorfolk. Der er Pensionater, hvis væsentlige Bestand vil findes blandt Haandværkere. Der er Pensionater, der ikke lejer Værelser ud, men kun har saa og saamange i Kost. Der er kortsagt Pensionater af enhver Art.*[440]

> *(…) Studerende eller kontorbeskæftiget Herre eller Dame foretrækkes.*[441]

I eksemplerne fra pensionaternes markedsføring fremgår det, at pensionaterne ofte forventede, at deres kunder tilhørte en bestemt samfunds- eller erhvervsgruppe. Når der stod herre eller dame i en annonce, betød det, at det ikke var et sted for arbejdere, men for mennesker i spadseredragt eller slips. Selvom Frk. Jensby fra Thisted aldrig markedsførte sit pensionat, var det alligevel kendt, at dem, der tog kniv og gaffel i hånden hos hende, havde bestemte positioner i samfundet: "Hun [frk. Jensby] havde ingen pensionærer, der ikke var i habit eller i spadseredragt eller pæn kjole. Hun ville ingen have ind, der var nede i arbejderstanden. Hun var jo en stor gårdmandsdatter, og man blandede sig ikke med "pøbelen"."[442] Om middagsbordet i centrum af Thisted sad derfor engang i 1940'erne bl.a. Korsner og Mynthe Madsen fra dommerkontoret, nogle fra amtsgården, Lille Pedersen fra toldkontoret, frk. Jørgensen 'omme' fra kommunekontoret, købmand Toft og nogle af hans kommiser, Falck-folkene Kaagaard og bette Pedersen, urmager Bendix og frue, musikhandler Thorsen, Hr. og Fru Mortensen fra Svaneapoteket samt Lærer Berg og nogle af hans kolleger. Med andre ord et mikrokosmos, der afspejlede en provinsby og amtshovedstad med dertil hørende funktioner og funktionærer.

---

440 *Pensionatstidende*, nr. 8, 1921.

441 Flere gange i *Politiken* i januar 1910.

442 MTM, 4708-c.

Der var ofte et eksplicit eller implicit standskrav, ligesom annoncerne kunne være kønsspecifikke. Pensionaterne var dermed defineret ved eksklusivitet i deres omgang med kunder. Uanset pensionatets størrelse og professionalisme var der en værtinde, og sjældnere en vært, som egenrådigt besluttede, hvilke nye pensionærer der kunne optages i flokken. En kritisk udvælgelse der fungerede, fordi boligmarkedet igennem hele perioden var udlejers marked, og en udvælgelse, som ikke i samme omfang kunne gennemføres i restaurations- og hotelbranchen. Dér herskede et mere professionelt serviceparadigme, hvor gennemgående ens behandling af kunder var en dyd. Pensionatet havde en mere privat karakter, og derfor var det værtinden i sin egenskab af husstandsoverhoved, der valgte sine pensionærer. F.eks. i et pensionat i Lipkesgade 25 i København i slutningen af 1940'erne, erindret af værtindens søn (f. 1940):

> *Men når der så kom nogen og ringede på, så var det jo ofte efter arbejdstid, lige hvor min mor var ved at lave middag, og så havde hun ikke tid. Så lukkede jeg op, og så løb jeg tilbage ud i køkkenet, som lå i den anden ende og sagde: "det er en, der hører om værelset." Og så sagde hun til mig: "Er det en mand eller en herre?" Det var jeg så trænet til, og jeg kunne så sige, "jamen det er en mand", og så var der optaget, sagde hun.*[443]

Flere informanter reflekterer over forskelsbehandlingen, og fortæller om pensionater, der foretrak mandlige pensionærer. En informant argumenterer for, at det nærmere handlede om, at mænd i højere grad søgte pensionater, mens kvinder kunne lave mad og var bedre til selv at finde på egnede løsninger i stedet for at spise på pensionat.[444] Det benyttes omvendt også som forklaring på, hvorfor kvinder hos nogle private udlejere ikke var velansete som lejere af værelser. Kvinder ville benytte køkken, vaskefaciliteter etc. og kunne være en irritation for husmoderen.[445] Der kunne også være praktiske grunde til kun at ville have mænd boende. I et pensionat i Lillerød i 1950'erne var der f.eks. fælles baderum, og værelserne var derfor reserveret til mænd, mens middagsbordet stadig var blandet.[446] Et andet pensionat i nabobyen Allerød ville i begyndelsen af

[443] MTM, 4308-c.
[444] MTM, 2908-c.
[445] MTM, 4908-c.
[446] MTM, 6409-c.

1950'erne kun have mænd med slips, og for at komme til at sidde med ved måltiderne skulle man have en anbefaling fra to, der allerede spiste der, og værtinden tjekkede, om nyankomne havde rene negle – eller sådan gik rygtet i hvert fald. "Hun hadede håndværkere, fordi de var beskidte og spiste alt for meget."[447]

Kvindernes lave popularitet som pensionærer skyldtes, at de blev anset som mere kritiske og besværlige, men hang også sammen med, at deres dyd, og dermed pensionatets renomme, var lettere at betvivle. Omvendt findes der i erindringerne også flere eksempler på blandede pensionater, hvor værtinderne tog sig ekstra godt af, eller ligefrem beskyttede, de kvindelige pensionærer. I Rigmor Truelsens pensionat i Skørping var der i 1960'erne kun en enkelt kvinde blandt pensionærerne. Hun var damefrisør og sad på husets veranda for sig selv: "Hun skulle ikke sidde sammen med alle de mænd, men hun fandt alligevel sin mand dernede, så hun har da været derinde."[448]

Indledningsvist skrev jeg, at amerikanske pensionater i 1800-tallet kunne være opdelt efter etnicitet, køn, klasse, religion, filosofi, erhverv og studieretning. Jeg har igennem kapitlet givet eksempler på, at disse markører også kunne være gældende i danske pensionater i 1900-tallet, men at de efterhånden blev mindre synlige. De vigtigste markører har været køn, til en vis grad klasse og så kunne man tilføje alder, idet pensionaterne hovedsageligt henvendte sig til en yngre eller en ældre målgruppe. Selvom mit kildemateriale før 1930 er sparsomt, har jeg nok til at se det mønster, som både Groth og Gamber peger på i deres respektive undersøgelser; at de fælles boformer i løbet af det 20. århundrede blev kønsmæssigt og erhvervsmæssigt mere blandede, hvilket undersøgelsen af Frederiksborggade også viste. Selv kristne organisationer som KFUM og KFUK, der ellers havde været kønsopdelt, begyndte i 1950'erne at bespise begge køn. Flere af mine informanter fortæller om pensionater, hvor der i stigende grad kom folk af enhver slags. F.eks. hos Ellen de Neergaard Bruun på Frederiksberg, hvor malersvenden Jørgen Stoltze boede i næsten et årti. Han reflekterer her over forskellen på dem, der boede i pensionatet: "Nogen kom fra bedre hjem end andre, og det var helt tydeligt. Det er klart, at de havde en anden omgangstone (...) Jeg selv er opvokset på Vesterbro, og jeg kunne godt høre, at med mine flader a'er og min københavnske jargon, der talte disse mennesker lidt mere som om, de boede nord for København [siges med Hellerup-dialekt]."[449]

---

[447] MTM, 0308-b.
[448] MTM, 5109-c.
[449] MTM, 2708-c.

Kapitlets tema har været, at der var pensionater for enhver smag, men i samme åndedrag kan man problematisere ideen om smag, for en af mine pointer igennem afhandlingen er også, at boligmarkedet i høj grad var udlejers marked, og at lejere ikke i særligt omfang havde mulighed for at være kritiske endsige vælge og vrage – ikke med mindre de havde en økonomi, der tillod det. Dermed træder andre markørerne i baggrunden, og økonomi bliver det væsentlige. Jo mere specialiseret et pensionat blev, jo dyrere blev det også at bo der. Det gør sig f.eks. gældende for hvilehjemmene for ældre, der baserede deres forretning på mennesker, der havde råd og lyst til at betale for en bedre service end dén almindelige pensionater eller det offentlige kunne tilbyde. Den største gruppe af pensionater var almindelige borgerlige pensionater, der henvendte sig til en bred skare af enligtstillede med behov for et sted at bo – unge og ældre med forskellig baggrund, der overvejende hørte til i den voksende middelklasse. Pensionaterne afspejlede altså i varierende grad byens heterogene karakter, og når jeg i afsnittet om Frederiksborggade skrev, at en kontorassistent, en tandlægestuderende og en lærling på en nylonfabrik sad omkring det samme spisebord i 1950, var det for at fremhæve denne pointe. Middagsbordet ved et pensionat var et urbant mikrokosmos, hvor mange forskellige mennesker var repræsenteret, og hvor der fandt en vis socialisering til dannet tale og ubesværet samvær sted.

Urbane tegn

Hos klassiske sociologer, der beskæftiger sig med urbanisme, er spørgsmålet om smag, distinktion og mulighed for at placere sig i et urbant hierarki helt centralt. Louis Wirth skriver, at social interaktion mellem så forskellige menneske-typer, som det er tilfældet i en by, foranlediger en mere forgrenet og differentieret social stratifikation, end man finder i mere integrerede samfund som f.eks. ude på landet.[450] Individet skal kunne begå sig i flere sammenhænge og bliver dermed mere sofistikeret og kosmopolitisk. Det skal i stigende grad mestre at vise, at det tilhører bestemte grupper, men omvendt skal det ikke falde i med tapetet og blive en i mængden, for byliv handler i høj grad om forskellighed og om at skille sig ud.

Georg Simmel skriver i "Storbyerne og det åndelige liv" om den individuelle kulturs atrofi i kraft af den objektive kulturs hypertrofi. Begreberne atrofi og hypertrofi kommer fra biologien og betyder hhv. at celler svinder ind eller vokser (uden at dele sig), og i Simmels optik betyder det, at den individuelle subjek-

[450] Wirth 1938, s. 16.

tive kultur domineres af den objektive samfundsskabte, af de systemer for ensretning og indordning som er nødvendige for at få en mekanisme som en storby til at fungere. Han mener, at bylivet på den ene side er let at navigere i, for det river individet med "ind i en strøm, hvor der knap nok er brug for selv at foretage svømmebevægelser."[451] På den anden side er det også et liv sammensat af upersonlige former for indhold, hvor personlighedens nuancer drukner, hvorfor mennesker må "frembyde en ekstrem særegenhed og originalitet; det må overdrive for overhovedet at kunne høres, også af det selv." Simmel skrev ordene i begyndelsen af 1900-tallet og varslede, at storbyerne ville blive skueplads for netop disse modsatrettede kræfter. I et andet essay, "Moden", skriver han om, hvordan spændingen mellem homogenitet og individualitet genfindes i modens væsen. Moden skal opfylde et behov for social tilslutning, og "(…) den leder den enkelte ind på den bane, alle går, den bringer noget alment, der gør hvert enkelt menneskes adfærd til et blot eksempel. Men den tilfredsstiller også behovet for forskel, tendensen til differentiering, afveksling og udskillelse fra andre."[452] Mode er et produkt af sociale og psykologiske behov for udskillelse og samling på en gang, og de to modsatrettede tendenser skal være til stede, ellers er der ingen mode. Mode hænger også sammen med klasse, og skifter i takt med, at de lavere klasser begynder at tilegne sig det, de højere har. At navigere symbolsk i storbyen er altså en balanceakt mellem tilpasning og selvstændighed. Det kræver viden om tegn, og for den nyankomne var det væsentligt at forsøge at forstå disse og lære at navigere i forhold til dem. At kunne aflæse urbane tegn gjorde f.eks. en i stand til at afgøre, hvem der var en ægte gentleman, og hvem der var en 'hustler'. I den tidligere omtalte novelle af Johannes V. Jensen er manden, der lader til at være fra Missouri det slet ikke. Han er en dygtig skuespiller og vinder med sin naivitet novellefortællerens tillid, men ender med at presse ham ud i hasardspil.

Den franske sociolog Pierre Bourdieu beskæftiger sig med lignede problemstillinger i sin store undersøgelse af distinktion i det franske samfund i 1970'erne.[453] På fransk har ordet distinktion en dobbeltbetydning, der både angiver det at kunne skelne mellem to ting, men også at skille sig ud på en bestemt

---

451 Simmel 1998, s. 205.

452 Simmel 1998, s. 105.

453 Bourdieu (1979) 2002 og Bourdieu (1979) 1995. Forfatteren siger selv, at hans model af det sociale og symbolske rum ikke kun kan forstås i en fransk kontekst, men i mange samfund (1995, s. 30).

måde.[454] Bourdieus analyser af, hvordan tilsyneladende objektive kriterier for æstetisk dømmekraft og præferencer er klassebevarende og uløseligt hænger sammen med økonomisk og politisk magt, er omfattende og baseret på et stort empirisk materiale. Han advarer mod en substantialistisk læsning, det vil sige en læsning, der ser sammenhængen mellem sociale positioner og en bestemt smag eller præference som en mekanisk og direkte relation.[455] Dermed siger han også, at teorien om sammenhængen mellem sociale positioner, habitus og bestemte aktørers valg er kompleks. Bourdieus analyser af, hvordan de to væsentligste differentieringsmekanismer/differentieringsprincipper i industrialiserede og kapitaliserede samfund bliver kulturel og økonomisk kapital, mener jeg også er byhistorie. Det, at kunne navigere symbolsk i det urbane rum kræver evne til netop at aflæse og indordne sig efter sociale tegn og at forsøge at tilegne sig de kendetegn, der er passende til/for ens klasse. Bourdieus analyser handler om, hvordan distinktion er strukturel og ikke blot tegn, man kan "lege med", og hans sociologi er politisk i sin påpegning af, hvordan spilleregler, der tilsyneladende kan læres, alligevel altid indeholder subtile nuancer, der skiller fårene fra bukkene – de velhavende og magtfulde fra de mindrebemidlede uden særlig indflydelse. Mode kan give identitet, men i Bourdieus sociologi kan mode ikke hjælpe til indsigt og indflydelse, for distinktion stikker dybere og hænger sammen med habitus. I litteratur og film findes karikerede fremstillinger af dem, som forsøger at være noget, de ikke er. Omvendt findes der også mange fremstillinger af dem, der lykkes med klasseoverskridelser. For Elly Petersen lykkes det ikke. Jeg har tidligere nævnt eksemplet med tennisketsjeren, der bliver et symbol på, at hun ikke har forstået sin klasseposition, og ikke har forstået, at den ikke kan ændres ved køb af nok så mange medlemskaber og ketsjere. Elly Petersens problem er, at hun ikke kan gennemskue overklassens spilleregler for, hvornår noget er leg, og hvornår det er alvor, fordi tegnene er så subtile, at tolkningen af dem ikke kan tillæres, men skal nedarves.

Hvilket pensionat man boede eller spiste på, har ikke været nogen stor identitetsmarkører, men det har haft en betydning, og har været en af flere måder, hvorpå man har kunnet udtrykke social status. I næste kapitel, hvor jeg går endnu tættere på pensionatslivet, vil der være flere eksempler på, hvordan forskellige udskillelsesmekanismer fungerede i det urbane rum.

---

[454] Bourdieu 1995, s. 11.

[455] Bourdieu 1995, s. 31.

8. Hvile, hygge og materiel forplejning

I 1930 rådgav en skribent i et pensionatsblad andre værtinder om at afholde juleaften i pensionatet:

> *Paa den Dag gælder det i dobbelt Forstand, at det er en Pligt at gøre alt, for at Gæsterne skal føle sig hjemme, føle Hygge og glemme, at det er et fremmed Sted, de fejrer Hjemmets Fest paa (…) Hvis Gæsterne mærker en virkelig Hjertelighed præge deres midlertidige Hjem, da vil Julen ogsaa for dem blive den hyggelige Hjemmefest. For saa er det jo ikke længere et Pensionat – men et andet Hjem. Og det er Idealet. Det er Maalet.*[456]

I det kildemateriale, jeg benytter i afhandlingen, findes ordet hjem og refleksioner over hjemlighed mange steder. Særligt i pensionatsbladene var det gennem alle årene, hvor de udkom, et hovedtema. I 1905 skrev en værtinde: "Et Pensionat skal jo komme Hjemmet saa nær som muligt, og en Pensionatsfrue maa være i stand til at indrette sit Hjem saaledes, at hendes Pensionærer føler sig som hjemme."[457] Ordet blev også benyttet som kvalitetsstempel af prisudvalgenes inspektører. Her i en rapport fra 1947 om et pensionat i Gentofte: "Jeg besaa Virksomheden og talte med de fleste af Pensionærerne. Det var alle ældre, velstillede Mennesker, der krævede megen Opvartning og Pasning, og de udtalte alle, at de var meget tilfredse og glade for Virksomheden, idet de nærmest betragtede det [pensionatet] som deres Hjem."[458] Når værtinder, der havde modtaget klager, skulle forsøge at overbevise udvalget om deres reelle hensigter som pensionatsejere, kunne de også benytte referencen til hjem. F.eks. skrev en værtinde fra Frederiksberg i 1948: "Jeg har mange unge Mennesker, som har takket mig og sagt, at de har været glad for at bo her, det har været mit andet Hjem, har flere sagt."[459]

Ovenstående citater viser, at når det handlede om pensionater, var ordet hjem vigtigt og blev flittigt brugt, men samtidigt, at det altid var flankeret af forbehold. Pensionatet var f.eks. ikke et sted, hvor man burde fejre jul, men for

---

[456] *Pensionatstidende*, nr. 3, 1930.
[457] *Pensionatet*, nr. 2, 1905.
[458] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5254. Rapport dateret 5. september 1947.
[459] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5484.

dem, der alligevel var nødt til det, skulle værtinden forsøge at gøre det til "et andet Hjem". Bag citatet ligger en opfattelse af, at der findes et primært hjem, som enten var det hjem, hvor man var vokset op, eller det hjem man selv senere i livet skabte sammen med en ægtefælle. Barndomshjemmet har en stærk symbolsk position som et udgangspunkt for resten af livet og som et sted, man vil blive ved med at vende tilbage til – fysisk såvel som mentalt. I den forestilling bliver hjem sat lig med familie, hvilket hyldede det traditionelle og var en modsætning til den enligtstilledes liv i byen. Groth citerer en undersøgelse, hvor to kvinder, der bor i, hvad der svarer til klubværelser med en vært, er blevet spurgt om, hvad hjem betyder for dem, og de svarer: "a place where we can unpack our trunk, anchor our electric iron and hang our other blouse over the chair."[460] Svaret er ment ironisk og peger på, at de materielle rammer ikke var nok, der skulle mere til for at skabe et hjem, hvilket også citaterne fra erindringer og pensionatsblade viser. Udover de materielle rammer skulle der også være noget, der henvendte sig mere til følelser som tryghed, hygge og ordentlighed.

Den amerikanske litterat John Hollander mener, at svaret på spørgsmålet om, hvad hjem er, afhænger af sted og udstrækning. I hans forståelse skal hjem ses som en række koncentriske cirkler. Den mindste enhed er kroppen, der i det moderne er hjem for selvet, og derudfra går cirkler som familie, gade, by etc.[461] I forlængelse heraf rejser den australske filosof Shelley Mallett spørgsmålet om hjem er et sted, et rum, en følelse, en praksis eller en måde at være i verden på, og hendes eget svar er, at det kan være alle delene.[462] Immigranter ændrede deres livspraksis, hvad enten de rejste over Atlanten eller fra land til by i Danmark, og skulle f.eks. opgive livet som bonde og blive industriarbejder. Under sådanne ændringer var det for mange vigtigt at holde fast i erindringen om hjem som både et geografisk sted, de havde forladt fysisk men ikke mentalt, men også som en praksis, der på det nye sted skulle redefineres.

Kapitlets indledende citater repræsenterer en definition af hjem som noget, der er tæt på at være sammenfaldende med familie, og noget der for de enligtstillede, som pensionaterne henvender sig til, kunne være svært at opnå, fordi det i den tankegang lå geografisk et andet sted – f.eks. på landet, hvis det var derfra, de kom. Omvendt peger citaterne også på, at konstitueringen af et hjem er en nærmest rituel praksis, som skal gentages. Antropologen Mary Douglas

---

460 Groth 1994, s. 106.

461 John Hollander: "It All Depends", *Social Research,* nr. 1, 1991, s. 36.

462 Her citeret fra Kirsten Gram-Hanssen og Claus Bech Danielsen: "Skilsmisse og bolig – hvor flytter hjemfølelsen hen?", *Dansk Sociologi,* nr. 4, 2007, s. 50.

mener, at hjem altid er lokaliseret et sted, der dog ikke nødvendigvis er fikseret, og at det samtidigt er struktureret i tid. Når noget i et bestemt tidsrum, af et eller flere mennesker, anses for at være et hjem, har det også en æstetisk og moralsk dimension som sådan.[463] Begrebet hjem handler altså også om, hvilke værdier det tillægges. En anden væsentlig pointe hos Mary Douglas er hendes påpegning af, at hjem, selv i deres mest altruistiske og succesfulde versioner, udøver en tyrannisk kontrol over krop og sind. Hvorfor skulle børn ellers hige efter at forlade hjemmet og sværge, at de ikke selv vil reproducere det? Hjemmet er rigidt. Alle er underlagt hinandens luner. Ved måltiderne serveres det ingen hader, frem for det nogen kan lide.[464] Derfor er hotellet også, skriver Douglas, den perfekte modsætning til hjemmet. På hotellet virker markedskræfterne og mulighed for at købe sig til uindskrænket privatliv og ret til eksklusion. Det er en interessant pointe, og det vil i løbet af dette kapitel blive klart, at fordi pensionatet lå i en gråzone og blandede elementer fra hjem og hotel, opstod der nogle konfliktflader omkring konstruktionen af hjem og forventningen til service.

Ovenstående pointer har struktureret kapitlet, hvor jeg vil undersøge de elementer af et hjem og et familieliv, som pensionatet tilbød. Kapitlet falder i to halvdele. I den første vil jeg undersøge de daglige måltider, som ikke bare blev tilbudt af pensionaterne, men i stigende grad blev et udbredt urbant fænomen. Derudover følger afsnit, hvor jeg undersøger service og prissætning. I anden del af kapitlet vender jeg blikket mod de blødere sider af samlivet og fokuserer på, hvordan pensionatet kunne være et hjem i byen.

Det urbane måltid

Det er en banal men væsentlig pointe, at mad og måltider er en vigtig historisk drivkraft. Både som livsnødvendig næring, men også som f.eks. afgrøde, vare, social og kulturel markør. Alle har til alle tider skullet spise, men hvordan, hvor, hvornår og med hvem maden er blevet indtaget har været forskelligt i tid og sted. I førmoderne tid var der traditionelt en husbond, som sørgede for kost og logi til alle i husstanden, og alle bidrog til husstandens fælles økonomi med arbejdskraft eller indkomst. Modellen begyndte langsomt at blive opløst i midten af 1700-tallet. Det, har den svenske historiker Mats Hayén f.eks. vist, var tilfældet med Stockholm, hvor han har fundet frem til, at der i perioden 1760-

[463] Mary Douglas: "The Idea of a Home: A Kind of Space", *Social Research,* nr. 1, 1991, s. 289.
[464] Douglas 1991, s. 303.

1830 var et forøget antal lærlinge, der ikke længere boede hos deres mester, men i stedet fik penge til kost og logi. Det havde to konsekvenser: Først og fremmest, at lærlinge kunne gifte sig og stifte egen husstand, inden de blev mestre. De var stadig i mesterlære, men var samtidigt blevet lønarbejdere. Det andet var, at den forøgede mængde penge, der derved kom i omløb, skabte et marked for servering af måltider.[465] I løbet af 1800-tallet var der altså flere og flere mennesker i byerne, som ikke var del af en husstands økonomi, men havde en autonom økonomi. For enligtstillede, der f.eks. boede på lejede værelser uden adgang til køkken, var daglige måltider ikke en selvfølge, som det sandsynligvis havde været i den husstand, hvor de var født og opvokset. Mad var noget, de enten selv skulle lave, eller noget de skulle opsøge. Urbaniseringen medførte altså ikke kun et forøget behov for bolig, men også for spisemuligheder til enligtstillede. Nogle havde mulighed for at bo på et pensionat, men flertallet måtte logere på værelser af meget blandet standard og som regel uden adgang til køkken. Fælles for mange af dem var, at de i stigende omfang betalte for deres daglige måltider, og at det skabte et større urbant marked for netop måltider udenfor familiens rammer. Med forøgede afstande mellem arbejde og bolig var det ikke kun enligtstillede, der i stigende grad opsøgte måltider i det urbane rum, det var mange forskellige slags mennesker.

I dette afsnit vil jeg sætte fokus på mad. Først på maden i pensionaterne og siden på måltidet mere generelt i det urbane rum. Jeg vil undersøge, hvordan bolig, arbejde og måltid for mange mennesker bliver adskilt. Jeg vil tage læseren med i alle kroge af pensionatskøkkenet og i spisestuen, hvor pensionærerne sad, og vil sætte fokus på produktion, servering, konsumption og perception af maden i pensionater, og undersøge, hvordan urbane måltider i stigende grad bliver en forretning.

Hvorfor ikke selv lave mad?

Det er relevant at spørge, hvorfor mennesker, der købte måltider, egentlig ikke selv lavede mad? Det åbenlyse svar er selvfølgelig, at man ikke kunne, hvilket kan have to betydninger. Den første er, at der ikke var mulighed for madlavning på grund af manglende adgang til et køkken. Det kunne være fordi, man som logerende ikke måtte benytte det, eller fordi der slet ikke var noget. Den anden betydning af ikke at kunne lave mad, er manglende evner. Det er den gængse opfattelse, at det kun var mænd, der ikke kunne lave mad, og derfor

[465] Hayén 2007, s. 139 ff.

havde den enligtstillede mand brug for at få sine måltider på anden vis. Som meget andet, der har med køn at gøre, er det en stereotyp forestilling, som kan nuanceres. Det er sandt, at flere kvinder end mænd kunne lave mad, men også blandt unge kvinder var der mange, der ikke mestrede madlavningens kunst.

Kvindernes manglende madlavningsevner var temaet i kogebogen *Sund Mad* fra 1915, skrevet af Benedicte Thørrestrup (B.T.), der drev sin egen husmoderskole i København. Bogens undertitel er: "Praktisk Kogebog for Enlig stillede Kvinder. Lærerinder. Sygeplejersker. Forretningsdamer m.Fl. Som ikke har havt Lejlighed til at lære Madlavning."

I forordet skriver B.T. at bogen er blevet til på opfordring fra tre sider. Fra lærerinder, sygeplejersker og forretnings- og kontordamer, hvoraf de "allerfærreste af dem forstaar Madlavning."[466] Kogebogen er skrevet til kvinder, der havde haft succes med at få eget hjem med adgang til køkken, og den giver både råd om indretning af køkkenet, hvad man skal have i sine køkkenskabe samt selvfølgelig nemme og anvendelige opskrifter. I sin afslutning fortæller B.T. kvinderne, at de ikke skal give fortabt over for at lære madlavningens kunst, men derimod: "frejdigt tage fat paa denne Opgave, som igrunden hver eneste Kvinde bør evne at løse tilfredsstillende, sideordnet med hvilke større Krav Livet ellers stiller til hende, og som hun maa ofre sin Tid og sine Kræfter."[467] B.T.s grundholdning er, at alle kvinder bør kunne lave mad, og hun viede sit liv til at lære dem det gennem bøger og gennem sin husmoderskole. Hun var måske mere realistisk end essentialistisk, men grundholdningen om, at kvinder skulle kunne lave mad var udbredt i hele samfundet.

Fra tiden omkring Første Verdenskrig og frem begyndte en offentlig debat om husmoderen og værdien af hendes arbejde. Der blev dannet husmoderorganisationer, åbnet flere husholdnings- og husmoderskoler og diskuteret i avisernes og bladenes spalter. Historikeren Birgitte Søland argumenterer for, at unge kvinder i 1920'erne gik til opgaven som husmor med rank ryg, men at de blev skuffede over at finde ud af, at den professionelle identitet de havde haft på arbejdsmarkedet, før de blev hjemmegående, var væk.[468] Derfor var deres våben mod reduceringen at plædere for, at husholdning var et komplekst foretagende, der kaldte på uddannelse. Det var ikke noget ganske nyt. Allerede fra slutnin-

---

[466] Benedicte Thørrestrup: *Sund Mad. Praktisk Kogebog for enlig stillede Kvinder, Lærerinder, Sygeplejersker, Forretningsdamer m. fl. som ikke har havt Lejlighed til at lære Madlavning*, 1915, s. 5.

[467] Thørrestrup 1915, s. 102.

[468] Søland 2000, s. 149 ff.

gen af 1800-tallet havde filantropiske, feministiske organisationer lobbyet for en højere grad af samfundsmæssig anerkendelse af husarbejdet. Deres målgruppe var kvinder, der skulle have husarbejdet som professionel karriere, mens det nye i 1920'ernes agitation var, at det var en langt bredere gruppe af kvinder, der var målgruppen. Søland skriver, at argumenterne for professionalisering også handlede om, at 'redde' unge kvinder ud af den essentialistiske opfattelse af deres natur som mor og husmor, de var fanget i. Hvis den generelle opfattelse var, at kvinder naturligt var født til at opfostre børn og holde hus og derfor mestrede det, var der ikke plads til fejl i husmodergerningen og til forbedringer af den. Husmoderdiskussionerne var derfor et storstilet forsøg på at ændre diskursen omkring det offentlige og det private, sådan så husmoderen fik en stærkere samfundsposition, gennem at hjemmet fik det. De handlede også helt konkret om evner og var en anerkendelse af, at unge kvinder ikke lærte alt hjemme hos mor eller som ung pige i huset.

Det handlede nu kun ikke om evner, men også om ikke at gide eller at have tid. Under sit ophold i Holstebro fik tidligere nævnte Gudrun Sanggård et værelse med adgang til et køkken, som hun aldrig brugte: "Jeg havde ikke tid til at lave mad. Vi arbejdede 8 timer om dagen og havde heller ikke fri om lørdagen." Efter at hun blev gift med Paul, som hun havde mødt på Frøknerne Borgs Pensionat, skulle de selv lave mad, hvilket de aldrig havde prøvet før. De havde fået frk Jensens kogebog i bryllupsgave og prøvede sig frem: "Poul holdt kogebogen, og Gudrun gik frem efter den."[469]

Modsat de unge kvinder som B.T. skrev til, forholdt det sig med de unge mænd i byen, der måske ikke havde andet alternativ end at købe måltider. En mandlig informant (f. 1912) fortæller:

> *I 1939 fik jeg egen lejlighed (…) på Amager. Der var 1 vær. og køkken og 2 små altaner samt brusebad. Nu ville jeg prøve selv at lave mad. Jeg prøvede at blive indmeldt på et kommunalt madlavningskursus, men det var usædvanligt at optage personer af hankøn. Man troede, jeg blot ville i kontakt med pigerne og afviste mig. Jeg fik fat i en skolekøkkenbog og købte kød til hakkebøf, det måtte vist være det letteste. Men det blev en fiasko. Hvor meget salt? Peber? Hvor længe stege? De var helt røde inden i. Og kar-*

[469] MTM, 3408-a.

> *toflerne, hvor meget salt skulle der i kogevandet? JEG var skrupsulten, gav op og spiste ude. Siden blev der kun lavet kaffe i køkkenet."*[470]

Året efter blev informanten gift, og det var slut med problemer og med at spise ude. Af ovenstående kan man konkludere, at for kvinder udsatte tiden som pensionær også tiden, hvor de skulle lære at lave mad. For mænd betød pensionaterne og andre spisesteder, at de aldrig behøvede at lære det. Man kan sige, at pensionatsværtindernes kødgryder blev en mellemstation mellem mors og hustrus/husmors.

En ting var enligtstillede af begge køn, men hvad med ægtepar, der spiste på pensionat? I Lis Jensens beretning fra Pension Elholm blev det fremstillet som hyggeligt, at der var et ældre rektorpar, og forståeligt, at de valgte den løsning i stedet for selv at have besværet med at holde hus. I frk. Rasmussens pensionat i Silkeborg var der i 1940'erne et pensionat, hvor der spiste den 'sædvanlige' flok af byens enligtstillede i faste gode stillinger: politibetjente, postbude, butiksfolk, journalister, kontorfolk m.m. Der var imidlertid også et ægtepar – ægteparret Jørgensen. "Det vakte nogen omsigt. Men fru Jørgensen ønskede altså ikke at lave mad, når hun den hele dag havde stået i ægteparrets skobutik ("Vi-ka") i Søndergade."[471]

Gamber har et afsnit om ægtepar uden børn, der boede på Amerikas pensionater, hvilket var ganske almindeligt i 1800-tallet, som også Groth har vist. Hendes konklusion er, at kvinderne i disse ægtepar fik en meget hård medfart af sociale kommentatorer og kulturkritikere. I fortolkningen af, hvorfor mange amerikanske ægtepar ikke havde deres eget hjem, men lejede med kost, kunne kommentatorer have lagt vægt på lave lønninger, høje huspriser og de generelt høje leveomkostninger. Eller de kunne endda have skudt skylden på ægtemænds manglende evner som 'breadwinner'. Størstedelen af dem gjorde ingen af delene, de mistænkeliggjorde i stedet hustruerne. Mange beretninger gik på, at ægtepar boede i pensionater, fordi hustruerne var dovne, ekstravagante, uøvede i og dårlige til husholdning.[472] I et samfund, der i høj grad dyrkede idealet om det gode hjem, var pensionater en fjende mod netop samme idealer, fordi de fratog kvinder lysten til husmodergerningerne. Husholdning var udmattende, og mange kvinder ville hellere benytte deres kræfter andre steder. Det fik sam-

---

470 NEU, nr. 39.167, s. 22.

471 Keld Dalsgaard Larsen: "Rasmussens pensionat i Østergade", *Midtjyllands Avis,* 24. juli 2003.

472 Gamber 2007, s. 117.

fundet i stigende grad at mærke, da kvinderne kom på arbejdsmarkedet, og som jeg vil diskutere i kapitel 9 findes der f.eks. i den modernistiske arkitektur forskellige tiltag møntet på at fritage kvinden fra de husmoderlige pligter i videst muligt omfang,

Omkring middagsbordet i pensionatet

I min erindringsindsamling har jeg spurgt ind til maden i pensionaterne, og det lader til at være et område som ingen har glemt. Enten huskes den som ganske forfærdelig på grænsen til en kliche, eller også huskes den som god og rigelig, i langt de fleste tilfælde det sidste. Det var ikke få af informanterne, hvis mundvand løb i vand ved genkaldelsen af retterne i pensionatet. En skrev f.eks. om tiden som seminarieelev og pensionær i Ranum i 1940'erne: "Maden – jo den var såmænd udmærket, jeg husker endnu en super-dejlig ret: Hjerter i flødesovs, (jeg får "blø" vand i munden endnu)."[473] En anden om tiden hos Fru Madsen i Ålborg i slutningen af 1950'erne, hvor han var journalistelev: "Men fru Madsen! Jeg husker endnu de store opsatser midt på bordet, metalstativerne med holdere til skåle og asietter, som man ellers kun oplevede til familiefesterne udenfor hjemmet (…) Uden betydelig selvbeherskelse ville man ikke være i stand til at rejse sig fra bordet (…) De måltider står levende i min erindring og gjorde det lettere at kæmpe sig igennem dagligdagen på avisen."[474]

Som tidligere kapitler har vist, var fællesnævneren for alle, der satte deres ben i et pensionat, at de spiste mindst et dagligt måltid der. Mest almindeligt var fuld kost med tre daglige måltider, men hvis pensionatet lå lidt væk fra det værelse man lejede, holdt flere sig selv med "tør kost" om morgenen. Det vil sige brød eller havregryn med mælk, der blev indtaget på værelset. Ligeledes blev madpakken smurt af simple ingredienser, hvis man havde mulighed for at opbevare dem, eller den blev sparet væk eller købt i en kaffevogn.

Om der var varm mad til middag eller til aften skiftede i løbet af perioden og var også forskelligt i hovedstad og provins. I hovedstaden var det almindelige allerede i de sidste årtier af 1800-tallet, at der var varm mad til aften. Med udbygningen af brokvartererne og siden forstæderne og udflytning af industrielle arbejdspladser til særlige områder, blev afstanden mellem hjem og arbejde for stor til, at der kunne indtages varm mad midt på dagen. Ligeledes svandt frokostpausens længde ind i takt med, at arbejdsdagen blev kortere, og med otteti-

[473] MTM, 4608-a.
[474] MTM, 1808-a.

mersdagens indførelse i 1919 var frokostpausen nede på en halv time. I provinsen var det anderledes. En informant (f. 1914) fortæller om begyndelsen af 1930'erne, at det ikke var almindeligt med varm mad til aften i provinsen: "For nu i Odense, der spiste vi varm mad til middag, for det ville min far have. Men det kunne ikke lade sig gøre i København."[475] I Skørping Stationsby var der i begyndelsen af 1960'erne to pensionater. Kunderne begge steder var enlige mænd, der arbejdede på byens savværk, som chauffører eller som var pensionister. På det ene pensionat blev der serveret varm mad til middag, som pensionærerne lige netop kunne nå at spise i deres frokostpause. Det andet sted blev der serveret varm mad om aftenen. Frk. Jensbys pensionat i Thisted serverede varm mad til middag igennem hele perioden fra 1930'erne til 1960'erne, hvor kunderne fra byens forretninger og kontorer højest havde nogle hundrede meter at gå og derfor kunne nå det i frokostpausen.

Som eksempler på, hvad det var for noget mad, pensionaterne serverede, har jeg valgt at gengive to ugeplaner i figur 8.1. Den ene ugeplan er fra Fru J.S. Smiths Pensionat i København i 1905, den anden fra et pensionat i Nordborg på Als i 1965. Læseren skal være opmærksom på, at 1905-planen var trykt i et af de første numre af *Pensionatet* og derfor skrevet med henblik på at skulle trykkes. 1965-planen er fra værtindens personlige optegnelser og derfor skrevet i ganske kort form som en huskeliste. Det var mere undtagelsen end reglen, at pensionater havde ugeplaner. Pensionaternes kunder forpligtede sig ofte for en måned af gangen, og derfor var der ingen grund til at love noget, værtinderne eventuelt ikke kunne holde. De manglende ugeplaner hang også sammen med, at planlægning længere frem end et par dage var vanskelig uden køleskab og fryser, og dagens menu afhang i høj grad af årstiderne, vareudbuddet, dagspriserne og gårsdagens menu, for økonomisk madlavning handlede om ikke at smide ud, men at benytte rester i nye gevandter.

Der var altid to retter mad, og jeg er ikke stødt på nogen pensionater, hvor det ikke var tilfældet. En hovedret og enten en forret eller efterret, hvilket vekslede. I nogen pensionater var der tre retter om søndagen, og i ganske få luksuspensionater tre retter dagligt. I de første årtier af 1900-tallet var "konventionen" for varm og kold søbemad, at det varme blev serveret før hovedmåltidet og det kolde efter. Det vil typisk sige grød og varme supper til forret, mens grød og supper af bær og frugter, hvis de var kolde, blev serveret til efterret.[476] Som ne-

[475] MTM, 2608-c.

[476] Se *Pensionats-Bladet*, nr. 4, 1917.

denstående madplaner viser, har den praksis ændret sig, og i 1965 er der også varm mad til dessert.

Figur 8.1. To eksempler på kostplaner i hhv. 1905 og 1965. (Kilde: *Pensionatet*, nr. 2, 1905, s. 6. MTM, 3608-a).

	December 1905, København	December 1965, Nordborg
Søndag	- Bouillon med ristet Brød - Gåsesteg med brunede Kartofler og Rødkål	- Flæskesteg, rødkål - Gul Budding
Mandag	- Legeret Grønærtesuppe - Kogt Vesterhavstorsk med revet Peberrod, Smør og Sennepssauce	- Frikadeller - Hyldebærsuppe
Tirsdag	- Byggrynssuppe med syltede Kirsebær og Blommer - Engelsk Beuf	- Paneret Flæsk - Sveskegrød
Onsdag	- Flæskesteg med Rødbeder og Kartofler - Æblegrød med Fløde	- Gullasch - Citronsuppe
Torsdag	- Gule Ærter med Skinke - Æbleskiver med syltede Hindbær	- Stegt Fisk - Kærnemælkssuppe
Fredag	- Risengrød med Øl - Stegte Rødspætter	- Kødrand – Ærter + gulerødder - Æblesuppe
Lørdag	- Hvid Sagosuppe - Fyldt Hvidkålshoved	- Medister m. rødkål - Øllebrød

Menuen i de danske pensionater lignede menuen ved andre danske middagsborde, og den ændrede sig ikke radikalt i perioden 1880-1960. Der var forandringer i mulighederne for at producere og opbevare mad; det sidste særligt da de kollektivt drevne frysehuse med hastig vækst dukkede op i det danske landskab fra slutningen af 1940'erne. Der kom også en større variation i retterne og mere fokus på ernæring og vitaminer, men det var småting i forhold til den udvikling, der skete efter afhandlingens periode fra 1960 og frem. Med køleskabets og de industrielt producerede varers indtog i de danske køkkener og husmødre-

nes genindtog på arbejdsmarkedet forandrede vilkårene for madlavning og husholdning sig markant.

Måltidets sociologi

Maden i danske pensionater kan ganske kort opsummeres som borgerlig kost med smør, sødmælk, svinekød og årstidens grønt som grundpiller. Den ser måske ikke spændende ud med nutidige øjne, men huskes som fremragende i mange erindringer.

Erindringer handler ikke kun om madens materielle karakter som det, der skal stille sulten, men også om madens symbolske karakter som inkarnation af hjemmet.[477] Altså det primære hjem som man har forladt. Derfor var maden, måltidet og fællesspisningen central i mange pensionater. Fællesspisningen er blandt andet temaet i Simmels lille fremragende essay "Måltidets sociologi". Han tager udgangspunkt i det paradoks, at mad og drikke er det, alle mennesker er mest fælles om, men samtidigt den mest egoistiske handling: "(…) det, den enkelte spiser, kan ingen andre under nogen omstændigheder spise. Det forekommer ikke på nogen af de andre højerestående områder, at det den ene absolut skal have, må den anden absolut give afkald på."[478] Fordi det at spise og drikke er så almenmenneskeligt, foregår det ofte i selskab med andre, og Simmel skriver videre: "Personer, der ikke har særlige fælles interesser, kan finde hinanden ved et fælles måltid. I denne mulighed, der er knyttet til en primitiv materiel interesse og derfor alment gældende, ligger måltidets store sociologiske betydning."[479] Mennesker, der spiser og drikker sammen, går også igennem noget sammen. Der er en slags *rites de passage* over måltidet, og at spise sammen fordrer en vis form for social solidaritet.[480] Ligesom måltidet har stor sociologisk betydning, har det også stor symbolsk betydning, hvilket man bl.a. kan se ved det faktum, at kvinder, børn og tjenestefolk i perioder af historien ikke har siddet med til bords.[481] At pensionatets fællesspisning foregik på et bestemt tidspunkt var et praktisk anliggende, der skulle sikre, at mange mennesker kunne få den mad, de havde betalt for, og gerne varm. Men gennem måltidet forsøgte værtinderne også at skabe og opretholde illusionen om et hjem og en familie,

---

477 Niels Kayser Nielsen: "Maden og hjemmet", 2003b, s. 124.

478 Simmel 1998, s. 135. ("Måltidets sociologi").

479 Simmel 1998, s. 136.

480 Stephen Mennell (et al.): "Conclusion: Commensality and Society", *Current Sociology*, nr. 40(2), 1992, s. 115.

481 Lotte Holm: "Måltidet som socialt fællesskab", (2003) 2005, s. 26.

strukturer, der netop var defineret af gentagelse, regelmæssighed, uforanderlighed og repetition.

Et middagsbord og dets sammensætning afspejlede også en bestemt samfundsplacering. Så når byens enligtstillede i velansete job sad om middagsbordet i provinsen, var der også et element af performance af klasse. TV-serien Matador benyttes ofte som referenceramme til dansk kultur, når det handler om performance af klasser i en provinsiel sammenhæng i mindre skala. I Matador findes der to steder, hvor man kan spise mad. På Jernbanerestauranten serverer tjener Boldt dagens ret for byens arbejdere, mens Korsbæks elite manifesterer deres samfundsposition på Postgaarden, hvor også Jørgen Varnæs bor og spiser gennem en længere årrække.

Måltidet er ikke kun arena for klasseperformance men også for klasseforsoning,[482] hvilket pensionatet var et godt eksempel på. I mange pensionater sad meget forskellige mennesker omkring bordet. Særligt fra midten af 1900-tallet, hvor pensionaterne blev mere blandede. Af den grund kan man overveje om ikke også pensionaterne havde en opdragende og socialiserende karakter. Flere af mine informanter fortæller i hvert fald, at de lærte at diskutere, konversere og forsvare sig omkring middagsborde, hvor f.eks. politik ikke var et bandlyst emne.

Måltidet er over tid blevet civiliseret, og Simmel peger på to væsentlige elementer i denne proces. Det ene, at måltiderne har fået en større regelmæssighed, hvilket i høj grad også hænger sammen med industrialiseringen og den generelle samfundsinternalisering af døgnets timeopdeling. Det andet, at måltidet er blevet tiltagende stiliseret og indlejret i regler, hvilket, mener Simmel, mest finder sted i de højere samfundslag, hvor det er vigtigst at hæve sig over madens materialitet og forfine den sociale kontekst.[483] Blandt bonden og arbejdere er det

---

[482] Mennell (et al.) 1992, s. 115 ff.

[483] Simmel skriver i sit essay også om, hvad måden hvormed en gaffel eller kniv (hvis man overhovedet bruger en sådan), håndteres siger om social status. Historien om måltidets civilisering interesserer også Norbert Elias i bogen *The Civilizing Process* fra (1939) 2009, der bl.a. i kapitlet "On Behaviour at Table", s. 72-109, giver en række eksempler på forskellige kilder, som kommenterer rigtig og forkert opførsel omkring bordet ved europæiske hoffer helt tilbage fra middelalderen. Sociologen Stephen Mennell beskæftiger sig med måltidets sociologi, og argumenterer bl.a. for at civiliseringen af appetitten og formindskelsen af portioner er et væsentligt civilisationstræk. Han viser, hvordan madkultur i høj grad er et redskab til at vise klasse, og hvordan overklassen i mangelsamfund spiser grotesk meget. Mens der i de seneste århundreder i stedet er kommet mere fokus på forfinet madlavning med dyre råvarer og afmålte portioner. Når flere får adgang til f.eks. rigelige mængder kød, skal der noget andet til at skille sig ud. Stephen Mennell: "On the Civilizing of Appetite", 1991, s. 139 ff. Det er netop denne 'skil-

madens materialitet, der er i fokus, særligt fordi der i så stor en del af f.eks. danmarkshistorien har været for lidt af den for denne gruppe. Civilisering og mådehold er svære discipliner for den, der er sulten, men for alle samfundsgrupper skete der en tiltagende civilisering og demokratisering. "Man langer ikke længere tilfældigt og uden regler til fadet, men overholder en bestemt rækkefølge, når man betjener sig."[484] Begrebet pensionatsarme, der fandt vej ind i det danske sprog i slutningen af 1800-tallet, vidner imidlertid om, at god bordskik ikke var at finde i alle pensionater. Jeg er stødt på ordet flere gange i materialet, og det henviser til mennesker, der ikke kunne administrere fadservering, og som drevet af angsten for, at der ikke var nok mad til alle opførte sig 'uciviliseret', hvilket ikke var velanset og blev kommenteret.[485] Hos frk. Jensen i Bygårdsstræde i centrum af Køge i 1955, fandt følgende ordveksling sted mellem anlægsgartner Mortensen og en yngre forsikringsmand med slips: Mortensen dissekerer maden, og da forsikringsmanden skuler, synes Mortensen, at en kommentar er nødvendig. Han siger "Ja, jeg kan nu bedst li' det sådan", hvortil slipsemanden svarer: "Bevares, bevares, men vil De ikke hellere ha' tallerkenen ned på gulvet?""[486]

Mad til det arbejdende folk

"Give a man a good meal and he is fitted to do a good job", står der i forordet til bogen "The Food of the People. Being the History of Industrial Feeding" fra 1949.[487] Bogen fortæller historien om den arbejdende befolknings indtagelse af mad udenfor hjemmet, og citatet, der er som taget ud af en politikers eller arbejdsgivers mund, antyder, at mad ikke blot var et individuelt anliggende, men i stigende grad blev et samfundsanliggende og et marked. Et marked, hvor pensionaterne selvfølgelig ikke var den eneste mulighed for et måltid. Der var mange forskellige muligheder, og dette afsnit vil undersøge nogle af dem. Koblingen mellem byhistorie, civil status, arbejdsliv og måltider er ikke et perspektiv som findes udfoldet i danske historiske fremstillinger, og afsnittet kan derfor ikke gå

---

len sig ud', den franske sociolog Pierre Bourdieu arbejder med under begrebet distinktion som beskrevet i kapitel 7.

484 Simmel 1998, s. 134.

485 Se f.eks. MTM, 2908-c.

486 MTM, 2008-c.

487 Noel Curtis-Bennett: *The Food of the People*, 1949, s. 12.

i dybden med temaet, men vil angive nogle problemstillinger til videre inspiration og undersøgelse.

Som nævnt ovenfor var der mange pensionater i provinsen, hvor man spiste varm middagsmad og det kolde bord til aften. Der var også nogle pensionærer i provinsen, der fik en madpakke med om morgenen, hvis de f.eks. havde arbejde på farten eller i skoven. I hovedstaden var madpakke den mest almindelige frokost, for mange kunne ikke forlade deres arbejdsplads i pausen, og beretningerne om, hvordan pensionatsværtinderne stod op kl. 4-5 om morgenen for at smøre hundredvis af madder til madpakker, er mange. Det var først i 1800-tallet, at brød med pålæg blev et hovedmåltid midt på dagen. Det startede blandt landarbejderne, men blev for alvor udbredt af byarbejderne, fordi det var den bedste måde, hvorpå et måltid kunne passes ind i deres industrielle hverdag.[488] Over en længere periode, der strakte sig ind i det 20. århundrede, blev madpakken udbredt blandt alle klasser. En kvindelig fabriksarbejder født på Nørrebro i København i 1921 fortæller om frokostpausen på forskellige fabrikker: "Vi havde madpakke med. På nogle fabrikker, de små navnlig, sad vi ved maskinen og spiste, andre steder var der frokoststue, og vi havde frokost på forskellige tidspunkter."[489] Madpakkens udbredelse hang også sammen med udviklingen inden for industriel forarbejdning af fødevarer, som betød massefremstilling af billigt pålæg som margarine, fedt, leverpostej og charcuteri. Med Næringslovens ikrafttrædelse i 1862 skete der en opblomstring af forretninger, der kunne forarbejde små portioner til mange mennesker.[490] Det var f.eks. viktualieforretninger og pålægsforretninger, af hvilke der i 1909 var omkring 400 i hovedstaden.[491]

Madpakkernes kvalitet steg, og det var ikke længere nok med humpler, der var klemt sammen. Når madpakken blev allemandseje, var der øget behov for at differentiere og forfine den. I 1948 klagede et ægtepar fra Frederiksberg over madpakken fra deres pensionat: "(…) Madpakken var særdeles underartet. Min Hustru og jeg maatte købe ekstra Madpakker ude i Byen da vi blev grint ud paa Arbejdspladsen."[492] Madpakken havde altså også en symbolsk betydning, og referencer til sammenhængen mellem madpakkens udseende og status af hjemmet og stemningen i familien er ikke sjældne i historien. En god og kærlig hustru kunne genkendes på den madpakke hun smurte til sin mand.

---

488 Rene Bühlmann og Stig Püschl: *Madpakken. Træk af spisevanernes historie*, 1992, s. 19 ff.

489 NEU, nr. 37.377.

490 Bühlmann og Püschl 1992, s. 26.

491 Bühlmann og Püschl 1992, s. 35.

492 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5342. Brev dateret 11. marts 1948.

Figur 8.2. Smørrebrødsvogn på Rådhuspladsen, København. 1930'erne eller 1940'erne. Fotograf Sven Türck, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

Mange havde hverken mor, hustru, søster eller pensionatsværtinde til at smøre en madpakke, endsige mulighed for eller lyst til at gøre det selv. De måtte købe den. Allerede fra 1910'erne dukkede smørrebrødsforretninger op i hovedstadens bybillede og i 1930'erne egentlige smørrebrødsvogne ejet af Københavns Smørrebrød, der i 1940'erne blev det største firma på markedet. I 1948 producerede firmaet dagligt 105.000 stykker smørrebrød.[493] Til sammenligning har jeg regnet på, at de københavnske pensionater nok har produceret i omegnen af 40- 50.000 stykker dagligt, og været en vægtig producent af københavnske madpakker. Madpakkerne blev fortæret ved maskinerne, på byens bænker, i små frokoststuer eller i medarbejderkantiner, også kaldet marketenderier (efter militært forbillede), der i stigende grad blev populære. Marketenderierne fandtes i udgangspunktet på store, industrielle, arbejdspladser som f.eks. B&W. Allerede fra 1872. hvor det første værft på Refshaleøen blev bygget, var der behov for et sted, hvor arbejderne kunne få varm mad. Det første marketenderi havde plads til ca. 600 mand, derefter kom annekser og udvidelser indtil en ny hal med plads til ca. 2000 mand blev indviet i 1920. Udover kantine og langborde havde marketenderierne omklædningsfaciliteter, for ingen ønskede at cykle gennem byen i arbejdstøj, hvilket blev anset for at være proletariserende.[494] Marketenderiet var privatdrevet indtil 1924, hvor det lykkedes arbejderne på B&W at få gennemført en kooperativ drift, der betød en forbedring i maden og driften.

---

493 Bühlmann og Püschl 1992, s. 36.

494 *Arbejdernes Marketenderier hos Burmeister og Wain, Refshaleøen gennem 25 år. 1 Januar 1925 til 1. Januar 1949*, s. 8.

Fra og med beværterloven i 1938 blev området bragt ind under nogle fastere former end tidligere, og loven fastslog, at der med marketenderivirksomhed blev forstået beværtning i dertil indrettede lokaler i: fabrikker, værksteder, kontorer, kaserner, arbejdspladser og tilsvarende steder.[495] I marketenderiet kunne man spise sin madpakke, og købe de fornødenheder, man havde brug for i løbet af en arbejdsdag. Marketenderierne var ofte kooperativt drevet. En informant født på Christianshavn i 1908 fortæller, at hun arbejdede på et renseri omkring 1930, hvortil der var knyttet marketenderi "hvor man kunne købe kaffe, the, mælk, brød og æg. Det levede mange unge på, en sådan frokost og ikke mere den dag, der skulle også være til møbler og tøj."[496]

Alternativet var, at man gik ud et sted, hvor der kunne købes mad. En kvinde født på Frederiksberg i 1900 fortæller om sit arbejde på et kontor i 1920'erne, at der blev drevet rovdrift på hende, hvorfor hendes far må tage affære. Han sikrer hende en lønforhøjelse og lov til at spise middag en time midt på dagen: "Jeg skulle have 75 Kr. i Løn, og en Time fri, til at jeg kunne gaa hen at spise Middag paa Kvindernes Køkken. Jeg fik saa Middag paa et ordentligt Tidspunkt, jeg gav 1 Kr. for 2 Retter Mad."[497]

Kvindernes Køkken blev åbnet i 1899 og var et privat initiativ med det formål at skaffe selverhvervende kvinder et hyggeligt og beskyttet sted at spise. Et andet privat initiativ var Københavnske Kvinders Kaffevogn, der havde rod i afholdsbevægelsen, og fra begyndelsen af 1900-tallet solgte kaffe og simpelt smørrebrød fra vogne.[498] I forlængelsen af samme tanke blev Danske Kvinders

---

495 "63. Lov om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke", *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939*, s. 324. Ved lovens revision i 1958 var der bl.a. ændringer til bestemmelserne om marketenderivirksomhed. Ændringerne var stærke præciseringer af, at der ikke måtte udskænkes alkohol eller stærk øl uden for den almindelige spisetid, at lokalerne kun med særskilt polititilladelse måtte bruges uden for åbningstid, at hvis der jævnligt forekom drukkenskab kunne tilladelsen til udskænkning inddrages, at det var begrænset hvilke type varer marketenderierne måtte sælge etc. Alle disse ændringer peger på, at marketenderierne på mange arbejdspladser var blevet omdrejningspunkt for en alkoholkultur, der ikke var velset hos de folkevalgte. "88. Beværterlov", *Aarbog for Rigsdagssamlingen*, 1957/1958, s. 350-352.

496 NEU, nr. 37.372.

497 NEU, nr. 39.283.

498 Gritt Lerche: "Dansk frokostkultur og smørrebrødet", 2006, s. 73. Hvad der præcist kunne sælges fra "Vogn eller Bod paa Gader eller Pladser" var reguleret af beværterloven, og det var kun varme pølser med tilbehør, is, smørrebrød i pakker samt kakao, kaffe, the eller mælk med tilhørende brød, der var tilladt på menulisten."63. Lov om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke", *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939*, s. 323.

Alkoholfrie Restauranter (K.A.R.) stiftet i 1910 med det formål at tilbyde kvinder mulighed for et måltid uden mænds tilstedeværelse.

Figur 8.3. Københavnske Kvinders Kaffevogn på Rådhuspladsen, København, 1940'erne. Fotograf Sven Türck, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

Mændene var til gengæld kunder i kaffebarerne, som dukkede op i København fra ca. 1930, og hurtigt spredte sig over hele byen. De afløste kaffevognene, hvor man stod i det fri og spiste kaffe og basser. Med deres simple menukort, der tilbød kaffe, wienerbrød, franskbrød med pålæg og måske dagens ret til billig penge, var kaffebarerne populære blandt byens arbejdere. I 1947 var der 100 i Storkøbenhavn, og i midten af 1950'erne toppede antallet med 114. I dag er der mindre end 10 tilbage.[499] I Ålborg åbnede den første kaffebar i 1936 og var svajernes (cykelbudenes) foretrukne mødested. En ålborgenser husker, at han i 1950'erne kom i "Nytorvs kaffebar": "Baren var kendt for sit hjemmebag og franskbrød, og så var de altid leveringsdygtige med et par varme retter. Selv husker jeg, at nogle af byens ældre og kroniske ungkarle af beskeden herkomst her fandt et varmt og populært tilholdssted."[500] En informant, der boede på pensionat i Århus i 1950'erne, skriver: "Husk på, der var ikke mange steder man kunne få et varmt måltid dengang. Kun på de finere restauranter, det var dyrt. Pensionater var så langt det billigste sted at spise. Der var jo ingen cafeterier som i dag. Mest kaffebarer som det hed dengang med brun lagkage."[501]

Der var altså mange forskellige steder hvor, og måder hvorpå, man kunne få et måltid mad i byen. Og det ovenfornævnte er på ingen måde en udtømmende

---

499 Karsten Biering: "Kaffebaren – et stykke dansk arbejderkultur på retur", *Folk og Kultur*, 2005, s. 24.

500 Ib Skovfoged Laursen: *Fra Mutter Langsnabel til Lange Anton og Goliat*, 2005, s. 60.

501 MTM, 1108-a.

liste. Fra omkring århundredeskiftet fandtes også 'automatkafeer', der med en form for selvbetjening var et af mange tegn på den moderne verden.[502] Fra 1921 fandtes også pølsevognen i de danske byer. For dem, der ville nedværdige sig til det, var der også mulighed for at spise et måltid i et folkekøkken. Folkekøkkenerne eksisterede fra midten af Første Verdenskrig og var ment som et tilbud til den mindrebemidlede bybefolkning, men køkkenerne fortsatte også i mellemkrigsårene og fik fornyet betydning under og lige efter Anden Verdenskrig, hvor de faktisk forøgede deres virksomhed, og i 1960'erne var der stadig tre spisesale tilbage. Om den i Lyrskovsgade på Vesterbro i København forlød det i 1966: "Denne spisesal, der hver dag besøges af mange Vesterbroborgere (…)"[503] Folkekøkkenerne tiltrak ikke kun de mindrebemidlede, men var en kommunalt støttet madproducent på det ellers fri marked. Det er forståeligt, at nogle mente, at det var konkurrenceforvridende. Særligt skribenterne i pensionatsbladene var forargede, og en skrev, efter at folkekøkkenet på Trianglen i København brændte ned i 1925, at det var synd for dem, der virkeligt havde brug for maden, men at mange af kunderne også har råd til at spise andre steder:

> *Skam slaa den, der misunder de virkeligt økonomisk daarligt stillede Mennesker den billige Kommunale Mad, – vi gør det ikke; men vi siger ogsaa: Skam slaa de mange, der snylter paa Kommunen ved at være dens Pensionærer trods det, at de har Raad til ligesom honette Mennesker at spise i et Pensionat, hvor de betaler den Mad, der bliver serveret for dem.*[504]

Næringsloven af 1857 blev revideret i 1912, og dele af den blev til en beværterlov, der igen blev revideret i 1924, 1938 og 1958. En gennemlæsning af lovene og behandlingerne op til fortæller historien om et samfund, hvis madkultur æn-

---

[502] Det har ikke været mig muligt at finde ud af præcis, hvad ordet automatcafe dækker over. Det må betyde, at etablissementerne havde et element af selvbetjening. Derfor fandtes også anti-automatcafeer. En af dem lå på hjørnet af Franckesvej og Falkoner Allé på Frederiksberg, og der findes på danskebilleder.dk et billede fra 1909 af cafeen, hvor man tydeligt kan se, at der over det ene vindue netop står "Anti-Automat". Egentlige automater, hvor man kunne trække smørrebrød etc., kom senere i det 20. århundrede. Der findes billeder fra New York i midten af 1930'erne, hvor det er absolut nyt. Endnu nogle årtier senere fandt den slags automater typisk plads udenfor bagere og kiosker, hvor man kunne trække daggammelt brød og pornoblade.

[503] O. Kølln: "Købehavns Kommunes Folkekøkkener 50 år den 8. marts 1967", *Historiske meddelelser om København*, 1966, s. 163.

[504] *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 2, 1925.

drede sig, og hvor der i stigende grad var brug for hurtig mad til den arbejdende befolkning – ikke mindst den del af den, der var enligtstillet. Billedet af hvor mad og drikkevarer blev produceret, solgt og konsumeret var langt mere komplekst i 1958 end hundrede år tidligere. En af de bestemmelser, der var til diskussion i arbejdet med beværterloven i 1958, var bestemmelsen om, at man ikke måtte have mere end et fast forretningssted inden for hver kommune (der blev dog særligt af Københavns Magistrat givet dispensationer). Handelsminister Lis Groes argumenterede for, at tiden var løbet fra en sådan bestemmelse og sagde: "Det må vist erkendes, at der blandt den stedse voksende, udearbejdende del af befolkningen eksisterer *et stort, hidtil utilfredsstillet behov for billige spisesteder*."[505] Videre at stordrift var den eneste mulighed for at gøre det økonomisk attraktivt at etablere "billige og hurtigt funktionerende spisesteder som dem, man kender fra vore nabolandes større byer." Lovforslaget blev vedtaget og åbnede op for kæder, ligesom forskellige ændringer i 1960'erne lempede reglerne for salg af vin og spiritus, der muliggjorde videreudviklingen af supermarkederne, der var kommet til Danmark i slutningen af 1950'erne.

Nogle pensionater var utilfredse med folkekøkkenerne, men hvad mente pensionaterne ellers om konkurrencen på måltidsmarkedet? I referatet fra pensionatsforeningens 13 års stiftelsesfest (anden omgang af foreningens eksistens) fra 1933 står bl.a.:

> *Der blev ved Bordet holdt flere Taler, blandt andre af Formanden, som grundigt tilbageviste flere af Medlemmernes Frygt for "Pølse- og Smørrebrødsvogne, Mælkerier" osv. (…) I Udlandet har denne Form for Handel og "Restaurationsliv" bestaaet længe og endda i meget større Stil, men lad os alle være enige om, at vi kan ikke – og maa ikke – bygge vor Forretning med disse "Vognkunder" som Grundvold. Frygten hos os som Pensionatsindehavere er i dette Tilfælde fuldstændig ubegrundet, thi det er og bliver aldrig vore Kunder.*[506]

Ovenstående citat er fra 1933, men jeg tror, at man i mange pensionater kunne finde samme argument både 10 og 20 år senere. Pensionaternes mad var muligvis bedre end den hurtige og simple, man kunne købe i cafeer etc., men pensio-

---

505 "88. Beværterlov", *Aarbog for Rigsdagssamlingen*, 1957/1958, s. 354.

506 *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 7, 1933.

naterne tilbød også et fællesmåltid med en fast skare af medpensionærer og dermed et alternativ til den urbane flygtighed og byens hurtige puls. Modstillingen mellem fællesmåltidet i trygge familiære rammer og det flygtige måltid genfindes i den nutidige debat om samfundsværdier. Både i videnskabelig, sociologisk litteratur og i den offentlige debat om det moderne liv findes en forfaldshistorie om den danske madkultur, der både går på, at vi som befolkning over de sidste 40 år har mistet 1000 års kundskaber, men også, at vi har mistet fællesskabet omkring måltidet.[507] Et af de begreber, der indgår i diskussionen er "grazing", som er hentet fra dyreverdenen, hvor det betegner den måde mange vegetabilsk ædende dyr indtager føde, hvis de går frit. De er i næsten konstant bevægelse over et stykke land, mens de spiser på må og få af det, de nu kommer forbi. Det kan overføres til den måde, bymennesker spiser i det moderne, mener f.eks. samfundsforskere Johannes Andersen, der med oversættelsen "spisning i forbifarten" tolker fænomenet som et tegn på den øgede individualisering i det moderne, og i sidste ende en opløsning af en gammel måltidstradition og dermed familiens fællesskab.[508] Hvis man rent faktisk forsøger at finde ud af, hvornår i historien familier holdt op med at være samlet omkring middagsbordet, ender man via referencer tilbage i en undersøgelse fra 1929 af to amerikanske sociologer, der begræder opløsningen af familiemåltidet efter Første Verdenskrig. Undersøgelser af danskernes måltidsvaner i de seneste årtier viser imidlertid, at der stadig er masser af familier, der indtager minimum et dagligt måltid sammen.[509]

Min pointe med ovenstående er ikke at dekonstruere den lidt nostalgiske forestilling om, at det urbane liv og individualiseringen truer fællesskabet og familien. Pointen er mere at vise, at en af årsagerne til, at pensionatet forsvandt ud af historien, var at der kom en række konkurrenter på markedet, såsom store kantiner og fra slutningen af 1960'erne færdigretter i de hurtigt voksende supermarkedskæder, der betød, at pensionatets kunder kunne få maden hurtigere og billigere andre steder. Og at modernitet fra begyndelsen har handlet om at optimere sit liv.

---

[507] Holm 2005, s. 25. Se f.eks. Bo Jacobsen: "Knyt hånden, og sig nej til dårlig mad", Kronik i *Information,* 1. september. 2009.

[508] Holm 2005, s. 26.

[509] Holm 2005, s. 27 ff.

Service og omsorg

I kapitel 6 citerede jeg Lis Jensen, der sagde om pensionatet: "Det var sådan en form for bolig, jeg kunne lide"[510], underforstået, at den var perfekt for studerende, fordi der blev taget hånd om deres hverdag. Hun er ikke en enlig svale, og det at en del af mit kildemateriale er fra en instans, hvortil man kunne klage over pensionater, skal ikke overskygge det faktum, at mange var tilfredse med dem. Følgende spørgsmål til et pensionatsblad fortæller noget om omfanget af den service, der blev tilbudt: "En ung Mand sender mig Nytaarsdag et Kort med Meddelelse om, at han kommer hjem den 4. Januar. Men han er endnu ikke kommen. Skal han nu ikke betale for den Tid, han har anmeldt, han vilde være her. Jeg har nu hver Dag gaaet og sørget for Varme i hans Værelse og haft Mad parat til ham."[511] Jeg vil i dette afsnit undersøge de fysiske og materielle rammer pensionatet tilbød. Hvordan så der ud? Hvad var det for en service, man betalte for? Hvad kostede det?

De fysiske rammer

Rammerne for pensionatslivet var meget forskellige. I mindre byer var det almindeligt, at pensionater lå i villaer eller i byhuse. I de større byer som København, Århus og Odense lå mange pensionater i forhenværende herskabslejligheder. Hvor der før havde boet en borgerlig familie med mange børn og tjenestefolk, boede der nu pensionærer. Nogen steder forholdt det sig endda sådan, at herskabslejlighederne aldrig havde været beboet af familier, men fra begyndelsen af pensionater, der ofte bredte sig over mere end én lejlighed i en opgang. I Frederiksborggade, var der f.eks. flere pensionater, der bestod af tre eller flere lejligheder. I en opgørelse over pensionater i Københavns Kommune fra 1947 fremgår det, at der var 287 pensionater med 3390 værelser, hvilket giver ca. 12 værelser pr. pensionat.[512] Værelserne i herskabslejligheder var af meget forskellig størrelse. Lejlighederne var ofte bygget op omkring en korridor, og mod gaden lå de største værelser, der havde været repræsentative som f.eks. stuer, herreværelse og kontor. Mod gården lå de mindre værelser, der havde hørt privat-

---

510 MTM, 2808-c.

511 *Pensionatstidende*, nr. 4, 1922. Der var ikke noget svar på spørgsmålet. Det skulle illustrere, hvor vigtigt det var for Pensionatforeningen at have en juridisk konsulent. Uden en sådan kunne spørgsmål som dette ikke besvares.

512 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5000. Tallene er fra Prisudvalget for København, Frederiksberg og Gentofte Kommuner og medregner derfor kun pensionater med mere end seks pensionærer.

sfæren til sammen med køkken, toilet/badeværelse og pigeværelset, der var lejlighedens absolut mindste. Et eksempel er Gl. Kongevej 85, hvor der i 1940'erne var pensionat på både 2. og 3. sal til venstre. Eksemplet er valgt, fordi en af pensionærerne i en klage til Prisudvalget har tegnet lejlighedens grundplan med angivelse af de 13 udlejede værelser, otte på anden sal og fem på tredje sal, og deres pris, hvilket ses i figur 8.4.

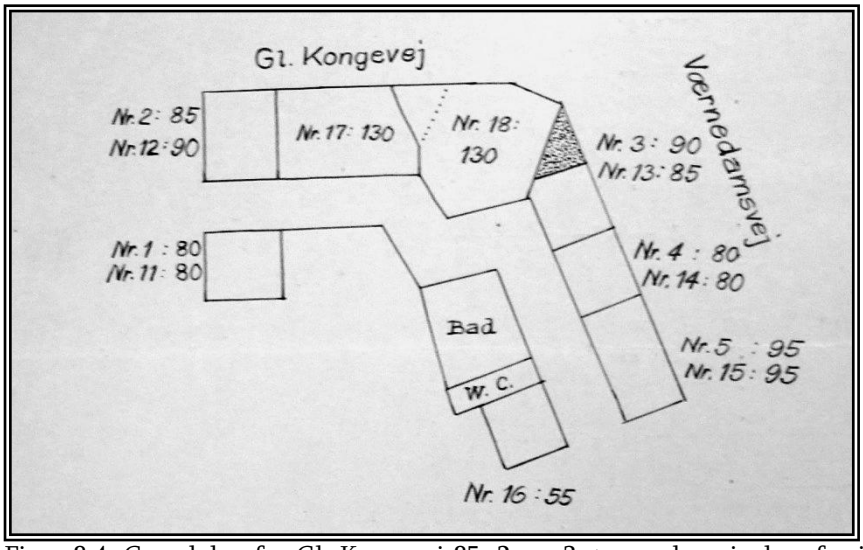

Figur 8.4. Grundplan for Gl. Kongevej 85, 2. og 3. tv, med angivelse af pris for hvert værelse. Tegnet af pensionær i marts 1947. (Kilde: KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5018).

Herskabslejlighederne i Gl. Kongevej nr. 85 blev bygget omkring år 1900, hvor de erstattede et landsted fra begyndelsen af 1800-tallet. Ved tidligere folketællinger havde der boet familier med tjenestefolk, men i 1947 var 2. og 3 tv. et pensionat i gruppe I med udlejning af 13 værelser. Det største og dyreste var 37 m², det mindste 10 m².[513] Til sammen var de to lejligheder 320 m², hvoraf 67 m² var fællesareal og værtindens værelse. På fire af værelserne, blandt andet de to største, boede der to personer. På det ene et ægtepar, der ventede barn. At bo to og sjældnere tre på værelserne var ikke unormalt, og af og til var det med personer, man ikke kendte på forhånd, hvilket fik nogle pensionærer til at klage til prisudvalgene. Andre af mine informanter fortæller, at de ikke så det som noget

[513] Andre pensionater havde værelser helt ned på 5,6 m², der lå til gården, hvilket var tilfældet hos Gunna Elholm på Øster Farimagsgade 32, 2. og 3. sal. Værelset kostede til gengæld også kun ¼ af prisen på et værelse på 28 m² til gaden i samme pensionat.

problem at bo flere på et værelse, hvilket hang sammen med, at de ikke havde været vant til andet hjemmefra.

De fleste værelser var møblerede, og var de ikke det, fik pensionærerne i perioden med prisregulering fra 1939-1952 et fradrag i prisen på nogle kroner månedligt. Selvom møblerne kunne være slidte, og i en grad så nogle pensionærer klagede til prisudvalget over deres tilstand, var et møbleret værelse stadig en stor fordel for de fleste pensionærer, der var tilflyttere og ikke havde tænkt sig at bo i pensionatet resten af deres liv. For de fleste yngre mennesker var det ikke en økonomisk mulighed at møblere et værelse. For ældre mennesker, der måske allerede havde haft egen husstand og som enke eller enkemand flyttede i pensionat kunne det være omvendt. Det var tilfældet for en ældre dame, der boede i Pension William Olsen på Onsgaardsvej i Hellerup. Hun havde boet i pensionatet i næsten tre år på et værelse på ca. 20 m², da hun i foråret 1948 indsendte en klage over rengøringen i pensionatet til det københavnske prisudvalg. Pensionatet var ejet af en ældre dame og hendes datter, og på baggrund af klagen indsendte datteren en opsummering af møbleringen i værelset som forklaring på, hvorfor rengøringen var stærkt vanskeliggjort:[514]

> *Vi aabner Døren: til venstre findes Kummen, og vi følger Væggen, her følger: 1 Stol. Kommode. 1 Stol. 1 stor polstret Sofa m Armlæn – 1 Skab med Porcelæn, 1 meget stor polstret Lænestol – 1 Standerlampe – 1 stort Bord m. Kugleben lavet til Skrivebord – ved Vinduet en Skrivebordsstol – 1 Skab med Porcelæn – 1 lille Bord m. Radio. – 1 Sovedivan m. Puder og Skuffe under med Bøger, – herefter en Skærm foran Varmeapparatet med Fru Xs daglige Tøj og Badekaabe. Paa Gulvet foran Sofaen staaer et ovalt Bord med to Stole, – desuden findes ved Skrivebordets ene Side en Armstol og ved Divanen ligeledes et lille Bord og en Armstol, – her staar saa en ekstra Læselampe. Naar saa føjes en stor gul Hatteæske under Sofabordet og andre Bakker, samt foruden 23 Billeder og Blomster, – ja saa Gulvtæppe over hele Gulvet – kun under Kummen og foran Døren findes smaa Tæpper*

[514] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5147. Navnet på den ældre dame er ændret til X.

> *der kan tages med og bankes. Da Fru X, som De ser ikke har noget Klædeskab har vi laant hende et stort rødt Klædeskab oppe paa Loftet. At holde Støvet borte fra denne Stue er næsten umuligt – alene det et rede Seng hver Dag støver jo ogsaa?*

Ovenstående møblering var der kun basis for og plads til i de bedre pensionater. I et føromtalt notat om møblering af pensionater fra 1945 til brug ved klassificering har man en god guide til, hvordan værelserne var møbleret. For pensionater i gruppe III, hvor værelserne ofte ikke var mere end 10-12 m², var møbleringen, selv efter datidens forhold, sparsom. Der var en divan eller ottoman, en (sjældent to) lænestole, en eller to almindelige stole, et lille bord (sjældent et skrivebord), en kommode eller skab og evt. en servante. I gruppe II pensionater var der derudover et klædeskab og en bogreol, mens der i de bedste pensionatsværelser i gruppe I eller i luksusgruppen var flere lænestole, måske en sofa, en seng, et rygebord, betrukne stole, læselampe, natbord, rindende vand eller adgang til badeværelse. Værelserne i luksuskategorien var endvidere holdt i "gennemførte Stilarter; ofte dyre Gulvtæpper."[515]

Det var inden for disse fysiske rammer, at værtindens og pensionærernes hverdag foregik. For værtinderne udgjorde det både bolig og arbejdsplads, mens det for pensionærerne udgjorde deres hjem. Den fysiske plads kunne være trang, og samlivet foregik ikke altid gnidningsfrit, hvilket jeg vender tilbage til, men først vil jeg undersøge den service, der blev givet i pensionatet, og den pris, der blev taget for det.

Prisen for kost, logi og service

Der er i erindringsmaterialet mange enslydende beskrivelser af, hvordan en pensionatsværtindes hverdag så ud, og følgende beskrivelse fortæller meget godt om, hvilket slid det var, at drive et pensionat, hvor der blev spiste varm mad om aftenen. En værtinde stod op mellem 5 og 6, hentede måske kul og fyrede op i kakkelovnene. Dernæst skulle der smøres madpakker (nogen gjorde det om aftenen) og laves morgenmad til pensionærer, hvis spisetider afhang af deres erhverv. Hvis værtinden havde en pige til at hjælpe sig, kom denne måske klokken 6 eller 6.30. Mens pensionærerne spiste, skulle der fyldes op på bordet, laves mere havregrød, kaffe etc., ligesom service løbende skulle fjernes og nyt sættes på, hvis der var mange pensionærer, der spiste i hold. Når pensionærerne

[515] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5000.

havde fået morgenmad, skulle maden stilles væk, og der skulle vaskes op. Dernæst skulle der gøres klart til frokost for dem, der spiste i pensionatet, og der skulle gøres rent på fællesarealerne og på værelserne, hvor der også skulle redes seng og skiftes vand, hvis der var servante. Hvis det var vinter, skulle der gøres rent i kakkelovnene og hentes mere kul. Efter frokosten skulle der vaskes op, bestilles varer og handles ind i specialforretninger, hvor der også ugentligt eller månedligt skulle ordnes regninger, og generelt var der en del planlægning og logistik forbundet med at drive et stort køkken. Dernæst skulle der det meste af året varmes op på værelserne, til pensionærerne kom hjem. De fleste dage skulle der skrælles kartofler til aftensmaden, som skulle stå klar kl. 18. Nogle steder begyndte serveringen allerede 17.30. Efter aftensmaden skulle der vaskes op, ordnes til morgendagen og laves regnskab. Nogle steder fik pensionærerne også kaffe efter maden, hvorfor det blev sent før værtinden kunne trække sig tilbage til sit eget værelse. Hver enkel opgave var arbejdskrævende i et omfang, det er svært at forstå i dag, men al maden blev produceret fra bunden, og værtindernes opfindsomhed og evner udi langtidsplanlægning, som f.eks. at tørre sommerfrugt til vinteren, fremhæves af mange informanter. Udover de daglige opgaver skulle der ugentligt vaskes klude, viskestykker, servietter (hvis de ikke var af papir), duge og sengetøj. Af og til kom der nye pensionærer, hvor værelserne måske forinden skulle males om, nyt møblement skulle til og selve indflytningen krævede tilstedeværelse og introduktion. Der var ting i pensionatet, der skulle repareres og håndværkere tilkaldes. Hvis man havde mulighed for det, skulle der også syltes, henkoges og bages. Sidst skulle værtinden i et eller andet omfang have et socialt overskud til at være noget for sine pensionærer.

Den eneste service, pensionatet ikke leverede, var vask af personligt tøj, det var for arbejdsintensivt i så stort omfang. Vaskerier var ikke for 'almindelige' mennesker, og en informant fortæller: "Med hensyn til vasketøj. Det sendte man hjem. Der var ikke noget der hed vaskerier, jo det var der vel nok, men jeg tror mest det var for herrer. Skjorter og flipper og manchetter og sådan noget. Det var ikke almindeligt at folk sendte deres tøj ud og vaske. Det gjorde man ikke."[516] Tøjet blev i stedet sendt som banepakke med DSB, hvilket var en af de mest almindelige måder at fragte varer mellem landsdelene på. Tonsvis af beskidt og rent vasketøj har i første halvdel af 1900-tallet taget turen mellem dan-

[516] MTM, 2608-c.

ske landsdele: "Jeg fik konstrueret en særlig trækuffert som så rejste frem og tilbage med vasketøj."[517]

I mindre pensionater gjorde værtinderne alt arbejdet selv, mens der i de større oftest var en eller flere ansatte stuepiger og/eller kokkepiger. Ud af de 350 pensionater i København, talt ved erhvervstællingen i 1935, havde 101 ingen ansatte, 95 havde én ansat, 64 havde to ansatte, 37 havde tre ansatte og 53 havde fire ansatte eller derover.[518] Det højeste antal var 14 ansatte, og pensionater der havde så mange ansatte, var de før omtalte sygehjem, hvor der f.eks. ofte var en nattevagt. Hvorvidt de ansatte var fuldtid eller deltid, angiver erhvervstællingen ikke, men flere informanter fortæller, at der i deres pensionat kom en dame og hjalp nogle timer hver dag, f.eks. med rengøring. Arbejdsbyrden og de problemer en pensionatsværtinde gik og brødes med opsummeres godt i følgende citat, der stammer fra et brev en pensionatsværtinde på Classensgade i København, i 1948 skrev til prisudvalget: "Jeg har 17 Haandværkere og Arbejdere, som alle spiser godt, og i mange Tilfælde maa vi gaa og vente, til det passer dem at komme hjem at spise. Saa vi er i Funksion fra Kl. 5 Morgen til 8-9 Aften (…) De fine Pensioner faar langt større Pris end os, der har Arbejder-Pension, og den Slags Mennesker spiser ikke mere end det halve af de andre, og er mange Gange ikke saa fordringsfulde, fordi de har mere Kultur, og følger mere med hvad alt koster end Arbejderne gør. De har kun én Tanke – Fredag, Lørdag og Søndag at bruge den store Ugeløn. Hvis Prisudvalgets Damer eller Herrer, som bestemmer vor Pris, skulle prøve at købe ind og levere dem Maden, fik de et andet Syn paa Sagen."[519]

Det hårde manuelle arbejde var en medvirkende årsag til, at pensionater lukkede. Mange værtinder var allerede midaldrende, når de åbnede et pensionat, og de fleste havde lavet hårdt husarbejde siden konfirmationsalderen. Når de kom op i årene, blev det sværere for dem at magte at leve op til egne og pensionærernes forventninger. Pensionærerne betalte en samlet pris og forventede fuld valuta for pengene, men særligt i perioder, hvor kul- eller fødevarepriser svingede, kunne det være økonomisk vanskeligt at få det til at løbe rundt, og pensionærerne var selvfølgelig aldrig interesseret i prisstigninger og fandt dem ofte urimelige. Nogle værtinder forsøgte sig derfor med forskellige ekstraudgifter for service oveni prisen for kost og logi, hvilket ikke var tilladt i perioden

---

517 MTM, 2808-c.

518 RA, 1308, Danmarks Statistik. Erhvervstælling 1935. Detailhandel 76b-76d. Hele landet mm. 28. maj.

519 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5550. Brev dateret 24. juli 1948.

med prisregulering. En værtinde på Østerbro havde alligevel forsøgt sig, fået en påtale fra prisudvalget, og skrev som svar et langt brev, hvori der bl.a. stod: "Jeg takker naturligvis for deres venlige Maade at behandle Sagen paa – Men jeg kan aldrig Fatte at der er Forbud imod at beregne sig 10 pct. for Betjening, [når] man i 62 Aars alderen skal springe for Gæsterne med Telefonbesked, Vasketøj og Skopuds, oplægning af Kjoler, Tøjpresning."[520]

De fleste konflikter i et pensionat handlede om priserne, og parterne stod indimellem så stejlt over for hinanden, at debatten om, hvad kost, logi og service skulle koste fandt vej til medierne. F.eks. i en ugelang debat i BT i 1922 mellem på den ene side en stud. jur., der var pensionær og nogle husmødre, der argumenterede for, at pensionaterne burde sætte deres priser ned (en holdning, der havde gang på jorden i efterkrigsårene, hvor priserne på de væsentligste levnedsmidler og på energi faldt), og på den anden side pensionatsværtinderne, repræsenteret af Pensionatforeningens formand, Mathilde Behrens, der bl.a. skrev om, hvordan pensionaterne i årevis havde åbnet deres hjem "for en billig Pris for mangen stud.jur., som ellers ingen Opholdssted havde under Studietiden."[521]

Spørgsmålet er om pensionaterne tjente fedt ved at tage overpris, eller om de havde vanskelige tider, fordi der blev stillet store krav til dem? At svare på spørgsmålet kræver selvfølgelig indsigt i pensionatsregnskaber, hvilket ikke har været muligt at støve op fra 1920'erne, men fra perioden ca. 1943 til 1952, mens prisudvalgene førte kontrol, findes der en stor mængde regnskaber. Af dem fremgår det, at det sjældent var nogen guldgrube at være pensionatsværtinde, men at det kunne give en hæderlig årsindkomst på linje med andre kvindelige lønmodtageres. Interessant er en sammenligning af 12 københavnske pensionaters årsregnskaber fra 1943, som Prisudvalget for København, Gentofte og Frederiksberg foretog i 1944.[522] Af undersøgelsen fremgår det ikke overraskende, at pensionaternes udgifter og indtægter er meget forskellige. F.eks. den udgift pensionaterne har brugt på mad pr. pensionær på et år. I toppen lå tre sygehjem og et enkelt klasse I pensionat, der brugte fra 731-923 kr. pr. pensionær. I bunden lå et klasse III pensionat, der havde brugt 323 kr. pr. pensionær. Også nettofortjenesten, der ikke medregnende værdien af indehaverens kost og logi, var meget forskellig. To pensionater havde haft et underskud på lidt over 1000 kr., og resten havde overskud. Blandt andet klasse III pensionatet, der havde lave ind-

---

520 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5332. Brev dateret 30. maj 1948.

521 *B.T,* 7., 9., 10., 11., 12. og 14. november 1922.

522 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5000.

tægter, mens også tilsvarende lave udgifter til f.eks. husleje og varme og endte året med et overskud på 3.511 kr. Sygehjemmene havde også store overskud – det største på 4.150 kr. I gennemsnit var overskuddet for de 10 pensionater, der havde overskud 2.600 kr. Hvis det antages at være lønnen for en pensionatsværtinde, skal oveni lægges 150 kr. pr måned for værdien af kost og logi, hvilket var, hvad mange tog for et værelse af almindelig størrelse og kost. Det giver i alt en årsløn på 4.400 kr. Til sammenligning viser 1944-lønregulativet fra Bondestandens Sparekasse i København, at mandlige assistenter med 22 års anciennitet fik 5.600 kr. årligt, mens de kvindelige fik 4.000 kr.[523] Mange af værtinderne var enligt stillede over 40 år, der havde mere end 22 års anciennitet som professionel husmoder, og en del havde børn at forsørge. Derfor må man konkludere, at det på ingen måde var federe tider at drive et pensionat end at være almindelig lønarbejder til kvindeløn. Som jeg viste i kapitel 6, kunne det for nogle kvinder være en klar fordel i bestemte livssituationer at drive et pensionat frem for at være lønarbejder. I 1940'erne var det altså muligt at tjene penge på pensionatsdrift, hvis man var dygtig. Omvendt viser de mange lukninger af pensionater i dette årti, at det kunne være vanskeligt at få en kompleks husholdningsøkonomi med mange leverandører og fluktuationer i priser til at hænge sammen.

Pensionaternes udgifter og indtægter var meget forskellige, og det var deres priser også. De vigtigste faktorer i prisdifferentieringen var: hvor i landet de lå, og også hvor i den enkelte by de lå,[524] lejlighedens stand og udlejningsværdi og derudover pensionatets klassificering – altså madens niveau, serviceniveauet og møbleringen. Værtens eller værtindens livssituation spillede også ind, ligesom mere individuelle faktorer havde en betydning. Der findes i materialet eksempler på pensionærer i en bestemt livssituation, der har fået rabat, f.eks. i arbejdsløshedsperioder eller andre vanskelige situationer. Ligesom der i materialet er eksempler på, at mænd betalte mere end kvinder. Det var f.eks. tilfældet i et pensionat på Frederiksberg i midten af 1940'erne, hvor mænd betale 100 kr. om måneden for kosten, mens kvinder slap med 90 kr. Til gengæld fik mændene så også øl om søndagen, mens kvinderne fik the.[525]

---

[523] Oplysningen stammer fra MTM, 3208-a. Informanten var selv elev i sparekassen under krigen og har derfor gemt lønregulativet. Han startede selv med 1.500 kr. om måneden som elev i 1939 (hvilket var en specialordning, fordi hans far netop var død. Den normale startløn for en elev var 600 kr. pr. måned) og kom op på 3.000 kr. da han forlod banken i 1948.

[524] Dette gør sig muligvis også gældende i andre byer, men jeg har ikke undersøgt nok kildemateriale til at belægge det.

[525] MTM, 1208-a.

At der var så stor forskel på pensionaternes standard og dermed deres pris, gør sammenligning meget svær. Jeg har systematisk gennemgået materiale med oplysninger om priser i et givent pensionat på et givent tidspunkt, og har forsøgt at sammenholde dem. På de næste sider vil jeg give nogle eksempler og nogle konklusioner. Priserne i klammer angiver, hvad beløbet svarer til i 2008. Udregningen er foretaget i Danmarks Statistisk prisberegner, der giver mulighed for at sammenligne pristal tilbage fra år 1900.[526]

Der findes i det materiale, jeg har benyttet, kun to egentlige sammenligninger af priser på pensionater mod at bo på lejet værelser. Den ene fra 1897 og den anden fra 1943. I 1897 nedsatte Studenterforeningen en komité, der fik til opgave at undersøge ubemidlede studerendes kår. Meningen var at få oplysninger frem, der kunne danne grundlag for en større rekruttering af studerende fra ubemidlede hjem.[527] En del af undersøgelsen omhandlede boligforhold, og heraf fremgik det bl.a. at 41 ud af 48 adspurgte studenter spiste "til Middag" alle ugens 7 dage, hvilket i gennemsnit kostede dem 12,44 kr. pr måned. Udgiften til anden kost (18 besvarelser) var i gennemsnit 10,49 kr. 30 af de adspurgte boede på et lejet, møbleret værelse og den månedlige gennemsnitsudgift var 11,22 kr. Disse studerende brugte altså i gennemsnit ca. 34,15 kr. månedligt på varm mad, anden kost og logi. 11 studerende boede på logi med kost bl.a. på pensionat og betalte i gennemsnit 39,09 kr. om måneden. Sammenlignede man studerende der lejede et værelse, spiste varm middagsmad en gang om dagen og selv holdt sig med kost for resten, og studerende, der boede på pensionat, var forskellen ca. 10-20 pct. ekstra for at bo på pensionat.

I 1943 boede N.P.A. Møller på pensionat i København og betalte 119 kr. [2.300 kr.] for det lillebitte pigekammer bag køkkenet og kost om måneden. Det blev imidlertid for dyrt, og han fik et klubværelse på Gammel Holm. Værelset havde adgang til køkken og toilet, mens bad foregik på badeanstalten i Borgergade, og værelset kostede 45 kr. [880 kr.] pr. måned.[528] Hvad informanten der-

---

526 Til prisberegneren er knyttet, hvad Danmarks Statistik betegner som en varedeklaration. Det vil sige en angivelse af grundlaget for prisberegneren. Hvad angår formål og historien, står der: "Formålet med forbrugerprisindekset er at belyse prisudviklingen for de varer og tjenester, der indgår i husholdningernes forbrug på dansk område. Forbrugerprisindekset er blevet opgjort siden 1914, men der findes estimerede tal for udviklingen i forbrugerpriserne tilbage til 1872. Fra januar 1967 er indekset blevet opgjort månedligt." Prisberegneren findes på www.dst.dk/Statistik/nogletal/seneste/Indkomst/Priser/Prisbe-regner.aspx

527 Adolph Jensen: "Til Studenterspørgsmaalet", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 3, rk. 8, 1900. Den for afhandlingen interessante del af undersøgelsen findes på s. 442-443.

528 MTM, 3208-a.

udover brugte på mad, melder historien ikke noget om, men der må have været penge at spare, for ellers havde han ikke valgt den løsning.

En bryggeriarbejder født på Fyn i 1886 berettede fra Valby i 1954: "Da jeg aldrig har været gift har jeg altid søgt store Pensionater at bo i. I 1916 gav jeg 50 kr. *[1.880 kr.]* om Maaneden for Kost og Logi. Det steg gradvis til jeg i 1954 gav 220 Kroner *[3.100 kr.]* om Maaneden, det var gerne store Pensionater paa en 40-50 Mennesker og her var altid som en stor Familie. Maden var almindelig Borgerlig Mad (…) og der var nok af det."[529]

Selvom pensionærerne klagede højlydt over prisstigningerne i 1940'erne, fulgte tallene stort set den almindelige prisregulering. Ifølge Danmarks Statistiks omregner svarer prisudvalgenes standard for fuld kost i et klasse I pensionat både i 1947, 1949 og 1953 til ca. 2300 kr. i 2008-priser. Det er en nutidig dagspris på ca. 77 kr. for morgenmad, madpakke m. smørrebrød og varm aftensmad. Om man havde råd til at bo på pensionat, afhang meget af ens livssituation. Mange unge fik penge hjemmefra, også nogle af dem der arbejdede, men de fleste lønarbejdere og mere velhavende pensionister kunne i princippet finde et pensionat med priser, de havde råd til at betale. Spørgsmålet var, om det var med en standard, de kunne acceptere. Sammenlignet med pensionaternes konkurrenter som f.eks. kaffebarer, automatcafeer etc. var pensionaterne stadig konkurrencedygtige med måltider, fordi de serverede hæderlig mad under hjemlige former og tog ansvaret for alt omkring husholdningen, for pensionærer med logi. Hvis man kun ser på beløb, var det billigere at leje et værelse og selv sørge for maden, men som helhed betragtet var pensionatet et meget godt og prisbilligt tilbud. At pensionaterne i 1930'erne, uden at gøre noget særligt ved deres etablissementer, kunne konkurrere med hoteller i et sådant omfang, at der blev lovgivet omkring det, peger også på, at pensionaterne tilbød et højt niveau af service til prisen.

Mange værtinder gjorde på den ene side en dyd ud af at forsøge i videste omfang at give deres pensionærer en høj service. Pensionærerne satte pris på boformen, men var ofte også fordringsfulde. Det var de ikke alene om – samfundet generelt forventede meget af pensionaterne, og forventningerne kredsede ambivalent om, at pensionaterne ydede en professionel service, som der skulle betales for, men at de samtidigt havde et element af moderlig og husmoderlig omsorg som kunne benyttes i argumenter for lavere betaling.

---

[529] NIHA, bryggeriarbejdere 1, nr. 1177, s. 23 ff.

I 1905 var der i et pensionatsblad en diskussion om sygepleje igangsat af nogle læger i provinsen, der mente, at det var problematisk, at deres patienter ikke havde et sted at bo, når de skulle behandles i hovedstaden: "Det vilde derfor sikkert være af stor og afgørende Betydning, hvis der blandt københavnske Pensionater skulde findes enkelte, der kunde og vilde optage den Opgave her ligger uløst: At være noget for disse ulykkelige Medmennesker."[530] I det følgende nummer var der forskellige svar på henvendelsen. Nogle pensionatsejere var ikke afvisende, men forbeholdt sig ret til at forøge prisen i sådanne tilfælde. Andre var mere skeptiske og påpegede, at sygdom i forvejen var "en af de største Vanskeligheder, der kan møde os i vor Virksomhed."[531] Det skyldes, at der var meget ekstraarbejde forbundet med en syg pensionær. På den ene side kan lægernes indlæg læses som en høflig forespørgsel, på den anden som en af mange eksempler på, hvordan nogle forventede, at pensionaterne tog sig af mennesker, som ikke kunne finde hjem andre steder, og gav dem en udsøgt og omsorgsfuld service uden i særligt omfang at tjene på det. Forventningerne kom ikke kun udefra, men blev også italesat og internaliseret af værtinderne selv, der var stolte omkring deres husmoderlige evner og endda, som jeg viste i kapitel 6, kunne tale om pensionatsarbejdet ud fra en egentlig kaldsetik.

Jeg har i dette afsnit vist, at værtinderne arbejdede hårdt for at skabe nogle gode materielle rammer om pensionatslivet, og at det var meget forskelligt, hvad de tjente på det, men nogen guldgrube har det ikke været. Det skyldtes bl.a., at prisudviklingerne på forsyning kunne være meget fluktuerende, hvilket for mange var svært at kalkulere ind i pensionatsdriften. Jeg har haft mange oplysninger om priser, indtjening etc. til rådighed, men det er vanskeligt at sammenligne. Undersøgelserne antyder dog, at det var dyrere at bo på pensionat i forhold til at leje et værelse og holde sig selv med kost. Merprisen var imidlertid så rimelig i forhold til den udstrakte service, at det godt kunne betale sig i forhold til besværet med dels at skulle rundt og købe tørkost, og dels alligevel at skulle finde et sted ude i byen at spise. Afsnittet har haft hovedfokus på mennesker, der boede på pensionat, men endnu flere valgte mellemvejen med at bo på et værelse og spise på et pensionat.

---

530 *Pensionatet*, nr. 2, 1905.

531 *Pensionatet*, nr. 3, 1905.

Samliv og privatliv

I det første nummer af et dansk pensionatsblad i 1905 skrev lederskribenten bl.a.:

> *Ingen Stand, intet Fag trænger vel i højere Grad til Reformer end Pensionaterne. Hvilken Betydning har ikke det daglige legemlige Velvære for os alle: Forretningsmanden, Præsten, Læreren, Studenten, Haandværkeren, Arbejderen, og i hvor faa kjøbenhavnske Pensionater finder man den Hvile, den Hygge og den materielle Forplejning, der er nødvendig, naar det moderne Menneske skal kunne præstere det Massearbejde, der i vor nervøse Tid fordres af de smaa Hjul i Samfundsorganismen, vi kalde for Mennesker.*[532]

Her udstikkes tre centrale kernebegreber for pensionatsdriften og forsøget på at skabe et hjem: Hvile, hygge og materiel forplejning (men i 1905 var der, ifølge skribenten, langt til målet). Interessant er også referencen til nervøsiteten og det travle liv i byen, og at netop et godt pensionat kunne modvirke den nervøse tids indvirkning på individet. Pensionatet var et urbant rum, hvor forskellige menneskers forventninger krydsede hinanden i en intimsfære, der helst skulle præges af konsensus og fordragelighed. Det krævede noget af alle parter. Som jeg har vist i de foregående afsnit, var indehaverne centrum i forsøget på at skabe rammer, der mindede om et hjem, og pensionærerne gjorde i større eller mindre grad deres til, at der kunne opstå en familiær følelse. I nogle tilfælde mislykkedes det, og der var konflikter og misstemning, mens det i andre tilfælde i høj grad lykkedes at skabe en stærk følelse af tilknytning og sammenhold. Det afhang i høj grad, at forholdet mellem de mennesker, der boede sammen, og af hvilke normer og rammer for opførsel og fællesskab indehaveren skabte. Jeg har i tidligere afsnit undersøgt den materielle forplejning, og vil i dette se nærmere på de blødere sider af pensionatslivet; forholdet mellem samliv og privatliv og de kontakt- og konfliktflader det skabte. Jeg vil undersøge, hvordan pensionatsværter og pensionærer bidrog til og forhandlede om sammenhængen mellem samliv og privatliv, og hvilke trusler der lurede mod 'den familiære idyl'.

---

532 *Pensionatet*, nr. 1, 1905.

Rammer for hygge og fællesskab

I 1921 var diskussionen om hygge stadig på programmet i pensionatsbladene: "Mangen Pensionatsfrue, der af egen Erfaring ved, hvad Hygge betyder, har tænkt: Studenten, der bor hos mig, Kandidaten eller hvem det nu er, han skal alligevel føle, at det er et Menneske, der tager sig af ham. Det er naturligt, den Tanke opstaar. Forudsat da det er en behagelig Logerende, man har boende hos sig."[533] Af dette og tidligere citater om hygge fremgår det, at hygge og hjem som normative begreber er tæt forbundne. For at kunne være menneske i en moderne verden er det nødvendigt med et sted, hvor man restituerer sig, og hvor man er beskyttet mod konkurrence og social evaluering. Det er nødvendigt med en modsætning til det moderne menneskes travle liv.[534] Det er en af pointerne hos antropologen Jeppe Trolle Linnet, der forsker i hygge, som modsat, hvad mange måske tror, er et stort set uudforsket begreb i Danmark. Linnet beskæftiger sig med begrebet fra et inde-ude perspektiv og fra et oppe-nede perspektiv, hvor det første angår modsætningen mellem verden og hjemmet, mens det andet tolker hygge ind i et klasseperspektiv, hvor pointen er, at hygge bl.a. genereres gennem forestillingen om, at dem, der er over en selv, de rige og fine, ikke kan finde ud af at have det hyggeligt. Linnet citerer nogle af de udenlandske forskere (bl.a. den norske socialantropolog Marianne Gullestad), der har undersøgt begrebet, og peger på, at danskere i særlig høj grad dyrker og higer efter den nære tryghed i *Gemeinschaftet*, som Tönnies skrev om, hvorfor hygge har været og stadig er et væsentligt begreb for vores selvforståelse.[535] Linnet pointerer også, at hygge hænger sammen med ejerskab. Der er nogen, der oprigtigt skal skabe og være afsender af hyggen ellers bliver det ikke opfattet som rigtigt hyggeligt, hvorfor virksomheder og kommercialiserede sfærer har svært ved at være hyggelige.[536] Disse betragtninger er interessante i diskussionen om pensionatets placering mellem marked og hjem, og jeg vil derfor give nogle eksempler på, hvordan pensionaterne forsøgte at skabe hygge, og hvordan det blev modtaget.

Hygge er både et normativt begreb og en praksis. Der er metoder og virkemidler til at skabe hygge, hvilket var noget pensionatsbladene gik op i. De foreslog blandt andet tunge, gerne røde, gardiner om vinteren, lysere og lettere om sommeren, fine tæpper, friske blomster, hvide stive forklæder til eventuelle tje-

---

533 *Pensionatstidende*, nr. 10, 1921.

534 Jeppe Trolle Linnet: "Money can't buy me *hygge*: middle-class consumption and egalitarianism in Denmark". Upubliceret artikel, submitted til *Social analysis*, december 2009, s.27.

535 Linnet 2009, s. 29.

536 Linnet 2009, s. 7.

nestepiger og røgelse i entreen. Meningen med røgelsen var, at den: "(…) straks ved Indtrædelsen overstrømmer Gæsten som et forjættende Pust om den Charme og Hygge, hvert Pensionat efter bedste Evne og Villie bør frembyde."[537] Om der rent faktisk blev brændt røgelse i ret mange af landets pensionater, tvivler jeg på. Hygge og de bestemte interiører, der skal til for at skabe den, er ikke uafhængige af tid og sted, men hænger i høj grad sammen med mode. I 1920'erne og 1930'erne var det ikke alle pensionærer, der syntes, at de klunkehjem, som værtinder født før århundredeskiftet præsenterede, var hyggelige. Under overskriften ""Hygge" er et Begreb, der skifter Betydning! Den moderne Linie, der er født af Trangen til Lys og Luft, fortrænger Klunkerne og Plysset" kunne man i 1931 læse, at Møbelindustriforeningens formand mente, at diskussionen om modernisme ikke kun angik arkitekter, men "(…) alle os, der har et Hjem *for andre,* – for dem, der ikke selv har et Hjem, der kan præges af *deres* personlige Smag."[538] Pensionatsbladet bad sine læsere om at give deres besyv med, og i det efterfølgende nummer var der breve fra "En gammeldags Værtinde", og fra en yngre, kvindelig pensionær.[539] Den ældre skriver: "Sagen er den, at det (…) vigtigste ved et Hjem, – og altsaa ogsaa ved et Pensionat, – er, at det er præget af Hygge. Men kan nogen finde Hygge ved de nymodens Staalmøbler og den Slags, der faar en til at tænke paa en Tandlæges Konsultationsstue?" Den yngre kvinde skriver: "Jeg er (…) ivrig Tilhænger af Programmet om at faa en mere smart og moderne Linie indført i Møblementet. Jeg har i tre Aar boet i Pensionat og befundet mig vel derved. Det eneste, jeg har været lidt ked af, er Værelsernes uhyre trivielle og gammeldags Udstyrelse (…) Paa et moderne Menneske virker det som et helt Panoptikon eller oldnordisk Museum (…) Vi er jo praktiske, vi moderne Mennesker (…) De moderne Møbler er praktiske, – derfor synes vi om dem!" De moderne tider fandt også vej til pensionaterne – om ikke i møblementet, så i forbruget af el og elektriske apparater. Det var efterspurgt af de unge, og pensionaterne måtte i perioden med priskontrol tage et tillæg på 2 kr. månedligt fra pensionærer med elektriske apparater. Det mest almindelige var radioen, som mange pensionærer fra 1930'erne og frem havde på værelset, men brug af elektrisk symaskine og strygejern blev også mere udbredt. En pensionatsværtinde i Nørre Søgade 21-23, i København, hvor der var 20 værelser, mente ikke, at 2 kr. var nok, og hun mente generelt en hel del om

---

[537] *Pensionatet*, nr. 25, 1906.
[538] *Pensionatstidende*, nr. 8. 1931.
[539] *Pensionatstidende*, nr. 9, 1931.

nutidens ungdom, og skrev i 1947 til Prisudvalget for København, Frederiksberg og Gentofte:

> *Med Hensyn til Radio kan jeg kun sige Dem, at hvis Prisen for Radio sættes til 2 Kr. pr Mdr, saa bliver Radio afskaffet her, idet Pris Udvalget jo næppe selv har prøvet, hvor der tankeløst ødsles væk. Hos fornuftige Mennesker er 5 Timers Forbrug antagelig normalt, men unge Lejere kan man ikke sammenligne med andre fornuftige Mennesker – ikke i nogen Retning, – ej heller hvad Slitage af Møbler, Vægge, Maling og Tapeter, hvor de anbringer deres Frisure med Brilliantine, der fremkalder uaftagelige Fedtpletter, fordi de kun har lært at hænge paa en Stol eller Sofa ikke sidde (…) den Slags ringe Fyre har kun det Haar de har paa Hovedet, og det kan ikke bruges som Betalingsmiddel til nyt Tapet, saa der er mange Ting at tage i Betragtning.*[540]

Selvom der ikke i citatet tales om hygge, er det tydeligt, at der ikke kunne være tale om et hyggeligt pensionat, når der boede typer som ovenstående. Hygge afhang af stemning, og som Mary Douglas pointerer også af, hvilke værdier man tillægger et bestemt sted på et bestemt tidspunkt. I praksis var det meget forskelligt, hvad sammenhold og hjemlighed betød, for det lå ikke i pensionatet som fænomen, at der skulle være social omgang udover spisningen. Nogle steder blev der både arrangeret fester, udflugter og jul for pensionærerne, og der opstod en god kemi i pensionatet og mellem pensionærer, der knyttede venskaber for livet. En informant skriver om sin pensionatstid i København: "Jeg forlod pensionatet i 43, da jeg ikke havde råd til nye forhøjelser, men jeg priser mig lykkelig over, at jeg tilfældig havnede på et pensionat, hvor der dels var andre unge, dels interessante mennesker, som alle på hver sin måde var med til at forme mit unge liv."[541] I nogle erindringer fremhæves det også som en kvalitet, når pensionaterne var blandede, og generationer kunne mødes – f.eks. hos Lis Jensen i kapitel 6. For mennesker, der ikke giftede sig, kunne pensionatet være deres primære netværk. F.eks. for en bryggeriarbejder (f. 1886) i et stort pensionat i Valby, som han beskrev som en stor familie. Der var festlige arrangemen-

---

[540] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5015. Brev dateret 8. februar 1947.

[541] MTM, 3208-a.

ter, og biludflugter om søndagen, som styrkede pensionærernes sammenhold. Informanten skriver, at folk kun flyttede væk "(…) naar de blev gift eller rejste fra Byen."[542] Flere steder i provinsen blev et lokalt pensionat også udgangspunkt for f.eks. sportsklubber, fordi det var der ungdommen, som endnu ikke havde ægteskabelige forpligtelser, var samlet. Sådan var det i Pensionat Laura i Kalundborg, der blev startet af Laura Petersen i 1934. Hun trak sig tilbage i 1950, men pensionatet blev drevet indtil 1968. Her var der kortspil og samvær om aftenen, og pensionærerne startede både en fodboldklub, der vandt den lokale firmaturnering i 1962, og en badmintonklub: "Der var en helt speciel "Pensionat Laura-atmosfære." Livligt og hyggeligt. Man gik ikke over stregen."[543]

Konflikter og romancer

Som ovenstående har vist, gav pensionatet nogle tætte kontaktflader, og mange steder opstod der tætte forbindelser mellem pensionærerne både i form af venskaber og romancer. Da jeg påbegyndte projektet, forestillede jeg mig, at pensionatet var et restriktivt sted, og jeg har spurgt ind til regler og konfliktpotentiale i min spørgeliste. De informanter, der har reflekteret over konflikter fremhæver, at de var sjældne fordi alle var indstillede på, at det skulle foregå så gnidningsfrit som muligt. Lis Jensen sagde f.eks.: "Det var folk med god opdragelse der kom. Der var ikke nogen regler, der var kun de regler man kom hjemmefra med. Man opførte sig ordentligt."[544] Også andre forklarede det som ganske ukompliceret; folk opførte sig bare ordentligt. Der var drillerier og bølgerne gik højt med politiske diskussioner ved bordet, men der var ikke mange konflikter. Dem har jeg så til gengæld fundet rigeligt af i prisudvalgenes materiale, som jo er 'konflikternes' arkiv. Konflikterne fandtes altså, og i dette afsnit vil jeg undersøge konflikter, romancer og balancen i samlivet nærmere.

I forhold til en familie, hvor der traditionelt var et husstandsoverhoved, som i de fleste tilfælde var en mand, var der i kraft af pensionatets status som både et hjem og en forretning med kunder, nogle magtforhold, som var mere flydende. Det kom i høj grad frem i konflikter, der som hovedregel handlede om pensionærernes utilfredshed med sammenhængen mellem pris og ydelser. Pensionærer havde notorisk svært ved at acceptere prisstigninger, men når et pensionat med 25 værelser i København f.eks. i vinteren 1938/1939 havde varmeudgifter

---

542 NIHA, Bryggeriarbejdere 1, nr. 1177.

543 "Pensionat Laura – en institution i byen", *Jul i Kalundborg og omegn*, årg. 48, 1985, s. 26.

544 MTM, 2808-c.

for ca. 2.400 kr. og fem år senere det firedobbelte, skulle regningen adresseres et sted hen, hvilket selvfølgelig var til pensionærerne.[545]

Utilfredsheden var ikke altid uventet. I en avisartikel i 1921 havde nogle pensionærer kritiseret pensionaterne, og en værtinde tog til genmæle og fortalte, hvordan utilfredse pensionærer hurtigt kan skabe en dårlig stemning, og få ellers tilfredse medpensionærers indstilling vendt: "Freden, Hyggen og Tilfredsheden er traadt ned, og den gode Tone er afgnavet." Værtinderne kaldte brokketypen for "Pensionaternes Skræk (…) en af disse gnavne, umedgørlige Ungkarle, som skifter Spisested hver anden Maaned, og som er lige utilfreds, om han faar Steg med brunede Kartofler eller Gullasch, han skal nok finde noget at kritisere."[546] Selvom magtforholdene var flydende, fordi værtinderne havde en forretning og dermed også var sårbare for dårlig omtale, havde de udsmidning som sanktionsmulighed. I perioden med priskontrol kunne de ikke selv sætte priserne, men de kunne stadig selv bestemme, hvem de ville have boende. Som før nævnt blev lejere i Danmark kun langsomt bedre beskyttet, og for pensionater fastsatte lovgivningen netop, at der skulle være plads til at blive hinanden kvit, hvis samlivet ikke fungerede. Derfor kunne en værtinde på Gl. Kongevej i 1947 skrive til en særligt genstridig pensionær: "Da jeg desværre har erfaret, at De er utilfreds med Forholdene her i Pensionen, og da jeg under de nuværende vanskelige Forhold baade med Hensyn til huslig Hjælp og Fremskaffelse af Madvarer hverken kan eller vil drive Forretning med utilfredse og uforstaaende Pensionærer, beklager jeg at maatte bede dem fraflytte Pensionen 1. juni. d.A."[547] Pensionæren var flyttet ind ved årsskiftet 1946/1947, og hans negative attitude var smittet af på de andre pensionærer. Ingen havde sagt noget direkte til værtinden, men alle havde efterhånden udvist en "uforskammet og aggressiv Holdning bl.a. ved Middagsbordet, hvor der havde forekommet Demonstrationer i Retning af Sultestrejke."[548] Det er interessant, at det netop er sultestrejken, der vælges. Det handler selvfølgelig om, at pensionærerne syntes, at maden var dårlig, men også om, at sultestrejken var deres bedste bud på, hvordan man 'ramte' en pensionatsværtinde, som man generelt var utilfreds med. Prisudvalget kunne ikke gøre noget, og sagen endte med, at værtinden opsagde alle sine 13 pensionærer, da de viste sig solidarisk med den udsmidte. Både *Land og Folk*, *Social-*

---

545 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5165.

546 Her citeret fra *Pensionatstidende*, nr. 11. 1921.

547 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5018. Brev dateret 22. april 1947.

548 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5018.

demokraten og *Information* skrev om sagen, og var alle på pensionærernes side, men værtinden fastholdt sin beslutning.

Hvad angår klager over maden, så er de selvfølgelige mangfoldige i prisudvalgenes materiale, hvorimod de er sjældne i erindringsmaterialet. I sidstnævnte bruges ord som 'ikke så spændende' og 'kedeligt' om maden, men fortællinger om direkte uspiselig mad findes ikke. Nogle klager i prisudvalgsmaterialet går på, at maden var lavet hurtigt uden omsorg, af en pensionær kaldet "Galopmad."[549] Andre handler om, at maden var decideret dårlig eller fordærvet som på et københavnsk pensionat, hvor der blev serveret "Smørrebrød med hele Kolonier af Madiker (…)[550] Nogle pensionærer skrev breve og klagede over maden, andre kom forbi med den, for at give prisudvalget syn for sagen. Det gjorde f.eks. hr. Levin i november 1951. Med til prisudvalget havde han en madpakke fra pensionatet: "(…) meget "fladt" og kedeligt udseende, smurt med margarine, det bemærkes, at æg er en sjældenhed. Endvidere medbragte hr.levin 3 skiver franskbr. Med margarine som eksempel på morgenmaden."[551] I tilfældet med hr. Levins madpakke, mente prisudvalget, at den rigtigt nok var kedelig, men at den var i orden. I tilfælde hvor det drejede sig om fordærvet mad, kunne prisudvalgene ikke gøre noget, men henviste til Sundhedspolitiet. I mange rapporter fra prisudvalgene fremgår det også, at de mente, at pensionærerne var for fordringsfulde. Særligt i krisetiderne under og efter krigen, hvor der blev klaget ofte og nogle gange over meget lidt. F.eks. kom der i 1948 en anonym klage fra en pensionær på et herskabspensionat i Hellerup. På baggrund af et besøg i pensionatet skrev prisinspektøren: "Efter Samtale med nogle af Pensionærerne var det mit Indtryk, at de i det store og hele var tilfredse. Grunden til den anonyme Klage var vistnok, at der en Dag til Middag var serveret Spegesild og Løgsauce og dette havde afstedkommet en større Diskussion hos Pensionærerne – hovedsageligt blandt de Ældre – men man maa jo ikke se bort fra, at Kødforsyningen ikke er alt for straalende. Naar man faar oplyst, at de hjemmeværende Pensionærer om Eftermiddagen faar serveret Kaffe med hjemmebagt Brød, kan man vel nok overleve en "Gang Spegesild"."[552]

Jeg havde forventet flere beretninger om konflikter omkring definitionen af, hvad der var fælles, og hvad der var privat, men de har været meget begrænset, også selvom romancerne svirrede i pensionater, hvor der var adgang for begge

---

549 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5342.
550 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5044.
551 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5056.
552 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5482. Rapport dateret 30. marts 1948.

køn. At mange mødtes ved middagsbordet i et pensionat var ikke så mærkeligt, idet det var et samlingssted for unge i den del af livet, hvor mange var opsøgende i forhold til potentielle partnere. Jeg har mange beretninger om mennesker, der har mødt deres nuværende partner i et pensionat. En informant skriver f.eks. om et pensionat i Frederiksborggade i slutningen af 1930'erne, hvor han gik på Polyteknisk Læreanstalt: "Romancer? Ja, min kone og jeg fandt hinanden der."[553] Om kærlighedslivet på et meget stort pensionat i Roskilde, hvor der dagligt spiste mellem 70 og 100 pensionærer i slutningen af 1950'erne, fortæller en anden informant, at hendes søster fandt sin mand i pensionatet, at hendes bror var kæreste med flere af de unge køkkenpiger, og at flere af pensionærerne blev forlovet med disse unge piger, der ofte blev rekrutteret fra Jylland. Informanten skriver også: "En del af de unge mennesker, der spiste i pensionatet blev også venner af huset og blev næsten en del af vores familie."[554]

Et var, at der opstod romantiske tanker omkring middagsbordet, noget andet var at tage yderligere skridt. Her udgjorde pensionatet en tryg ramme, men det var også et sted, hvor en værtinde havde et vist ansvar for, hvad der foregik i hendes hjem. Hvordan hun forvaltede sin status som moralsk overhoved var forskelligt alt efter, hvornår i afhandlingens periode vi taler. I 1906 kunne en værtinde f.eks. skrive: "Overfor sine (…) Pensionærer, de være sig mandlige eller kvindelige, har enhver Pensionatsdame den moralske Forpligtelse saa vidt muligt at bevare sit Hus' Renommé. Dette sker ikke ved at se gennem Fingre med sene Aftenbesøg af Damer."[555] Det er samme morale, som bliver fremstillet i DR TV-serien Krønikens afsnit 7, der foregår i 1954 – bl.a. i Fru Jürgensens pensionat. Her bliver påbuddet bare ikke overholdt af den unge journalistspire Aage Haslund (Lars Kaalund), der mod reglementet har et aktivt kønsliv, hvilket den unge politiker Palle From (Anders W. Berthelsen) hurtigt tager ved lære af, mens værtinden og tre ældre pensionærer er forargede men nysgerrige vidner, og værtindens indvendinger bliver affejet. Konflikten i Krøniken handler om moral, men også om spørgsmålet om i hvor stor grad et lejet værelse var ens eget. TV-serien forenkler selvfølgelig billedet, og forfalder til den traditionelle historie om den snerpede værtinde. Hende vender jeg tilbage til. I virkeligheden var det ikke noget problem, at pensionærer sov sammen, så længe de var forlovet. Det har muligvis været mindre almindeligt i første halvdel af perioden og mere almindeligt fra 1940'erne og frem, men samfundssanktionen om-

[553] MTM, 2208-a.
[554] MTM, 1708-c.
[555] *Pensionatet*, nr. 10, 1906.

kring forlovelsen som mindstekrav til kønslig omgang blev ikke opblødt særligt meget i afhandlingens periode.

Som tidligere omtalt har jeg flere eksempler på, at pensionærer boede på værelse sammen, hvilket ikke adskilte sig fra, hvad mange var vant til hjemmefra. Ungdomskommissionens rapport *Boliger for ungdommen* fra 1949 konkluderer, hvad angår værelser: "Der er en tydelig forskel mellem byerne og landet idet 60 pct. af de unge hjemmeboende på landet har eget værelse mod kun ca. 35 pct. i hovedstaden og ca. 40 pct. i provinsbyerne."[556] Endvidere konkluderer rapporten, at der var flere, der måtte havde fremmede besøgende, når de boede til leje, end de måtte, da de boede derhjemme. Hvis man på et pensionat fik eget værelse, var det for nogens vedkommende første gang, hvorfor det i sig selv indvarslede den store nye frihed i byen væk fra forældrenes kontrollerende blik. Ungdomskommissionen undersøgte også, hvilke unge der måtte have gæster på deres værelse. Af de hjemmeboende var det ca. halvdelen af dem med eget værelse – i sognekommunerne dog kun ⅓ af kvinderne. På lejede værelser måtte 82 pct. af både kvinder og mænd i hovedstaden modtage gæster, mens tallet var 88 pct. for begge køn i provinsbyerne.[557] Og i erindringsmaterialet lader det til, at det i tiden efter Anden Verdenskrig var i orden at have gæster, og dermed også kærester, overnattende, hvis de var eller havde status som forlovede. F.eks. tillod fru Hass på Vesterbrogade i 1950'erne pensionærerne, "at de havde deres kærester eller forlovede boende på værelset en nat eller to, når de var på besøg, men hun tolererede ikke, at de slæbte forskellige damer med hjem."[558]

Selvom nogle værelsesudlejere og pensionatsværtinder fremtonede som strikse, og i hvert fald i medier og i fiktion blev fremstillet sådan, var der for mange unge større frihed i den boligform end ved at bo hjemme hos deres forældre. Omvendt var boligformen for manges vedkommende subsidieret af forældre, der gerne så, at pensionatet var ligesom deres borgerlige hjem, hvor visse dyder blev holdt i hævd. F.eks. det fælles måltid, en fornuftig omgangstone og pensionærernes dyd. Tilfældige bekendtskaber var i særlig grad socialt uacceptable for kvinder, da de kunne fortolkes som prostitution. Her et eksempel fra et pensionat på Sortedam Dossering, hvor en ung ugift kvinde klager til Prisudvalget over, at hun og hendes søster er blevet sagt op. I rapporten står, at indehaveren af pensionatet har udtalt, at "Frk. Holm og hendes Søster var sagt op, fordi de lavede Mad paa Værelset ligesom de havde taget forskellige "Herrer" med op

---

[556] *Boliger for Ungdommen* 1949, s. 50.
[557] *Boliger for Ungdommen* 1949, s. 48.
[558] MTM, 3908-c.

paa Værelset.""[559] Det var altså hverken forlovede, kærester, unge mænd, venner, slægtninge etc. men "herrer", hvilket antyder, at der kunne sås tvivl om deres status og hensigt. Der sker i perioden nogle ændringer i opfattelsen af moralen omkring samliv før ægteskab, og det blev mere anerkendt at have kæresteforhold f.eks. i et pensionat. Samtidigt var der både uskrevne og italesatte grænser for, hvad der kunne tillades inden for en normalramme, og her var forlovelse eller i hvert fald seriøsitet, der modsvarede den, nødvendig.

Pensionatets skyggesider

Det var socialt uacceptabelt at have løse seksuelle forbindelser, men paradoksalt nok det var heller ikke heldigt slet ikke at have nogen. Jo længere op i det 20. århundrede vi kommer, jo mere vigtigt var det at have en 'normal' seksualitet. Ingen ville være pebermøer.[560] Den seksuelt frustrerede værtinde, der forelskede sig i, forventede opmærksomhed fra og efterstræbte sine pensionærer, var derfor et yndet emne i fiktionen. Thomas Butler Gunn viede et helt kapitel til hende i sin bog om pensionater i New York, "Chapter XVII. The Boarding-House Where You're Expected to Make Love to the Landlady". Wendy Gamber skriver også, at "the middle-aged widow or spinster desperate for a husband was a favorite stock character." I Danmarks måske bedste og mest spændende pensionatsroman *Fru Ellermanns pensionat* er hovedpersonen Conny Ellermann en sådan frustreret enke. Hun bliver forelsket/forgabt i en ny pensionær, Richard Petersen, eller Palme-Petersen som de, der hurtigt gennemskuer hans globetrotter blændværk, kalder ham. Han finder frem til pensionatet ved at klage sin bolignød på et lokalt værtshus, hvor bartenderen svarer: "Prøv fru Ellermanns pensionat. Konen er en harpe – sådan som kvinder blir når de er underernærede – altså."[561] Palme-Petersen er en skidt fyr, der lever højt på fru Ellermanns forelskelse/forgabelse i ham, og han kommer til at koste hende penge og ærgrelser. Også i føromtalte Elly Petersen er pensionatsværtinden fremstillet som en seksuelt begærlig værtinde, der bliver vred på Elly over pensionærens tilnærmelse, fordi værtinden selv vil have samme pensionær. Og i det omtalte afsnit af Krøniken, hvor værtinden forarges over damebesøgene på pensionærernes værelser, er det også fremstillet med et element af misundelse, underforstået at hendes

559 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5473. Rapport dateret 8/12-1947.
560 Se f.eks. Søland 2000, s. 69 ff.
561 Duurloo (1949) 1958, s. 94.

kvababbelser stammer fra egne seksuelle frustrationer mere end moralsk modstand mod fri kønslig omgang.

Med sit blandende samliv var pensionatet et sted, der kunne sætte fantasier om seksuelle relationer i gang, samtidigt var det også et sted, hvor seksualitet og referencerne til den ikke hørte hjemme – ligesom den slags ikke hørte hjemme i andre respektable hjem. Kun hvis det var reelt førægteskabeligt eller ægteskabeligt, kunne samliv mellem mand og kvinde accepteres. Alt andet var uvelkomment. Ikke mindst homoseksualitet, der også har en plads både i fiktionen og i det kildemateriale, jeg har benyttet. En interessant sag udspillede sig i et pensionat på Frederiksborggade i 1947. Der var indkommet en klage fra en pensionær, der var trafikassistent. Klagen handlede om, at værtinden ikke mere talte til ham og opførte sig mærkeligt over for ham, selvom han havde beboet pensionatet i flere år og var gode venner med hende. Det var ikke grund nok til at klage, og han klagede i stedet over for høje priser. Efter et besøg i pensionatet, hvor hun bl.a. overværede et skænderi mellem de to parter, udredte prisinspektør Fru Kaas sagen i en rapport. Pensionatsværtindens opførsel hang sammen med, at trafikassistenten havde "efterstræbt de unge Mennesker, der boede i Pensionatet", og værtinden mente ikke, at han kunne være i tvivl om, hvorfor hun opførte sig sådan overfor ham. Han derimod mente, at hun skulle være forsigtig i sine udtalelser. Herefter skriver Kaas: (…) men ikke desto mindre har [han] 2 Gange faaet en Dragt Prygl af 2 mandlige Pensionærer, som han forsøgte at trænge ind til om Natten. Fru Abel vilde ikke have sit Pensionat ødelagt, og det synes jeg ikke, man kan fortænke hende i (...) For øvrigt oplyste Fru Abel, at 2 Pensionærer selv havde sagt op, efter at have været ude for C.'s [trafikassistenten] Tilnærmelser."[562] To år senere, i 1949, rykkede Kaas ud til et mindre pensionat i Valby, hvor en pensionær havde klaget over rengøringen. I sin rapport skriver Kaas, at det kun var i tiden op til, at klageren flyttede, at der ikke blev gjort rent. Årsagen var, at rengøringskonen nægtede at rede seng efter at have opdaget om klageren, "at han var homosexuel og havde forskellige "venner" med på sit værelse, ligesom der havde været afholdt drikkegilder."[563]

I begge ovenstående tilfælde benyttes modstand mod homoseksualitet som legitimering af i det ene tilfælde udsmidning af og i det andet tilfælde forringet service til en pensionær, og i begge tilfælde godtages forklaringen af prisudvalgets udsendte. Der findes flere eksempler end ovenfor nævnte, og også enkelte

[562] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5463.
[563] KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5493.

af informanterne i min erindringsindsamling beretter om normative grænser, der ekskluderede homoseksuelle: "Der var en mand, der blev afsløret som homoseksuel. Han blev sagt op. Sådan noget svineri ville min mor ikke have i et pænt pensionat ved søerne i København i 1940'erne."[564] At der var modstand mod homoseksualitet, har nok ikke betydet, at den ikke fandtes i pensionaterne, for med deres overvægt af mandlige pensionærer, må man formode, at de også kunne udgøre gode dæksteder for subtilt at leve i forhold, som samfundet i vid udstrækning fordømte.

Det faktum, at pensionatet var et sted for intimitet og hjemmeliv, men samtidigt havde flygtighed som sit grundlag, kunne også udnyttes af svindlere. I Gambers undersøgelse optræder der mange af dem, og de er alle sammen noble herrer.[565] De tilfælde, jeg kender til, drejer sig også om noble mænd, der er veltalende og velklædte og netop spiller på, at værtinderne gerne ville have den type dannede mennesker ind. Advarsler mod disse typer blev indimellem bragt i pensionatsbladene. I 1926 drejede det sig om en flot, ung udlænding, der kom til et københavnsk pensionatet, roste det og indvilligede i at leje et værelse. Dog var han netop ankommet og havde al sin habengut på Toldboden. Han skulle derfor blot låne 200 kr. til at hente det, for han havde kun store udenlandske sedler, og havde endnu ikke fået vekslet penge. Denne mand havde narret en del værtinder, før han kom i klørene på en, der blev mistænksom og tilkaldte politiet, som dog ikke fik fat på ham.[566] Nogle år senere findes en beretning om "en lidt ældre, velklædt Gentleman", der indfinder sig i pensionatet ved frokosttid og spørger om prisen på pension. Hans situation er den, at han er flyttet ind fra landet, og logerer hos en familie, hvor han ikke kan spise. Nu leder han efter et pensionat. Han prøvesmager frokosten og kommer igen om aftenen, egentlig med intentionen om at flytte ind, men dog med den tvist, at hans vært ikke var hjemme, og at han derfor først kan flytte senere på aftenen. Han indtager dog sin aftensmad, nu hvor han alligevel er i pensionatet. Advarslen i den lille artikel er, at værtinden på dette tidspunkt skulle blive mistænkelig og bede ham betale for de to måltider. Problemet med denne type er, at han så bliver fornærmet og forsikrer, at han da bestemt ikke er den type.[567] I mange pensionatsromaner optræder også en tyv, der stjæler pæne ældre damers smykker, og som viser sig at være kendt i pensionatet. Det vil altså sige en person, der lukrerer

564 MTM, 4308-c.
565 Gamber 2007, 97 ff.
566 *Pensionatforeningens Medlemsblad*, nr. 2, 1926.
567 *Pensionatstidende*, nr. 12, 1934.

på, at pensionatet på trods af sin hjemlighed med faste beboere, havde en så stor gennemstrømning af fremmede, at venlighed over for dem, var en nødvendig del af driften.

Afslutning

Da B&W i 1872, ved værftet på Refshaleøen, byggede et marketenderi med plads til ca. 600 spisende mænd, var det i erkendelsen af, at en sulten arbejder var en dårlig arbejder. I marketenderiet kunne de ansatte købe mad, eller de kunne spise deres medbragte madpakke. Sikkert og vist var det i hvert fald, at de ikke kunne nå hjem og spise i frokostpausen. Marketenderi og madpakke blev to ud af mange symboler på det moderne industrialiserede samfund, hvor bolig og arbejde var adskilt, og daglige måltider i stigende grad blev et område af livet den enkelte selv skulle tage vare på. Det var kun de store industrielle arbejdspladser, der i 1800-tallet havde marketenderier, og langt op i 1900-tallet måtte de fleste arbejdende mennesker finde steder, hvor de kunne købe deres måltider. De boede måske ikke sammen med nogen, der kunne lave mad til dem eller smøre madpakke til dem, eller de boede ikke et sted med køkken, de kunne måske ikke lave mad, og mange af dem havde et arbejdsliv, der heller ikke efterlod megen tid og mange kræfter til indkøb og madlavning. Nogle, ikke mindst enligtstillede, valgte at spise på et pensionat. Pensionatets rolle var i udgangspunktet at tilfredsstille funktionelle behov og lette dagligdagen for det arbejdende folk. En opregning af de mange delelementer i den daglige pensionatsdrift åbenbarer, hvor arbejds- og tidskrævende husholdning i afhandlingens periode har været, og hvilket arbejde det enkelte individ altså sparede. Pensionatet leverede en udstrakt service til en pris, mange informanter mener, at de ikke selv havde kunnet gøre billigere.

Både indehavere og pensionærer bidrog til, at pensionatet var mere end blot et praktisk samlingssted i en travl hverdag. Spørgsmålet er, om det også kunne være et hjem i byen? Hjem kan både være et sted, et rum, en følelse, en praksis og en måde at være i verden på, og diskussionen i kapitlets indledning peger på, at definitionen på et hjem må være kontekstafhængig. Kapitlet har vist, at værtindernes pensionatsdrift blandt andet kredsede omkring spørgsmålet om, hvordan man skabte et hjem i byen for mennesker, der ikke havde deres eget, men som omvendt kun var interesseret i noget længerevarende midlertidigt. Værtindernes forestilling om, hvad et hjem var, var ofte sammenfaldende med ideen om en familie, og de forsøgte at efterligne de familiære rammer ved hjælp af indretning, service og den tone og omgangsform, der var i pensionatet. Et af de væsentligste elementer var det fælles måltid. I nogle af de store pensionater fo-

regik måltiderne i et bestemt tidsrum, indenfor hvilket pensionærerne kunne komme, og de spiste på den måde i hold. I mindre pensionater var der faste spisetider, hvilket selvfølgelig var praktisk, men også var en måde at skabe hjemlighed på, fordi det hjemlige blandt andet er karakteriseret ved regelmæssighed.

Middagsbordet i et pensionat var udover et sted at indtage næring også et sted for konversation, socialisering og flirt. Det er overraskende hvor mange mennesker, der fandt deres udkårne ved et pensionatsbord, og pensionatets rolle som tryg ramme for at møde fremmede skal ikke underkendes, ligesom det ikke er uvæsentligt, at servicen i pensionatet frigjorde energi og tid til at dyrke det sociale, og måske finde en partner. De hjemlige rammer i pensionatet skabte en tryghedsfølelse, der gjorde, at interaktion med fremmede, som de medspisende indimellem uvægerligt måtte være, nærmest var uproblematisk.

I Amerika blev pensionater særligt i 1800-tallet anset som steder, hvor moral blev eller var fordærvet. Den diskurs findes stor set ikke i det danske materiale, her har pensionaterne sanktioneret de samme normative forestillinger om udenomsægteskabelige samkvem som resten af samfundet. Selvom pensionatsværtinder indimellem er blevet fremstillet snerpede og strikse, særligt i fiktionen, har min undersøgelse vist, at kontrollen i pensionaterne var minimal, og at de kunne udgøre frirum for pensionærerne. For mange var pensionatet det første stop efter forældrenes hjem, hvor de måske aldrig havde haft eget værelse. Derfor var livet på et pensionatsværelse forbundet med større mulighed for at have gæster end tilfældet var derhjemme, eller hvis man lejede et værelse ude i byen, hvor der kunne være meget restriktive regler for adfærd.

Det var meget forskelligt, om pensionærerne opfattede pensionatet som et midlertidigt sted at bo eller som et mere varigt hjem. Nogle pensionærer har ganske givet opfattet det som hjem, og i prisudvalgenes arkivalier findes der flere eksempler på pensionærer, der havde boet i samme pensionat i mere end 10 år, men for de fleste var det en mellemstation, hvorfor hjemfølelsen for dem muligvis ikke har været særligt vigtig. Det var også meget forskelligt, hvor meget samvær der var mellem pensionærerne. Nogle steder var det kun hurtig bespisning, og pensionærerne havde deres sociale netværk i andre sammenhænge, andre steder blev der dannet venskaber for livet og opstod romancer, der førte til ægteskab.

Mary Douglas' betragtning om, at hotellet var hjemmets ultimative modsætning, fordi man på hotellet kunne købe sig til uindskrænket privatliv og ret til eksklusion, er interessant i forhold til pensionatet. De konflikter, der var i pensionaterne har ofte handlet om fortolkningen af, hvor i gråzonen mellem hjem og forretning pensionatet hørte til. Forventningerne til service var store, men

det kunne samtidig ønsket om privatliv, frihed, diskretion og et minimum af socialt samvær være. Nogle forventede et hotel med en husmor – og sammenstillingen hører man den dag i dag i konflikter mellem forældre og børn, der ikke laver nok derhjemme: "Tror du det er et hotel det her" siger moderen i en klassisk ordveksling, "nej" svarer barnet " så ville servicen nok have været en del bedre".

Konflikterne fylder mindre end roserne, og det virker ikke til at være fordi pensionaterne var et dårligt koncept, at deres antal blev stærkt reduceret i 1960'erne. Jeg bad i spørgelisten mine informanter om at reflektere over, hvorfor der blev færre pensionater, og hvorfor de er væk i dag. Jørgen Stoltze, som jeg også præsenterede i kapitel 6, vedblev at være venner med værtinden, på det pensionat, hvor han havde boet, og han pegede på tre årsager til, at pensionatet måtte lukke i begyndelsen af 1970'erne. 1) At værtinden blev gammel og ikke magtede driften af pensionatet, hvorfor hun i udgangspunktet stoppede med madlavningen, men efterhånden heller ikke kunne klare værelsesudlejningen, hvilket hang sammen med, 2) at klientellets sociale sammensætning ændrede sig. Nye lejere blev henvist fra et udlejningsbureau og en del af dem var arbejdsløse og havde misbrugsproblemer, hvilket ændrede tonen på stedet markant. 3) At færre ville bo på pensionat, fordi der kom mange andre alternativer.

Mine undersøgelser har vist, at pensionatet i den første halvdel af det 20. århundrede kunne udkonkurrere selv at lave mad. Dels var det arbejds- og tidskrævende, og dels kunne det heller ikke betale sig økonomisk. Fra mellemkrigsårene og frem kom der flere konkurrenter på det urbane måltidsmarked, hvilket i udgangspunktet ikke havde den store betydning, for tilvæksten af byboere betød, at der også var flere kunder. Efterhånden som konkurrencen blev hårdere og selvbetjeningsbutikker, færdigretter og bedre adgang til køkkener kom ind i billedet opgav mange pensionatsværtinder ævred. Der var også sket en huslejeudligning mellem gammelt og nyt boligbyggeri, der gjorde, at gamle lejligheder, hvor pensionater hyppigst lå, ikke længere var meget billigere end nye, ligesom kvinderne var ældre og ikke magtede sliddet. Det har ganske givet også spillet ind, at pensionaterne pegede bagud mod en svunden tid, hvor man 'pænt' sad omkring et dækket bord, mens det i 1960'erne var nye tider, med forbrug, øget velstand og opgør med det gamle. Pensionaterne havde måske stadig et tidsbesparende koncept, men de var også blevet gammeldags, og dem der op gennem 1960'erne vedblev at spise på pensionat var enten unge i provinsen, der ikke havde andre muligheder og ældre, der havde spist på pensionat gennem en årrække.

9. Fra lejet værelse til egen lejlighed

I kapitel 2, forskningsdiskussionen, gennemgik jeg i korte træk byplanlægningens, boligbyggeriets og boligpolitikkens historie fra ca. 1880 til ca. 1970. Et gennemgående tema har været boligmangel, i nogle perioder bolignød, og forslag til løsninger har været forskellige alt efter, hvilke partier der var ved magten, ligesom løsningerne har været determineret af strukturelle problemer som økonomiske verdenskriser, materialemangel etc. I den politiske diskussion har troen på en høj grad af markedsregulering stået over for et ønske om en højere grad af statslig og kommunal styring, og i perioder med subsidierede lån stod kommune, stat og boligforeninger for langt over halvdelen af landets nybyggeri – særligt i de største byer.

Efter 1945 var der en bred politisk opbakning til en aktiv boligpolitik, der på otte år skulle afskaffe bolignøden.[568] Nogle af tiltagene var visionære rapporter om "det fremtidige boligbyggeri" og oprettelsen af Boligministeriet i 1947, hvor landets første boligminister Johannes Kjærbøl blev mødt med store forventninger, f.eks. af nogle tusinde studerende, der demonstrerede under slagordet: "Kjærbøl, Kjærbøl, ta det rolig, vi vil bare ha en bolig."[569] Optimismen varede kort, for materialemangel betød byggestop, og boligmangelen bed sig fast og varede op gennem 1950'erne. Det betød, at ikke alle boligdrømme kunne opfyldes, men at der måtte prioriteres. Først i boligkøen stod familier med børn, bagerst stod enligtstillede, og på et boligmøde i Danske Kvinders Nationalråd i 1959, redegjorde forstanderinde Emmy Tillisch fra Finsensinstituttet for denne gruppes boligsituation:

> *Endnu omkring århundredeskiftet var det almindeligt, at ugifte og andre enlige boede sammen med forældre, søskende eller børn, og i de allerfleste tilfælde var der rigelig beskæftigelse til alle i sådanne familier, men med de lettelser, bl.a. i husførelsen, som har fundet sted, og med tendensen i det moderne samfund i det hele taget, er langt de fleste enlige i aldersgruppen 20-60 år nu aktive ude i erhvervslivet og kunne derfor ønske sig at få selvstændige boliger. En følge af vor moderne samfundsorden er også, at*

[568] Nygaard 1984, s. 22 ff.
[569] Nygaard 1984, s. 86.

> *langt de fleste mennesker nutildags på et eller andet tidspunkt af deres liv, enten som unge eller som ældre, boligmæssigt set må betragtes som enlige. Boliger til enlige er derfor et spørgsmål, der berører os alle, hvad enten vi bliver gift og stifter familie, eller vi fortsætter livet igennem som ugifte.*[570]

Citatet opsummerer, at der fra slutningen af 1800-tallet til 1960 skete markante samfundsforandringer, der også angik byplanlægning, boligbyggeri og de enligtstilledes boligmuligheder. Som de studerendes demonstration foran Boligministeriet i 1947 peger på, blev ønsket om en selvstændig bolig udtrykt, men overhørt på grund af nødvendigheden af prioriteringer.

Jeg har forskellige steder i afhandlingen benyttet begrebet livscyklus og fremhævet giftealder som vigtig for forståelsen af problemstillinger omkring enligtstillede. I forlængelse af det ligger begrebet *boligkarriere*, som dækker over de individuelle valg et menneske (eller to, der køber bolig sammen) gør igennem et liv. Individuelle valg, der også er determineret af nogle overordnede økonomiske, sociale og normative samfundsstrukturer. Det kan f.eks. være boligudbud, lånerenter, byggetilskud etc., på det tidspunkt, hvor man vælger en ny bolig, eller lovgivning, der er med til at regulere bestemte gruppers adgang til en bolig. I afhandlingens periode skete større boligskift f.eks., hvis man flyttede hjemmefra, hvis man blev forlovet eller gift, hvis man fik børn, hvis man blev skilt eller separeret, og hvis man blev enke eller enkemand. Dér indimellem kunne der være tale om flere flytninger både mellem byer og inden for samme by eller kvarter. Boligkarrieren har været mere ustabil for generationerne før 1950, hvor hyppigheden af boligskift var større, og mobiliteten på boligmarkedet har været udstrakt til en længere periode af livet. For enligtstillede var der sjældent tale om et valg, men nærmere en accept af, hvad man kunne få, hvilket ofte var værelser hos andre. Samtidigt med de strukturelle faktorer var der i samfundet en normativ opfattelse af forskellige samfundsgruppers ret til en bolig. En opfattelse, der har skabt en bestemt diskurs om boligbehov, der har spillet afgørende ind på boligpolitikken.

Jeg vil i dette kapitel udvide afhandlingens perspektiv fra pensionatet til at se bredere på enligtstilledes boligmuligheder og den boligpolitiske kontekst de indgik i – særligt i perioden efter 1945. Jeg vil først undersøge, hvilke normative

---

570 Referat fra mødet d. 14. oktober 1959 findes i RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

forestillinger der knyttede sig til bestemte civilstandskategorier, og i særlig grad, hvordan det hænger sammen med velfærdsstatens kernefamilieidealer. Dernæst vil jeg give nogle eksempler på enligtstilledes boligsituation og boligønsker, for videre at sætte fokus på, hvordan deres adgang til bolig blev reguleret, og hvilken betydning den boligmæssige prioritering havde. Jeg vil videre analysere, på hvilket videnskabeligt grundlag prioriteringen hvilede, og endelig vil jeg give en række eksempler på tiltag i det 20. århundrede, der har imødekommet enligtstilledes boligbehov.

Civilstatus, normativitet og boligmuligheder

Jeg har igennem afhandlingen opereret med tre forskellige grupper af enligtstillede, hvortil der knytter sig nogle forskellige problemstillinger – nemlig yngre mennesker, midaldrende ugifte og ældre, ofte enker og enkemænd. Disse tre grupper går igen i diskussioner om sammenhæng mellem enligtstillede og bolig, og har påkaldt sig forskelligt samfundsfokus.

At enligtstillede har haft dårligere adgang til boliger end gifte par hænger sammen med, at der var stor boligmangel, og at der særligt efter 1945 måtte føres en aktiv boligpolitik, der bl.a. gik ud på at prioritere i boligfordelingen. Som tidligere nævnt var adgang til bolig determineret af nogle strukturelle faktorer, men der fandtes også en generel normativ hierarkisering, som har haft indflydelse på boligpolitikken. Ældre enligtstilledes situation var til at forstå, ligeledes de yngre ugifte, der stod til inden længe, at komme ind i en anden civilstandskategori. Anderledes var det for ugifte midaldrende, og i særlig høj grad for kvinder, der var i en slags civilstandsvakuum, som samfundet havde sværere ved at håndtere/honorere.

Som skrevet i forskningsoversigten er det at være ugift kun en civilstatus, der giver mening i forhold til normen, der er at være gift. Forfatteren og juristen Knud Bruun-Rasmussen udgav i 1955 bogen *Kvinde og mand i dagens lys*, der var et diskussionsoplæg til tidens krav om, at mand og kvinde skulle finde deres plads i de nye tider, noget der ifølge Bruun-Rasmussen var "ligetil for blot 30 eller 40 år siden". Kapitel 2 hedder "Ugift stand". Bruun-Rasmussen mener, at ugifte kvinder stadig i 1955 blev betragtet som mennesker af anden klasse, og han opstiller en rangordning for mennesker i den vesterlandske kultur:[571]

1. den gifte mand
2. den selverhvervende gifte kvinde

[571] Knud Bruun-Rasmussen: *Kvinde og mand i dagens lys*, 1955, s. 18.

3. den gifte kone og enken
4. den ugifte mand
5. den fraskilte mand
6. den fraskilte kvinde
7. den ugifte kvinde med selverhverv
8. den ugifte kvinde
9. unge mænd og drenge
10. unge piger og piger

Med henvisning til en amerikansk bog fra 1951 betitlet *The Single Woman of Today* skriver Bruun-Rasmussen også om det paradoks, at ægteskabet er den livsform, der giver kvinder identitet og anerkendelse, mens det for mandens vedkommende er beskæftigelsen og karrieren. Ugifte kvinder kan tale varmt om og for karriere, frihed og ligestilling, men samfundsnormen er stadig ægteskab.

At samfundsnormen omkring 1950 var kernefamilien, kan man finde bevis på mange steder. *9 familier viser deres hjem* var titlen på en udstilling skabt af *Landsforeningen Dansk Kunsthaandværks* Ålborg-afdeling. Udstillingen blev vist i boligforeningen Østparkens ejendom i opgangen Samsøgade 36 i februar 1950. Blokken var nybygget, og størstedelen af lejlighederne havde to værelser med kammer og var på 78 kvm.[572] Udstillingens formål var "at vise aalborgenserne og nordjyderne i det hele taget, *hvor* godt og relativt billigt man i virkeligheden kan indrette sig i dag", og den skulle give besøgeren indtryk "af et tværsnit af hjem, beboet af folk af forskellige aldersklasser med forskellige indtægter."[573] Udstillingen var grundlæggende et reklamefremstød for dansk møbeldesign, men havde altså også fokus på et idealhjem for forskellige familietyper. I en kulturhistorisk sammenhæng kan udstillingsbrochuren derfor benyttes til at fortælle noget om idealforestillinger om familien. Af de ni familier var fem ægtepar med mellem et og seks børn. Der var et ægtepar i 30'erne, hvor børn ikke blev nævnt, og et nygift par uden børn, men ledsaget af teksten "At det unge par har indrettet en diminutiv spisestue i kammeret smiler vi bedrevidende ad. For hvor mange aar kan det vare før den maa inddrages til "andet formål". Til barnekammer nemlig." Kun kvinden i ægteskabet uden børn var udearbejdende. Resten må formodes at være hjemmegående, det nævnes i hvert fald ikke, at de har noget erhverv.

---

572 Se boligselskabets hjemmeside ww.oestparken.dk.

573 *Udstillingen 9 familier viser deres hjem*, 1950.

To ud af de ni familier var ikke en kernefamilie. Det var en enkemand i 60'erne med en hjemmeboende datter i 30'erne, der havde halvtidsstilling og var husbestyrinde for faderen, og en ugift kvinde og hendes kusine – begge sygeplejersker i 30'erne, der boede øverst oppe: "Nu vil gæsterne, der tager deres stuer i øjesyn, utvivlsomt spørge, hvad i alverden de to kusiner vil med egen lejlighed, naar de dog kunne bo frit paa sygehuset og være saa meget nærmere arbejdspladsen. Men aarsagen er *netop* det med arbejdspladsens nærhed – nærmere betegnet, at de begge har følt trang til at leve deres fritid *helt* uden for hospitalsatmosfæren, hvad sikkert ingen vil fortænke dem i."

Det er ikke mærkeligt, at ingen af lejlighederne var beboet af kun én person. Én person ville ikke på dette tidspunkt i historien kunne godkendes til en af ovenstående lejligheder. Kernefamilierne i opgangen har ikke nogen fremmede boende, men de to andre enheder består af 2x2 enligt stillede, ligesom det ældste ægtepar har en hjemmeboende voksen søn, hvis alder ikke er angivet. Opgangen har ikke nogen ældre og udover den voksne søn heller ikke nogen unge mellem 15 og 25 år, hvilket i øvrigt også ville have demonstreret, at der i en toværelses med kammer ikke var megen plads, når børn blev teenagere.

Et halvt år efter udstillingen i Samsøgade 36 var der folketælling, og dermed mulighed for at få et øjebliksbillede af de første beboere, der var flyttet ind i nybyggeriet. Folketællingen viser, at det var idealfamilierne, der rent faktisk også flyttede ind, og at boliganvisningen gjorde, at sammensætningen var mere homogen end udstillingsteksten lagde op til. Opgangens 9 familier den 5. november 1950 var alle ægtepar, og de eneste der 'stak' lidt ud fra kernefamilienormen var et skuespillerpar først i 50'erne, der var blevet gift da han var 41 og hun 42 år og ikke havde børn.[574] De resterende otte par var mellem 25 og 45 år, tre af dem var gift indenfor det seneste år, et par havde endnu ikke børn, mens de andres børneflok fordelte sig lige på en, to og tre børn, der alle var under konfirmationsalderen. Alle kvinderne var hjemmegående husmødre, mens mændenes erhvervstitler var arbejder, inspektør, kabelmester, repræsentant, kontorist, skræddermester, bogholder og disponent. Kun i tre af ægteparrene var den ene eller begge ægtefæller født i Ålborg, resten var født rundt omkring i Danmark – ofte i større provinsbyer som f.eks. Randers. Hvis perspektivet udvides en smule og de to opgange ved siden af nr. 36 tages med, tegner der sig et tydeligt billede af en by i vækst, der hentede arbejdskraft udefra og kunne til-

[574] Som en kuriøsitet kan nævnes, at manden spillede den pensionær, der forgriber sig på Elly Petersen i filmen af samme navn.

byde nybyggede, rummelige, moderne lejligheder til unge, ofte forholdsvis nygifte mennesker fra den bedrestillede, faglærte arbejderstand, den voksende gruppe af funktionærer og specialister hentet fra udlandet – i en og samme opgang boede f.eks. en golftræner med familie fra England og en skibsbygger fra Letland ligeledes med familie.

Karin Lützen kalder 1950'erne familiens guldalder underforstået, at sådan er årtiet blevet fremstillet både i samtiden og af eftertiden.[575] Familien udgjorde en tryg ramme om et liv, hvor manden gik på arbejde og tjente penge, mens hustruen passede børn og hjem, sådan som det f.eks. fremstilles hos Socialdemokratiet i valgplakater til kommunalvalget i 1950 i fig. 9.1. Sådan var arbejdsfordelingen også i mange familier, men meget pegede på, at det ikke var så lykkeligt og entydigt billede som mange forestillede sig. Den amerikanske historiker Stephanie Coontz, dekonstruerer i bogen *The Way We Never Were* glansbilledet af den amerikanske familie i det 20. århundrede, og hendes pointer er også interessante i en dansk kontekst. Hun mener bl.a., at glansbilledet af 1950'erne både dengang og nu i stor grad handler om at dække over et årti, der var svangert med sin egen destruktion.[576] Det var i 1950'erne og ikke 1960'erne, at ungdommen begyndte at få smag for frigørelse fra traditioner (Leif Panduros roman *Rend mig i traditionerne* udkom f.eks. i 1958), og Coontz påpeger, at 1950'erne producerede nogle unge mennesker med et skarpt øje for dobbeltmoral og hykleri, som de protesterede mod i 1960'erne. I Danmark blev ungdommens gryende oprør bl.a. kædet sammen med boligsituationen, hvilket jeg vender tilbage til i kommende afsnit. Coontz pointerer også, at mange kvinder fandt den domesticerede stilling utilfredsstillende, hvilket kunne aflæses i skilsmisseraten. Det var også tilfældet i Danmark, hvor mange kvinder arbejdede inden de blev gifte og havde svært ved at finde sig til rette med den nye tilværelse som husmor. At det var en ambivalent periode understreger også sociologien Åsa Lundqvist, der skriver om Sverige, hvis velfærdspolitiske udvikling i perioden efter anden verdenskrig har mange paralleller til Danmark. Ambivalensen lå i, at samfundet på den ene side lovgivningsmæssigt arbejdede for øget ligestilling mellem kønnene, men på den anden side fastholdt det traditionelle billede af kønsarbejdsdelingen og endvidere problematiserede kvindes dobbeltrolle som arbejder og mor.[577]

---

[575] Se Lützen 2007, s. 24.

[576] Stephanie Coontz: *The Way We Never Were*, 1992, s. 38.

[577] Åsa Lindqvist: "Family policy between science and politics", 2008, s. 92.

Figur 9.1. Valgplakat fra kommunalvalget i 1950.
(Kilde. Laneth 2006, s. 352.)

Historikeren Maren Wichmann-Siegfried kalder 1950'erne i Danmark et årti, hvor der fandtes "modsigelser, usamtidigheder og "time lags" mellem familiepolitikken, de sociale normer og de samfundsmæssige realiteter."[578] Kvindernes erhvervsfrekvens faldt en smule i begyndelsen af 1950'erne, antallet af husmødre voksede, og der var påfaldende lav efterspørgsel på daginstitutionspladser, men i det store billede gik udviklingen mod, at kvinder kom på arbejdsmarkedet og både klarede hjem og udearbejde. Wichmann-Siegfried finder det bemærkelsesværdigt, at der ikke var nogen egentlig aktiv familiepolitik i 1950'erne set i forhold til, hvor væsentlig en samfundsinstitution familien var.[579] I stedet blev boligpolitik og befolkningspolitik to reguleringsområder, der i høj grad kom til at handle om familien i 1950'erne.

Livet på et lejet værelse

Jeg har igennem afhandlingen sandsynliggjort, at boligformen for enligtstillede i overvejende grad var at bo sammen med andre og, med mindre de boede hjem-

[578] Maren Wichmann-Siegfried: "Mellem offentlighedens søgelys og velfærdspolitikkens skygge", 2001, s. 230.
[579] Wichmann-Siegfried 2001, s. 227.

me, også hos andre. Det kunne være i fælleshusholdninger som lærlingehjem, kollegier, pensionater, alderdomshjem etc., i sygeplejeboliger eller på arbejdspladser, f.eks. hoteller og lignende, på et lejet værelse hos en fremmed familie, i klublejligheder/klubværelser, i egen lejlighed i almindeligt boligbyggeri, i kollektivhuse, aldersrenteboliger og lignende. Endelig kunne enligtstillede også bo i eget hus, hvilket nok hovedsageligt var en mulighed for meget velhavende eller for enker og enkemænd på landet.

Mange informanter har i erindringer berettet om den del af deres liv, hvor de boede på et lejet værelse. Enkelte har været glade for boformen, hvis de f.eks. boede hos en enligtstillet mand, der ikke blandede sig i, hvad de gjorde i lejligheden, men langt de fleste beretninger handler om usle værelser uden adgang til lejlighedens køkken og ofte med sparsom adgang til badefaciliteter. I en artikel fra 1918 lyder det: "Hvis man boer i et enkelt lejet Værelse, forbeholder Familien sig i de fleste Tilfælde ihærdigt alle Bekvemmeligheder i Lejligheden (…)"[580] Mange fortæller om restriktive lejeforhold, hvor udlejeren blandede sig unødigt i lejerens privatliv og havde regler for besøg, opskylning af tøj, gåen med sko o.s.v.: "Alt i alt kan det ikke forbavse nogen, om den enlige, ved at bo under sådanne vilkår, mister glæden ved tilværelsen og kommer til at føle sig som en paria."[581]

Herretøjsekspedienten Niels Knud Christoffersen (f. 1926) fortæller om et logi i Nykøbing F i 1950: "Værelset var med en diminutiv håndvask og en dag, da værtinden busede ind efter kort bank, som jeg var i gang med etagevask, fik jeg et foredrag om at vasken sandelig kun var beregnet til "lettere renselsesproces af ansigt og hænder" – Efter en københavnertur (…) kom jeg hjem og fandt hylden over vasken, med omhyggeligt udklippede papstykker under alle toiletgenstandene, det være sig tandbørste, tandglas, enkelte dele af barbermaskine etc."[582] En aften havde værtinden og Christoffersen en disputs om en hoveddørsnøgle, hvorefter han blev sagt op med fraflytning næste dag. Han henvendte sig på det lokale politistation for at forhøre sig om lejeloven, men fik at vide, at værtinden havde loven på sin side, og i øvrigt var kendt som både moralens og lovens nidkære vogter. En anden informant (f. 1924), der kom fra et grundtvigiansk hjem med en far, der var direktør i eget firma, fortæller om hende og

---

580 Udklippet artikel uden oplysninger, men fra et illustreret magasin og ud fra teksten at dømme fra 1918. Fundet i KVIB.

581 Referat af Danske Kvinders Nationalråds boligmøde d. 14. oktober 1959. RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

582 MTM, 3308-a.

brorens studietid i København. Her havde de i 1947 hver sit værelse i en treværelses lejlighed på H.C. Ørstedsvej hos et ældre arbejderægtepar, der ikke kunne leve af aldersrenten og derfor havde de to lejere samt yderligere tre spisepensionærer. Adspurgt om, hvordan samlivet fungerede, svarede informanten: "Det fungerede udmærket. Altså, vi var glade for at bo der, men du kan høre, vi havde ikke så meget… øh samkvem med dem. Vi var (…) og det havde ikke noget med klasseforskel og noget som helst i den retning [at gøre], men øh… hun var sådan lidt tilbageholdende og han var mere jovial, og så kunne de ikke enes indbyrdes, så man var også lidt forsigtig ikke at blive inddraget i noget, når de skændtes så enormt. Men det har vist ikke så meget med det her at gøre"[583]

De to erindringer peger på, at livet som lejer ikke gav meget privatliv, selvom man havde sit eget værelse. Og det er svært at komme det nærmere, for der findes ingen sociologiske eller historiske undersøgelser af, hvordan samlivet mellem lejere og udlejere egentlig fungerede. Det er ærgerligt, for jeg er sikker på, at den ville være et godt supplement til den forskning om pensionærer og logerende, jeg præsenterede i forskningsdiskussionen. I de fleste af disse artikler ligger fokus på den økonomiske dynamik i, at amerikanske familier havde logerende, og nogen, som f.eks. Baskerville 2001, går videre og peger på, at der også var en social dynamik, idet boformen kunne fungere som en introduktion til, og socialisering ind i, bylivet. Hvad artiklerne i mindre grad beskæftiger sig med er forholdet mellem udlejer og lejer. Det skyldes i høj grad, at der mangler kildemateriale, men artiklerne omtaler generelt boformen i meget positive vendinger – som en win-win situation. Det perspektiv kunne nuanceres ved at benytte erindringsmateriale i større omfang, fordi det peger på, at alle parter gik og ønskede, at det ikke var nødvendigt at skulle bo under samme tag. Konflikterne nedtones i materialet, men det kan ikke være sandt, at de ikke har eksisteret. Det tætte, ofte uønskede, samliv må have været konfliktfyldt indimellem, og når de ikke findes i materialet, kan det måske være fordi, at netop konflikter ikke er noget, man har lyst til at erindre?

Klubværelser og ønsket om egen lejlighed

Når Groth og andre amerikanske forskere taler om 'rooming houses' som organiseret udlejning af værelser, der lå samlet, må den boligform, der kommer tættest på i dansk kontekst være klubværelser. Boformen var kendt fra mellemkrigstiden, men vandt særligt udbredelse efter 1945 på grund af den tilskærpede

[583] MTM, 5209-c.

boligsituation. Klubværelser var lavet ved f.eks. at inddrage et loftsareal, hvor der før havde været pulterkamre og interimistiske værelser, eller kunne være en omdannelse af en tidligere herskabslejlighed. De var hovedsageligt beboet af enligtstillede, men i 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne havde også mange nygifte ægtepar vanskeligt ved at finde en bolig og benyttede derfor klubværelser. I en undersøgelse fra 1962 af nygifte ægtepars boligsituation hedder det om en klublejlighed: "Skillevæggene var kun tynde plader, således at man kunne høre alt, hvad der foregik i huset. Det var fugtigt og fodkoldt og mange rotter."[584]

Klubværelserne havde fælleskøkken og toilet, sjældnere badeværelse, og der var som regel også rengøring inkluderet i prisen. Klubværelser blev, også lovgivningsmæssigt, anset for at være en mere selvstændig boligform end værelser hos familier, af den årsag, at lejeren ikke boede på bopælen. Det var meget forskelligt, hvor store lejlighederne var, og hvor mange der skulle deles om bad og toilet. Nogle steder var det gode lejligheder, mens det andre steder f.eks. var 11 værelser med et wc og tre gasblus til madlavning. En af dem, der boede på klubværelse i begyndelsen af 1950'erne var Vilhelm Marckmann.[585] Det var på overetagen af en ejendom på Østerbrogade, hvor der var 16 værelser på en loftsgang beboet af 16 unge mennesker, og Marckmann fortæller, at der var et hyggeligt og socialt fællesskab. Der var to badeværelser og et fælleskøkken, hvor hver havde et skab, og der kom rengøringskone hver dag. En anden informant fortæller, at han under besættelsen boede i en klublejlighed på Cort Adelers Gade, hvor der var fem værelser. Alle beboerne var singler, og der boede en ældre litograf, en frisørinde, en håndværker og en kvindelig kontorelev.[586]

En statistisk undersøgelse af, hvor mange klublejligheder og etværelses lejligheder der var, er vanskelig, fordi forskellen på værelse/beboelsesrum og lejlighed har været uklar ved de boligtællinger, der blev holdt i forbindelse med nogle af folketællingerne. En af boligministeriets ansatte oplyste ved et møde i 1959, at der ved boligtællingen i 1955 var optalt 5410 klubværelser i hele landet, heraf 3690 i hovedstaden, hvoraf 1666 reelt var kollegieværelser.[587] Klubværelserne talte med i boligstatistikkerne som lejligheder, hvilket blev kritiseret som

---

584 Kirsten Auken (et al.): *Familien lever,* 1962, s. 74.

585 MTM, 4508-c.

586 MTM, 3208-a.

587 RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958. "Boligtællingen 1955" i *Statistiske meddelelser*, 4. R, 170, 1958/59 oplyser dog, at der var 5480 klublejligheder, og har intet med om de supplerende oplysninger, der må have været hentet internt i Boligministeriet.

misvisende, fordi definitionen af, hvordan et etværelses beboelsesrum blev til en lejlighed var at "der til disse hørte kogeinstallation."[588] Det gjorde der ikke til hver enkelt i klublejligheder, hvor der var fælles køkken. I andre sammenhænge talte klubværelset ikke som en lejlighed. Det gjaldt f.eks. i forbindelse med tildeling af lejligheder, hvor beboere på klubværelser ikke var boligberettigede på lige vilkår med andre, der selv havde haft lejlighed, hvilket var et krav, hvis man skulle avancere i boligkøen.[589] I statistikkerne kom det altså til at se ud som om, der var mange flere etværelseslejligheder, end der var, hvilket var alvorligt, når det, som vi senere skal se, blev brugt boligpolitisk til at redegøre for, at forholdene for enligtstillede på boligområdet var blevet bedre.

Man kunne spørge, hvorfor unge mennesker, der manglede et sted at bo, ikke lejede en lejlighed sammen. Problemet var, at det efter 1945 ikke kunne lade sig gøre i forhold til boliganvisningen, som jeg vender tilbage til. Der kunne nemlig kun stå en person på lejekontrakten, og en enligtstillet kunne ikke godkendes til lejligheder. En af mine informanter giver et eksempel fra slutningen af 1950'erne, hvor fire enlige gennem en længere årrække havde boet i en fireværelseslejlighed sammen. Da den, som stod på lejekontrakten, flyttede, satte kommunen de andre tre ud, fordi der skulle et ægtepar med børn ind i lejligheden.[590]

Klubværelser omtales generelt i bedre vendinger end lejede værelser. De gav et større personligt råderum og derved en følelse af autonomi – sådan fremstår det, i hvert fald når det handler om yngre mennesker, studerende etc., der boede på klubværelser og kunne anskue boligformen som midlertidig. Mennesker, for hvem situationen var blevet mere permanent, så anderledes på sagen. Unge ugifte, var i en mellemfase i boligkarrieren og kunne spejle sig i en gruppe af jævnaldrende med samme vilkår, mens ældre ugifte var blevet et mindretal, der kunne spejle sig i en gruppe af jævnaldrende, hvor flertallet var gift og havde egen bolig. De midaldrende enligtstillede kunne godt være tilfredse med deres civile status, hvorimod deres boligsituation var mere utilfredsstillende.

Den uholdbare boligsituation for enligtstillede er bl.a. fremstillet i den danske film *Pigen og pressefotografen* fra 1963.[591] Her har Bastian, eller Jens August Sebastian Dusinius, spillet af Dirch Passer, hovedrollen som fotograf på ugebla-

---

588 "Boligtællingen 1955", *Statistiske meddelelser*, 4. R, 170, 1958/59, s. 90-92.

589 RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958. Referat af Danske Kvinders Nationalråds boligmøde d. 14. oktober 1959.

590 MTM, 2508-a.

591 Merry Film, instruktør Sven Methling.

det *Tit og Lyt*. Han er ungkarl og bor på et klubværelse i en lejlighed med 11 andre beboere, 6 kvinder og 5 mænd, heraf mange midaldrende. Kl. 7 står alle op på samme tid og danner en lang kø til badeværelset. For at snyde sig forrest i køen tager Bastian dagens avis, kigger i den, udbryder "FANTASTISK" og læser flg. op (som han tydeligvis selv finder på): "Fire lejligheder for enlige til leje uden indskud". Der bliver tumultagtige scener for at være den første, der ser annoncen, køen går i opløsning, hvorefter Bastian smutter ud på badeværelset. Denne boligsituation er uudholdelig, og Bastian tager ud for at se på lejligheder. Den første er svimlende dyr, men heldigvis hjælper Bastians chef med at finde en, der er til at betale. At bo i lejligheden kræver imidlertid, at man er gift, hvorfor Bastian indgår et proformaægteskab med sin kollega Lene (Ghita Nørby). Derefter følger et hav af forviklinger, for det viser sig, at man også skal have børn for at bo i lejligheden, men alt løser sig til sidst. Lene og Bastian bliver forelskede, og i slutscenen står de lykkelige i deres moderne stue, ved en vugge, hvori der ligger tvillinger.

Filmen benytter diskrepansen mellem enliges boligønsker og deres boligmuligheder som omdrejningspunkt for forviklingerne og fremstiller boliganvisningen, som i virkeligheden eksisterede fra 1943 frem til begyndelsen af 1970'erne, som meget restriktiv over for enligtstillede, og begge dele havde god hold i virkeligheden. Kirsten From Christensen boede i begyndelsen af 1950'erne på KFUK's pensionat i Odense. Hun gik på Odense Katedralskole og afleverede på et tidspunkt en fristil i dansk med titlen "aftenstemning på et pensionat", der tog udgangspunkt i hendes liv på pensionatet. Hun skriver bl.a.: "Henne i "de ældres hjørne" lader det til at være ret hyggeligt. Frøknerne Jansen og Gamstrup sidder og taler sammen. Af og til når brudstykker af deres samtale vore øren: --- "Og jeg giver af princip kun 2 kroner til fødselsdagsgaver, for når man nu selv skal til at have lejlighed, så-----" Åh, nu taler hun igen om sin lejlighed, tænker man uvilkårligt, men i og for sig er det ganske forståeligt, at denne selverhvervende dame midt i trediverne længes efter at blive helt sig selv. Frk. Gamstrup, der bærer tydeligt præg af jysk stationsbymentalitet, er lige så interesseret i emnet, thi også hun er skrevet op til en lille et-værelses med køkken (...) Egentlig kan de to damer vist ikke lide hinanden, men i lejlighedsproblemet har de noget til fælles, og aftenen går med at snakke gardiner, fremvise en med gode forsætter anskaffet husholdningsregnskabsbog o.s.v."[592] Fra 1953 til 1956 gik Kirsten From Christensen på biblioteksskolen i Odense og fortæller: "Mine medelever

[592] MTM, 1308-a.

og jeg boede alle til leje i mærkværdige værelser (…) Værst var det egentlig, at de færdiguddannede bibliotekarer med pæn løn heller ikke kunne få en ordentlig lejlighed. De var tre ugifte damer mellem 35 og 40 år. Mens jeg var der, lykkedes det de to at få en lille et-værelses eller 1½. Hvor var de lykkelige, og de var flinke til at invitere os elever hjem en gang imellem."

Nogle årtier tidligere, i 1933, var forskellen på at bo til leje og at have sit eget også temaet i bogen *Hvordan Eva Enspænder indretter sit Hus og Hjem, laver sin Mad o.s.v.*. Det er en livsstilsbog for den selverhvervende enligt stillede kvinde, og fortælleren er den fiktive Eva Enspænder, hvis rigtige navn er Eva Hansen. Eva Enspænder viser læseren ind i sin livsverden, der har to hovedelementer; arbejdet i trikotageforretningen "Agathe Bramming", hvor hun er korrespondent, og hendes hjem, som er en lille toværelses på yderste Nørrebro i København. I det indledende kapitel "Begyndelsen" sættes scenen, og Eva Enspænder, kaldet Spænd, præsenteres som en glad og god medarbejder. Modsætningen er prokuristen "en svær, rødblisset, og ikke videre elsket Foresat, en Dame, 91 kg værd i Nettovægt, i den noget ubestemmelige Alder mellem 40-50 (…)"[593] Kollegerne i frokoststuen vil vide, hvorfor Spænd ikke er "(…) sur, urimelig, bydende og ubehersket som Prokuristen", selvom Spænd er næsten ligeså gammel og klarer alting selv. Svaret er, at hun har kæmpet for at have sit eget hjem: "Arbejdet for og i Ens lille Hjem fanger En saa hjertensgodt, bortvejrer Spleen, fratager En Misundelsens bitre Bæger, gør En tilfreds og livsmodig! og legemlig træt paa en fuldkommen sund Maade."[594] Prokuristen derimod bor i pensionat, hvilket ikke er ligeså godt: "Prokuristen bor i Pensionat, hun faar der sin Forplejning og gode Opvartning, altsammen solidt nok, nemt nok, men dødkedeligt og uundgaaeligt Koloniliv."[595] Spænds kolleger opfordrer hende til at skrive ned, hvordan hun har gjort, for de vil også gerne have deres eget hjem. Og således er bogens koncept spundet ind i historien om den dygtige, midaldrende, selverhvervende, enligtstillede kvinde, hvis erfaringer kan glæde andre. Samtidigt forstår læseren også, at der er en klar sammenhæng mellem vilje, humør, livsstil, opførsel og adgang til bolig. Hos Eva Enspænder er der ikke tale om strukturelle hindringer for at opnå egen bolig, men derimod om livsindstilling og vilje.

---

[593] Louise Ottesen Dybvaag: *Hvordan Eva Enspænder indretter sit Hus og Hjem, laver sin Mad o.s.v.*, 1933, s. 7.

[594] Dybvaag 1933, s. 8.

[595] Dybvaag 1933, s. 8.

Jeg ved ikke, i hvilket omfang *Eva Enspænder* blev læst eller havde nogen betydning i samtiden. Spørgsmålet er et kildekritisk problem for alle kulturhistorikere, der benytter anvisningslitteratur, og et, der desværre sjældent reflekteres over. Jeg har medtaget eksemplet, fordi det illustrerer, at den enligtstillede, der drømte om noget bedre, det vil sige egen lejlighed, var en kendt figur, og endvidere er den lille bog endnu en brik til forståelsen af, hvad hjem er for en størrelse; særligt at muligheden for at skabe gode rammer om et socialt liv var meget væsentligt for enligtstillede.

Et af de steder, hvor der findes mange udsagn om lykken ved at have fået egen bolig, er i Nationalmuseets NIHA-erindringer. Mange af informanterne boede i nogle af de ældreboliger, som Københavns Kommune og forskellige boligselskaber havde bygget fra slutningen af 1930'erne og frem. Efter at have fortalt om deres arbejdsliv etc., når informanterne frem til nutiden og reflekterer over den udvikling, de har været vidne til. F.eks. Hansine Christensen (f. 1873), der var blevet enke som 42-årig og efter et hårdt liv med småjobs og usle boliger i 1946 fik en etværelses i Ringergården i Københavns Nordvestkvarter: "Jeg har 1 Vær Køkken, W.C, Korridor med Skab, vi har Elevator, Nedfaldsskakt, jo vi bor saa dejligt her, og jeg har det saa godt i alle retninger, bedre end jeg tidligere drømte om at faa det og Børnene har det ogsaa godt."[596] Der findes i materialet mange af den slags afslutninger. At blive glad over at få sit eget, for nogles vedkommende når de var oppe i 40'erne eller ældre, peger på, at det var noget exceptionelt, der ikke var norm, og heller ikke blev set som en ret. Noget af glæden i ovenstående eksempel handler også om, at det nyere byggeri var funktionelt på en måde som en kvinde, der var vokset op på Fejø i et bondehus fra 1636 og var kommet ud at tjene som 11-årig, aldrig havde drømt om. Glæder handler også om fornemmelsen af, hvordan et omfattende system i stigende grad interesserer sig for den enkelte borgers velfærd.

Regulering af boligmarkedet som redskab til social styring

Med jævne mellemrum i nyere tids historie er begrebet "boligspørgsmålet" dukket op. Det dækker bredt over en samfundsmæssig opmærksomhed på boligmangel/boligmangel og de deraf afledte sociale, moralske og hygiejniske konsekvenser. Efter koleraepidemien i København i 1853 kom der fokus på sammenhængen mellem sygdom, boligforhold og overbefolkning, og som Lützen viser i *Byen tæmmes*, byggede den private filantropi i 1800-tallet på forestillingen om,

[596] NIHA, Husvæsen nr. 5, 781.

at der var en sammenhæng mellem vilje og boligforhold. Nogle mennesker forstod på trods af armod at skabe sig et pænt og hyggeligt hjem, hvilket i et fattighjælpsperspektiv gjorde dem mere værdige end dem, der ikke formåede at hive sig selv op af dyndet; sidstnævnte var uværdige og måtte efter filantropernes opfattelse nøjes med offentlighedens fattighjælp. I de første årtier af 1900-tallet kunne denne socialliberale tankegang ikke fastholdes, og i tiden omkring Første Verdenskrig begyndte en aktiv boligpolitik at spille en rolle i løsningen af sociale problemer – f.eks. med at skaffe boliger til de husvilde. Sammenkædningen mellem bolig og socialhygiejniske spørgsmål har i forskellige afskygninger været gennemgående i hele afhandlingsperioden, og boligpolitikken er gået fra at være lappeløsninger til i større grad at være et redskab til mere omfattende social styring. Jeg vil i dette afsnit undersøge, hvilken betydning bolighierarkiet, især efter 1945, har haft for nogle enligtstillede ved at fokusere på ungdommens boligforhold og boliganvisningsloven. Videre vil jeg vise, hvordan prioriteringerne hvilede på et ensidigt statistisk grundlag.

Boligspørgsmålet og ungdommen

Befrielsessommeren 1945 var præget af en generation af unge mennesker, der så lyst på fremtiden, var parate til at tage fat, men som også krævede en mere central placering i samfundet end tidligere. Disse krav blev godt hjulpet på vej af en kollektiv bevidsthed om, at det var ungdommen, der var gået forrest i frihedskampen, og at dette burde belønnes. Samtidig med de positive stemmer, der hyldede ungdommen, var der også en anden diskurs, som var blevet forstærket i krigsårene. Den handlede om, at ungdommens moral var afsporet, at de unge var blevet for frigjorte og farlige i seksuel forstand.[597] Den danske ungdom skulle sættes under lup, og i efteråret 1945 blev der nedsat en ungdomskommission med formanden for Ungdomssamvirket, Hal Koch, i spidsen.[598] Det første resul-

---

[597] Sode-Madsen nævner i denne forbindelse *Elly Petersen* som et eksempel på en film, der tager "seksuelle emner som løse forbindelser og prostitution i storbyjunglen op til moralsk fordømmelse." (Sode-Madsen 2003, s. 90.) Det mener jeg er forkert analyseret. Filmen berører slet ikke temaet prostitution, og instruktøren Alice O'Fredericks behandlede i denne film, som i andre film hun instruerede i 1940'erne, kvindeproblemer som uønsket graviditet og abort. Som tidligere nævnt mener jeg ikke filmen er moraliserende. Hvis der er en morale, er den af mere eksistentiel karakter og handler om, hvordan urbane modsætninger er et produktivt spændingsfelt for nogen, mens det gør skade på andre.

[598] Sode-Madsen 2003, s. 12ff. Sode-Madsen har spurgt to af kommissionens aktive sekretærer, hvilken definition af begrebet ungdom udvalget benyttede, og begge herrer svarede, at det havde de ikke tænkt over! Kapitel 4, note 1, s. 93.

tat af kommissionens arbejde var *Betænkning om Ungdommens Boligforhold*, der udkom i 1947. Interessant i denne sammenhæng er, at mange af bekymringerne for byungdommen i efterkrigstiden blev kædet sammen med boligforhold. Hele grundlaget for undersøgelsen var en række henvendelser fra ungdomsorganisationer og andre, der viste at (…) Mangelen paa Værelser og Lejligheder er det altoverskyggende Ungdomsproblem i Dag."[599] Boligmanglen var anerkendt som et generelt samfundsmæssigt problem, men for ungdommen havde værelsesmanglen, ifølge kommissionen, både sundhedsmæssige, psykologiske og moralske konsekvenser.[600] Kommissionen understregede bl.a., at der var en stor nedgang i udlejningsværelser, hvilket gik værst ud over de unge, der før havde været logerende. Og den pegede på, at den særlige hjælp, der var ydet til familier med børn, havde betydet, at unge måtte udsætte deres giftermål og f.eks. blive boende hjemme hos forældre, der ofte boede i små lejligheder og egentlig ikke havde plads til voksne børn. Dermed antydede kommissionen også, at boligpolitikken skabte flere problemer end den løste. Forestillingen om den rationelle fordeling af boliger efter antal værelser og antal personer, der skulle bebo dem, var logistisk uoverskuelige og fungerede ikke i praksis.

Kommissionen udsendte i februar 1947 en enquete til forskellige læreanstalter, hvor spørgsmålene lød: "1. Har De Paa Deres Skole gjort nogle Erfaringer med Hensyn til svigtende Tilgang af Ungdom som Følge af Vanskelighederne ved at faa Logi? 2. Findes der blandt Deres Elever unge, der er eller har været nødt til at bo under interimistiske Forhold, f.Eks. i Opholdsstuer hos Familie eller Bekendte?"[601] Langt de fleste adspurgte svarede ja til begge spørgsmål. Næsten samme ordlyd havde spørgsmålene til udvalgte erhvervsvirksomheder og på spørgsmål 2 svarede personalekontoret i Daells Varehus: "Dernæst kan vi nævne, at flere er taget hertil fra Provinsen, og efter et Par Maaneders Forløb har maattet opsige deres Stillinger, fordi de ikke kan skaffe sig Logi."[602]

Hvor *Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I* gav udtryk for status på området og var skrevet i en bekymret tone, var efterfølgeren, *Boliger for Ungdommen. Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold II* fra 1949, mere fremadskuende og gav konkrete forslag til, hvordan man kunne forbedre forholdene. Det var en meget pragmatisk betænkning, der anerkendte, at samfundet måtte prioritere og give familiernes boligbehov fortrin. Derfor anbe-

---

599 *Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I*, 1947, s. 6.
600 *Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I*, 1947, s. 9.
601 *Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I*, 1947, s. 32.
602 *Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I*, 1947, s. 46.

falede man elastiske lejlighedstyper, forstået som lejligheder, hvis rummængde kunne forøges eller formindskes, og tvungen fremleje af ledige værelser for at skabe flere muligheder for unge. Realismen, der havde indfundet sig i kommissionens syn på boligproblemerne, var også at finde i de videnskabelige artikler, der hvert år blev skrevet om boligspørgsmålet af arkitekter, læger, sociologer, politikere og andre. I 1946-1948 handlede de hovedsageligt om ungdommen og vigtigheden af at forbedre de unges boligproblemer og derigennem moral etc. Fra 1949 handlede artiklerne mere om tekniske og pragmatiske løsninger i boligbyggeriet og var gået bort fra de sociale vinkler.[603]

Bolig- og værelsesanvisning

Ungdomskommissionens forslag om regulering støttede en kurs, der allerede blev igangsat med ændringer i lejeloven i 1943, der bl.a. nedlagde forbud mod at lægge lejligheder sammen, skærpede reglerne om ledige lejligheder, således at kommunerne allerede efter fire uger kunne pålægge udlejning, hvor det hidtil havde været tre måneder efter, og indførte bestemmelser, der hindrede enligtstillede i at bo i lejligheder på to værelser eller derover.[604] Teksten i § 73 hed blandt andet: "Hvor Forholdene efter Kommunalbestyrelsens Skøn taler derfor, kan denne bestemme, at enlige Personer, der ikke før den 12. Maj 1943 har haft selvstændig Lejlighed paa 2 Værelser og derover eller levet i Ægteskab med Indehaveren af en saadan Lejlighed, ikke uden Kommunalbestyrelsens (i København Magistratens) Samtykke maa afslutte lejemaal om en Beboelseslejlighed i Kommunen paa 2 Værelser og derover til Bolig alene for sig selv."[605] Dog var enker, enkemænd og fraskilte undtaget fra reglen, der reelt gjaldt ugifte og separerede. Endvidere blev der med loven givet hjemmel til nedsættelse af huslejenævn i kommuner med over 10.000 indbyggere med henblik på regulering af værelsesudlejning, undtagen pensionatsvirksomhed med fuld kost, "Paa Grund af denne Boligforms Betydning i de større Byer."[606]

Staten muliggjorde altså et hidtil ukendt niveau af regulering, og et af argumenterne for at regulere boligmarkedet var, at hvis det blev overladt til markedskræfterne, ville alle store lejligheder gå til enlige (ungkarle) og ægtepar uden børn, fordi de havde bedst økonomi: "Det vil sige, at man ville få en forde-

---

603 Se *Dansk Tidsskrift Index* for årene 1946-1952.

604 Lov om Ændringer i og Tilføjelser til Lov nr. 54 af 23. Marts 1937 om Leje med senere Ændringer, stadfæstet den 29. maj 1943.

605 *Rigsdagsaarbog 1942-43*, s. 255.

606 *Rigsdagsaarbog 1942-43*, s. 256.

ling af lejligheder efter størrelse, der stod i omvendt forhold til boligbehovet."[607] Det handlede blandt andet om, at ældre lejligheder var sikrede mod huslejestigninger, mens nybyggeri var dyrere. Parallelt med nogle af de andre ting, jeg har nævnt i kapitlet, arbejdede en gruppe under Boligministeriet med, hvordan man kunne skabe en udligning af huslejeforskellene på nyt, der var dyrt og gammelt, der var billigt. Det ville blive økonomisk smertefuldt for nogen af dem, der sad med en meget billig husleje, men var nødvendigt ud fra en betragtning om at få gang i familiers flytning fra gammelt, småt og billigt til nyt, større og dyrere.

Stat og kommune fortsatte i årene efter 1945 og to årtier frem med en regulering af både det private og offentlige boligmarked, der egentlig var tænkt som midlertidige løsninger i krigstid, men nu fortsat skulle skabe en bedre fordeling af de eksisterende boliger, fordi nybyggeriet ikke kunne følge med efterspørgslen. Med lov nr. 400 af 22. august 1945 blev kommunalt nedsatte boliganvisningsudvalg indført, og dermed systematiserede man tvungen boliganvisning og tvungen fremleje af ledige værelser ud fra nogle omregningsfaktorer, der sikrede, at ingen i Danmark havde en stor lejlighed med for mange værelser i forhold til antallet af beboere.[608] Loven var i udgangspunktet obligatorisk for København, Frederiksberg og Gentofte og blev senere udvidet til omegnskommunerne, ligesom 54 kommuner landet over havde mulighed for at benytte loven, hvilket mange af dem gjorde. Lovens hensigt var at skabe en bedre udnyttelse af de boliger, der allerede eksisterede, således at antallet af værelser og antallet af beboere harmonerede ud fra en ren statistisk og demografisk vurdering af boligbehov. Loven fungerede efter hensigten. I Københavns Kommune godkendte udvalget mellem september 1945 og januar 1946 4519 lejligheder. Ud flyttede 7334 voksne og 2498 børn og ind flyttede 8611 voksne og 5116 børn. Altså en stigning i børneantallet på 105 procent.

I 1961 holdt formændene for de fem store købstadskommuners boliganvisningsudvalg et møde i Århus, hvor de diskuterede, hvilken praksis de hver især havde omkring boliganvisningen, der altså kun var obligatorisk i hovedstadsom-

---

[607] Jørgen S. Dich: "Bør der gennemføres en huslejeudligning ved en gennem skattelettelser kompenseret afgift på ældre ejendomme?", *Socialt Tidsskrift*, nr. 9. 1950, s. 239.

[608] Fulgt op af Lov om Boliganvisning m.v. af 31. maj 1947 (nr. 248). Herefter blev loven forlænget hvert år, indtil den blev fulgt op af lov nr. 251 af 14. juni 1951, hvor bestemmelserne blev lagt ind under den generelle lejelov, § 130. Følges op af lovbekendtgørelse nr. 116 af 15. april 1955 om lov om leje, § 130. Følges op af lov nr. 335 af 27. december 1958 om leje § 132. Afløst af lov nr. 24 af 14. februar 1967, § 43. Herefter har jeg ikke fulgt det videre lovarbejde, men f.eks. i Esbjerg forsvandt de sidste spor af boliganvisningen i 1973.

rådet, mens resten af landets større byer, med hjemmel i loven, kunne skabe individuelle regler.[609] Fra Århus lød det, at man kun godkendte ansøgninger, hvor antallet af personer i husstanden var lig med antallet af værelser i lejligheden. Dispensation blev dog givet til enlige over 50 år, der kunne godkendes til 1½- og toværelses lejligheder. Hvis enlige var fyldt 25 år kunne de godkendes til en etværelses.[610] Fra Ålborg blev det oplyst, at man praktiserede samme regler, dog kunne enlige først godkendes til etværelses lejligheder, hvis de var over 28 år. I Odense oplyste man, at grænsen var 30 år, og fra Esbjerg oplyste man, at enlige over 40 år kunne få en toværelses, mens ægtepar uden børn "der har nået 40-50 års alderen" kunne godkendes til en treværelses. Fra Randers forlød det kun, at man godkendte nygifte til 2½-værelses lejligheder. I København og omegnskommunerne var bestemmelserne endnu mere strikse, her skulle enlige mænd være over 40 år og enlige kvinder over 35 år for at blive godkendt til en etværelses lejlighed – aldersgrænser der endda var blevet sat ned fra 50 år i 1957.[611]

Jeg har ikke prioriteret at gennemgå materiale fra boliganvisningsudvalgene systematisk. Det ser endvidere ud til at være et område, hvor der har fundet en kraftig kassation sted, men for Esbjerg Kommune er nogle af arkivalierne intakte, hvorfor jeg har valgt at undersøge Esbjerg som eksempel.[612]

Af de sager jeg har gennemgået, var ca. 95 procent rutinemæssige godkendelsessager af en udlejers indstilling om en given lejer. Sammenholdt med de mange erindringer jeg har, hvor folk fortæller om umuligheden af at få fat i en lejlighed, tolker jeg det som, at folk kendte reglerne og på forhånd opgav at blive godkendt til noget, de ikke var berettiget til. At 95 procent af sagerne blev godkendt, er ikke ensbetydende med, at der kun var fem procent af beboerne i Esbjerg, der ikke fik deres boligønsker opfyldt. Der kan sagtens have været mange flere, der fortsat boede på små lejede værelser, mens de gik og drømte om egen lejlighed. I langt den overvejende del af de tilfælde, hvor udvalget ikke god-

---

609 BAE, Boliganvisningsudvalget, "Referat af mødet den 16. marts 1961 på Århus rådhus…"

610 Her skal i øvrigt nævnes den urimelige praksis i forbindelse med separation eller skilsmisse. Her kunne den af parterne, der ikke fik tilkendt fælleslejligheden, ikke godkendes til en anden lejlighed, før der var gået et år, og i nogle byer slet ikke!

611 Referat af Danske Kvinders Nationalråds boligmøde d. 14. oktober 1959. RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

612 Materialet for Esbjerg Kommunes Boliganvisningsudvalg er ikke komplet, men jeg har gennemgået anvisningssager fra 1945, 1946, 1950, 1960-1970. Materialet var kun overordnet registreret og derfor meget rodet.

kendte en lejer, var det en enligtstillet, og lejligheden blev i stedet anvist til en familie, der oftest havde børn. Omvendt kunne enligtstillede godt godkendes til lejligheder, men det krævede dels, at de før havde haft lejlighed, og at de, som vist ovenstående, havde en bestemt alder. En af dem, der i 1960 var meget utilfreds med boliganvisningsudvalgets beslutninger og aldersbegrænsninger, var en lærerinde først i 30'erne, der i fem år havde boet på "(…) et lille køkken og en stue på 3x3 m + kvist, garderobe bag et forhæng på opgangen samt toilet under trappen fælles med værtsfolkene", en bolig hun først var blevet nægtet men "et lille skub fra skoledirektørens kontor", havde ændret den beslutning.[613] Hun var nu blevet sagt op, og havde fundet en toværelses lejlighed, som udvalget nægtede hende, hvilket var sket før i de forgangne fem år. Hun sluttede sit brev til udvalget af med at skrive: "Hidtil har jeg forsøgt, at klare sagerne selv, men jeg har erfaret, at det kan et i boliganvisningsudvalgets øjne ubetydeligt menneske ikke, det må have nogle større og betydeligere til at skubbe på. Jeg kan ikke andet end give udtryk for min forundring over boliganvisningsudvalgets forskelspolitik og tilsyneladende afhængighed af skubbende elementer." I brevet lå altså en næste eksplicit anklage om korruption eller i hvert fald kammerateri og aftaler, der ikke blev administreret efter juraen. Det var nok ikke ganske usandt, og hun havde jo selv erfaret, hvordan en skoleinspektør kunne ændre en allerede truffet beslutning. Af og til var indstillingerne vedlagt breve fra byens erhvervsdrivende, der på den måde lobbyede for bestemte afgørelser. I 1964 gjaldt det en 34-årig ugift bankassistent, der skulle godkendes til en toværelses med kammer, og Handelsbanken skrev i et vedlagt brev: "Vi kan anføre, at det er meget vigtigt for frøken Jessens forbliven i byen, at hun har en god bolig, og frøken Jessen er samtidig en af de medarbejdere banken dårligst kan undvære."[614] Der findes i materialet flere breve, hvor erhvervsdrivende henviser til besværligheder med at tiltrække arbejdskraft på grund af boligsituationen og den restriktive forvaltning af boliganvisningen. Når firmaerne gik ind i anvisningen, var det, fordi boliganvisningsloven havde en opholdsbestemmelse, som gav borgere, der allerede boede i en kommune forrang til lejligheder, mens den satte en stopper for fri tilflytning til de største danske byer. Eneste undtagelse var, hvis bestemmelsen hæmmende tiltrækningen af kvalificeret arbejdskraft, hvilket selvfølgelig var et definitionsspørgsmål: "Bopælsbestemmelserne karakteriseres ofte som et "stavnsbånd", men denne betegnelse svarer ikke til de faktiske for-

[613] BAE, Boliganvisningsudvalget. Pk. uden mærke, men med sager fra 5/1-1960 til 21/2-1961.
[614] BAE, Boliganvisningsudvalget. Pk. nr. 6, sager fra 1. december 1964 til 29. marts 1965.

hold. Bopælsbestemmelserne har bestandig kun været praktiseret som retningsgivende, og udvalgene har altid dispenseret fra bestemmelserne over for tilflyttere, der er beskæftigede inden for fag eller brancher, hvori der ikke i kommunerne findes ledig arbejdskraft."[615] Bestemmelserne blev fastholdt indtil begyndelsen af 1960'erne.[616] Hvis læseren husker Børge Holm, der cyklede fra Læsø til København, var hans situation, at han boede på værelser tre år, før han blev anvist til en lejlighed i nyt byggeri. Anvisningen skyldtes en bekendt, der havde en kontakt til kommunen, og peger på, at også andre steder i landet var boliganvisningen ikke neutral, men lod sig påvirke af forskellige faktorer som f.eks. personlige kontakter.

Så man på Boliganvisningsloven ud fra et boligpolitisk synspunkt med grundlag i økonomi og statistik fungerede den. Det antal værelser, der var til stede i den eksisterende masse af lejligheder, blev udnyttet mere rationelt. Selvom byggeriet ved slutningen af 1950'erne var på et niveau, der gjorde, at man måtte træffe foranstaltninger for, at det ikke blev overophedet, var der stadig i nogle af de største byer problemer med boligproduktionen. Så man derfor loven ud fra enligtstilledes synspunkt, lignede det en situation, der aldrig ville ændre sig. Og selvom argumenterne om, at et samfund med bolignød bliver nødt til at regulere og prioritere, måske var forståelige nok, var det alligevel vanskeligt for dem, der havde længst udsigt til at få egen bolig at være forstående og tålmodige. Som f.eks. Harald Andersen, der efter et af foredragene i Danske Kvinders Nationalråd om enliges boligsituation kommenterede:

> *Vi må holde op med at lulle os ind i en tanke om, at vi trods alt har det bedre end andre lande. Vi enlige har det ondt, vi kommer altid i sidste række.*[617]

Jeg har fokus på enligtstillede, og de kom muligvis i sidste række, men var ikke den eneste gruppe, der havde vanskeligt ved at få egen bolig. Fra 1954 og frem stod den landskendte læge Kirsten Auken i spidsen for en undersøgelse af unge familier i Storkøbenhavn i deres første år som familie. Baggrunden for undersø-

---

615 BAE, Boliganvisningsudvalget. "Referat af mødet den 16. marts 1961 på Århus rådhus…"

616 Bestemmelserne blev ophævet med den nye lejelov i 1958, men hovedstadsområdet fik forlængelse til 1. april 1962 og de fem store købstadskommuner Ålborg, Randers, Århus, Esbjerg og Odense til 1. april 1961. De ekstra 3-4 år var udformet som en afvikling, hvor der til sidst kun kunne forlanges, at de mennesker, der blev godkendt til en bestemt lejlighed, havde boet i byen 1 år. Tilflyttere skulle begynde i det små, men efterhånden kunne rykke op.

617 Referat af Danske Kvinders Nationalråds boligmøde d. 14. oktober 1959. RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

gelsen var, at skilsmisseraten var stigende i 1950'erne, og der havde i en årrække været talt om ægteskabets krise. Undersøgelsesmetoden var med hjælp fra sognepræster at interviewe ægtepar af flere omgang med halve års mellemrum, og spørgeskemaer. Undersøgelsen blev udgivet i 1962 med titlen *Familien lever*. 303 familier deltog, og interessant for min afhandling er afsnit IV om boligen. Heraf fremgår det, at kun ca. 40 pct. af familierne havde egen bolig ved brylluppet. Resten boede på værelser hos forældre, hver for sig og enkelte på pensionater eller i klublejligheder, hvilket jeg tidligere har givet eksempler på.[618] Endvidere at 22 pct. ikke havde fået egen bolig ved fødslen af det første barn, hvilket ofte var umiddelbart efter et bryllup, men 2/3 af dem, der ikke havde egen bolig ved brylluppet fik det inden for et år.[619] Undersøgelsens konklusion var: "Når vi ser på de almindelige træk, som denne undersøgelse har vist, får vi på mange måder tegnet et billede af en næsten borgerlig idyl. Det er stræbsomme familier, der passer deres arbejde, planlægger økonomien omhyggeligt og bygger et hjem op. Man lever tilsyneladende i fred med sig selv, sin familie og sin næste. Man dyrker hjemmeliv og drikker kaffe. – Men der er dog en del familier, der har store problemer, navnlig med hensyn til boligforhold."[620] Her altså igen en understregning af, at boligforholdene kunne være en trussel mod kernefamilien og den borgerlige idyl. Konklusionen siger det ikke så tydeligt, men det gør til gengæld de tre omfattende eksempler til sidst i undersøgelsen. Her er det særligt i historien om "Familien J" udstillet, hvordan ægteparret Stefan og Edith, der "virker lidt barnlig og umoden", er udfordret på grund af deres boligforhold. Men det ender godt, og efter det sidste besøg over en treårsperiode skriver undersøgeren (en præst): "Det har hjulpet utroligt, at de fik deres eget hjem. Begge virker langt mere modne og selvstændige nu. Hvis de ikke kommer ud for alt for store belastninger, skulle de have mulighed for at klare sig."[621]

At bolignøden havde indflydelse på ægteskabsmønstret fremgik også af radiojournalisten Viggo Clausens montage *Jeg tilspørger dig*, der blev sendt i Statsradiofonien den 20. januar 1952.[622] Clausen havde fundet 14 brudepar, der på samme dag sagde ja til hinanden på Københavns Rådhus, og fulgt dem fra tidlig morgen til bryllupsfesten var forbi. Adspurgte om grunden til at gifte sig

---

618 Auken (et al.) 1962, s. 59.

619 Auken (et al.) 1962, s. 62-63.

620 Auken (et al.) 1962, s. 149.

621 Auken (et al.) 1962, s. 177.

622 Her hentet fra Pia Fris Laneth: *Lillys danmarkshistorie,* 2006, s. 354-355. Udsendelsen kan høres på http://podcast.dr.dk/tema/viggoclausen/jeg_tilspoerger_dig.mp3

var topscoreren, at man kun kunne få en lejlighed i København, hvis man var gift. Halvdelen af parrene levede sammen i forvejen og ligeså mange ventede barn. Af de mange udsagn fra parrene i montagen er det tydeligt, at diskrepansen mellem 1950'ernes glansbillede af familien og det reelle familieliv, som parrene allerede stod i eller overfor, var stor.

Frk. Børgesens pragmatiske køkkenønske

Som vist ovenstående følte nogle enligtstillede, at deres situation var aldeles håbløs, fordi de stod bagerst i boligkøen. De ville gerne have egen bolig med nogle kvadratmeter at udfolde sig på, men havde ikke muligheden. Det var ikke alle, der var negative, og spørgsmålet er, om ikke mange internaliserede politikeres og eksperters forklaringer på nødvendigheden af prioritering og hierarkisering. Jeg er ikke gået ind i en diskursiv analyse af, hvordan de forskellige partier diskuterede bolignøden og de grupper, der skulle prioriteres. Jeg formoder, at det blandt andet har handlet om forståelse for bolignødens konsekvenser og om tålmodighed, hvad angår boliger, ligesom det store fokus på kernefamilien i 1950'erne også må have haft en betydning i forhold til at skabe forståelse for bolighierarkiet. Nogle enligtstillede argumenterede også for, at det ikke var værelsesboformen som sådan, der var noget galt med, det var det manglede adgang til køkkener. Her vil jeg derfor give et eksempel på en enligtstillet kvinde, der kom med en pragmatisk løsning på boligproblemet. Nemlig at indrette interimistiske køkkener på eller i forbindelse med værelser ud fra den betragtning, at adgang til køkken både havde et økonomisk, et identitetsmæssigt og et socialt perspektiv. Forslaget blev fremsat på Danske Kvinders Nationalråd boligkonference "Bo Bedre", der blev holdt i 1958 med 150 deltagere og stor pressebevågenhed. Formålet med konferencen var at diskutere nutidens og fremtidens bolig og byggeri ud fra et familie- og husmoderperspektiv, og der var lagt op til en diskussion mellem husmødre og arkitektstand.

Nogle uger inden selve mødet modtog formanden for Danske Kvinders Nationalråd, Else Merete Ross, et brev fra en kvinde i Holte, Marie Børgesen, der havde skrevet et manuskript om enekøkkener, og ønskede emnet taget op på konferencen. Formanden foreslog Børgesen selv at tage sagen op, hvilket hun gjorde. Hendes manuskript har titlen "Mit Ønskekøkken" og opsummerer meget overskueligt, hvilke problemer enligtstillede stod over for i 1958, og hvilke de historisk havde stået overfor. Kernen var boligsituationen: "Vi er mange enlige – både mænd og kvinder – der ikke må få en lejlighed, medmindre vi altså

har en i forvejen at bytte med."[623] Det, at enligtstillede kunne blive godkendt til en etværelses lejlighed, var det samme som ingenting, for de få etværelses, der blev bygget, var hovedsageligt til ældre. Børgesen havde fuld forståelse for de manglende etværelses lejligheder i et samfund, hvor familier med børn ikke kunne huses i det nødvendige omfang. Hun argumenterede, ligesom mange andre på dette tidspunkt, for, at de små toværelses kunne benyttes af enligtstillede, når der blev bygget større lejligheder til familier, der i stigende grad flyttede væk fra de mindre. Enligtstillede måtte bo på værelser i herskabslejligheder eller på førstesalen i villaer, hvor familien havde plads i overskud eller behov for ekstra indtægt. Det var ikke noget problem at finde et værelse, men problemet var at få adgang til et køkken, hvilket var vigtigt, fordi alternativerne var for dårlige: "I andre forbindelser er der tit nok talt og skrevet om vanskelighederne ved her i landet at få et ernæringsmæssigt forsvarligt måltid på restauranter til en rimelig pris. Det er både for dyrt og for dårligt – sundhedsmæssigt set – altid at "spise ude". Af og til må man selv kunne lave et måltid mad, og sine venner vil man jo også gerne se til andet end en kop pulverkaffe." Endvidere mente Børgesen, at situationen var proletariserende, for de logerende "der på mystiske måder må jonglere med madlavning og opvask uden ordentlige tekniske hjælpemidler."

Der kom efterfølgende ingen reaktioner på forslaget om at indrette interimistiske køkkener på værelser, der blev udlejet, og der har heller ikke efterfølgende været nogen politiske tiltag, der lignede. Med det boligpolitiske landskab, der var i slutningen af 1950'erne ville reaktionen på hendes forslag nok være, at tiden ikke var inde til midlertidige særløsninger, men til at få bygget fleksible boliger, der kunne rumme en hastigt voksende befolkning. Børgesen havde ret i, at køkkenet var vigtigt, og mange logerende havde selv indrettet interimistiske køkkener, hvilket der er flere eksempler på i erindringsmaterialet. Også i den store kommissionsrapport *Boligtilsyn og sanering* fra 1957, findes der eksempler, i figur 9.2 er gengivet et fotografi, der i rapporten er ledsaget af teksten: "Eksempel på, hvad der er taget i brug som boliger under efterkrigstidens pres på boligmarkedet."

---

[623] Marie Børgesen: "Mit ønskekøkken", upubliceret manuskript. RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

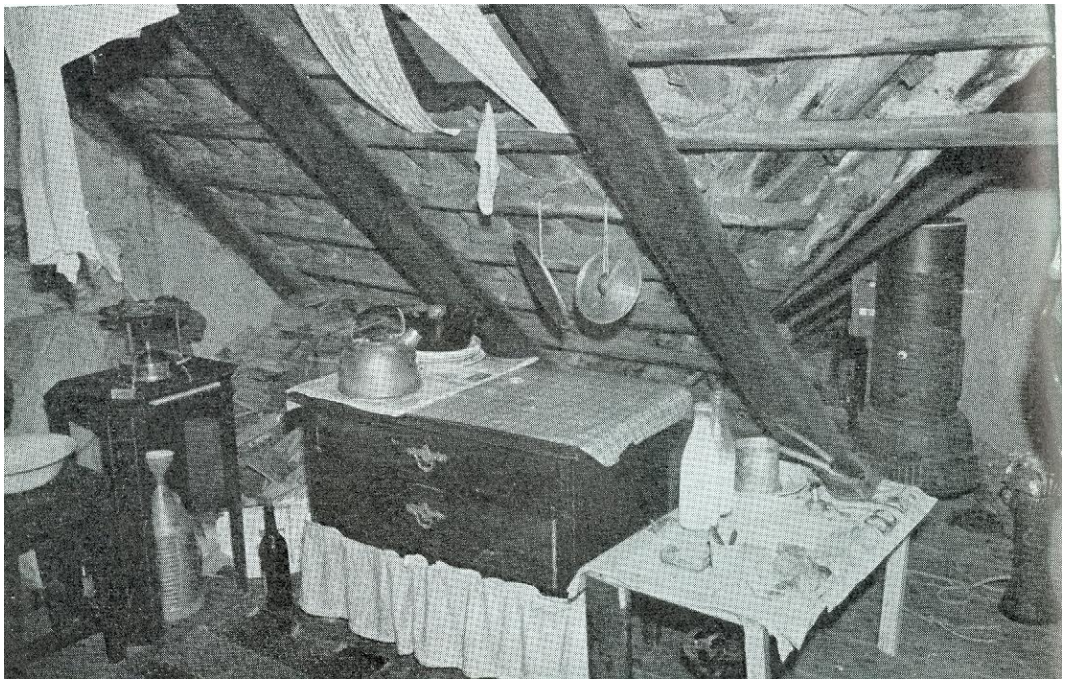

Figur 9.2. Interimistisk køkken opstillet i 1950'erne. (Kilde: *Boligtilsyn og sanering*, 1957, s. 50.)

Videnskabelig viden om enligtstilledes boligsituation

I slutningen af 1940'erne nedsatte det nyoprettede Boligministerium (Ministeriet for Byggeri og Boligvæsen) en kommission, der skulle undersøge, hvordan man kunne sanere usunde bydele. Betænkningen *Boligtilsyn og sanering* udkom i 1957. Udfordringen på boligområdet var, at man samtidigt havde en gammel sanerings- eller nedrivningsmoden boligmasse og et stort boligefterslæb, fordi boligbehovet oversteg byggeriet. Med andre ord var boligefterspørgslen stor, boligunderskuddet også stort, byggeriet stagneret på grund af materialemangel efter krigen, og endelig havde man hundredtusindvis af boliger, der var saneringsmodne. Det var diskussionen om, hvordan man løste disse problemstillinger, der optog kommissionen. Problemet med hele regnestykket var, at fremskrivninger af hvem, der i fremtiden ville efterspørge boliger og i hvilket omfang, i rapporten kaldet *det almindelige boligbehov*, blev grundlagt på "forudsætninger og skøn, som er behæftet med betydelig usikkerhed."[624] Nogle samfundsrøster argumenterede for, at de saneringsmodne boliger skulle stå, indtil der var kommet en boligreserve, som disse mennesker kunne flytte over i.

[624] *Boligtilsyn og sanering, bind 1 (betænkning nr. 187)*, 1957, s. 13.

Kommissionen var af en anden holdning og mente, at der var så mange beviser på de skadelige virkninger af at bo i dårlige boliger, at sanering havde første prioritet og, at man måtte finde løsninger på erstatningsproblemerne. Den anbefalede løsning var at forøge boligproduktionen ved at igangsætte en ny omgang statslån.

Når kommissionen inddrages her, er det fordi boligberegningerne angik alle former for civilstatus, herunder også ugifte i forskellige aldre, enker, enkemænd, fraskilte og separerede – altså enligtstillede. Boligberegningerne blev udelukkende baseret på demografi og kvantitative undersøgelser, og resultatet var husholdnings- eller lejlighedsfrekvenser, som var forskellige alt efter, hvem der udregnede dem. Frekvenstallet angav, hvor stort man anså behovet for egen lejlighed hos forskellige civilstandsgrupper til at være. For at få et overblik over boligbehovet indtil 1971 havde kommissionen bedt Det Statistiske Departement om at foretage "en prognose over det demografisk bestemte boligbehov i de kommende år."[625] I sin udregning havde departementet forudsat flg. lejlighedsfrekvenser:

Ugifte 20-24 år	25 pct.
Ugifte 25 år og derover	35 pct.
Ægtepar	100 pct.
Enkemænd og enker	85 pct.
Separerede og fraskilte	50 pct.

På baggrund af disse frekvenser og nogle værdier for forestillingerne om udviklingen i den relative civilstandsfordeling udregnede man to scenarier for det samlede boligbehov i femårsintervaller i perioden 1951-1971. Behovet var forskelligt alt efter, om man regnede med, at giftealderen var stabil eller om den fortsat ville falde, og der kom flere ægtepar med behov for en bolig. I udregningerne fandt man, at de 20 til 24-årige ville lægge beslag på ca. 34.000 lejligheder, og man valgte derfor at udskille gruppen fra beregningerne. Deres behov for egen lejlighed blev altså reelt sat til nul. Det argumenteres ikke, hvorfor gruppen udskilles, det konstateres kun, at udskillelsen betyder en nedgang i behovstilvæksten 1961-1965. Taljongleringen handlede om, at fremskrivningerne af, hvordan situationen ville se ud, når de store krigsårgange kom på boligmarkedet, var usikker og potentielt destabiliserede hele regnestykket. Som det så ud i

[625] *Boligtilsyn og sanering, bind 1 (betænkning nr. 187)*, 1957, s. 58.

1950'erne, kunne de store årgange ikke gøre sig nogen forhåbninger om andet end værelser og måske kollegier. At sætte lejlighedsfrekvensen for ugifte over 25 år til 35 procent tog heller ikke højde for udviklingen, som man vidste gik mod, at flere enligtstillede ønskede og gjorde krav på egen bolig. Lejlighedsfrekvensen var blot en videreførelse af status quo, hvis man regnede med landsgennemsnittet, men for ugifte i byerne var det en nedgang i deres lejlighedsfrekvens. Ved boligtællingen i 1955 blev lejlighedsfrekvensen for ugifte over 25 år opgjort til 41 pct. i hovedstanden, 42 pct. i provinsbyerne og 28 pct. i resten af landet, mens den samlet for hele landet var 29 pct. for mænd og 42 pct. for kvinder – i alt 35 pct..[626] At sætte boligfrekvensen på 35 pct. var, i forhold til de tal Det Statistiske Bureau allerede kendte[627], at sende et signal om, at ugifte i byerne i mindre grad skulle bo selv.

"– og hvad med den enliges bolig?"

Baggrunden for at sætte frekvenserne som ovenstående uddybes ikke yderligere i kommissionsrapporten, men en af folkene bag udregningerne, fuldmægtig i Boligministeriet Rachel Bager, talte i 1959 på Danske Kvinders Nationalråds boligmøde. Titlen på Bagers oplæg var " – og hvad med den enliges bolig?"[628] I forhold til den foregående taler, der havde givet et indblik i den enlige lejers vanskelige vilkår, anlagde Bager en meget pragmatisk holdning, og hun sagde bl.a.: "De store vanskeligheder, vi har hørt om, rammer den enlige logerende, kan man jo nok forestille sig ville medføre endnu større kvaler for den, der skulle bo under tilsvarende forhold med børn." Bager argumenterede også for, at der var relativt flere ikke gifte, der fik bolig, og at andelen, der havde egen bolig, var vokset fra 55 procent i 1940 til 70 procent i 1955. Som vist ovenfor var det ikke tallene for ugifte, men samlede tal, der så gunstigere ud, end de egentlig var, fordi lejlighedsfrekvensen for ældre enker og enkemænd var højere end andre enligtstilledes. Endvidere var det ikke tal for selvstændig bolig, men for en samling af alle enligtstillede, der var husstandsoverhoveder. Det vil sige, at en stor del af dem boede sammen med andre og f.eks. var nødt til at have logerende, men antallet af mennesker, der boede alene var, som jeg viste i kapitel 5, også vokset, men ikke i det omfang som Bager argumenterede for.

---

626 "Boligtællingen 1955" i *Statistiske meddelelser*, 4. R, 170, 1958/59, s. 70.

627 Selvom resultaterne fra Boligtællingen først blev publiceret i 1959 går jeg ud fra, at tallene var kendt indenfor systemet.

628 Referat af Danske Kvinders Nationalråds boligmøde d. 14. oktober 1959. RA, Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.

Såkaldte voksne uden lejlighed i byerne udgjorde ca. 125.000, hvilket Boligministeriet anså for et lille tal, fordi man mente, at der ud af dem, var en stor gruppe, der ikke ønskede lejlighed. For eksempel dem der boede sammen med veninder eller søstre, husbestyrinder etc. Endvidere var giftealderen for nedadgående, hvorfor der potentielt ville blive langt færre kvinder i denne gruppe. Rachel Bagers og Boligministeriets viden om de enligtstilledes boligbehov- og ønsker hvilede alene på statistiske og matematiske udregninger og fremskrivninger. De delte enligtstillede op i over og under 25 år, men indrømmede selv, at de ikke havde megen statistisk viden om gruppen over 25 år. Alt i alt var oplysningernes karakter utilfredsstillede, og der blev henstillet til, at Det Statistiske Departement kunne lave bedre tal i 1960, hvorefter man først kunne begynde reelt at gøre noget for de enlige. I den efterfølgende diskussion var der mange, der ytrede sig. Bl.a. en frk. Borck, der ikke troede på de 'fine tal' og mente, at selv hvis der kun var 75.000 uden lejlighed, var det alt for mange:

> *Det er forkert at kalde vort land en velfærdsstat, så længe vi ikke har løst dette problem. Lille Peter og Lise behøver kun at bo godt så længe, de er børn. Det er et dagligt pres at bo forkert og dårligt. Politikerne tænker: Blot vi får moderen med barnet indlogeret, så har vi ro i vælgerskaren. Nej, de enlige har også ret til hjem, og arkitekterne bør kunne fortælle os, hvordan vi realistisk griber problemet an.*

Det var problematisk at slutte fra de eksisterende boligformer, til at det også var sådan, enligtstillede ønskede at bo. De enligtstillede udgjorde måske ikke nogen stor gruppe, men deres stemme voksede, og de følte sig i stigende grad forbigået. F.eks. holdt Danske Erhvervskvinders Klub i 1952 møde i rigsdagen.[629] Et af punkterne på dagsordenen var beretningen om en aktion kaldet "Aktion for Enliges Boligproblemer", som klubben vendte tilbage til på gentagne møder over de næste år, med henblik på at skabe politisk opmærksomhed på problemet. I referatet fra landsmødet i 1954 lyder det bl.a., at de enligtstilledes stilling i samfundet blev forværret, fordi gruppen ingen interesse havde hos dem, der bestemmer. I 1973 kom den første rapport om enliges boligforhold, der baserede sig på faglitteratur, udenlandske undersøgelser, statistik og en kvalitativ under-

---

[629] RA. Landsforeningen for Danske Erhvervskvinders Klub. Forhandlingsprotokol 1948-1977. Foreningen var blevet stiftet i 1948 og havde nu ca. 500 medlemmer over hele landet. Dens formål var at styrke netværket mellem danske erhvervskvinder.

søgelse. Rapporten var lavet af en forsker på Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) og hed *Enliges boligproblemer*. Rapporten indleder med at skrive: "Omkring en halv million enlige mennesker i Danmark mangler – iflg. de oplysninger der kan udledes af de statistiske kilder – egen bolig."[630] Den store ubekendte i spørgsmålet om enliges boligbehov var, at der i løbet af 1960'erne skete nogle ændringer i sammenhængen mellem levemåde og civilstand med et stort fald i vielseshyppigheden og stigning i skilsmissehyppigheden, der pludselig gjorde de statistiske kategorier meget usikre, og dermed også boligberegninger efter frekvenstal yderst usikre, for man kunne ikke længere slutte fra ugift til enligtstillet fordi flere ugifte levede sammen. Rapportens forfatter mente derfor, at det var væsentligt, "at man alvorligt forsøger at finde frem til, hvor mange enlige der ønsker egen bolig, samt hvilken standard (størrelse) disse boliger skal have." Rapporten skriver, at der ikke findes dansk materiale om enliges boligproblemer, men har skaffet meget af sin viden fra Sverige, og på baggrund af den forgæves søgen efter eksisterende forskning konkluderer forfatteren: "Det kan siges at være symptomatisk, at man først begynder at beskæftige sig med problemet om enliges boligefterspørgsel og –behov, når stort set hele den familiedannende del af befolkningen har opnået at få deres boligproblemer løst i rimelig grad."[631] Man må altså konkludere, at Boligministeriets forestillinger om bedre statistisk og kvalitativt materiale og mere fokus på enligt stillede ikke holdt stik – selvom byggeriet og velstanden boomede i 1960'erne. Det hang i stor grad sammen med, at man regnede med midlertidigheden/flygtigheden som essentiel for enligtstillede. Mange af dem skulle ikke være enligtstillede ret lang tid i deres liv. Hvis de blev boende hjemme, til de blev gift, og giftealderen var for nedadgående, var der ikke noget problem. Det vil altså sige, at der var nogle socialdemografiske strukturer, der gjorde, at incitamentet til at gøre noget i 1950'erne ikke var så stort, og Boligministeriet og beslutningstagere regnede i høj grad med, at strukturelle og demografiske ændringer ville løse problemerne, og at indtil det skete, måtte individet selv handle.

Den almene accept af, at enligtstillede måtte tage til takke med, hvad der var til overs og være fleksible, eksisterede i hele afhandlingens periode og i hvert fald op i 1970'erne. Rapporten problematiserer denne antagelse, som Rachel Bager også udtrykte, ved at spørge ind til antagelsens normative grundlag og påpeger det paradoksale i på den ene side at hævde, at det er normalt, at man

---

630 Poul Poulin Nielsen: *Enliges boligproblemer*. SBI-rapport nr. 87, 1973, s. 4.

631 Nielsen 1973, s. 7.

har en bolig og at alle har tag over hovedet, men samtidigt at acceptere, at 85 pct. af den ugifte del af befolkningen ikke havde en selvstændig bolig i 1965. Endvidere understreger rapporten, at det er vigtigt at diskutere, hvad begrebet boligbehov egentligt dækker over, så man ikke som mange økonomer nægter at anerkende begrebet som andet end efterspørgsel. Boligefterspørgsel kan måske måles, men behov er et mere abstrakt og politisk begreb: "Uanset hvordan man definerer boligmangel må man gøre sig klart, at der heri ligger en vurdering af menneskers ret – afhængig af køn, alder og civilstand – til egen bolig. Det er i sidste ende en vurdering af forskellige menneskers boligbehov."[632] På et ikke frit boligmarked træder netop dette politiske behovsbegreb i kraft, og det havde været sådan siden 1945. Rapporterne om boligproblemer viser, at man semantisk kunne omforme virkeligheden så den passede til den boligpolitik man førte – i stedet for omvendt at undersøge virkeligheden og handle på den baggrund. Rapporten problematiserer også, at enliges boligbehov skal analyseres for strukturelle sammenhænge, mens giftes boligbehov ud fra essentialistiske og normative betragtninger regnes som 100 pct. "Spørgsmålet om hvorvidt behovet for bolig til enlige dybest set ikke er af samme natur som gifte personers boligbehov, har ikke været berørt."[633]

Rapportens afsluttende kapitel hedder "relativt afsavn" og der argumenteres for nødvendigheden af, at begrebet kommer i spil i den offentlige debat, og endvidere, at det er nødvendigt at ophøre med at forskelsbehandle og dele befolkningen op i to grupper på boligområdet efter civilstand. Forskellen på de to grupper, at den ene har valgt at være samboende, mens den anden, af den ene eller anden årsag, har valgt at være 'eneboende'.[634]

Kollektivhuse og fællesanlæg

Kapitlet har fokus på tiden efter 1945, men også tidligere havde stemmer ytret sig om boligsituationen for enligtstillede. For eksempel lød det i en artikel om lærerinders lave løn i *Kvinde og Samfundet* i 1889: "Man lønner Læreren saaledes, at han kan stifte et Hjem; men man lønner en Lærerinde saaledes, at hun, hvis hun ingen andre Hjælpekilder har, som Formue, Slægtninge eller meget nære Venner, som hun kan danne Hjem sammen med, er nødt til at bo i et Pensionat hele sit liv."[635] Og i en artikel i Kristeligt Kvindeblad i 1913: "Det vi træn-

---

632 Nielsen 1973, s. 10.
633 Nielsen 1973, s. 12.
634 Nielsen 1973, s. 42.
635 "De kjøbenhavnske Kommunelærerinders Løn", *Kvinden og Samfundet,* nr. 3, 1889.

ger til, maaske haardest i København, men ogsaa i vore andre større Byer, er billige, hyggelige Pensionater for unge Piger, der søger ind til Byerne, enten til Fabrikker eller som Ekspeditricer, Telefon-, Kontordamer eller lignende (…) Mon ikke vi alle kan se det samfundsnedbrydende i, at mange af disse unge Piger, maaske særlig Fabriksarbejderskerne, bor alene paa kolde, uhyggelige Kvistkamre, hvor der er alt andet end indbydende at tilbringe Aftenen? Savner ikke alle disse unge Kvinder et Hjem, med hele et Hjems Hygge og Kærlighed, med alle et Hjems smaa Glæder?"[636]

Det var scenarier som i det sidste citat, der havde drevet 1800-tallets filantropiske forsøg på at skabe et bedre liv og et hjem for nogle af de mange mennesker, der kom til byen. Jeg skrev tidligere om KFUK og KFUM som eksempler, men der var også mange andre tiltag, hvoraf Karin Lützen beskriver en del i bogen *Byen tæmmes*. De fleste filantropiske tiltag var baseret på en stor grad af fællesskab og meget lidt autonomi til det enkelte individ, ligesom deres underliggende ideologi var redning i et religiøst perspektiv. Omkring århundredeskiftet begyndte nye tanker at vinde frem, hvis grundide var autonomi og selvstændige lejlighedsenheder, men som samtidigt udnyttede stordriftsfordelene ved at bo mange i samme kompleks. Den grundlæggende ide med kollektivhuset var, at det skulle have fire ting: Den boligsøgende skulle have rådighed over egen bolig, der skulle være ekstra udenomsrum som f.eks. gæstelokaler eller børnehave, der skulle være forsyninger, der kunne lette egen husførelse som centralkøkken og restaurant, og endeligt skulle der være supplerende arbejdskraft til at lette husholdningen: rengøring, plejemulighed i tilfælde af sygdom, pasning, varemodtagelse etc.[637] Ideen om kollektivhuse havde altså nogle fællestræk med de serviceydelser som pensionatet leverede. Kollektivhusene var imidlertid ikke kun tænkt for enligtstillede, men som blandet, og i de følgende vil jeg undersøge boformens udbredelse i Danmark.

Ficks ide om rationel husførelse

I *Kvinden og Samfundet* refereres fra et møde i 1895, hvor man i Dansk Kvindesamfund diskuterede "Fælleshjem" og oprettelse af et "Fælles-Pensionat". En Skolebestyrer Fick indledte diskussionen ud fra betragtningen, at det var "tosset", at der blev lavet mad parallelt så mange steder i en ejendom. Han forestil-

---

636 *Kristeligt Kvindeblad*, nr. 4, oktober 1913.

637 Hans Erling Langkilde: *Kollektivhuset – en boligforms udvikling i dansk arkitektur*, 1970, s. 10.

lede sig derfor et centralkøkken, hvor man kunne bestille mad og få det bragt med en elevator. Og stordriften kunne være en fordel, for Fick udtalte "at de nuværende mindre Pensionater i Regelen var nødt til at spare paa alle Kanter, fordi en Familie som oftest skulde leve af de faa Pensionærer; og denne Sparen gik da ud over baade Maden og Renligheden."[638]. Fick nøjedes ikke med at tænke tanken, men fik i 1903-05 opført Danmarks første kollektivhus på Frederiksberg, og var om ikke opfinderen af boformen, så den, der satte den i rammer i Danmark.[639] Tankerne er nok kommet forskellige steder fra, men som udtalelserne i *Kvinden og Samfundet* viser, drejede det sig for Fick om at imødekomme den industrielle tidsalder med tidssvarende boliger. Bygningen kom til at hedde "Centralbygningen" og havde 26 tre- og fireværelses lejligheder uden køkken men med et anretterrum. Beboerne var fra begyndelsen forpligtet til at aftage måltider fra bygningens centralkøkken, men der var ikke indrettet fælles spisestue, og maden skulle enten afhentes eller blev leveret i madelevatoren, ligesom Fick oprindeligt havde forestillet sig. Driften gik ikke for Fick, hvorfor Frederiksberg Kommune overtog og indrettede en fællesspisestue, så spisepensionærer udefra kunne hjælpe på centralkøkkenets skrantede økonomi. I 1942 solgte kommunen bygningen videre til en privat grosserer, og den nye ejer bibeholdte den kontraktlige forpligtelse om, at beboerne skulle aftage måltider. Centralkøkkenet blev fra 1921 drevet af en hr. Koch, der stadig drev stedet i 1945, hvor Prisudvalget i København, Frederiksberg og Gentofte havde modtaget en klage over prisstigninger. Koch skrev ved den lejlighed, at han dagligt serverede mad for 25 lejligheder med i alt 60-70 mennesker, og at der kom 25 spisepensionærer udefra.[640] Problemerne med at drive køkkenet rentabelt blev imidlertid så store i løbet af besættelsen, at stedet blev lukket ved udgangen af 1945 og lejlighederne udlejet på normal vis.

Fællesbolig til den selverhvervende kvinde – Clara Raphaels Hus

> *(…) hele Idéen gaar ud paa at gøre hver Lejlighed til et af de andre fuldstændigt uafhængigt, praktisk indrettet Hjem, som i sin Lidenhed kan danne en hyggelig Ramme om sin Ejer (…) Hvem, der i aarevis Dag ind og Dag ud har spist ved fremmed Bord, vil*

638 *Kvinden og Samfundet*, nr. 4, 1895.
639 Langkilde 1970, s. 15 ff.
640 KS, Prisudvalget, Pensionatsjournalsager, jour. nr. 5031.

> *forstaa, hvad det betyder for Beboerne i det nye Centralhus, at de kan komme til at spise deres Maaltider ved eget Bord i deres egen Stue ved deres egen rene Dug med deres egen, af deres private Smag prægede, Service.*[641]

Sådan skrev redaktionssekretæren på *Kvinden og Samfundet*, Thora Daugaard, i 1918 om tankerne bag det centralhus for enligtstillede kvinder, hun var i gang med at planlægge, og som to år senere var en realitet. Hun var blevet inspireret til ideen på en udlandsrejse nogle år tidligere, og har nok også kendt til Ficks Centralhus på Frederiksberg. Da boligkommissionen i 1916 havde anbefalet statslåneformer som løsning på boligmangelen og det stagnerede byggeri, blev ideen om et centralhus for kvinder vakt. Thora Daugaard allierede sig med andre kvinder for at skabe PR for ideen om "Kvindernes Boligselskab", som foreningen bag projektet kom til at hedde.[642] Foreningen fik en grund af Københavns Kommune på gode vilkår (nuværende Østerbrogade v. Gunnar Nu Hansens Plads), og selvom det med verdenskrigen var et ugunstigt tidspunkt at bygge på, lykkedes det at overbevise forskellige instanser om projektets vigtighed. Projektet var for bedrestillede kvinder, for indskuddet var 500-1500 kr., hvilket vil sige, at man skulle have en lille formue eller komme fra et hjem, der havde mulighed for at spæde til. Når man havde betalt indskud, var huslejen billig, så en enligtstillet, selverhvervende kvinde, selv med datidens lønninger, kunne betale den.

I maj 1920 stod Clara Raphaels Hus, opkaldt efter Mathilde Fibigers pseudonym, færdigt, og de første af i alt 150 beboere kunne flytte ind i etværelses lejligheder, der var på mellem 40 og 50 kvadratmeter med alkove og eget lille køkken. I stueetagen lå en tilknyttet restaurant, hvor kvinderne kunne spise eller få maden bragt op med en madelevator. Restauranten var åben for andre og derfor ikke kun besøgt af kvinder. Bygningen havde også husassistenter tilknyttet, der efter aftale med den enkelte beboer sørgede for vask, rengøring og lignende. Der var en portner, som kunne tage imod pakker og beskeder, og i det hele taget gav stordriften mange fordele for den enkelte kvinde. I 25-års jubilæumsskriftet skriver Hedda Arland, der havde boet i bygningen næste alle årene: "Man føler sig aldrig ene, og kan dog saa udmærket passe sig selv, hvis man helst

---

641 "Landets første Centralhus for enligstillede Kvinder", *Kvinden og Samfundet,* oktober 1918.

642 *Clara Raphaels Hus: Kvindernes Boligselskab: 1920 – 1. Maj – 1945*, 1945.

vil det."[643] I nogle kredse fandt man det morsomt, at der blev bygget huse, som kun var for kvinder. *Vore Herrer* skrev bl.a., at hvis herrer skulle besøge stedet, skulle der "8 Dage i Forvejen skrives en Ansøgning til Husets kvindelige Direktør, og denne Ansøgning maa være bilagt med alle mulige Legitimationspapirer, Daabsattest, Vaccinationsattest, Sædelighedsattest samt Fotografi etc. etc." Hvis disse ting var i orden, mente bladet, at man kunne få audiens som illustreret i figur 9.3. At more sig kosteligt over et sted kun for kvinder var, hvad man kunne forvente af et satirisk magasin henvendt til mænd. Satiren handlede også om, at beboerne var enligtstillede, ofte ugifte, kvinder. Hellesund skriver i sin undersøgelse af pebermøer i Norge, at de af eftertiden er blevet associeret med "prippenhet [da: snerpethed], sedelighet og seksualangst."[644] Det samme viser Sølands undersøgelse af kvindebilleder i 1920'erne og Knud Bruun-Rasmussens debatbog om 1950'erne. At være ugift var i stigende grad en civilstatus, der blev betragtet som uattraktiv i det 20. århundrede, ligesom det var vigtigt ikke at blive forvekslet med frigiditet, for det var upopulært.

Clara Raphaels Hus blev en succes, for det opfyldte et behov, og bygningen eksisterer stadig i dag, men der er selvfølgelig sket mange ændringer. Lejligheder er lagt sammen, og klientellet har ændret sig således, at det hovedsageligt er studerende og ældre, der bor der. Mænd må stadigt ikke overnatte, men har mulighed for at leje en af husets gæsteværelser. Selvom fælleshuset for kvinder var en succes, blev det ikke fulgt op af andre lignende initiativer end Sygeplejerskernes Hus, der blev opført i København i 1929 og, som navnet angiver, var for sygeplejersker – størstedelen for aktive sygeplejersker og en fløj til pensionerede.[645]

---

643 *Clara Raphaels Hus: Kvindernes Boligselskab: 1920 – 1. Maj – 1945*, 1945, s. 33.

644 Hellesund 2002, s. 11.

645 Langkilde 1970, s. 24.

Figur 9.3. *Vore Herrer*, november 1918

Funktionalisme og fællesskab – Klintegården og Carlsro

Fra 1930, hvor den skandinaviske arkitektur for alvor slog igennem, kom der fornyet interesse for kollektivhuset. De modernistiske tanker om byggeriets sociale målsætninger satte en ny dagsorden for at indtænke praktiske løsninger i boliger, hvilket netop var kollektivhusets grundide, og kollektivhuset var på en måde "funktionalismens flagskib", i hvert fald i teorien.[646] Udover i Rusland vandt kollektivhuset ikke særlig stor udbredelse, heller ikke i Danmark, men der findes forskellige projekter, der i større eller mindre grad lægger sig op ad ideologien om fællesdrift. En af de mest kendte og gennemførte var Klintegården i Århus, tegnet og projekteret af ingeniøren Ove Christensen. Klintegården var et prestigeprojekt og stod færdigt i 1937 med boliger af forskellig størrelse og 30 etværelses lejligheder reserveret til studerende ved Århus Universitet. Klintegården afveg fra almindeligt boligbyggeri ved "at tilføre de enkelte Lejligheder en Del Kollektive Goder, samt yde Lejerne en Service, der kan være en lettelse for dem i det Daglige Liv. Til Gratis Afbenyttelse er saaledes indrettet en fuldt monteret Spisestue med Service, tilhørende Kabinet og fuldt udstyret Køkken."[647] Endvidere var til bebyggelsen tilknyttet en pension, hvor man kun-

646 Langkilde 1970, s. 29.

647 Mogens Brandt Poulsen: "Klintegaarden", *Architectura*, 2005, s. 26. Citatet stammer fra en artikel i tidsskriftet *Byggeforum* i 1938.

ne spise eller få mad bragt til lejlighederne, ligesom der var hushjælp til rådighed for lejerne. Der var også børnehave, gæsteværelser, billardsaloner og garager. Det var efter Christensens ord ikke hensigten "at skabe et kollektivt Boligkompleks. Dertil er Tiden endnu ikke moden, i hvert fald ikke i Provinsen – men at give Lejerne mere Albuerum som Erstatning for den forholdsvis ringe Plads, der er i moderne Lejligheder, og yde dem en Hjælp i det daglige, naar det tiltrænges."[648] Klintegården havde lejligheder til forskellige familietyper, også enligtstillede, men projektet var meget elitært og ikke for almindeligt boligsøgende. I romanen *De nøgne træer* af Tage Skou Hansen hedder det: "Det var, hele vejen op, borgerskabets kostbareste, nygifte døtre og mest forkælede svigersønner…"[649]

Med den i forvejen dårlige økonomi i 1930'erne var kollektivhuse ikke en farbar vej, da der var for få mennesker, som havde økonomisk råderum til at betale indskud i det nybyggede og derudover en husleje, der både kunne finansiere lån og drift af det fælles. Men i 1950'erne, hvor både samfunds- og privatøkonomien så bedre ud, kom der igen interesse for kollektivhuset. Nu var fokus udelukkende på det praktiske aspekt af stordrift og potentialet i at rationalisere husarbejdet, for danske kvinder kom i stigende grad på arbejdsmarkedet. Ikke kun i Danmark men i store dele af den vestlige verden, betød kvindernes tilstrømning til arbejdsmarkedet, at hjemmesfæren, der igennem nogle årtier havde været fuldtidsbetjent af en husmor, nu fik mindre arbejdstid og opmærksomhed, hvorfor stordriftsfordele var attraktive. Hvor der ikke tidligere havde været stor interesse fra politisk og offentligt hold, nedsatte Boligministeriet i 1949 en kommission, der skulle undersøge, hvordan den udearbejdende kvindes husarbejde kunne lettes. Betænkningen fra 1954 betitlet *Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde* var en omfangsrig analyse af, hvordan arbejdet i hjemmet kunne rationaliseres, og er meget tidstypisk med studier af bevægelsesmønstre i køkkenet, skabenes placering, metoder til tøjvask etc. Den statslige interesse for, hvordan fællesanlæggene kunne gavne, kom altså først, da kernefamilien og dens velfærd var 'truet' af kvindernes øjensynlige tiltrækning mod arbejdsmarkedet.

1950'ernes største kollektivhusprojekt var Carlsro i Rødovre med 800 boliger.[650] Det var mere en by end et hus, med tilhørende funktioner som børnein-

---

[648] Poulsen 2005, s. 27. Ligeledes et citat, der stammer fra *Byggeforum*.

[649] Her citeret fra Poulsen 2005, s. 29.

[650] Andre store projekter var Høje Søborg (1951), Toftegården i Vejle (1953), kollektivhusene i Bellahøj (1953).

stitution, tandlæge, indkøbsmuligheder etc. På den måde minder det om den centerdannelse, der var et centralt element i byggerierne langs Køge Bugt i 1960'erne. Der var også tilknyttet en beboerrestaurant, hvor man gennem lejekontrakten var forpligtet til at aftage fem måltider pr. måned. For nogle mennesker var det en stor fordel, og også nogle af dem, der var skeptiske ved indflytningen, blev efterhånden glade for ordningen, men flertallet var negative og følte, at det var en tvang at aftage måltiderne. I 1970 blev der oprettet en afdelingsbestyrelse, som gav beboerne større indflydelse, og på en heftig generalforsamling i 1972 blev restaurantens fortsatte drift sendt til urafstemning blandt beboerne, og nedstemt med 1162 stemmer imod og kun 24 stemmer for.[651] Årsagen til den negative attitude var, at restauranten havde underskud og belastede økonomien, hvilket gik ud over huslejen. Det var rentabelt og en god ide i 1950'erne, hvor de ekstra udgifter til arbejdskraft kunne opvejes af fordelene ved storindkøb af mad, men efterhånden som nye butiksformer kom frem, kunne husmødre købe varer ind til samme pris som restauranter, og husmødrenes arbejdskraft var gratis, hvorfor deres fødevareproduktion blev billigere. Det blev dermed dyrere at spise ude end hjemme, og hvis en familie skulle ud og spise, kunne den gøre det andre steder end i eget boligområde. Et andet problem for ideen om fællesanlæg var, at det var en hjælp med modifikationer, fordi man skulle ud af huset og stå i kø til de forskellige ting. Den økonomiske udgift ved en vaskemaskine blev f.eks. opvejet af fordelene ved, at man ikke skulle bestille tid, købe vaskemønter på et bestemt tidspunkt og gå frem og tilbage med vasketøj til det fælles vaskeri.

For familier fungerede fællesanlæg en kort overgang i historien. På det tidspunkt, hvor man politisk gik aktivt ind i ideen, skete der i løbet af to årtier en revolution i forbrugsvaner. Masseproduktionen af elektriske hjælpemidler og forarbejdede madvarer til husholdningen, og ikke mindst de massive reklamefremstød for begge, betød, at kernefamilien valgte det fælles fra. Den ville som autonom enhed have del i forbrugsfesten med eget fjernsyn, fryser, køleskab og med tiden også bil. For mennesker med specielle forudsætninger fungerede fællesanlæggene imidlertid, og det blev dem, der var i fokus, når velfærdssamfundet fortsat byggede kollegier til unge og kollektivbebyggelser for ældre. Her opgav man alle steder tanken om det fælles måltid og lavede i stedet fælleskøkkener. Enhver der har boet på en kollegiegang med fælleskøkken ved, at det også giver store udfordringer til samlivet at deles om plads og faciliteter.

---

[651] Annette Vasström: "Kollektivbyen Carlsro – en by i byen", 1978, s. 229.

Afslutning

Jeg har i dette kapitel hovedsageligt beskæftiget mig med tiden efter 1945, hvor boligen i højere grad end tidligere blev et politisk interesseområde. Særligt i de første år efter besættelse, hvor der var en tro på, at der kunne komme gang i boligbyggeriet, og man kunne komme den store boligmangel til livs. Optimismen vendte hurtigt, boligmanglen fortsatte, og befolkningen og dens boligbehov, forstået som funktionalitet og mere plads, blev større mens nybyggeriet stagnerede på grund af materialemangel og et stort antal saneringsmodne boliger. Boligmarkedet var ikke frit, og derfor trådte en politisk definition af boligbehov frem og dannede grundlag for en regulering af adgang til boliger. En regulering der på visse områder fortsatte til begyndelsen af 1970'erne. Den politiske diskurs var, at man ikke kunne opfylde alle behov, men måtte prioritere. Prioriteringen skete ud fra en essentialistisk forestilling om kernefamilien som velfærdsstatens vigtigste gruppe og den enhed med størst behov for egen bolig. Selvom staten ikke førte nogen samlet eller aktiv familiepolitik i 1950'erne, mener jeg, at man kan argumentere for, at boligpolitik i høj grad også var familiepolitik.

En af hovedpointerne i min undersøgelse er, at reguleringen af boligmarkedet og prognoserne for fremtidens boligbehov ikke hvilede på nogen form for kvalitativt videnskabeligt grundlag, men var baseret på fremskrivninger af statistisk viden om eksisterende boligforhold; et kvantitativt grundlag som boligministeriet selv anså for at være var tyndt. Fremskrivningerne forudså blandt andet, at kun hver tredje ugifte over 25 år i fremtiden ville have behov for en selvstændig bolig. Det var allerede i samtiden uambitiøst, fordi antallet af ugifte i selvstændige boliger i byerne var voksende, men Boligministeriet fastholdt en tro på, at strukturelle ændringer i ægteskabsmønstret ville reducere antallet af ugifte over 25 år, hvilket ikke i virkeligheden blev tilfældet. Først i 1973 påpegede en offentlig rapport det paradoksale i at forudsætte det som normalt at have egen bolig, men samtidigt at fastholde at en stor del af befolkningen ikke havde behov for en. Jeg har i kapitlet givet eksempler på, hvordan enligtstillede i det 20. århundrede i stigende grad udtrykte et ønske om at få egen bolig, og argumenteret for, at det kan knyttes sammen med modernitet og individets øgede muligheder for at få indflydelse på sin egen tilværelse. I anden halvdel af det 20. århundrede sker der i løbet af nogle årtier en konkret, mærkbar forøgelse af samfundets velstand, der muliggør at efterstræbe, hvad andre har, hvilket skaber et grundlag for utilfredshed med egen situation, fordi den i højere grad spejles i og sammenlignes med andres. Konstruktionen af velfærdsstatens kerne-

familie i 1950'erne og 1960'erne havde både et element af individualisering og nivellering – alle havde ret til at få det godt, men samtidigt være ens.

Mentalitetshistoriske forskydninger er udfordrende at arbejde med historisk, og mit bidrag kan ikke give et entydigt svar på, hvornår enligtstillede, som en større gruppe, begyndte at opleve deres situation som utilfredsstillende. Man kan finde røster, der har ganske modsatrettede synspunkter angående boligmuligheder for enligtstillede både ved begyndelsen og ved slutningen af afhandlingens periode, men min undersøgelse viser, at der i tiden efter 1945 var flere kollektive røster, der argumenterede for urimeligheder og mangler i den eksisterede boligsituation. Her blev diskrepansen mellem boligønsker og boligmuligheder i stigende grad italesat og kom blandt andet til udtryk som manglende lyst til vedvarende at bo sammen med og hos andre. Ønskerne om egen bolig kunne efterkommes for ældre, og som vist var der også i årene lige efter 1945 et fokus på ungdommens boligsituation drevet af angsten for, at en dårlig boligsituation for ungdommen kunne være potentielt destabiliserende for samfundsordenen. Men enligtstillede måtte i høj grad acceptere deres boligsituation, og internaliserede og reproducerede den samfundsskabte diskurs om bolighierarkiet og prioriteringen af familier. Der kan være mange årsager, men nogle af dem er, at lovgivningen knæsatte principperne, og at der blev appelleret til en ikke nærmere defineret samfundsånd og forståelse af, at der altid var nogen, hvis situation var værre end ens egen. Ligesom det stærke billede af kernefamilieidealet fra begyndelsen har demonteret mulig utilfredshed med samfundets prioriteringer og ønsker om en anden dagsorden og en bedre forståelse for forskellige gruppers boligbehov. Holdningen i bøger som *Eva Enspænder* og hos Boligministeriet var klar; den der havde viljen kunne også finde sig en bolig eller finde sig fornuftigt til rette med det, der nu var.

Selvom det faktisk viste sig at netop veldefinerede gruppers, som f.eks. enligtstillede erhvervsaktive kvinders, boligønsker har været nemmest at opfylde, blev de ikke prioriteret. Kollektivtanken og ideen om fællesboliger har eksisteret i tre perioder af det 20. århundrede: som praktisk foranstaltning for afgrænsede grupper af hovedsageligt enligtstillede omkring århundredeskiftet, som en idealforestilling om det praktiske liv for både familier og enligtstillede i den modernistiske arkitektbevægelse i 1930'erne og endelig som en konkret løsning på, hvordan udearbejde kvinder kunne aflastes i deres dobbeltarbejde i 1950'erne og 1960'erne. Fællesboligerne blev aldrig udbredte, og den største samfundsinteresse for dem kom først, da gifte kvinder blev udearbejdende, og der var et behov for løsninger, der kunne lette deres arbejde i hjemmet.

Jeg skrev om begrebet hjem i indledningen til kapitel 8, og præsenterede blandt andet litteraten John Hollanders forestilling om hjem som en række koncentriske cirkler, hvor den mindste enhed var kroppen som hjem for selvet. I undersøgelsen af enligtstilledes opfattelse af forskellige boformer og det udtalte, brændende ønske om at få sit eget spiller begrebet hjem en ganske konkret rolle. Det italesættes som noget, der skal slå en cirkel om den enkelte i forsøget på at klare sig i verden og blive en autonom, selvstændig enhed. Fællesdrift kan muligvis være rationelt og lette den enkeltes arbejde, og mange har i tidens løb også været glade for at bo på pensionat, men fællesboligformen vanskeliggjorde autonomi og dyrkelse af selvvalgte, sociale fællesskaber. De fleste af mine eksempler i kapitlet har været enligtstillede kvinder, der ønskede sig et hjem. Et sted, hvor de kunne opbygge en følelse af ejerskab og hygge, der var personlig og unik og som indehaveren af hjemmet sjældent kunne skabe på lejede værelser, hvor selvbestemmelsen var indskrænket. At skabe et hjem handlede både om at navigere indenfor kvindelige dyder som at vælge pæne gardiner, det rigtige bestik, at indrette sig rationelt, men samtidigt hyggeligt og at holde pænt og rent, men vigtigst af alt, handlede det at få sit eget også om at kunne være social, og invitere gæster og traktere i præsentable rammer, der afspejlede værtens identitet og autonomi som individ.

En af pointerne i den omtalte rapport om enliges boligbehov fra 1973 var, at man i diskussionen om boligbehov skulle vægte det økonomiske og rationelle mindre og det sociale og kulturelle mere. Det ville betyde at definere hjemfølelsen nærmere, for højst sandsynligt at komme frem til det resultat, at enligtstillede i lige så høj grad som ægteviede søgte tryghed og stabilitet i deres tilværelse, og at sådanne følelser netop kunne findes gennem at have egen bolig og at skabe eget hjem. Samfundet anerkendte sammenhængen mellem bolig og metal og social sundhed som en vigtig og absolut sandhed for familier, men altså ikke for enligtstillede. Boligpolitikken blev i høj grad baseret på rationelle forestillinger om menneskers fordeling i den givne boligmasse efter matematiske og statistiske principper, mens individers brug af rum, forståelse af rumlighed og begrebet hjem ikke var områder, der var en del af den politiske diskurs endsige den generelle samfundstænkning. Den slags perspektiver er først kommet ind i boligforskningen langt senere.

10. Konklusion

Afhandlingens problemformulering lyder: "Hvordan har enligtstillede boet i større danske byer i perioden ca. 1880-1960'erne, og hvordan hænger boformen for denne gruppe mennesker sammen med samtidige moderniseringsprocesser som urbanisering og frigørelse fra traditionelle husstandsmønstre? Fokus ligger på en kulturhistorisk undersøgelse af pensionatet, der ses som et mikrokosmos, hvor forskellige urbane perspektiver kan undersøges. De vigtigste er: bolig, fællesskab og følelsen af hjem, urbane job- og karrieremuligheder for mænd og kvinder og adgang til måltider i byen." Problemformuleringen har været styrende for den historie, jeg har skrevet på de foregående 300 sider, og jeg vil i dette afsluttende kapitel fremhæve afhandlingens væsentligste forskningsbidrag og til sidst perspektivere nogle af dem frem til 2010.

Metodisk nytænkning

Et af afhandlingens væsentligste bidrag er at være metodisk nyskabende. Jeg har i vidt omfang benyttet erindringsmateriale indsamlet på forskellige tidspunkter i det 20. og 21. århundrede, og har vist at denne kildetype i samspillet med kildetyper, der har et mere overordnet og strukturelt niveau, kan give nye indsigter i sammenhænge mellem urbanisering, modernitet og velfærd. Brugen af erindringer stiller historikeren over for nogle kildekritiske udfordringer, men jeg har med afhandlingen vist, at erindringer er fuldt ud lødige kilder, der i dette tilfælde har bidraget med individuelle fortællinger om de urbane erfaringer med livet som lejer og på pensionat. Erindringer kan blandt andet fortælle om den periode af livet, hvor man var ugift, arbejdede og på et tidspunkt skulle skabe sit eget hjem, oftest med en ægtefælle. Tilsammen danner erindringerne også en form for kollektivt erindringsspor.[652] Nemlig erindringen om velfærden og refleksionerne over at gå fra én samfundsstruktur til en anden. I erindringerne findes mange små spor til forståelse af, hvordan mennesker reflekterer over udvikling i historien på flere niveauer. Overvejelser omkring forskellen på informanternes forældres, deres egen og deres børns generation og de muligheder, de forskellige har haft i det 19., 20. og 21. århundrede, fylder meget i erindringerne. Den kollektive erindring om velfærdsstaten er overvejende positiv, og når man læser erindringer, hvor informanter typisk fremhæver, at deres børn har

[652] Tankerne er inspireret af Göran Rosenberg, "Mangfoldighed som mulighed", *Lettre internationale,* 15, 2007, s. 34-37.

det materielt langt bedre og har fået flere muligheder, end de selv har haft, forstår man hvorfor. Erindringer kan omvendt også være en kilde til at udfordre den overordnede positive, fremskridtsfortælling om velfærdsstaten. Det har afhandlingen bl.a. gjort ved at sætte fokus på, hvordan velfærdsstatens idealforestilling om kernefamilien betød, at enligtstillede havde en sekundær position på boligmarkedet.

Urban modernitet

I 1880 var Danmark et landbrugsland med knap to millioner indbyggere. Kun lidt over en fjerdedel af befolkningen boede i en by, heraf halvdelen, ca. 270.000, i København. Tre generationer senere, i 1960, var billedet omvendt. Affolkningen af landbruget havde stået på i nogle årtier, landet tjente hovedparten af sine penge på industri og produktion, og lidt mere end 2/3 af befolkningen boede i byer, heraf knap halvdelen i hovedstaden og dens forstæder, der var vokset med en million indbyggere siden 1880. Befolkningsvæksten skyldtes en kombination af faldende dødelighed og øget indvandring fra både Danmark og Sydsverige. Forskere, politikere, højskoleforstandere, præster, kunstnere, arkitekter og almindelige danskere, for bare at nævne nogle, har ytret meninger om urbaniseringens betydning for mennesket og dets relationer. Bekymringer var der nok af, og jeg har i afhandlingen vist, hvordan klassiske bysociologiske analyser af dikotomien land/by gjorde byen til 'problembarn', mens livet på landet er blevet romantiseret. Begge steder var tilværelsen fysisk hård og økonomisk vanskelig for en stor del af danskerne, men byen har i længden vist sig at være en stabil og inspirerende ramme for fremskridt på stort set alle livets områder. Det bevises blandt andet af, at mennesker kontinuerligt har søgt til byen indtil slutningen af 1950'erne, hvor bevægelsen, i hvert fald i hovedstaden, gik fra centrum mod forstæderne og omegnskommunerne, hvor udviklingen nu foregik.

Perioden hvor Danmark blev urbaniseret og industrialiseret har været rammen for den historie om enligtstilledes boformer i byen, som afhandlingen har fortalt. Det historiske faktum, at et stigende antal ugifte kom alene til byen for at skabe sig en tilværelse, er muligvis så banalt, at det er blevet nævnt som en socialhistorisk og demografisk pointe i oversigtsværker, men derudover ikke har fået stor opmærksomhed i dansk historieskrivning. Samme oversigtsværker tolker ofte indvandring ind i økonomisk forklaring, hvor det, der støder mennesker væk fra landområderne (push) er dårlige arbejdsmuligheder og arbejdsvilkår, mens det, der trækker dem til byen (pull) er udsigten til arbejde og bedre muligheder for at skabe sig et liv. Jeg har i afhandlingen vist, at et kulturhisto-

risk perspektiv, der inddrager erindringer, kan åbenbare yderligere forklaringsmuligheder, hvor årsager som f.eks. lyst til at se noget nyt, finde en partner, være der hvor man kan danse og at gå moderne klædt, har spillet en betydelig rolle. Én informant formulerede det som at "trænge til at komme til storbyen", hvilket indikerer, at bylivet per se trak i folk, og urbanisering og indvandring blev en selvforstærkende proces i den forstand, at det var i de større byer de fleste karrieremuligheder fandtes, de mange nye uddannelsesinstitutioner kom til at ligge og der hvor "alle" var, hvorfor det var stedet, hvis man ville handle og gøre noget på eget initiativ. En af afhandlingens pointer er, at ideen om det forestillede urbane skæbnefællesskab og følelsen af, at man var en blandt mange, der kæmpede for at forbedre egne og evt. familiens livsvilkår, har været en drivkraft i det moderne, som de klassiske bysociologer har overset.

Urbanisering og muligheden for at 'prøve lykken' i byen gjorde det legitimt at bryde op fra traditionelle livsmønstre, hvor de fleste mennesker hørte til en husstand og var under en husbonds jurisdiktion. Dette parallelle retssystem er velbeskrevet og fungerede op til de første årtier af det 20. århundrede; særligt for kvinder, hvis første arbejdserfaring ofte var at være tyende. Individets øgede autonomi er en væsentlig del af det moderne og blev i stigende grad italesat – ikke mindst gennem massemedier, hvor magasiner, film og radio har været med til at sprede budskabet om det attraktive urbane liv.

Lejede værelser

Igennem afhandlingens periode er andelen af enligtstillede, der havde selvstændig bolig forøget, men det omfang vi kender i dag, hvor halvdelen af den voksne befolkning bor alene, er en udvikling, der først tog fart fra ca. 1970. I perioden 1880-1960 udgjorde forskellige former for lejede værelser en væsentlig del af den urbane boligmasse, hvilket heller ikke har sat sig spor i den hidtidige historieforskning. En af afhandlingens konklusioner er, at det at bo på lejet værelse er en urban erfaring delt af mange enligtstillede, og en undersøgelse af nogle af disse boformer har været afhandlingens hovedfokus. I amerikansk forskning benyttes begrebet Single Room Occupancy (SRO) som fællesbetegnelse for de mange funktionsbyggede enkeltværelser, der fandtes i amerikanske storbyer. En forsker kalder beboerne af disse værelser for byens avantgarde ud fra den betragtning, at det netop var fleksible, mobile, hårdtarbejdende enligtstillede, der udgjorde rygraden i byens arbejdsliv, og bidrog til, at byen konstant var i bevægelse, hvilket har været en inspirerende tanke for mig. I større danske byer fandtes der ikke på samme måder bygninger med enkeltværelser konstrueret til formålet, men som afhandlingen har vist, var pensionater netop et forsøg på at

tilbyde værelser til en gruppe med bestemte behov. Muligheden for at leje et værelse var et fænomen, der har bidraget til urbaniseringen på i hvert fald to måder. Værelserne gjorde det ganske enkelt muligt for enligtstillede at bo i byen, og de enligtstillede udgjorde en nødvendig økonomisk buffer for familier og andre, der lejede ud og på den måde, i perioder, fik et andet råderum i husholdningsøkonomien, end det ellers var tilfældet. Flere udenlandske forskere har tolket fænomenet logerende og pensionærer positivt set i en økonomisk og til en vis grad socialhistorisk optik. Økonomisk var det ganske givet en win-win situation, men igen kan kulturhistoriske studier baseret på bl.a. erindringsmateriale bidrage med andre vinkler og pege på, at lejeforhold ofte var præget af, om ikke konflikt så i hvert fald, forskellige fortolkninger af grænserne for tilladt og forbudt, og der var mange regler forbundet med at være lejer. Det meste af boligmassen i de store byer havde lejligheder med køkken, mens færre havde toilet, og mange var uden bad. For lejere af værelser hos private var der næsten aldrig adgang til køkken, og hvis der var bad i lejligheden, måtte lejerne ofte ikke benytte det, men var henvist til f.eks. badeanstalter. Jeg har udstukket nogle rammer for, hvordan man blandt andet ved at anlægge et konfliktperspektiv på samlivet i familier og husstande, i stedet for det traditionelle konsensusperspektiv, kan komme hen mod en bedre forståelse af de komplekse samlivsformer byen fordrede/muliggjorde fra anden halvdel af 1800-tallet og frem. Samlivsformer, der i social- og bolighistorie er underforstået som normale og udbredte, men ikke har været særligt grundigt undersøgt.

Pensionater

Jeg har i afhandlingen undersøgt pensionatet som et eksempel på en fællesboligform i den moderne by, og har kaldt det et urbant mikrokosmos, fordi det både afspejlede byens diversitet i funktioner og erhvervs- og studieretninger, ligesom at bo og spise der krævede, at man kunne navigere i forhold til en række fremmede individer, sådan som det også var tilfældet i resten af bylivet. Pensionatets særlige status som værende et privat anliggende mellem de mennesker, der havde aftalt at spise om et sluttet bord, gør det vanskeligt at sige noget præcist om fænomenets udbredelse, men jeg er kommet frem til centrale resultater og har fortalt vigtige kapitler af fænomenets kulturhistorie.

Jeg har vist, at pensionatet var et moderne fænomen, der lagde sig i forlængelse af tidligere tiders tradition for gæstgiveri, men var tilpasset det moderne urbane byliv, hvor flere enligtstillede var lønarbejdere og selv skulle skaffe sig kost og logi. Pensionatet havde sin storhedstid i perioden 1900 til 1950, men fandtes i mindre omfang både i årtierne før og efter. Der var pensionater i alle

danske byer, og også i landdistrikterne i forbindelse med større industrielle anlæg som f.eks. udgravningen af tørv og brunkul. I 1935 var der mindst 1.500 pensionater i Danmark, og en redaktør af et af landets pensionatsblade mente, at der var 5.000, hvis man talte alle husmødre med et lille bierhverv med. Ønskede man samme år at finde et pensionat i København og valgte at slå op i Kraks Vejviser, var der 422 at vælge imellem. Pensionatet var et udbredt fænomen, som mange danskere har stiftet bekendtskab med, hvilket understreges af det store antal henvendelser, jeg fik i forbindelse med min indsamling af erindringer om pensionater. Den typiske pensionær var en ung, ugift mand, der kom fra provinsen for at arbejde eller studere, og pensionatet var hans første bolig i byen. Den type pensionærer var der flest af, men afhandlingen har også beskæftiget sig med andre typer og vist, at hovedvægten var enten unge eller ældre enligtstillede, mens de midaldrende ugifte var færre. Til gengæld boede sidstnævnte længe i pensionaterne, nogle det meste af deres voksenliv.

Afhandlingen har også undersøgt begrebet distinktion i relation til pensionater og fundet, at der var pensionater for alle typer af mennesker, men at det i særlig grad var en boform for borgerskabet/middelstanden. Standen gennemgik i afhandlingens periode en forandring og blev mere differentieret, bl.a. fordi den voksende mængde af funktionærer blev anset som en stand for sig. Netop pensionærer, der var funktionærer eller arbejdede med handel og service var i overtal i pensionaterne, men igennem første halvdel af det 20. århundrede blev pensionaterne mere blandede og fik flere ufaglærte kunder, hvilket jeg har tolket både som et resultat af bedre lønvilkår, men også et udslag af den store boligmangel i årene efter Anden Verdenskrig. Pensionaterne havde også mod slutningen af perioden flere kvinder boende, ligesom pensionater, hvor der boede eller spiste pensionærer af begge køn blev mere almindelige.

Modsat lejede værelser hos private, tilbød pensionatet nogle mere afklarede aftaler om, hvilken service man fik til prisen. Udover kost og logi var det alle aspekter af husligt arbejde undtagen tøjvask, men rengøring, opvarmning i evt. ovne, udskiftning af servantevand, sengeredning etc. var inklusive, og derudover findes der eksempler på at f.eks. vækning, reparation af tøj og skopudsning også kunne inkluderes. Det er en af afhandlingens konklusioner, at netop frigørelsen fra husligt arbejde frigav pensionærernes energi og opmærksomhed til det urbane liv; både i arbejdsmæssig og personlig sammenhæng, hvorfor pensionaterne også var et sted for socialisering, konversation, flirt og møder mellem mennesker, hvoraf nogle møder blev til livsvarigt venskab eller ægteskab. Pensionatet har spillet en væsentlig rolle som et urbant sted, der tilbød nogle trygge rammer for mødet mellem unge mennesker af begge køn i en periode af dan-

markshistorien, hvor normerne for, hvad mænd og kvinder kunne tillade sig i forhold til kæresteri, møder, intimt samvær etc. blev opblødt, men stadig ved afhandlingens slutning var snævre.

Daglige måltider

Pensionatet var pr. definition et sted, hvor man både fik kost og logi, men mange pensionater tilbød kun kost, og spisepensionærerne boede på et lejet værelse ude i byen. At få daglige måltider var en udfordring som enligtstillede skulle finde en løsning på. Der var flere årsager til ikke selv at lave mad, og den mest almindelige var manglende adgang til køkkenfaciliteter. Endvidere var husholdning tids- og arbejdskrævende i et omfang som er svært at forstå fra et nutidigt perspektiv, hvor hjemmet er en totalt moderniseret og elektrificeret sfære. For mange mennesker var pensionatet en perfekt løsning på problemerne med madlavning og husholdning, og endda til en konkurrencedygtig pris. Her kunne man, efter forudgående aftale, på bestemte tidspunkter hver dag komme og spise, hvad de fleste, der har smagt den, betegner som, god borgerlig mad. I nogle pensionater var det også muligt at hente mad i dertil indrettede spande, og på den måde var pensionatet en tidlig form for take-away.

Pensionatet var ikke den eneste udbyder af måltider på det urbane marked. Et af tegnene på urban modernitet, som afhandlingen fremhæver, er at måltidet midt på dagen blev tilpasset den reducerede arbejdstid og dermed også reducerede frokostpause, hvorfor løsninger der kunne foregå væk fra boligen, og i stedet på arbejdspladsen, i nærheden af arbejdspladsen, på gaden og på farten blev populære. Jeg har i afhandlingen undersøgt forskellige typer af muligheder for at købe et varmt eller koldt måltid og kan konkludere, at der i stigende grad var mulighed for at komme ind fra gaden og spise måltider i f.eks. cafeer, restauranter og folkekøkkener. Arbejdspladser med tilknyttede marketenderier og kantiner blev mere udbredte, ligesom madpakken, med muligheden for at lægge eller smøre billigt, industrielt fremstillet pålæg på brødet, blev mere populær, og de fleste enligtstillede købte den færdiglavet. Behovet for at købe måltider blev synligt i gadebilledet, hvor vogne der solgte forskellige lette måltider som pølser, wienerbrød, smørrebrød og serverede kaffe og mælk dukkede op fra århundredeskiftet og frem. Selvom pensionatet serverede mad i private rammer, der mimede hjemmet og familien, kan pensionatets udbud af mad sættes ind i en mere overordnet kontekst, hvor tendensen var, at mad og muligheden for at købe hurtige måltider fyldte mere i det offentlige rum op gennem det 20. århundrede.

Hjem eller forretning – pensionatets paradoks

Det var kvinder, der drev de danske pensionater. Hovedparten af dem var enligtstillede, enten enker eller ugifte, og flere af dem havde børn. De havde åbnet pensionat af forskellige årsager, der gik fra et nødvendigt forsøg på at løse en vanskelig økonomisk situation til at have sparet penge op ved at holde hus og lave mad hos andre og nu åbne et pensionat for at kombinere egen forretning og husstand. Fælles var, at kvinderne skabte en forretning ud af deres husmoderlige evner. Pensionatet lå typisk i en lejlighed eller en villa, og det var lovbestemt, at serveringen omkring sluttet bord var et privat anliggende, men samtidigt var pensionatet en forretning. For mange kvinder var det ganske uproblematisk, fordi de ikke anså det at servere ekstra mad som noget erhverv, men som udvidet husholdning og en ekstra indtægt, der sikrede dem et hjem. For andre der drev store, professionelle pensionater, var det et paradoks, fordi de ønskede samfundsmæssig anerkendelse for det, de lavede. Deres problem var, at selvom hjemmegående kvinder bidrog med indtjening og generelt gavnede samfundet med det huslige arbejde, var det ikke anerkendt som erhverv på lige fod med andre erhverv. Pensionatet lå altså i en gråzone og var på en gang privat og offentligt, fordi det gjorde hjemmet til en forretning og forsøgte at gøre forretningen til et hjem. Min analyse af fænomenet har bidraget til at problematisere den rigide opdeling/dikotomi, der ofte er blevet anlagt mellem de to sfærer offentligt og privat. Jeg har vist, at pensionatsværtinder i første halvdel af det 20. århundrede har givet et ikke uvæsentligt bidrag til at huse og bespise en del af befolkningen, og kan konkludere, at pensionaterne var populære, men havde svært ved at blive anerkendt som virksomheder, fordi de med placeringen i privatsfæren blev 'ramt' af samfundets generelle manglende anerkendelse af husligt arbejde. Det hænger sammen med essentialistiske forestillinger om køn, der forudsatte at kvinder som noget naturgivent gav service og omsorg til dem (mænd), der havde brug for det. I et kritisk perspektiv kan pensionatet også tolkes som et sted, hvor værtinder sørgede for, at mænd i perioden mellem en mor og en hustru/husmor fik samme forventede service i et omfang, der frigav tid og kræfter til, at mænd kunne pleje deres job og karrierer og derved cementere samfundspositioner, der i forvejen lå langt over kvinders både magtmæssigt og økonomisk.

I afhandlingens titel stiller jeg spørgsmålet om, hvorvidt pensionatet kunne være et hjem i byen. Svaret er både ja og nej. Ja, fordi nogle pensionærer rent faktisk anså pensionatet for at være deres hjem, hvad det derfor også individuelt betragtet må siges at være. Nej, fordi hovedparten af pensionærer benyttede pensionatet, som det jeg har kaldt 'noget længerevarende midlertidigt'. Pensio-

natet var for flertallet en overgangsboligform mellem det hjem, man oprindeligt kom fra, og det hjem man selv skulle skabe med en ægtefælle. I den definition og forståelse af hjem sættes det lig familie og er mere end samlivskonstruktion end et konkret sted, selvom min analyse af pensionærers forståelse af hjem også har vist, at det kunne være defineret som et sted, man selv bestemmer over, deraf det brændende ønske om at få egen lejlighed.

Indehaverne af pensionaterne forsøgte at gøre dem hjemlige både ved fysisk at indrette dem hyggeligt og at have faste spisetider, hvilket både var en praktisk foranstaltning og en efterligning af det familiære måltid omkring et sluttet bord. Pensionatet var også et hjem på den måde, at det blev iscenesat som et sted, der stod i kontrast til det travle storbyliv. Et sted, der var præget af roligh ed og regelmæssighed, hvile og hygge. Jeg har endvidere givet eksempler på, at begreberne hjem og familie blev brugt som semantiske omformninger af virkeligheden, og ved at italesætte pensionatet som noget, der lignede disse sfærer kunne man skjule, at det var markedsrelateret og tog penge for serviceydelser samfundet netop forventede, at husmødre skulle give gratis.

Hvorfor lukkede pensionaterne, når de nu var et godt og populært koncept? Afhandlingen har givet forskellige bud, som kort kan opsummeres i tre årsagskategorier. 1) Årsager, der hang sammen med konkurrencen på markedet for måltider, dels fra andre producenter og dels fra selvbetjeningsbutikker, der medførte en reduceret pris på og en lettere adgang til dagligvarer, hvilket gjorde at flere kunne lave mad billigere derhjemme. Det hang igen sammen med, at flere fik køkkenadgang eller små, billige el-kogeplader, der gjorde, at de kunne holde sig selv med kost. Omgangen med fødevarer krævede også i stigende grad uddannelse og certificering, ligesom den var underlagt kontrol – alt sammen noget som de ældre værtinder ikke magtede at følge med i. 2) Årsager der hang sammen med, at samfundets boligmasse blev forøget og fornyet, hvorfor der også blev bedre muligheder for, at enligtstillede kun få etværelseslejligheder og værelser med adgang til køkken, ligesom velfærdsstaten i stigende omfang byggede boliger til nogle af de grupper, der før havde tyet til pensionatet; studerende og ældre. 3) Årsager der hang sammen med, at pensionatet i 1960'erne var blevet et forældet fænomen. Det var ikke længere særligt attraktivt for hverken kvinder at åbne et pensionat eller for pensionærer at spise der. Ligesom det har haft betydning, at enligtstillede kvinder med børn blev omfattet af den universelle velfærdsstats fokus på at tage sig af borgere, der havde vanskeligheder ved at klare sig. Det kan ikke siges at være en direkte årsag, men ovenstående hænger også sammen med diskrepansen mellem familieidealet i 1950'erne og den praktiske virkelighed, hvor et stigende antal kvinder var utilfredse med deres

husmoderrolle, og de høje forventninger samfundet havde, til den service de skulle udøve. Utilfredsheden blev forstærket i 1960'erne og 1970'erne, hvor flertallet af kvinder levede et liv med dobbeltarbejde, og ganske givet selv reproducerede forestillingerne om, at det huslige arbejde var deres opgave. Men samtidigt var der røster, som forkastede billedet af den traditionelle, servicerende kvinde. Der var stadig kvinder, som drev pensionat i 1960'erne og 1970'erne, men de blev hastigt færre. Det huslige arbejde var allerede fra 1930'erne i faldende kurs som karrieremulighed, og i 1960'erne havde unge kvinder flere jobmuligheder og muligheder for at og skabe et selvstændigt liv end nogen tidligere generation, hvorfor det ufaglærte job som pensionatsværtinde var uattraktivt.

Boligbehov, boligønsker og boligmuligheder

Ved begyndelsen af afhandlingens periode forventede mennesker, der kom til byen, og som ikke skulle bo hos en arbejdsgiver, at de skulle bo på et lejet, ofte usselt, værelse, eller på et pensionat, hvis økonomien rakte. Der var ikke så mange andre muligheder. Ved afslutningen af afhandlingens periode var der stadig ikke en verden af muligheder, men boligudbuddet var blevet mere komplekst end tidligere, og landet stod ved indgangen til det største byggeboom i historien. Det fik drømme om egen bolig og mere albuerum til at blomstre op, og for mange mennesker blev drømmene til virkelighed, men for enligtstillede skete det ikke i afhandlingens periode.

Afhandlingen har vist, at der var mangel på boliger i hele perioden, og i nogle årtier værre end andre. Fra at være et rent markedsstyret område blev boligen i løbet af første halvdel af 1900-tallet et punkt på alle partiers program. Strukturelle forhindringer og manglende politisk vilje stod i vejen for at bygge boliger til alle, boligmarkedet var ikke frit og en politisk definition af boligbehov trådte frem, hvilket betød en prioritering af, hvem der skulle have boliger. Samfundets generelle normative hierarki og det intense fokus på kernefamilier, særligt i årtierne efter 1945, betød, at familier med børn stod forrest i boligkøen, mens enligtstillede stod bagerst. Det er tankevækkende, at et område så vigtigt som boligpolitik først i 1970'erne begyndte at have opmærksomhed på diskrepansen mellem boligønsker og boligmuligheder. Jeg har vist, at beregningerne af boligbehov indtil da foregik på baggrund af statistik og fremskrivninger, der lå fjernt fra virkeligheden, og at embedsvældets forestillinger om enligtstilledes boligønsker og boligbehov var ude af trit med virkeligheden. Jeg har vist, hvordan anvisningspolitikken overfor enligtstillede var så restriktiv, at det indtil 1957 var umuligt for ugifte under 50 år at blive godkendt til en lejlighed i hovedstadsom-

rådet, og jeg har givet eksempler på, hvordan boligpolitikken var et redskab til social kontrol. Med SBI-rapporten fra 1973 om enligtstilledes boligforhold kom der videnskabeligt fokus på problematikker i boligfordelingen, men mens velfærdsstaten i vid udstrækning har sørget for boliger til enlige ældre og ugifte unge, har boligbehovet hos den stadigt voksende gruppe af enligtstillede over 25 år ikke har været særskilt diskuteret eller adresseret. Økonomisk velstand og en boligmasse, der, særligt i hovedstaden, består af mange mindre lejligheder har gjort, at flere enligtstillede har fået mulighed for at bo alene. I 2008 indledte Center for Bolig og Velfærd forskningsprojektet "Singlernes boligbehov", der som navnet fortæller sætter fokus på den store gruppe af befolkningen, der bor alene, og som vi i nutiden kategoriserer som singler. Det er en broget masse, der har forskellige behov og forskellige økonomiske forudsætninger, sådan som det også har været tilfældet i afhandlingens periode. Dermed stiller singlerne forskellige krav og har forskellige ønsker til deres bolig, hvilket jeg har argumenteret for er et væsentligt tegn på den moderne udvikling i det 20. århundrede. Meningen med singleprojektet er at komme med forslag til boligpolitiske, planmæssige og arkitektoniske strategier i forhold til singlernes boligbehov.[653] En af de store forandringer igennem det seneste århundrede er altså, at den store gruppe af enligtstillede, der igennem hele perioden har befundet sig i byen er gået fra at skulle tilpasse sig andres liv på lejede værelser til, at det i højere grad er byen og boligpolitikken, der skal tilpasse sig singlernes boligbehov i anerkendelsen af, at de er en væsentlig del af det urbane liv. Med italesættelsen af vigtigheden af at tiltrække og fastholde 'den kreative klasse', har byerne også fået øjenene op for singlers rolle som 'firstmovers', avant garde og en væsentlig faktor i både den økonomiske, den sociale og den kulturelle urbane kapital.

[653] Projektet er afsluttet, men den endelige rapport var desværre ikke færdig ved aflevering af afhandlingen, men interesserede kan følge med på www.bovel.dk/singler-boligbehov.

Litteraturliste

Arkivmateriale

Byhistorisk Arkiv, Esbjerg (BAE):
Boliganvisningsudvalget. 1.-6. protokol. Derudover 13 uregistrerede og unummererede kasser med arkivalier.

Dansk Data Arkiv (DDA):
Folketællinger fra Dansk Demografisk Database nr. 8, 2006. nr. A4181. (DVD)

Dansk Folkemindesamling (DAF):
1944/71. 1984/84-1a Christine Reimers Pensionatsvirksomhed I. Blandet. Deponeret til Nordfyns Museer, Bogense.
1944/71. 1984/84-1a. Christine Reimers Pensionatsvirksomhed III. Cap Horn. Gæstebog. Mad m.m. Deponeret til Nordfyns Museer, Bogense.

Erhvervsarkivet (EA):
A/S Daells Varehus: 1934-1946. Anbefalinger udskrevet af Daells Varehus, 1928-1945. Personalekort.

Kvindernes Boligselskab (KVIB):
Ikke registreret privatarkiv, der kan ses ved henvendelse til administrator af bygningen på Østerbrogade 85, 2100 København Ø.

Københavns Stadsarkiv (KS):
Pensionisterindringer 1969.
Prisudvalgets arkiv, Pensionatsjournalsager, nr. 5000-5596 (1944-1952).

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):
Ribe Amts Prisudvalg, (læg om pensionater).
Viborg Amts Prisudvalg, Indberetning fra priskontrollørerne 1941-43.
Ålborg Amt, Prisudvalget, I fælleskoncept, Alm. Pensionater, PII.
Ålborg Amt, Prisudvalget, pensionater, B3, 8301.
Århus Amt, Prisudvalget. 1939-1951, klagesager, K1.
Århus Amt, Prisudvalget, 1939-1951, sager til journal A, 1945-51, A153 og A121.
Århus Amt, Prisudvalget, 1939-1951, sager til journal A, 1945-51, A199.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm (LAS):
Københavns Politi, 3. inspektorat, afd. A, Protokol vedr. tilsyn med logishuse og herberger 1863-1932.
Københavns Politi 3. inspektorat, afd. B, Annonceprotokol 1907-1908 og 1915-1920.

Mette Tapdrup Mortensens pensionatssamling (MTM):
Jour. nr. 0108-b til 0908-b, 1008-a til 2508-a, 2708-c til 3108-c, 3208-a til 4208-a, 4308-c, 4408-a, 4508-c, 4608-a, 4708-c til 4908-c, 5008-a, 5109-c til 5209-c, 5309-a til 6309-a, 6409-c, 6509-a til 6609-a.
Deponeret hos forfatteren. Kopi forefindes i Den Gamle By, Århus.

Nationalmuseet Etnologiske Undersøgelser (NEU):
Jour nr. 36.907, nr. 36.919, nr. 37.273, nr. 37.277, nr. 37.326, nr. 37.348, nr. 37.352 (fortsættes i nr. 37.394, 37.440 og 37.454), nr. 37.359, nr. 37.372 (fortsættes i nr. 37.952), nr. 37.377, nr. 37.422, nr. 37.431, nr. 37.449, nr. 37.464, nr. 38.033, nr. 38.366, nr. 38.374, nr. 39.167, nr. 39.200, nr. 39.259, nr. 39.283, nr. 41.246.

Nationalmuseet Industri-, Håndværker-, og Arbejdererindringer (NIHA):
Arbejdsmænd 2, nr. 0159. Arbejdsmænd 7, nr. 363. Arbejdsmænd 10, nr. 160. Arbejdsmænd 12, nr. 0121. Bogtrykker 6, nr. 2398. Bryggeriarbejdere 1, nr. 1177, nr. 1323. Gartnere 4, nr. 2319. Gartnere 5, nr. 2351. Husvæsen 1, nr. 673, Husvæsen 5, nr. 781, nr. 784, Husvæsen 7, nr. 1666. Kedel- og maskinpasser 1, nr. 2305. Malere 3, nr. 1207. Malere 10, nr. 1223. Smede 7, nr. 0493, Smede 8, nr. 507. Smede 17, nr. 0071. Syerske 3, nr. 1468, nr. 1568, nr. 1571, nr. 1597, nr. 1631, nr. 1660, nr. 1882.

Rigsarkivet (RA):
Danmarks Statistik. Erhvervstælling 1935. Detailhandel 76b-76d. Hele landet mm. 28. maj.
Danmarks Statistik. Erhvervstælling 1948. 315. I øvrigt herunder marketenderier I-III.
Danmarks Statistik, Folketællingen 1950, København og Frederiksberg, pk. 351-355, Frederiksborggade.
Danmarks Statistik, Folketællingen 1950, Ålborg, pr. 3229, Ålborg Samsøgade 28 – Ålborg Sankelmarksvej.

Danske Kvinders Nationalråd 1930-1963. Materiale vedr. offentlige møder. Boligmødet "Bo Bedre" 1958.
Indenrigsministeriet, Pensionatsudvalget. Mødeprotokol og div. sager.
Landsforeningen for Danske Erhvervskvinders Klub. Forhandlingsprotokol 1948-1977.
Signe Holmers Privatarkiv.

Litteratur og trykte kilder

"63. Lov om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke", *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939.*
"88. Beværterlov", *Aarbog for Rigsdagssamlingen*, 1957/1958.
Aarbog for Rigsdagssamlingen 1929/1930.
Aarbog for Rigsdagssamlingen 1938/1939.
Aarbog for Universitetet m.m. 1915-1920 IV.
Adamsen, Th. (red.) 1937-38: *Hotelværter og Restauratører. Bind I og bind II* København.
Alkjær, Ejler 1954: "Den nye erhvervstælling – hvad er den værd?", *Det Danske Marked,* nr. 13, 15-24.
Andersen, Selmi 1994: "Erindringer fra Amager", *Historiske meddelelser om København*, 189-219.
Arbejdernes Marketenderier hos Burmeister og Wain, Refshaleøen gennem 25 år. 1 Januar 1925 til 1. Januar 1949. København: Bog- og Papirhandelen "Fremad". 1949.
Arffmann, Birgitte 2003: "Grundtvigianere og missionsfolk i Vejle", *Vejlebogen. Årbog for byhistorisk selskab for Vejle,* 45-54.
Árnason, Susanne Oddsson 1996: "Den regulerede jungle. Mogens Klitgaards *Der sidder en Mand i en Sporvogn* og *Elly Petersen*". I Marianne Barlyng og Søren Schou (red.), *Københavnerromaner.* København: Borgen, 247-63.
Auken, Kirsten (et al.) 1962: *Familien lever. En familieundersøgelse*. København: G.E.C. Gad.
Bach, Ingeborg, Inger Marie Dyrberg og Mette Ringsted 1984: "Fra tjenestepige til lønarbejder 1900-1915". I Anne Margrete Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.), *Kvindfolk: en danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 2. 1900-1980.* København: Gyldendal, 25-41.
Bang, Herman 2006: *Vekslende Themaer, bind 1.* København: C.A. Reitzel.
Baskerville, Peter 2001: "Familiar Strangers", *Social Science History,* vol. 25. nr. 3, 321-346.

Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60. 1966. København: Det Statistiske Department.

"Beretningen om Varde Højskolehjem i 100 år", *Vestkysten*, 7. maj 1985.

Berg, Anne Margrethe 1984: "Telefonister". I Anne Margrete Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red,), *Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 2, 1900-1980.* København: Gyldendal, 57-73.

Berman, Marshall (1982) 1995: *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. London og New York: Verso.

Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet den 12te Marts 1920 nedsatte Udvalg til at fremkomme med Forslag til Fastsættelse af Regler for Regulering af Lejeforhold, i hvilke der ydes fuld Kost (Hoteller, Pensionater o.l.)., 1920

Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold I. 1947. København: Schultz.

Biering, Karsten 2005: "Kaffebaren. Et stykke dansk arbejderkultur på retur", *Folk og Kultur,* 21-35.

Boje, Per og Henning Nielsen 1985: *Moderne tider: Odense 1868-1914.* Odense: Odense Kommune.

Bokkenheuser, Knud 1933: *Og Aarene svandt. Minder fra min Ungdom og Manddom*. København: August Olsens Forlag.

Boliger for Ungdommen. Betænkning angaaende Ungdommens Boligforhold II. 1949. København: Schultz.

Boligtilsyn og sanering: betænkning afgivet af den af boligministeriet den 22. oktober 1949 nedsatte kommission. Bind 1 og bind 2. 1957. København: Statens Trykningskontor.

"Boligtællingen 1955", *Statistiske meddelelser*, 4. R, 170, 1958/59, s. 90-92.

Bourdieu, Pierre (1979) 1995: *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: Pax Forlag A/S.

Bourdieu, Pierre (1979) 2002: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.

Braad, Karen B. (et al.) 2005: *– For at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder.* Helsinge: Selskabet for skole- og uddannelseshistorie og Syd danskUniversitetsforlag.

Bramsnæs, C.V. 1920: "Boligkommissionen af 1918", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 3, rk. 28, 296-302.

Bro, Henning 2005: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund, 1850-1930. Bind 1 og bind 2.* København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

---. 2006: "Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat", *Arbejderhistorie,* nr. 4, 33-58.

---. 2006: "Boligpolitikkens historie. Et upåagtet forskningsområde", *Historisk Tidsskrift,* nr. 2, 586-614.

---. 2008: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*. København: Multivers.

Bruun-Rasmussen, Knud 1955: *Kvinde og mand i dagens lys.* København: Nyt Nordisk Forlag.

B.T, 7., 9., 10., 11., 12. og 14. november 1922.

Bühlmann, Rene og Stig Püschl 1992: *Madpakken: træk af spisevanernes historie.* København: Fremad.

Bøggild-Andersen, H. O. og Edward C J. Wolf 1950: *Fra Fortidshytte til Nutidshjem: Boligen og Boligens Indretning gennem Tiderne.* København: AOF's Bogkreds.

Bønnelycke, Emil 1918: *Asfaltens Sange. Prosafragmenter.* København: Nordiske Forfatteres Forlag.

Charlton, Thomas L., Lois E. Myers og Rebecca Sharpless 2006: *Handbook of Oral History.* Lanham: Altamira Press.

Christensen, Hilda Rømer 1995: *Mellem backfische og pæne piger: Køn og kultur i KFUK 1880-1940.* København: Museum Tusculanum.

Christensen, Lars K. 1995: "Mål og midler i arbejdslivshistorien", *Arbejderhistorie,* nr. 1, 3-13.

Christensen, Lars K., Søren Kolstrup, Anette Eklund Hansen og Niels Finn Christiansen 2007: *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000.* København: SFAH.

Christensen, Søren Bitsch (red.) 2007: *Den Moderne by.* Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Christensen, Søren Bitsch og Mette Ladegaard Thøgersen 2007: "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000 – historie og historiografi". I Søren Bitsch Christensen (red.), *Den moderne by.* Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 11-120.

Christensen, Søren Bitsch og Jørgen Mikkelsen 2008: "Byhistorie – en markedsplads for forskere", *Historie,* nr. 1, 122-129.

Christiansen, Palle Ove 2004: "En kulturinstitutions plads i samfundet. Om Dansk Folkemindesamlings forhold til arkivmaterialet, formidlingen, forskningen og sin egen samtid gennem 100 År", *Fortid og Nutid,* nr. 4, 21-41.

---. 2007: "Kulturhistoriens genkomst", *Historisk Tidsskrift,* 107,1, 207-236.

Christoffersen, Mogens Nygaard 2004: *Familiens udvikling i det 20. århundrede: Demografiske strukturer og processer.* København: SFI.

Chudacoff, Howard P. 1999: *The Age of the Bachelor. Creating an American Subculture.* New Jersey and Oxfordshire: Princeton University Press.

Clara Raphaels Hus: Kvindernes Boligselskab: 1920 – 1. Maj – 1945. 1945.

Crain, Caleb 2009: "Brother, Can You Spare a Room?", *New York Times, Sunday Book Review*, 26. marts.

Cressey, Paul G. 1932: *The Taxi-Dance Hall: A Sociological Study in Commercialized Recreation and City Life.* Chicago: University of Chicago Press.

Coontz, Stephanie 1992: *The Way We Never Were. American Families and the Nostalgia Trap*. New York: BasicBooks.

Curtis-Bennett, Noel 1949: *The Food of the People. Being the History of Industrial Feeding*. London: Faber and Faber.

Dahl, Svend 1942: *Danmarks Kultur ved Aar 1940. Bind 2.* København: Det Danske Forlag.

Dahl, Valborg 1951: *Ungdommen Banker på Døren.* København: Gyldendal.

Dansk Tidsskrift Index (1946-1952).

Dansk Pensionat-Blad. Fredensborg (1929-1932)

Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet 1925, 1925.

Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I 1926, 1927.

Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I 1926, 1927.

Danske Kvinders Velfærd. Beretning om Arbejdet I, 1941.

Davidoff, Leonore 1995a: "*Regarding some 'Old Husbands' Tales':* Public and Private in Feminist History". I Leonore Davidoff, *Worlds between: historical perspectives on gender and class.* New York: Routledge, 226-276.

---. (1979) 1995b: "The Separation of Home and Work? Landladies and Lodgers in Nineteenth- and Twentieth-Century England". I Leonore Davidoff, *Worlds between: historical perspectives on gender and class.* New York: Routledge, 151-179.

Davidoff, Leonore, Megan Doolittle, Janet Fink og Katherine Holden 1999: *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960.* London: Longman.

"De kjøbenhavnske Kommunelærerinders Løn", *Kvinden og Samfundet,* nr. 3, 1889.

Degn, Ole 1991: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug.* København: Rigsarkivet/Gad.

Degn, Ole og Henrik Fode 2008: "Ikke plads til dem alle", *Historie,* nr. 1, 115-121.

Dich, Jørgen S. 1950: "Bør der gennemføres en huslejeudligning ved en gennem skattelettelser kompenseret afgift på ældre ejendomme?", *Socialt Tidsskrift*, nr. 9, s. 237-253.

Douglas, Mary 1991: "The Idea of a Home: A Kind of Space", *Social Research,* vol. 58. nr. 1, 287-307.

Dragsbo, Peter 1989: "Altaner og alrum – danske boligtyper i efterkrigstiden". I Ena Hvidberg, *Boligform og livsstil.* Roskilde: Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, 89-112.

---. 2008: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?: Forstaden har en historie: Plan og boligbyggeri i danske forstadskvarterer 1900-1960.* Haderslev: Dansk Center for Byhistorie og Museum Sønderjylland.

"Drømmen blev opfyldt", *Politiken,* 2. juni 2002, 6. sektion, s. 2.

Duurloo, Ellen (1949) 1958: *Fru Ellermanns Pensionat.* København: Fremad.

Dybvaag, Louise Ottesen 1933: *Hvordan Eva Enspænder indretter sit Hus og Hjem, laver sin Mad o.s.v.* København: Schønberg.

Elias, Norbert (1939) 2009: *The Civilizing Process.* Oxford: Blackwell Publishing.

Elklit, Jørgen 1970: *Folketællingen 1845: Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale:* Aarhus: Akademisk Boghandel.

Engberg, Jens 1990: "Arbejdererindringer som kilder til arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie". I Niels Ole Højstrup Jensen, Gerd Callesen og Anne-Lise Walsted, *Fremad – ad nye veje: bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne.* København: SFAH, 151-169.

Eriksen, Anne 1999: *Historie, minne og myte.* Oslo: Pax Forlag A/S.

"Et hypermoderne Pensionat paa Silkeborgvej", *Herning Folkeblad*, 6. oktober 1936.

"Familieklan puster liv i pensionatet", *Fyens Stiftstidende*, 15. maj 1988.

Fink, Jørgen 2004: "The Middle Class in Denmark 1840-1940". I Tom Ericsson, Jørgen Fink og Jan Eivind Myhre, *The Scandinavian middle classes 1840-1940.* Oslo: Unipub/Oslo Academic Press.

Floris, Lene 1996: "Snot på ærmet. Om erindringsserien Folk Fortæller". I Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weinrich, *Erindringens og glemslens politik.* Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 107-136.

Folketal, areal og klima, 1901-1960. 1964. København: Det Statistiske Departement.

Gaardmand, Arne 1993: *Dansk byplanlægning 1938-1992.* København: Arkitektens Forlag.

Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945, 2002.

Gamber, Wendy 2002: "Tarnished Labor: The Home, the Market, and the Boardinghouse in Antebellum America", *Journal of the Early Republic,* vol. 22, nr. 2, 177-204.

---. 2005: "Away from Home: Middle-Class Boarders in the Nineteenth-Century City", *Journal of Urban History,* vol. 31, nr. 3, 289-305.

---. 2007: *The Boardinghouse in Nineteenth-Century America.* Baltimore: John Hopkins University Press.

Gauvreau, Danielle og Sherry Olson 2008: "An Unusual Residential Pattern? Solitary Households in Montreal, 1881-1901." Paper Presented at the Seventh European Social Science Historian Conference in Lisbon.

Geertsen, Kirsten 1990: *Dannet ung pige Søges. Kvinder paa kontor 1900-1940.* København: Akademisk Forlag.

Gejl, Ib 1977: "Uden hus og hjem". I Vagn Dybdahl (red.), *Hus og hjem i Århus.* Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 64-85.

Gottschalk, Georg 2006: "Fortidens og fremtidens boliger for ældre", *Arkitekten*, 108 (3), 41-46.

Gram-Hanssen, Kirsten og Claus Bech-Danielsen 2007: "Skilsmisse og bolig: Hvor flytter hjemfølelsen hen?", *Dansk Sociologi,* vol. 18, nr. 4, 49-68.

Grane, Leif og Kai Hørby (red) 1993: *Københavns Universitet 1479-1979*, *bind II, Almindelig historie 1788-1936*. København: Københavns Universitet.

Graugaard, Esben og Bent T. Holm 2007: "Højskoleforeningen og dens "hjem" i Skolegade". www.lokalhistorisk-arkiv.dk/artikler/hoejskole/index.html

Groth, Paul 1994: *Living Downtown. The History of Residential Hotels in the United States.* Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Gunn, Simon 2006: *History and Cultural Theory.* Harlow: Longman.

Gunn, Thomas Butler 1857: *The physiology of New York boarding-houses.*

Hajnal, John 1953: "The Marriage Boom", *Population Index,* vol. 19, nr. 2, 80-101.

---. 1965: "European Marriage Patterns in Perspective". I D. V. Glass og D. E. C. Eversley, *Population in history: Essays in historical demomography.* London: Edward Arnold, 101-143.

Gøbel, Erik 2005: "Køges befolkning omkring 1900", *Køge Studier: Årsskrift for Lokalarkiverne i Køge Kommune,* 21-47.

Hansen, Else og Leon Jespersen (red.) 2009: *Samfundsplanlægning i 1950'erne. Tradition eller tilløb?* København: Museums Tusculanums Forlag.

Hansen, Erik 1997: "KFUM-Pensionat i Ikast", *Egnsbogen: Bording/Engesvang/Ikast*, 22-28.

Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen (1982) 1984: *Dansk Socialhistorie. 1914-39: Sociale Brydninger.* København: Gyldendal.

---. (1982) 1984: *Dansk Socialhistorie. 1940-83: Velfærdsstaten.* København: Gyldendal.

Hareven, Tamara K. 2000: "The History of the Family and the Complexity of Social Change". I Tamara K. Hareven, *Families, History, and Social Change. Life Course and Cross-Cultural Perspectives.* Boulder: Westview Press, 3-30.

Harney, Robert F. 1978: "Boarding and Belonging: Thoughts on Sojourner Institutions", *Urban History Review/Revue d'Histoire Urbaine,* vol. 7, nr. 2, 8-37.

Harris, Richard 1992: "The End Justified the Means: Boarding and Rooming in a City of Homes, 1890-1951", *Journal of Social History,* vol. 26. nr. 2, 331-358.

---. 1994: "The Flexible House: The Housing Backlog and the Persistence of Lodging, 1891-1951", *Social Science History,* vol. 18. nr. 1, 31-53.

Harrits, Kirsten Folke 2002: *Så mange beretninger. Så mange spørgsmål: Arbejderes livshistoriske fortællinger som læreproces.* Århus: Husets Forlag.

Harrits, Kirsten Folke og Ditte Scharnberg 1990: "Fortællerens spor. Om arbejdererindringer og deres særegenhed". I Niels Ole Højstrup Jensen, Gerd Callesen og Anne-Lise Walsted, *Fremad – ad nye veje: bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne.* København: SFAH, 139-150.

---. 2001: *Ind i faget: Sygeplejersker fortæller.* Århus: Husets Forlag.

Hayén, Mats 2007: *Stadens puls: En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830.* Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Heiberg, Edvard 1935: *2 Vær. straks.* København: Mondes Forlag A/S.

Heinberg, Aage 1964: "Danske hoteller, restauranter, kroer og gæstgiverier gennem tiderne". I Roberto Weile, *Danske værter: ledere af kendte hoteller, restauranter, moteller og kroer i Danmark.* World Pictures Corporation, 11-53.

Hellesund, Tone 2002: *Den norske peppermø: Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet.* Bergen: Universitetet i Bergen.

---. 2003: *Kapitler fra singellivets historie.* Oslo: Universitetsforlaget.

Henningsen, Peter 2007: "Plads til dem alle: Forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie", *Historie,* nr. 2, 55-88.

Henningsen, Peter og Palle Ove Christiansen 2001: "Store og små historier", *Fortid og Nutid,* nr. 1, 57-70.

Higgs, Robert 1971: "Race, Skills and Earnings: American Immigrants in 1909", *The Journal of Economic History*, vol. 31, nr. 2, 420-428.

Hohenberg, Paul M. og Lynn Hollen Lees 1995: *The Making of Urban Europe 1000-1994.* Cambridge: Harvard University Press.

Holden, Katherine 2007: *The Shadow of Marriage: Singleness in England, 1914-60.* Manchester: Manchester University Press.

Holden, Katherine, Amy Froide og June Hannam 2008: *Winners Or Losers?: Single Women in History 1000-2000.* Oxfordshire: Routledge.

Hollander, John 1991: "It all Depends", *Social Research,* vol. 58, nr. 1, 31-49.

Holm, Børge 2000: *Det blev folkedansen: Fra barndom i Nordvestsjælland til aktiv folkedanseleder i Storkøbenhavn.* Erindringsserien "Folk Fortæller", nr. 41. København: Foreningen Danmarks Folkeminder.

Holm, Lotte (2003) 2005: "Måltidet som socialt fællesskab". I Lotte Holm, *Mad, mennesker og måltider – samfundsvidenskabelige perspektiver.* København: Munksgaard Danmark, 21-35.

Hyldtoft, Ole 1992: "Denmark". I Colin G. Pooley, *Housing strategies in Europe, 1880-1930.* Leicester: Leicester University Press, 40-73.

Højrup, Ole 1985: "Smagsevnen – den gyldne nøgle til mindernes skatkammer", *Kristeligt Dagblad*, 6. april.

Jacobsen, Anette Faye: "En retspluralistisk tolkning af jura og retskultur i Danmark fra slutningen af det 17. til begyndelsen af det 20. århundrede", *Historisk Tidsskrift,* 107,1, 2007, 74 -102.

Jacobsen, Bo 2009: "Knyt hånden, og sig nej til dårlig mad", Kronik i *Information,* 1. september.

Jacobsen, Henriette Kragh 2009: "Evald Tang Kristensen". I Jes Fabricius Møller, *Historiens ildsjæle.* København: Dansk Historisk Fællesråd, 55-62.

Jacobsen, Lis (red.) 1925: *Kvindelige Akademikere 1875-1925.* København: Gyldendal.

Jaurnow, Leon 2002: *Den lyse vagabond. Mogens Klitgaards liv og forfatterskab.* København: C. A. Reitzel.

Jensen, Adolph 1900: "Til Studenterspørgsmaalet", *Nationaløkonomisk Tidsskrift,* vol. 3, række 8, 401-454.

Jensen, Bernard Eric 2005/2006: "Harald Welzer som erindringsforsker. En viderefører af Halbwachs-Assmann-traditionen?", *Tidsskriftet Antropologi,* vol. 52. 17-41.

Jensen, Jens Toftgaard og Jeppe Norskov 2005: *Købstadens metamorfose: Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920*. Århus: Dansk Center for Byhistorie og Aarhus Universitetsforlag.

Jensen, Joan M. 1980: "Cloth, Butter and Boarders: Women's Household Production for the Market", *Review of Radical Political Economics,* vol. 12. nr. 2, 14-24.

Jensen, Johannes V. 1909: *Lille Ahasverus.* København: Nordisk Forlag.

Jeppesen, Torben Grøngaard 2005: *Danske i USA 1850-2000: en demografisk, social og kulturgeografisk undersøgelse af de danske immigranter og deres efterkommere.* Odense: Odense Bys Museer/Syddansk Universitetsforlag.

Johansen, Hans Chr. 2002: *Danish Population History 1600-1939.* Odense: University Press of Southern Denmark.

Juni, Maj, Tonny Ager, Bjarne Christensen og Birthe Linddahl Hansen 2004: "Fra pebermø til supersingle", *Samvirke,* nr. 8, 10-14.

Jørgensen, Ellen og Kaj Jørgensen 2007: "Historie om Højskoleforeningen i Randers", www.flexiweb.dk/rhf/.

Kjeldstadli, Knut 1981: "Kildekritikk". I Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli, Göran Rosander (red.), *Muntlige Kilder: Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*. Oslo: Universitetsforlaget, 66-85.

Kjeldstadli, Knut og Claus Bryld 2001: *Fortiden er ikke hvad den har været: En indføring i historiefaget.* Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

Klitgaard, Mogens (1941) 1954: *Elly Petersen*. København: Fremad.

Kolstrup, Søren (1996) 1998: *Velfærdsstatens rødder: Fra kommunesocialisme til folkepension.* København: SFAH.

Konvitz, Josef 2001: "The City: The Modern Period", *Encyclopedia of European Social History*, vol. 2, 263-275.

Kristeligt Kvindeblad, nr. 4, oktober 1913.

Kristensen, Hans 2009: "Generationer, livsforløb og boligkarriere", upubliceret paper, *Center for Bolig og Velfærd*.

Kruse, Bent 1981: "Et Hus – med en gård – i en gade", *Københavns Kronik.* nr. 23, 3-8.

Kuhn, Bärbel 2000: *Familienstand Ledig: Ehelose Frauen Und Männer Im Bürgertum (1850-1914).* Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

Kvinden og Samfundet, nr. 4, 1895.

Kølln, O. 1966: "Københavns Kommunes folkekøkkener: 50 år den 8. marts 1967", *Historiske meddelelser om København,* 155-164.

La Cour, Flemming og Allan Mylius Thomsen 1997: *Fra Fy og Bi til Far til fire. Fru Alice O'Fredericks.* København: Lindhardt og Ringhof.

"Landets første Centralhus for enligstillede Kvinder", *Kvinden og Samfundet,* oktober 1918.

Laneth, Pia Fris 2006: *Lillys danmarkshistorie: Kvindeliv i fire generationer.* København: Gyldendal.

Langkilde, Hans Erling 1970: *Kollektivhuset – en boligforms udvikling i dansk arkitektur*. København: Dansk Videnskabs Forlag.

Larsen, Keld Dalsgaard 2003: "Rasmussens pensionat i Østergade", *Midtjyllands Avis,* 24. juli.

---. 2008: *Pensionat. Erindringsglimt fra Silkeborg*. Upubliceret materiale.

---. 2009: *Pensionatsliv i Silkeborg*, upubliceret opsamling af erindringer, Silkeborg Museum.

Laursen, Ib Skovfoged 2005: *Fra Mutter Langsnabel til Lange Anton og Goliat.* Ålborg: Ib Skovfoged Laursen.

Legatfortegnelse for Studerende med Oplysninger om Studielaan og Kollegieforhold. 1951. København: Nyt Nordisk Forlag.

Lerche, Grith 2006: "Dansk frokostkultur og smørebrøddet". I Mats Hellspong, *Festmåltid och vardagsmat, föredrag vid ett symposium till Anders Salomonssons minne 3-4. juni 2005.* Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 67-83.

Lilja, Agneta 1999: "Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser". I Magnus Bergquist og Birgitta Svensson, *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner.* Lund: Studentlitteratur, 115-135.

Lind, Olaf og Jonas Møller 1994: *FolkeBolig og BoligFolk. Politik og praksis i boligbevægelsens historie.* Rødovre: Boligselskabernes Landsforening.

Lindqvist, Åsa 2008: "Family policy between science and politics". I Kari Melby, Anna-Birte Ravn og Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Gender Equality and Welfare Politics in Scandinavia. The limits of political ambition?* Bristol: The Policy Press, 85-101.

Linnet, Jeppe Trolle 2009: "Money can't buy me *hygge*: middle-class consumption and egalitarianism in Denmark." Upubliceret artikel, submitted til *Social analysis*, december 2009.

Lovbekendtgørelse nr. 116 af 15. april 1955 om lov om leje.

Lov nr. 24 af 14. februar 1967 om leje.

Lov nr. 54 af marts 1937. Lejeloven.

Lov nr. 99 Af 29. Marts 1924 Om Beværtning og Gæstgiveri samt m Handel med stærke Drikke: Med Noter ved Axel Roelsen og K. Skat-Rørdam, udgivet til Brug for Kommissionen af 1934 angaaende Alkoholspørgsmaalet. 1937. København.

Lov nr. 104 af 10. maj 1912 om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke.

Lov nr. 129 af 15. marts 1939 om Beværtning og Gæstgiveri samt Handel med stærke Drikke.

Lov nr. 133 af 28. april 1931 angaaende Lejemaal om visse Boliger og Forretningslokaler m.v.

Lov nr. 207, 7.juni 1958. Beværterloven.

Lov nr. 251 af 14. juni 1951 om leje.

Lov nr. 335 af 27. december 1958 om leje.

Lov nr. 598 af 31. oktober 1919 om Fastsættelse om Husleje.

Lov om Afgift paa Omsætningen i Kafeer, Restaurationer m.m, nr. 253, 12.juni 1922.

Lov om Boliganvisning m.v. af 31. maj 1947 (nr. 248).

Lov om Tilsyn med Fremmede og Reisende m.m. blev udsendt i maj 1875.

Lov om Ændringer i og Tilføjelser til Lov nr. 54 af 23. Marts 1937 om Leje med senere Ændringer, stadfæstet den 29. maj 1943.

Lummis, Trevor 1998: "Structure and Validity in Oral Evidence". I Robert Perks og Alistair Thomson, *The oral history reader.* London: Routledge, 273-283.

Lützen, Karin 1998: *Byen tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.* København: Hans Reitzel.

---. 2007: "Familien i historien. Drømmen om de gode gamle dage". I Lene Andersen og Palle Ove Christiansen (red.), *En rigtig familie. Mellem nye og gamle idealer.* København: C.A. Reitzels Forlag, 24-50.

Lynch, Katherine A. 1991: "The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal", *Journal of Family History,* vol. 16. nr. 1, 79-96.

Mathiesen, Eske K. 1981: *Erindringer som historieskrivning.* København: Foreningen Danmarks Folkeminder.

Matthiessen, Christian Wichmann 1985: *Danske byers vækst.* København. C. A. Reitzel.

Mennell, Stephen 1991: "On the Civilizing of Appetite". I Mike Featherstone, *The body: social process and cultural theory.* London: Sage, 126-157.

Mennell, Stephen, Anne Murcott og Anneke van Otterloo 1992: "Conclusion: Commensality and Society", *Current Sociology,* vol. 40. nr. 2, 115-119.

Meyerowitz, Joanne J. 1988: *Women Adrift. Independent Wage Earners in Chicago, 1880-1930.* Chicago: University of Chicago Press.

Modell, John og Tamara K. Hareven 1973: "Urbanization and the Malleable Household: An Examination of Boarding and Lodging in American Families", *Journal of Marriage and the Family,* vol. 35. nr. 3, 467-479.

Mortensen, Mette 2003: *Kvindeliv i Peder Madsens Gang: – en undersøgelse af udvalgte kvinders vilkår, strategier og muligheder i en københavnsk gade omkring 1870.* Roskilde: Roskilde Universitet.

Mortensen, Mette Tapdrup 2008: "Pensionatets historie i Danmark 1880-1960", *Personalhistorisk Tidsskrift,* nr.2, 312-318.

---. 2009: ”Vinkler på forholdet mellem land og by igennem 2500 år – en konferencerapport”, *Fortid og Nutid,* nr. 1, 37-47.

Mumford, Lewis 1961: *The City in History: Its Origins, its Transformations, and its Prospects.* New York: Harcourt, Brace & World.

Møller, Jes Fabricius 2002: ”Nerver”. I Jes Fabricius Møller, *Biologismer. Natur videnskab og politik ca. 1850-1930*. København: Det Humanistiske Fakultet, 142-186.

”Niels Krøjgaard bygger Danmarks mest moderne Trikotagefabrik”, *Herning Folkeblad,* 3. juni 1936.

Nielsen, Christen 1994: *Lærer fra landet. barn på Agersø i tyverne, uddannelse i trediverne og en ung lærers tilværelse i fyrrerne.* Erindringsserien ”Folk Fortæller”, nr. 30. København: Foreningen Danmarks Folkeminder.

Nielsen, Niels Kayser 2003a: ”Maden, byen og lokalsamfundet”. I Niels Kayser Nielsen, *Madkultur: opbrud og tradition.* Århus: Klim, 131-147.

---. 2003b: ”Maden og hjemmet”. I Niels Kayser Nielsen, *Madkultur: opbrud og tradition.* Århus: Klim, 116-130.

Nielsen, Poul Poulin 1973: *Enliges boligproblemer*. SBI-rapport nr. 87, København: Teknisk Forlag.

Nygaard, Erik 1984: *Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982*. København: Arkitektens Forlag.

”Når værten smører tyndt på brødet og tykt på regningen”, *Socialdemokraten*, 9. marts 1950.

O'Hanlon, Seamus 2002: ”'”all found” they used to Call it': Genteel Boarding Houses in Early Twentieth-Century Melbourne”, *Urban History,* vol. 29, nr. 2, 239-253.

---. 2002: *Together Apart. Boarding House, Hostel and Flat Life in Pre-War Melbourne.* Melbourne: Australian Scholarly Publishing.

Olsen, John 1995: *Det er den barske sandhed.* Erindringsserien ”Folk Fortæller”, nr. 31. København: Foreningen Danmarks Folkeminder.

Peel, Mark 1986: ”On the Margins: Lodgers and Boarders in Boston, 1860-1900”, *The Journal of American History,* vol. 72. nr. 4, 813-834.

”Pensionat Laura – En institution i byen”, 1985: *Jul i Kalundborg og omegn,* nr. 48, 26-27.

Pensionatet. Upartisk Organ for de forenede Pensionater. København (1905-1907).

Pensionatforeningens Medlemsblad. Udg. af og Organ for Pensionatsforeningen. København (1922-1926).

Pensionats-Tidende. Adresse- og Meddelelsesblad for Danske Pensionister. København (1915).

Pensionats-Tidende. Uge-Fagblad for Pensionatsforeningen. Fredericia (1925).

Pensionatstidende. Eneste danske Organ for Pensionatsinteresser. København (1910).

Pensionatstidende. Organ for Danmarks Pensionater. Medlemsblad for Pensionatsforeningen. København (1921-22).

Petersen, Karsten Skjold 2005: "Garnisonsbyen under enevælden". I Søren Bitsch Christensen (red.), *Den klassiske købstad.* Århus: Aarhus Universitetsforlag, 347-383.

Poulsen, Henning 1968: "Om samtidshistorisk intervjuning", *Scandia,* nr. 1, 197-218.

Poulsen, Mogens Brandt 2005: "Klintegaarden: Ingeniør Ove Christensen og modernismen", *Architectura,* nr. 27, 7-33.

Poulsen, Søren Toftgaard 2005: *Industriminder i Ringkøbing Amt.* Herning: Herning Museum.

Prins, Gwyn 2001: "Oral History". I Peter Burke, *New perspectives on historical writing.* Cambridge: Polity, 120-157.

Qvistorff, Helge V. 1984: *Gjæstgiveriets historie i Danmark.* Skørping: Jysk Lokalhistorisk Forlag.

Rappaport, Erika D. 2001: "Travelling in the Lady Guides' London: Consumption, Modernity, and the *Fin-de-Siécle* Metropolis". I Martin Daunton og Bernhard Rieger (eds), *Meanings of Modernity. Britain from the Late-Victorian Era to World War II.* Cambridge: Cambridge University Press, 25-43.

Raske Fjed: Ti Arbejdende Kvinders Livserindringer. (1932) 1982. Tranehuse: GMT.

Richards, Susan L. 2006: "Making Home Pay: Italian and Scottish Boarding house Keepers in Barre, 1880-1918", *Vermont History*, 74, s. 48-66.

Rigsdagsaarbog 1942-43.

Rishøj, Hans 1980: *Århus i krisetider: Kalejdoskopisk billede fra 1920'erne og 1930'erne.* Århus: Århus byhistoriske Udvalg.

Rosenberg, Göran 2007: "Mangfoldighed som mulighed", *Lettre Internationale,* nr. 15, 34-37.

Sager, Eric W. og Peter Baskerville 2007: *Household Counts: Canadian Households and Families in 1901.* Toronto: University of Toronto Press.

Sams, Mikael 1997: *Natbådene: Historien om skibsruten Aalborg-København.* Hjørring: Tower.

Simmel, Georg 1998: *Hvordan er samfundet muligt?: Udvalgte sociologiske skrifter.* København: Samlerens Bogklub.

Sløk, Camilla 2001: "Fra pebermø til solosild", *Samvirke,* nr. 2, 6-9.

Sode-Madsen, Hans 2003: *Farlig ungdom: samfundet, ungdommen og Ungdomskommissionen 1945-1970*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Statistisk Tabelværk, 5. rk. Litra A, nr. 3, 1903.

Statistisk Tabelværk, 5. rk. Litra A, nr. 9, 1913.

Statistisk Tabelværk, 5. rk. Litra A, nr. 16, 1921.

Statistisk Tabelværk, 5. rk. Litra A, nr. 18, 1929.

Søland, Birgitte 2000: *Becoming Modern: Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Tabelværk Til Kjøbenhavns Statistik Nr.8. Kjøbenhavns Magistrat 1887.

Thomsen, Allan Mylius 1995: *Café Fodkold: Eventyret om den danske pølsevogn.* København: Sommer & Sørensen.

Thørrestrup, Benedicte 1915: *Sund Mad: Praktisk Kogebog for Enlig stillede Kvinder som ikke har havt Lejlighed til at lære Madlavning.* København.

Tidens Kvinder, 30. juli, 1929.

Tilly, Charles 1979: "Migration in Modern European History". I Jan Sundin og Erik Soderlund (red.), *Time, Space and Man: Essays in Microdemography.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 175-199.

Tønnesen, Allan og Bo Bramsen 1988: *København før og nu – og aldrig. Bind 4: Nord for Strøget.* København: Fogtdal.

Udstillingen 9 familier viser deres hjem. 1950. Aalborg: Aalborg Stiftsbogtrykkeri.

Ussing, Henry 1897: *Kirkens Arbejde i de store Byer: Med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Kjøbenhavn.* København: G.E.C. Gad.

Vammen, Tinne 1986: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920.* København: Gyldendal.

Vasström, Annette 1978: "Kollektivbyen Carlsro – en by i byen". I Michael Broch, Christian Wichmann Matthiessen, Sigurd Rambusch og Annette Vasström, *Rødovre 1901-1976.* Rødovre: Rødovre Kommune, 219-238.

Vestergaard, Brit 2008: "Tørvegravning i Boest Mose". *Herning Museum. Midtjyske fortællinger,* 29-33.

Vicinus, Martha 1985: *Independent Women: Work and Community for Single Women: 1850-1920.* London: Virago.

Vig Albertsen, Julie og Jørn Thulstrup 2000: *Single-liv – hele livet: En analyse af single-kulturen i Danmark.* København: Institut for Konjunktur-Analyse.

Wassard, Erik og Bo Bramsen 1990: *København før og nu – og aldrig. Bind 10: Nørrevold, Østervold og Kastellet.* København: Fogtdal.

Weile, Roberto 1964: *Danske værter: ledere af kendte hoteller, restauranter, moteller og kroer i Danmark.* World Pictures Corporation.

Wichmann-Siegfried, Maren 2001: "Mellem offentlighedens søgelys og velfærdspolitikkens skygge". I Hilda Rømer Christensen, Urban Lundberg og Klaus Petersen, *Frihed, lighed og tryghed. Velfærdspolitik i Norden*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 214-235.

Willerslev, Richard 1983: *Den glemte indvandring: Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914.* København: Gyldendal.

Wilson, Elisabeth (1991) 1992: *The Sphinx in the City. Urban Life, the Control of Disorder, and Women*. Berkeley: University of California Press.

Wirth, Louis 1938: "Urbanism as a Way of Life", *The American Journal of Sociology,* vol, 44, nr. 1, 1-24.

Web-adresser

(Alle fungerede januar 2010)

http://issc.berkeley.edu/singlesstudies/bibliography.html
http://industri.natmus.dk/
http://podcast.dr.dk/tema/viggoclausen/jeg_tilspoerger_dig.mp3
www.arkivalieronline.dk
www.baner-omkring-aalborg.dk
www.bovel.dk/singler-boligbehov
www.byhistorie.dk
www.byhistorie.dk/bibliografi
www.danmarkshistorien.dk/undervisning-mm/oversigter-og-tabeller/danmarks-befolkningsudvikling/
www.danskebilleder.dk
www.dst.dk
www.dst.dk/Statistik/nogletal/seneste/Indkomst/Priser/Prisberegner.aspx
www.emiarch.dk
www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk/leksikon.htm
www.flexiweb.dk/rhf/
www.folkeminder.dk
www.fys.cvuoeresund.dk
www.jernbanen.dk/pbaner.asp?s=112
www.kessinger.net

www.kfums-soldatermission.dk/site/Soldaterhjem/Holstebro
www.ksa.kk.dk/om-arkivet/materiale/
www.kvinfo.dk/side/170
www.lejerneslo.dk/asp/vis.asp?Id=23
www.lokalhistorisk-arkiv.dk/artikler/hoejskole/index.html
www.oestparken.dk
www.sbi.dk
www.somandsmissionen.dk/historie.htm

Dansk resume

Den 1. januar 2009 boede knap en million danskere alene, og ca. 40 pct. af alle husstande i Danmark var beboet af én person; i hovedstadsområdet lidt over 50 pct. af husstandene. Ved folketællingen i 1901 boede få mennesker i byerne alene. På det tidspunkt i historien var kernefamilien udbredt, men den var ofte udvidet med tyende og andre ansatte, svende og lærlinge, slægtninge, plejebørn, logerende og pensionærer, og som følge deraf var husstandene ofte mere blandede, end tilfældet er i dag. Kombinationen af en kort skolegang, en tidlig entre på arbejdsmarkedet, en stor søgning mod byerne, en høj giftealder og manglende mulighed for at bo alene, betød at mange danskere i en periode af deres liv oplevede at leve som enligtstillede individer, der boede hos eller sammen med andre, som ikke var deres familie. Det er en historisk kendsgerning og en kollektiv urban erfaring, der danner rammen for afhandlingens tema, som er enligtstillede og deres boligmuligheder i større danske byer i perioden fra ca. 1880 til 1960'erne. I den periode blev befolkningstallet forøget med ca. 2,5 millioner mennesker, af hvilke flere og flere blev født i byer eller flyttede dertil for at finde et bedre liv. Nogle af dem boede hos en arbejdsgiver, men et stigende antal boede uden for den patriarkalske husbondmyndighed, som ellers havde været et grundelement i de fleste danskeres tilværelse, i hvert fald til midten af 1800-tallet. At undersøge enligtstilledes boformer er derfor også at analysere nogle af elementerne i en urban frigørelsesproces, hvor det enkelte menneske i højere grad end tidligere i historien skulle tage stilling til, hvordan det ville leve og havde mulighed for at påvirke det.

I afhandlingens periode boede enligtstillede typisk på lejede værelser uden adgang til køkken og skulle derfor spise et andet sted, hvilket kunne være på et pensionat, hvoraf en del både tilbød kost og logi. I afhandlingens periode fandtes der pensionater i alle danske byer, og her spiste og evt. boede helt almindelige mennesker, der studerede eller arbejdede, ældre der ikke længere havde egen husstand og de skæve eksistenser som velfærdsstaten endnu ikke tog sig af. Pensionatet var et urbant fænomen, der eksisterede i en afgrænset periode af historien, hvor det opfyldte nogle behov for en bestemt grupper af mennesker.

Afhandlingens problemformulering lyder: Hvordan har enligtstillede boet i større danske byer i perioden ca. 1880-1960'erne, og hvordan hænger boformen for denne gruppe mennesker sammen med samtidige moderniseringsprocesser som urbanisering og frigørelse fra traditionelle husstandsmønstre? Fokus ligger på en kulturhistorisk undersøgelse af pensionatet, der ses som et mikrokosmos, hvor forskellige urbane perspektiver kan undersøges. De vigtigste er: bolig, fæl-

lesskab og følelsen af hjem, urbane job- og karrieremuligheder for mænd og kvinder og adgang til måltider i byen.

Afhandlingen henter teoretisk og metodisk inspiration fra byhistorie og kulturhistorie, og har en fornyende metodisk tilgang, hvor mange kildetyper benyttes til at belyse både et mikro- og et makroniveau. Vigtigt er det store antal erindringer, der både stammer fra eksisterende arkiver i Danmark, men også er samlet ind i en erindringsindsamling, der er udført i forbindelse med arbejdet med afhandlingen og direkte sætter fokus på pensionatslivet.

Indhold

Afhandlingen undersøger først temaerne modernitet og urbanisering, og ser på nogle af de faktorer, der gjorde, at byerne voksede i slutningen af 1800-tallet. Der fokuseres på nogle af demografiens hovedproblemstillinger, selve ankomsten, på klassiske sociologiske forestillinger om sammenhold og sociale relationer i en urban kontekst og på det urbane arbejdsmarked for både mænd og kvinder. En af hovedpointerne er, at en kulturhistorisk tilgang kan belyse andre push/pull faktorer end de klassiske økonomiske, og at byen i sig selv tiltrak individer, der ønskede at være moderne og urbane. Herefter zoomer afhandlingen ind på pensionatets historie og udbredelse i Danmark, blandt ved at benytte forskellige kvantitative kilder. Kapitlet viser, at pensionatet har været reguleret af både næringslovgivning og boliglovgivning, hvilket peger på, at pensionatet befandt sig i en gråzone mellem hjem og forretning. Afhandlingen har undersøgt, hvem der drev pensionaterne og er kommet frem til, at det hovedsageligt var kvinder. De åbnede et pensionat af forskellige årsager, der gik fra et nødvendigt forsøg på at løse en vanskelig økonomisk situation til at have sparet penge op ved at holde hus og lave mad hos andre og nu ville have egen forretning og husstand. Fælles var, at kvinderne skabte en forretning ud af deres husmoderlige evner. Hvem de henvendte sig til var forskelligt, og afhandlingen undersøger variationen i pensionater, både med hensyn til hvilke typer af mennesker de henvendte sig til, og hvor i landet de lå. Der sættes f.eks. fokus på pensionater med et kristent grundlag.

Pensionatets vigtigste ydelse var det daglige måltid, og det undersøges, hvordan markedet for måltider bliver udvidet i det 20. Århundrede, og hvordan pensionatet passer ind i det større billede af produktionen af urbane måltider til byens arbejdende mennesker. Pensionatet kaldes i afhandlingen et urbant mikrokosmos, fordi det både afspejlede byens diversitet i funktioner og erhvervs- og studieretninger ligesom det krævede, at man kunne navigere i forhold til en række fremmede individer, sådan som det også var tilfældet i resten af bylivet.

Det er en af afhandlingens konklusioner, at netop frigørelsen fra husligt arbejde frigav pensionærernes energi og opmærksomhed til det urbane liv; både i arbejdsmæssig og personlig sammenhæng, hvorfor pensionaterne også var et sted for konversation, flirt og socialisering.

Afhandlingen har nogle bud på, hvorfor pensionaterne forsvandt i løbet af 1960'erne, der kort kan opsummeres i tre årsagskategorier. 1) Årsager, der hang sammen med konkurrencen på markedet for måltider, dels fra andre producenter og dels fra selvbetjeningsbutikker, der medførte en reduceret pris på og en lettere adgang til dagligvarer, hvilket gjorde at flere kunne lave mad billigere. Omgangen med fødevarer krævede også i stigende grad uddannelse og certificering, ligesom den var underlagt kontrol – alt sammen noget som de ældre værtinder ikke magtede at følge med i. 2) Årsager der hang sammen med, at samfundets boligmasse blev forøget og fornyet, hvorfor der også blev bedre muligheder for, at enligtstillede kun få etværelseslejligheder og værelser med adgang til køkken, ligesom velfærdsstaten i stigende omfang byggede boliger til nogle af de grupper, der før havde tyet til pensionatet; studerende og ældre. 3) Årsager der hang sammen med, at pensionatet i 1960'erne var blevet et forældet fænomen. Det var ikke længere særligt attraktivt for hverken kvinder at åbne et pensionat eller for pensionærer at spise der. Ligesom det også har haft betydning, at enligtstillede kvinder f.eks. med børn også var omfattet af den universelle velfærdsstats fokus på at tage sig af borgere, der havde vanskeligheder ved at klare sig.

English summary

Title: A Home in the City? The Boarding House as an urban microcosm approximately 1880 to the 1960s.

In January 2009 one million people in Denmark lived alone and about 40 percent of all households were solitary; in greater Copenhagen it was more than 50 percent of the households. One century before, the Census in 1901 counted very few solitary urban households. At that time, the nuclear family was common, but it was often extended with servants and other employees, assistants and apprentices, relatives, foster children and lodgers and boarders. Households were thus more mixed than they are today. The combination of little schooling, early entry to the labour market, a drift towards the city, a high marriage age and very few solitary households meant that many Danes for a period of their lives lived as boarders or lodgers in a household with non-relatives. This historic fact and collective urban experience frames this thesis. The subject of the thesis is single people and accommodation in Danish cities and towns from 1880 to the 1960s. In this period, the population grew by 2.5 million, of whom the greater number was born in cities or moved there in order to live a better life. Some of them lived in the household of an employer but an increasing number of people lived outside the authority of the paterfamilias that had been the main jurisdiction in most people's lives until mid-19th century. The thesis is about some of the processes of individual emancipation contained in urbanization.

From 1880 to the 1960s, single people primarily lived in rented rooms without access to kitchen facilities and therefore had to eat elsewhere, for example at a boarding house. Every Danish town and city had one or more boarding houses that fed and/or housed different kinds of, mostly single, people; workers, students, elderly who had given up their own household, and people from the margins of society who were not yet supported by the welfare state. The boarding house was an urban phenomenon that existed for just under a century and met the needs of a certain urban group.

The central question of this thesis is: How did single people live in Danish towns and cities from approximately 1880 to the 1960s, and how was accommodation for this group of people connected to contemporary processes of modernisation, urbanisation and the emancipation from traditional households? The main part of the thesis is a study of the boarding house as an urban microcosm, focusing on three main perspectives: housing/accommodation, commu-

nity and the idea of home; urban job opportunities and career options for men and women; and access to meals in the city.

Theoretically, the thesis draws on urban and cultural history and has an innovative methodological approach using different kinds of source material to study both a micro and a macro level. The great number of memories from already existing collections in Danish museums and archives are a crucial source of information, as are a collection of first hand boarding house memories collected by the author.

Content

The thesis firstly looks at modernisation, urbanisation and some of the demographic factors leading to the growth of cities in the second half of the 19th century. The focus is on arrival, classic sociological ideas on social relations in an urban context, and the urban labour market for men and women. One of the main conclusions is that a cultural historical approach can illustrate other push/pull factors than the traditional economical, for example that the city per se attracted individuals who wanted to be modern and urban. Secondly, the thesis focuses on the history of the boarding house and the legislation that controlled boarding houses, which were primarily trade and business law and the housing law. That these two laws regulated the boarding houses is in itself an indicator of the grey area between home and business that boarding houses operated in.

Boarding houses were mainly run by women and they did it for various reasons. It could be a solution to very difficult economic situations e.g. if a husband or another head of a household died. It could also be a more strategic wish to become independent and self-sufficient, combining small savings and household skills. What these women had in common was the idea and the drive to create a business out of their household skills. The boarder segment that they addressed was differentiated, and the thesis studies the variations in boarders and boarding houses. The term microcosm is used because the boarding house mirrored the diversity of urban life and because it required certain skills to navigate in this 'home' of strangers – just like it was the case in urban life.

The most important service of the boarding house was the provision of meals and the thesis studies how the market for urban meals developed in the 20th century and how the boarding house fitted into this market. One of the conclusions is that the boarding house released the boarders from domestic duties which again released important energy that could be used on socializing, net-

working and flirting. These were all important areas of urban life if one wanted to find a spouse.

The thesis offers three explanatory perspectives on why boarding houses disappeared during the 1960s. 1) The competition on the urban market for meals from other producers and from self-service shops that emerged in the 1960s eased access to goods and brought reduced prices which meant that more people could cook cheaper. Also food handling to a greater extent required certification and was controlled by the authorities. The elderly hostesses simply couldn't cope with these changes. 2) Housing opportunities increased and single people had better opportunities for renting one bedroom flats or rooms with access to kitchen facilities. The welfare state increasingly built housing for groups who had previously lived in boarding houses and rented rooms e.g. students and the elderly. 3) In the 1960s the boarding house became an obsolete and dated phenomenon. It was no longer that attractive for women to open a boarding house or for boarders to eat or live there.

Finally the thesis examines how normative ideas of the hierarchy of marital status influenced state and municipal housing priorities especially in the decades following WW2 where the nuclear family was strongly promoted as the ideal of the welfare state.

Bilag 1. Pensionærer søges – erindringsindsamling

Følgende er en rapport om min egen erindringsindsamling, der strakte sig fra maj 2008 og ind i begyndelsen af 2009. Indsamlingen af egne erindringer var nødvendig for at få et større materiale, og endskønt det er meget tidskrævende at samle erindringer ind på denne måde, har det være lærerigt og har i høj grad bidraget til produktet og dets originalitet.

Rapporten består af tre dele. Først en kronologisk gennemgang af hvordan indsamlingen forløb krydret med betragtninger omkring fordele, ulemper og erfaringer, jeg har gjort mig. Noget af det står også i selve afhandlingens tekst, men er her at læse i en udvidet version. Den næste del er selve spørgelisten som den har set ud, når den er blevet sendt ud til interesserede informanter. Sidst har jeg indsat en oversigt over de erindringer og tip, jeg har modtaget.

Indsamlingen – kronologisk

Søndag d. 18. maj 2008 bragte bagsiden af *Politiken* efterlysningen "pensionærer søges", som jeg havde skrevet. Efterlysningen var startskuddet på den erindringsindsamling, som udgør en væsentlig del af afhandlingens empiri. Udover bagsiden af *Politiken* blev efterlysningen bragt i Den Gamle Bys nyhedsbrev, på Dansk Center for Byhistories hjemmeside, på www.historie-online.dk samt i forbindelse med en kort artikel, et såkaldt småstykke, i *Personalhistorisk Tidsskrift*. Mette Tapdrup Mortensen: "Pensionatets historie i Danmark 1880-1960", *Personalhistorisk Tidsskrift,* nr.2, 2008, s. 312-318. Derudover var der planer om at indrykke efterlysningen i forskellige fagblade med ældre som målgruppe, samt forarbejde til en større featureartikel i *Berlingske Tidende*. Begge dele blev droppet, da interessen allerede havde været stor, materialet voksende, og der begyndte at være en del redundans. Jeg vurderede derfor, at materialet var stort nok til at udgøre grundlaget for en brugbar analyse. At budskabet ikke blev spredt yderligere har også handlet om forskningsøkonomi, idet erindringsindsamlingen har været meget tidskrævende med rejser rundt i landet til informanter, udskrivning af interviews, et løbende registreringsarbejde, og meget korrespondance med informanter, der har været nysgerrige omkring deres erindrings skæbne, og har haft svært ved at forstå en resultat- og publiceringshorisont på flere år.

Indsamlingens hovedformål var at samle viden om pensionater og pensionatsliv i Danmark; både til brug i mit casestudie, men også som indsamling af viden til interesserede museer og arkiver. Folk ringede og skrev mest i begyndelsen, og efter en måned ebbede henvendelserne ud. Det stod tidligt klart, at

erindringsindsamlingen skulle forløbe over en længere periode end de tre måneder, jeg indledningsvist havde forestillet mig. Mange af informanterne havde ikke tid og lyst til at skrive i sommermånederne, hvor mange af dem opholder sig i sommer- eller kolonihavehus og har travlt med udflytterlivet. Derfor kom hele perioden til at vare lidt over otte måneder og blev først afsluttet med en egentlig deadline 1. februar 2009.

Jeg fik henvendelser fra hele landet. De fleste, der kontaktede mig var over 60 år, den ældste 94 år og seks ud af ti var kvinder. Nogen ville blot give et tip til en film eller en bog, hvor et pensionat er centrum for fortællingen, og andre havde et kort erindringsglimt, der kunne fortælles over telefonen. Den største gruppe havde længere fortællinger og har bidraget på tre forskellige måder: enten med en skriftlig erindring, med et telefoninterview eller med et interview ansigt til ansigt. I alle tre sammenhænge har jeg brugt en spørgeliste som udgangspunkt. Listen var udformet med forskellige spørgsmål om livet som enligtstillet og det at bo på pensionat, og i indledningen blev det understreget, at listen ikke var tænkt som noget, informanterne kronologisk skulle følge, men nærmere som en inspiration til at skrive en erindring med egen disposition. I alt henvendte 92 mennesker sig, heraf faldt hver femte fra undervejs. Frafaldet var størst i gruppen af henvendelser fra børn, der ønskede, at deres forældre skulle fortælle mig deres mange gode historier. Børnenes entusiasme på forældrenes vegne har i flere tilfælde ikke stået mål med sidstnævntes evne til at samle og strukturere tankerne. Flere ældre havde også besvær med at skrive på grund af gigt i fingrene, men nogle af dem har jeg i stedet interviewet. Andre havde dårlig hørelse i et omfang, der umuliggjorde et interview, nogle fandt ved påbegyndelsen af erindringsskrivning ud af, at de slet ikke havde lyst til at beskæftige sig detaljeret med deres fortid og endelig er to af mine informanter desværre døde, inden de fik færdiggjort deres bidrag. Jeg synes dette er vigtige oplysninger for forståelse af den praktiske kontekst, der er omkring at indsamle erindringer fra levende mennesker. Mere end 70 mennesker har bidraget til min samling; og slutresultatet var 10 interview af 45 til 100 minutters varighed, seks telefoninterview af 20-35 minutters varighed, 50 skriftlige erindringer fra 1-40 sider samt ca. 10 fragmenter i form af småoplysninger og tip. Både ansigt til ansigt interview og telefoninterview er lagret digitalt og efterfølgende udskrevet. I øvrigt er det interessant, at en stor del af korrespondancen med informanterne foregik pr. mail (ofte efter en indledende telefonsamtale) og at de indsendte erindringer for 80 procents vedkommende er skrevet på computer og indsendt digitalt. Det vidner om den store betydning computeren og webfællesskaber har fået for ældre, der interesserer sig for biografering og slægtsforsk-

ning. Et par af de indsamlede erindringer rækker tilbage til 1930'erne, men de fleste er fra perioden fra 1940-1960. Besvarelsernes geografiske tyngde er hovedstadsområdet, særligt den nordlige del, men også mange forskellige steder i provinsen er repræsenteret. Med de erindringer, jeg selv har indsamlet, og ovenstående, der findes rundt om i danske arkiver og i trykte udgivelser, er hele afhandlingens periode dækket ind. Fra 1880 til 1930 ganske vist tyndt, men set i et positivt lys findes der altså erindringer fra den periode.

Det benyttede spørgeskema

Spørgeskemaet havde oprindeligt en forside med logoet for Aarhus Universitet og Den Gamle By, ligesom der var en side med kontaktoplysninger.

Indledning
Dansk Center for Byhistorie har i perioden 2007-2010 et forskningsprojekt om leveformer i danske byer fra 1880-2000. Derfor vil vi gerne i kontakt med mennesker, der kan fortælle om, hvordan livet var i byen for den gruppe mennesker, der endnu ikke var gift, aldrig blev gift, var enke, enkemand, fraskilt eller separeret.

Mange mennesker havde en periode af deres liv, hvor de arbejdede og endnu ikke havde stiftet familie. Nogen boede hjemme, andre boede hos slægtninge, på et lejet værelse, på pensionat eller hotel, på kollegium, i deres egen lejlighed o.s.v. Vi er interesserede i at komme nærmere en forståelse af disse mange forskellige boligformer – særligt pensionater.

Hvorfor en spørgeliste?
I historikerens arbejde er det allersværeste at finde oplysninger om dagligdagen. Om hvordan helt almindelige mennesker voksede op, hvordan de boede, hvem de boede sammen med, hvorfor de traf de valg, de gjorde, og hvordan deres liv formede sig? Kort sagt – oplysninger om hverdagen. Men netop de oplysninger er centrale for at forstå et samfund, der ligeså meget som store beslutninger og bevægelser består af det daglige livs mange små beslutninger og bevægelser. Derfor er det vigtigt, at almindelige mennesker fortæller deres historie – også selvom de måske synes, den er triviel. Men vi kan ikke vide, hvad de næste generationer finder vigtigt.

Når du skriver, skal du derfor lade være med at tænke på, at det skal være en sammenhængende eller spændende fortælling. Lad dig lede af spørgsmålene og

skriv så udførligt som muligt. Nogle skriver 10 sider andre skriver 200 sider. Vi kan altid forkorte, hvis noget skal trykkes, men om hundrede år kan ingen gøre beretningen mere udførlig – det kan kun forfatteren. Skriv ikke kun om det lykkelige og positive, men også om svære tider og beslutninger. Eftertiden vil gerne have et billede af fortiden, der kommer hele vejen rundt.

Mange bekymrer sig om stavefejl, skrift, korrekte sætninger og lignende. Men det er ganske unødvendigt. Skriv bare løs! Det er kun indholdet, der spiller en rolle for eftertiden

Andre praktiske oplysninger
Forfatterens identitet vil være kendt, men spørgelisterne vil altid blive anvendt anonymt, hvis der f.eks. citeres fra dem. Besvarelserne vil blive opbevaret af Dansk Center for Byhistorie, som også godkender brugen af dem.

Svar kan skrives enten i hånden, på maskine eller på computer – send det som post eller som e-mail. For nogen kan det være svært at komme i gang eller man er måske i tvivl om det er rigtigt eller godt nok. Send evt. nogle sider til gennemsyn hos os.

Det er ikke nødvendigt at bruge specielt papir.

Hvis du slet ikke finder det muligt at skrive, så kontakt os alligevel så vi kan aftale et mundtligt interview.

Vi vil også gerne høre, hvis du har noget materiale, der har med emnet at gøre. Billeder, programmer, annoncer, avisudklip etc. Hvis du kan tegne en plan over pensionatet/hotellet og dit eget værelse, ville det være til stor hjælp – også selvom det kun er en skitse.

Spørgsmål
Det er måske ikke alle spørgsmålene, der har relevans for dig. Lad dig inspirere af dem, som har relevans og husk at spørgsmålene kun er en hjælp. Du kan forme din fortælling frit, og behøver altså ikke at følge skemaet.

Husk altid at angive, hvor og hvornår de ting, du beskriver, fandt sted.

1. Personlige oplysninger

Fortæl kort om dig selv: Navn, fødselsår, fødselssted. Hvad hed dine forældre? Hvor mange søskende var I? Hvordan boede I og hvilket erhverv havde dine forældre? Fortæl lidt om dit barndomshjem. Hvem boede ellers i husstanden?
Hvor kom dine forældre fra? Hvis de var flyttet fra landet til byen, så fortæl lidt om, hvordan de havde oplevet det.

Hvilken uddannelse og erhverv har du? Valgte du selv eller hvordan blev det lige den uddannelse/det erhverv? Skiftede du erhverv? Fortæl om de forskellige jobs du har haft.
Hvilken uddannelse har/havde din evt. ægtefælle/samlever? Hvordan mødte I hinanden? Hvornår blev I gift/flyttede sammen? Hvis du er blevet skilt/separeret så fortæl også om det.
Havde I begge arbejde? Hvordan indrettede i et evt. familieliv? Har I børn?

2. Flytte hjemmefra
Flyttede du hjemmefra inden du blev gift?
Hvornår flyttede du hjemmefra?
Hvorfor flyttede du hjemmefra?
Hvortil flyttede du?
Hvis du har boet flere steder så fortæl gerne om dem alle og årsagen til, at du flyttede videre.

3. Pensionater og hoteller
Hvordan kom du på at bo på pensionat/hotel? Hvordan fandt du pensionatet/hotellet? Hvor lå pensionatet/hotellet og hvad hed det? Hvor længe boede du der? Hvis du arbejdede eller studerede, hvordan kom du så frem og tilbage?

Hvem ejede pensionatet? Hvem drev det, hvis det ikke var ejeren? Hvor mange boede der?
Hvor store var værelserne? Var værelserne møblerede? Beskriv hvordan dit værelse så ud – var der f.eks. vask? Hvordan var toilet- og badeforhold? Var pensionatet/hotellet bygget til det formål eller ombygget? Hvor mange ansatte var der?

Hvad kostede det at bo der? Betalte man ugentligt eller månedligt? Forud eller bagud? Kunne man få restance, hvis man ikke havde penge? Havde man sin egen nøgle? Måtte man komme og gå på alle tidspunkter? Hvordan vaskede man tøj? Hvem vaskede sengetøj?

Hvor mange, som ikke boede der, spiste på pensionatet/hotellet? Kaldte man dem noget specielt? Ved du hvor disse mennesker boede?
Hvornår var det spisetid? Spiste alle pensionærer på samme tid? Hvad fik I at spise? Var pensionærerne tilfredse med maden og serveringen? Var der forskel på hverdags- og søndagsmad? Kan du nedskrive en ugeplan for kosten? Hvor tit gentog retterne sig? Hvad blev der af resterne? Hvordan var bordet dækket?

Hvem gjorde rent? Blev der gjort noget for "hyggen"? Blev der skiftet gardiner sommer og vinter?

Hvem var de andre pensionærer? Prøv at beskrive nogle af de andre, der boede der, hvis du kan. Hvad var deres arbejde? Hvad var deres familieforhold? Hvad var deres status – ugift, forlovet? Hvor stor var udskiftningen? Hvad var årsagen til at folk flyttede?

Hvordan talte man om pensionatet – var det et hjem? Var der både kvinder og mænd? Opstod der romancer? Var der husregler – og var de nedskrevne eller uskrevne? Hvordan var forholdet mellem pensionærer og ejeren/bestyreren?

Så pensionærerne hinanden privat? Var der nogle sociale arrangementer? Hvordan var omgangstonen mellem pensionærerne? Var gæster velkomne? Måtte de overnatte?

Var pensionater populære? Forandrede det sig over årene? Hvad sagde og skrev andre om pensionater, hvis de blev omtalt?

I dag findes der ikke ret mange pensionater mere? Har du nogen ide om, hvorfor de forsvandt? Hvor bor de mennesker, der ellers ville have boet på et pensionat?

4. Logi (gælder både hvis du selv har været logerende eller har haft logerende – dette gælder også, hvis du boede hjemme og evt. betalte for at bo der).
Hvis du boede hjemme, betalte du så for at bo der? Evt. hvor meget? Hvordan kom det i stand?

Hvis du boede hos andre, hvordan fandt du så logiet?
Fortæl tilsvarende, hvis du selv har haft logerende!

Hvad var adressen? Hvornår var lejligheden bygget? Hvordan var lejligheden indrettet? Hvor længe boede du der? Hvis du arbejdede eller studerede, hvordan kom du så frem og tilbage?
Hvem boede du hos? Hvem boede ellers i husstanden? Hvordan indrettede I jer? Havde du dit eget eller flere værelser? Hvor stort var det? Var det møbleret? Hvordan var det møbleret – tegn evt.? Var der en vask? Hvordan var toilet- og badeforhold?
Hvor meget kostede det? Betalte du ugentligt eller månedligt?

Spiste du der? Hvis ikke hvor spiste du så? Lavede du f.eks. selv mad i køkkenet eller spiste du ude?

Hvordan var forholdet til dem du boede hos? Lavede I ting sammen?
Hvor lang væk boede din egen familie og hvornår besøgte du dem?

Kendte du andre der boede på denne måde? Hvordan boede dine søskende, kollegaer og venner?

5. Egen bolig
Har du nogensinde boet selv? Hvorfor flyttede du? Hvordan fik du en bolig? Var det en leje, andel, aktie eller eje?
Hvor lå lejligheden?
Hvad kostede lejligheden? Hvor længe boede du der? Boede du selv i hele perioden? Hvordan var lejligheden indrettet? Var der bad? Hvordan så køkkenet ud? Lavede du selv mad? Hvis ikke, hvordan spiste du så?
Var det normalt at bo selv? Boede der andre i opgangen, der også kun var en person i husstanden?
Hvad gjorde andre?
Hvis du flyttede, hvad var så årsagen? Blev lejligheden moderniseret mens du boede der?

Bilag 2. Erhvervskodning – HISCO

HISCO (Historical International Standard Classification of Occupations) er som navnet antyder et internationalt erhvervsklassificeringssystem. Det arbejder videre på tidligere systemer, og er i det seneste årti blevet international udbredt. Det klassificerer mere end 1000 erhvervsbetegnelser fra middelalderen til i dag efter et overskueligt system, der er anvendeligt til international sammenligning.

Projektet har en hjemmeside, hvor interesserede kan finde relevant information. http://hisco.antenna.nl/

Jeg benytter kun kodningen til hovedgrupper, der igen er samlet i tre overordnede grupper.

Liberale erhverv og uddannelse = 1-3
Handel, kontor og service = 4-6
Håndværk, industri og transport = 7-9

Herunder en forklaring af de ni grupper. Studerende er hvor det er muligt blevet klassificeret under det erhverv de studerer til:

1. Professionel, teknisk og relateret:
Naturvidenskab, arkitekter, teknik på fly og skibe, medicin, tandlæge, statistikere, økonomer.

2. Professionel, teknisk og relateret:
Revisorer, jurister, lærere, arbejdere med religion, forfattere, journalister og andre skribenter, skulptører, malere, fotografer, komponister og andre indenfor scenekunst, atleter, sportsmænd og andre.

3. Administration og ledelse:
Statsansatte, ledere, tilsynsførende, inspektør, værkfører, sjakfører, kontrollør.

4. Kontor:
Ansatte af alle typer i underordnede stillinger.

5. Handel:

Engrossalg, indkøbere, sælgere, ekspedienter, forsikring, ejendomsmæglere, butiksassistenter.

6. Servicearbejde:
Hotel og restauration, catering, kokke, tjenere, servitricer, bartendere, rengøring, vicevært, betjent, pedel, frisør, barber, renseriarbejdere, brandvæsen, politi, vagtværn etc.

7. Produktion, transport etc.:
Mine- og stenbrud, metalarbejde, træarbejde, papirfabrik, spindere, vævere, strikkere, farvere, garvere, behandling af mad og drikke, tobak og skræddere.

8. Produktion, transport etc.:
Skomagere, møbelsnedker, stenskærere, maskinarbejdere (produktion), elektrikere, radio og tv, biografoperatører, blikkenslager, svejsere, guldsmede, glaspustere, pottemagere.

9. Produktion, transport etc.:
Gummi og plastic, papir og pap, bogtrykker, typograf, malere, murere, tømrere og andre konstruktionsarbejdere, maskinarbejdere (passe maskinen), transportsektor.